

Kaleidoscope

ISSN: 2062-2597

2014/06

8. szám

Népegészségtani Intézet orvostörténeti csoportjának online folyóirata a Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat első száma megjelent:

<http://www.kaleidoscopehistory.hu/>

Kutatásaink központja az ember: az egészség-betegség, a gyógyítás szemlélete, orvosi antropológia, betegségek, járványok, caritas, könyörületesség, egészséges életre törekvés, és mindaz, ami az orvostörténet témáinak tárgya, s azok tágabb értelmezése a tudományok és a művelődéstörténet területein, az ókortól napjainkig.

Felelős szerkesztő: dr. Forrai Judit

SCHILLER VERA DR.: *Egy ősi és általános vallási jel: A szent tűz / An ancient and universal religious sign, the sacred fire* [Kaleidoscope 2014/8, 1 - 15]

JÓZSA LÁSZLÓ DSC: *A fej védelme a középkori hadakozásban / Head protection in medieval wars* [Kaleidoscope 2014/8, 16 - 32]

ERŐS FERENC DSC: *Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban / Torture or therapy? Uses of psychiatry and psychoanalysis in the First World War* [Kaleidoscope 2014/8, 33 - 58]

R. NAGY JÓZSEF PHD: *Tisztaság, egészség, betegség és lakhatási viszonyok kolóniában élő munkásoknál / Cleanliness, health, disease and housing conditions among worker colony* [Kaleidoscope 2014/8, 59 - 71]

PROF. DR. MAKOVITZKY JÓZSEF : *Schwartz Fülöp emlékezete (1894-1977) / In memoriam of Philipp Schwartz (1894-1977)* [Kaleidoscope 2014/8, 72 - 80]

KISS ENDRE DSC., DR. PHIL. HABIL. : *A társadalomlélektan varázsa Fejezetek Hermann Broch társadalomlélektanából 1993-2014 / Magic of the social psychology Chapters of Hermann Broch's social psychology 1993-2014* [Kaleidoscope 2014/8, 81 - 117]

RAB IRÉN: *Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban / Bellum Knoticum – Hungarian Students in the Göttingen 'Revolution' 1790* [Kaleidoscope 2014/8, 118 - 142]

VÁMOS GABRIELLA: *A népi orvoslás és az alternatív gyógymódok kapcsolata / The connection between alternative and folk medicine* [Kaleidoscope 2014/8, 143 - 154]

DR. TRENKA MAGDOLNA MSC: *En gard, pret, allé! Nők a sporttörténelemben; avagy küzdelem az esélyek egyenlőségéért a sportpályákon is. / En gard, pret, allé! Women in sports history; or the struggle for equal opportunities for sports grounds as well.* [Kaleidoscope 2014/8, 155 - 163]

FARKAS PÉTER PHD : *Európai Sport: Fikció vagy Valóság? / European Sports: Fiction or Reality?* [Kaleidoscope 2014/8, 164 - 178]

GAZDA ISTVÁN CSC: *Einstein elméletének magyarországi interpretátorai 1907–1945. Az új világnézet hazai percepciója / Hungarian interpretators of Einstein theories 1907–1945 . Domestic perception of the new worldview* [Kaleidoscope 2014/8, 179 - 208]

ANTAL ILDIKÓ PHD: *Kassa és környéke villamosításának kezdete (1917-ig) / The beginning of electrification of Kassa and its surroundings (until 1917)* [Kaleidoscope 2014/8, 209 - 214]

SZABÓ T. ATTILA PROF.DR.: *Szegedi Kőrös Gáspár (1525k-1563) – az első dokumentáltan sikeres magyar méhdagant-kezelő orvos / Szegedi Kőrös Gáspár (1525k-1563) – the first Hungarian doctor documenting a successful treatment of sterility caused by a myoma of uterus* [Kaleidoscope 2014/8, 215 - 228]

KAPRONCZAY KATALIN PHD, FORRAI JUDIT DSC - SEMMELWEIS EGYETEM: *könyvek / books* [Kaleidoscope 2014/8, 229 - 230]

FELSZEGHI SÁRA PHD: *Cor senile. Weöres Sándor és az öregség / Cor senile. Weöres Sándor and the Old-age* [Kaleidoscope 2014/8, 231 - 237]

KAPRONCZAY KÁROLY DSC: *Adatok az orvostörténelem egyetemi oktatásához Európában és hazánkban /*

Details of the education of History of Medicine at University in Europe and in our Country [Kaleidoscope 2014/8, 237 - 263]

Egy ősi és általános vallási jel: A szent tűz

An ancient and universal religious sign, the sacred fire

dr. Schiller Vera

member of Hungarian Society for Ancient Studies, the Hungarian Ethnographical Society, the Hungarian Society of Medical History, the Hungarian Association for the Academic Study of Religions, the Hungarian Society of Neolatin Studies

schillervera@freemail.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

The fact, that fire is sacred and is the basis of every knowledge, was evident for peoples in antiquity. Fire was respected and guarded.

Fire is guarded on a common fireplace of the city, in so-called Prütaneia, all around Hellas. When a city founds a colonial city, migrants take fire along from this centre fire. On the island of Lemnos all fires are gathered in every year, put on ships and transported to the island of Delos from where a new fire is brought. Delphi is the common fireplace of all Hellas, where everlasting fire is burning. If it burns out, nevertheless, it can be lit only by the immortal fire of the sun, with the help of bronze mirrors. All fires were burnt out in the cities of Hellas after the battle of Plataiai, and they were lit again by the common fireplace of Hellas, which is the Delphian altar.

In Babylon, when Marduk defeats Kingu at the beginning of the New Year, fires are burnt out and lit again in a ceremonious way. In China there is a custom until these days. Every fire burnt out during the celebration of the New Year, a new fire is lit collectively and is carried to every house. In India, the sacred fire, Agni, is burning in all houses. When settling in a new place the fire-lighting devoted to Agni symbolizes the repetition of creation.

In the case of Buriats the fire has to be kept clean, migrants may take from fire along, but it is forbidden to give fire to aliens. In Eritrea, in Africa, at sangans every fire was burnt out when the new king ascended the throne, and a new fire was lit by bellows. It was carried then into the house of the king's first wife, and from there it was distributed to everybody. In the land of Becuana, in South Africa, the head of the sun-dinasty lights a new fire in winter, from which fire is carried to every huts.

The sacred, immortal fire exists or existed in a lot civilizations. It is forbidden to let this central fire burn out, as it is the symbol of the city, the country or the community. (When Theseus united Attica, he set up a common fireplace, which symbolized the foundation of the city.) But the new-city-founders (in the case of Buriats those who are moving into a new yurt) take fire along from the central fire of the mother city (or from the fire of the parental yurt). In Rome, fire-guarding Vestas are seriously punished if this fire somehow is burning out. Nothing but the breach of vow of chastity by a Vesta-priestess is considered as a graver sin.

At the same time it seems, the sacred fire is extinguished in a lot of cultures every year (or when a new ruler ascends a throne) on one occasion, which is proved in many places of the world. At that time a new, sacred fire is lit in a ritual way, from which every household have a share.

The most ancient center of the society is the fire, it symbolizes both permanence and renewal as a unit. This lecture tries to present this ritual practice in many civilizations.

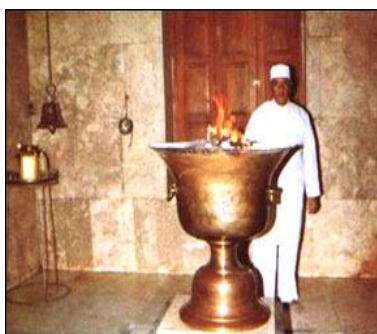
Kulcsszavak: szent tűz, tűz-ünnep, tűzörző papnők, tűz-gyermekek

Keywords: sacred fire, fire feat, fire-keeper priestesses, fire-children

Várkonyi Nándor meghatározása szerint a társadalmi élet legősibb központja a tűz, a vallások legősibb alapja a fénytisztelet, ezt szimbolizálja az égen a nap, a földön a tűz.ⁱ Szent halhatatlan tűz nagyon sok kultúrában tölt be alapvetően fontos szerepet, őrzésükkel, kioltásukkal, újragyújtásukkal különböző rítusok kapcsolatosak. Ez a tanulmány magukkal a szent tüzekkel, az azt őrző papnőkkel, és a velük kapcsolatos isteni gyermekek születésével kíván foglalkozni.

Babilonban az újév ünnepén az új tűz meggyújtásakor a király Marduk megszemélyesítőjeként ragyog a templom udvarán, a tűz fényében a síri éjszakában, és a tűzben a papok által tűzre dobott kecskebőr alakjában valójában Kingu ég, az ellenséges hatalmak egyike, akit Marduk legyőzött a teremtés idején. A fáklyák, amelyeket meggyújtanak a parázsló tűznél (amelyeket azután széthordanak) Marduk tegezének kérlelhetetlen nyílveesszői.ⁱⁱ

Perziában a zoroaszterikus vallás fő eleme a szent tűz, amelyet papok őriznek a tűz templomában. Fő ünnepük az újév, az új fény ünnepe, amikor Thraetaona legyőzi a démont.ⁱⁱⁱ Alapvetően három szent tűzük volt: a papi rendé (ennek főtemploma a párszai templom), a királyoké és a harcosoké (főtemploma a sirázi templom) és a faluközösségé (ennek főtemploma a hazaszáni templom).^{iv}

1.ábra Zoroaszter szent tüze, Yazd (Irán)

Kínában napjainkig, (vagy csaknem napjainkig) megőrződött a házi tűzhely kultusza.^v A 12. hónap utolsó napjaiban elégetnek egy képet a konyhában, amely a házi tűzhely istenét (Caowang-ot) ábrázolja, és amelyet egész évben ott tartanak. Ezzel útnak indítják őt vörös lován a mennybe Jade császárhoz, hogy beszámoljon neki a család dolgairól. Óév utolsó napján kioltják a tüzeiket, bezárnak ajtót, ablakot. Reggel új tüzet gyújtanak, új képet tesznek a konyhába.^{vi}

2.ábra kínai újévkor elégetett kép

Indiában Agni, a szent tűz minden házban ég, az új helyen letelepedés mindig együtt jár a teremtés megismétléseként egy Agninak szentelt tűzgyűjtással.^{vii} Létezett ezen felül Apam Napat, a „Vízben ragyogó tűz” kultuszgyakorlata is, amit, a Védák tanúsága szerint fiatal lányok táplálnak aranszínű megszentelt olajjal.^{viii}

3.ábra Agni, a tűz istene

A **burjátoknál** a jurta tűzét a tűz szellemei, erzsinek vigyázzák, akik pontosan annyian vannak, ahány lakója van a jurtának. A más jurtába költözők ebből visznek magukkal, és így velük költözik a tűzszellem. Idegenek éppen ezért nem vihetnek magukkal egy szikrát sem. Ha pipára gyújtottak, az utolsó szikrát is vissza kellett szórni a tűzbe, mielőtt elhagyták a jurtát.^{ix}

Dél-Afrikában több nép körében (damaszok, bochimanok, vahingvék) is utolérhető a szent tűz fontossága.^x A damaszoknál a közepen ragyogó szent tűz a felkelő napot szimbolizálja, a vahingvékről pedig azt lehet pontosan tudni, hogy - Frobenius 1930-ban közreadott tanúsága szerint - a király trónra lépésekor minden tüzet és tűzhelyet kioltottak, és a király gyújtotta meg az új tüzet tűzfúvóval, az első feleség segítségével. Csóvát gyújtottak az előkelők, ezt vitték a király feleségének a házába, innen kapta meg a tüzet mindenki. Becsuána-földön a nap-nemzetség feje gyújtja meg az új tüzet télen, és mindenki abból visz haza kunyhójába.^{xi} A pigmeusok az egyenlítői Afrikában pedig a tűz és nap ünnepén gyűjtják meg az új tüzet, és táncolják el az új tűz táncát is, szent szövegük szerint: „Anyja ölében az alvilágban megszületett a gyermek, a halott él, az ember él, a nap él.”^{xii} Az afrikai **hererok** között is létezett a törzs életével azonosított tűzkultusz, az oruzo (pap) tűzhelyén égő tüzet élesztő lány soha nem mehetett férjhez, éppen úgy, mint a római Vestalis-ok.^{xiii}

Ismeretes egy **kelta testületről** szóló adat a Hebridák szigetein (Skóciában) élő szent szüzekről, akik szent tüzet őriztek, és pompázatos rítust űztek legfelségesebb templomaikban.^{xiv} A régi **Skandináviában** pedig az áldozati állatokat a központi tűzhelynél vágták le.^{xv}

A kultusz **az indiánok** körében is nyomon követhető. A hopiknál, a kasuknál, a navahóknál, a molinoknál az irokézeknél és majáknál is létezik vagy létezett az új tűz évenkénti, az aztékoknál - Sahagun szerint - 52 évenkénti meggyújtásának kultuszgyakorlata. A hopiknál és a kasuknál (általában a pueblo-indiánoknál) az újév elején új tüzet táplálnak,^{xvi} a navaho indiánoknál óriási máglya ég hajnalig a téli napforduló idején.^{xvii} Az irokézeknél az újév első napján minden tüzet eloltanak, a tűzhelyek hamuját szétszórják a szélbe, és tűzszerzők segítségével gyűjtanak új tüzet, amelyet másnap a papok körbejárnak.^{xviii} A molinoknál (Mexikóban) az új tűz meggyújtásával együtt jár az éves beavatás. A szent tűzbe veti ilyenkor a főnök a szent fűvet.^{xix}

A maják főnökei és papjai - Diego de Landa leírása szerint - Mani városában sul 16-ik napján (november 8-án) gyűltek össze a főnök házában, és innen vonultak a Kukulkan templomhoz. Az új tüzet a Kukulkan templom (vagyis a Kukulkan piramis) tetején gyújtották meg, és még további öt napig ünnepeltek.^{xx}

Az aztékok Tosiuh moljpilji éjszakáján gyújtottak új tüzet. Előzőleg minden lángot kioltottak a városokban, a házaknál, vidéken. Az előkelők és a templomok előljárói a Mexikói Nagy Templomnál gyülekeztek, ahonnan ünnepélyes menetben vonultak fel az Ixtapalapa vagy Visacstekatl hegy csúcsára. Megvárták, míg a Pleiádok csillagkép (a Fiastyúk) éjfélkor áthalad a zeniten. Ezután nagy ünnepségek közepette lobbant fel a templomban a láng, jelezve, hogy a világ még 52 évig biztosan megmarad. (Az aztékok Sahagun szerint 52 évenként gyújtottak új tüzet, az utolsót 1507-ben).^{xxi}

4.ábra Kukulkan-piramis

A **perui** nap-szüzeket a nap feleségeinek tekintették, 8-10 éves korban választották ki őket az Inka Birodalom minden részéből. Csak a legelőkelőbb vérből, inka vérből származhattak. Életüket a nap szolgálatának szentelték, előkészítették a kenyeret és az italt a nap ünnepére, és ragyogó szent tüzet őriztek. Szüzi fogadalmuk megszegésekor büntetésük élve eltemetés volt, bűntársukat megfojtották, és a férfi szülővárosát lerombolták.^{xxii}

A tüzet, amelyet a szüzi kötelezettségű királyi származású papnők néha életükkel szolgálnak, nem mindig emberkéz gyújtja. Licarayen, a mapucse indián lány története a következő: az Osorno tűzhányót csak úgy lehet megfékezni, hogy feláldozzák neki a legszebb és legerényesebb hajadont, a törzsfőnök lányát. Az áldozat – a lány kívánságára – virágos ágyon (virágágyon) történik, és eredményeképpen a hegyet örökre elnémítja a hó és a jég, többé nincs vulkánkitörés.^{xxiii} A totonákok Papintla városának papnőjéről, Tzacoponziza-ról (Hajnali fényhozóról) is hasonló értelmű mítosz maradt fenn. A világszép királylány Tonacayohuának, a vetés istennőjének szüzi kötelezettségű papnői közé tartozott. Egy Zkatan-Oxga (Fiatal Szarvas) nevű herceg elragadta és a hegyekbe akart vele menekülni, de maga a hegy ezt megakadályozta. Hamueső, illetve tűzokádó szörny zárta el útjukat, és így nem menekültek meg attól, hogy mindkettejüket feláldozzák, és vérükből szülessen meg a vanília.^{xxiv}

5.ábra Theodoro Cano: A vanília legendája, Papantla
(Schiller Katalin felvétele)

Még egy, némileg hasonló mítosz maradt fenn az **Antillák szigetvilágából**. Egy yumari királylány, születése óta egy számára épült kolostorban él a hegyen, mert nem lehet szerelmes. Amikor a szomszéd ország trónörököse és ő mégis egymásba szeretnek, a hegy megremeg, és egy elötörő folyó ragadja el kettejüket.^{xxv}

A szent tűz létezik az **ókori Hellasz** városállamaiban. Egy városi központi épületben, a prütaneionban őrizték, és ez volt a város szimbóluma.^{xxvi} A tholosz (köralakú épület), amelyben a szent tűz égni szokott, normál eleme volt már a mükéné-kori palotáknak is.^{xxvii} Thészeusz, amikor egységes athéni államot hozott létre, egy prütaneiont teremtett a sokból, ez volt a városegyesítés.^{xxviii} Ha egy város gyarmatvárost alapított, az elvándorlók ebből a szent tűzből vittek magukkal, és gyújtották meg az új várost jelképező tüzet.^{xxix}

6.ábra Tholos Delphoiban

Az időleges eloltásról is van néhány adatunk. Lémnosz szigetén minden évben összegyűjtöttek minden tüzet, hajóra rakták, elvitték Déloszra és onnan hoztak új tüzet.^{xxx} Delphoi pedig egész Hellasz közös tűzhelyének számított. Szent örök tüzet, ha valamiképpen mégis kialudt, csak a nap tiszta tüzeből lehetett meggyújtani, bronztükrök segítségével.^{xxx1} A perzsák feletti plataiai győzelem után i. e. 479-ben eloltottak minden használatban levő tüzet, amelyet a perzsa hadsereg megfertőzött és a delphoi közös tűzhelyről, az oltárról vett tűzzel gyújtották meg újra.^{xxxii}

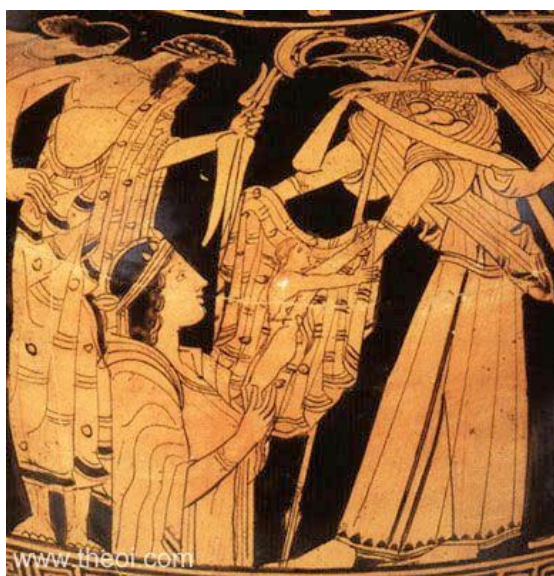
A mükénei kor és a városállamok királyságainak felbomlása után Hellaszban megszűnt a királylányok tűzörző funkciója, de nyomai megmaradtak. A tűz őrzését szülésre már képtelen idősebb nők gondjaira bízták.^{xxxiii} Athénben, ahol szintén őriztek örök tüzet, létezett egy pürphorosznak, tűzhordónak nevezett – az állam által kijelölt – papnő, aki bizonyos ünnepeken lehozta a tüzet az Akropoliszról.^{xxxiv}

Az a tűz, amely a szüzességi kötelezettségű papnővel kapcsolatban van, itt sem mindig tűzhelyen őrzött. **Iphigeneia**, Agamemnon lánya szüzi kötelezettségű papnői funkciót tölt be Szkíthiában, a Fekete-tenger partján, a Tauriszok földjén Artemisz szolgálatában. Ő is kapcsolatban van szent tűzzel, de ezt nem ő táplálja, nem is őrzi. Ebbe a sziklamélyi tűzbe – amely egyenest az Alvilágból tört fel egy sziklán keresztül^{xxxv} – vetették az általa feláldozottak testét.^{xxxvi} Ez egy tűzhányókráter.^{xxxvii}

A mítosz szintjén hasonló Persephoneia története. E szerint Demeter szüz lánya virágokat szed társnőivel a nuszai mezőn,^{xxxviii} vagy még egyértelműbben Szicíliában, az Aetna tövében,^{xxxix} amikor megnyílik a Föld és fekete paripák vontatta kocsiján megjelenik Hadész, az Alvilág ura, hogy elragadja őt feleségül. Ez a kép nyilvánvalóan vulkán-kitörést jelez akkor is, ha a történet többi része arról szól, hogyan keresi Demeter a lányát, aki a

tavaszi rügyfakadáskor újraéled, és hogy ugyanúgy örök élet lesz a része az eleusziszi misztérium beavatottjainak.

A tűz istenének is tekintett, tüzet alkalmazó kovácsistennek, Héphaisztosznak is van egy különleges gyermeke, Erichthoniosz, vagy Erechtheusz, Athén mitikus királya, akinek anyja a Föld,^{xl} és akit Athéné emelt föl és bízott az Akropoliszon Aglauros és Kekropsz lányaira.^{xli} A részletesen elmagyarázott mítoszok szerint Héphaisztosz üldözte Athénéét, aki elmenekült előle. Héphaisztosz magja a földre hullott, így lett anyja a Föld,^{xlii} vagyis Athéné szüzességét megőrizve, mint az athéni föld szüli meg a tűz istenének fiát, a város jövődő királyát.

7.ábra Athéné átveszi Erichthonioszt a Földanyától

A tetőn keresztül behatoló aranyesőtől, a napsugártól foganja gyermekét, Perszeuszt az argoszi királylány, Danaé.^{xliii} (A nap tüzetől büntetlenül fogant, isteni hőssé váló gyermek története egyébként általánosan elterjedt mítosz. Egy kirgiz variáns szerint Altyn Bel lánya, akit mint Danaét vas-házban nevelnek, mikor egyszer kilép a napvilágra, azonnal gyermeket fogant a napsugártól, és megszüli a világ jövődő urát, Dzsingisz kánt, akinek íját megtartja a nap, ezzel elismerve gyermekének.^{xliv} Tatár,^{xlv} karacsáj,^{xlvi} szicíliai,^{xlvii} dán,^{xlviii} koreai,^{xlix} kambodzsai,^l zuni^{li} mítoszokban szerepelnek palotába zárt szüzek, akik a nap sugarainak hatására szülnék gyerekeket. A csibcsa-muiszka^{lii} és a kambodzsai tradíció^{liii} szerint a napsugártól fogant szüzek gyermekeit azonnal megillette minden tisztelet, a görög mese szerint napsugártól fogant lányát 12 éves korában elragadja magához az apa.^{liv} A Társaság Sziget^{lv} és Peru napsugártól fogant gyermekei^{lvi} pedig új emberiséget teremtenek.)

Villám tüzetől születik, a görög mitológia szerint Dionüosz, Szemelének a fia, akinek anyjához Zeusz eredeti égisten-aspektusában villámként közeledik. Az, hogy a villám urával, vagy magával a villámmal kötött isteni nász az ifjú menyasszony számára a tűzhalált jelenti, az nyilvánvaló. A problémát az okozza, hogy ebből az isteni nászból gyermek születik, ami azonnali halálnál még a mítosz szintjén is nehézségekbe ütközik. Ezért azután különböző áthidaló megoldások születnek. A gyönyörűen berendezett nász-szobába^{lvii} belecsap a villám, kigyullad a tető, Szemelé halálával egyidejűleg leég lakosztálya vagy az egész palota.^{lviii} Zeusz azonnal kiragadja a most fogant magzatot halott anyja méhéből, saját combjába (vagy ágyékába) varrja be, és megfelelő időben (10 hónap után) hozza világra.^{lix} A másik

variációban már megvolt az esküvő és Szemelé már gyermeket hord méhében, mikor Zeusz valódi alakjában jelenik meg előtte, és ő a villám tüzétől elpusztul.^{lx} A gyermek idő előtt születik meg a tűz következményeként,^{lxi} illetve ismét Zeusz ragadja ki anyja méhéből,^{lxii} mindenképpen ezen variációban is ő hozza világra combjából a megfelelő (ezúttal rövidebb) idő múlva.

A harmadik variáció az, hogy a villám akkor csap le a palotára, amikor Szemelé vajúdik; hogy a halott anya mellett életben marad az újszülött, az mindenki számára bizonyíték arra, hogy ő Zeusz gyermeke.^{lxiii} A gyermeket újszülöttként Hermész ragadja ki, Zeusz akaratából a villám tüzéből és a mennydörgés zajából.^{lxiv} Egy kései – racionalizáló – szövegvariáns éppenséggel azt magyarázza, hogy Szemelé Polüphemosz feleségeként vajúdott éppen, amikor a villám belecsapott a palotába, az anya a rémület és a tűz következtében meghalt, az újszülött pedig életben maradt.^{lxv}

A görög mitológiában a szent tűz hasznosságára, illetve pusztító hatására is találunk példát Ariadné illetve Médeia mítoszok körében. Ők mind a ketten a napnak, Héliosznak az unokái. Médeia Héliosz fiának, Aetesznek a lánya, Ariadné pedig Pasziphaéé, Héliosz lányáé, Minosz feleségéé.

A krétai hagyomány úgy tudja, Dionüszosz olyan koszorút juttatott Ariadnének, amelyet Héphasztosz készített, és fényt árasztott. Ez később a Koszorúvá, az égbolt legragyogóbb csillagképévé változott.^{lxvi} Ez a koszorú segítette Thészeuszt, mert fényt árasztott a labirintus sötétségében. E szerint a hagyomány szerint Ariadné maga vezette végig Thészeuszt a labirintuson.^{lxvii}

Médeia ellenben pusztít a tűz segítségével. Amikor Iason Korinthosban elhagyja őt, tűz pusztítja el az ifjú menyasszonyt és apját vagy úgy, hogy az általa küldött menyasszonyi ajándék (koszorú, ritkábban még peplosz) égeti el Glaukét és a segítségére siető Kreont,^{lxviii} vagy tűzbe borítja a palotát, amelyben bennégnék.^{lxix}

Rómában március hónap első napján, ami eredetileg az újév első napja, új tüzet gyújtottak Vesta oltárán, és azontúl ezt a tüzet kellett őrizni.^{lxx} A szent tűz őrzésével papnőket bíztak meg. A római Vestalisok „Róma alapítójának rokonságából származó papnői rend,” ahogy Livius nevezi őket, és a hagyomány szerint Romulus Róma első királya,^{lxxi} vagy Numa Pompilius, az intézményeket és testületeket megteremtő második uralkodó^{lxxii} szervezte meg létrejöttét. A felszentelt szüzek által őrzött tűz azonban Latiumban minden korban megvolt. A Róma által lerombolt Alba Longa Vestalis-ai a IV. századig őrizték városuk szent tüzét a római pontifex maximus fennhatósága alatt.^{lxxiii}

A szent tűz őrzése, a szent szertartások elvégzése ezeknek a papnőknek a tiszte, szüzességi fogadalom a kötelességük, nagy tisztelet és sohasem tényleges hatalom a részük. Eredetileg a királyi család nőtagjai voltak. A tűzörzés funkciója a királyság bukása után Rómában alsóbb rétegekre szállt. I. e. 509 után patriciusok lányai lettek a Vestalis-ok, i.e. 300 után pedig már plebeius eredetű senatorok lányai is lehettek ennek a papnői testületnek a tagjai.^{lxxiv} Funkciójuk ideje 30 év, tíz évig tanulják, tíz évig végzik, tíz évig tanítják szent feladataikat.^{lxxv} Gellius szerint hat évesnél fiatalabb és tíz évesnél idősebb nem lehet az az apja által felajánlott előkelő származású ép testű és lelkű lány, akit a pontifex maximus ragad el rituálisan Vestalis-nak.^{lxxvi} A pontifex maximus hatalma alatt éltek, korbácsolás volt a büntetésük, ha az őrizetük alatt kialudt a szent tűz, és élve temették el őket, ha szüzességi kötelezettségüket megtörték.^{lxxvii} (Ezt az utóbbi szertartást – amelyről Plutarchosztól részletes leírás maradt ránk^{lxxviii} – még Domitianus (81–96)^{lxxix} és Caracalla (211–217)^{lxxx} is elvégezte pontifex maximus-i minőségében általuk bűnösnek tartott Vestalis felett, és a IV. században

is született halálos ítélet egy Primigenia nevű Vestalis-szal szemben.^{lxxxix}) A Vesta papnők privilégiumai az utolsók, amelyek a kereszténység államvallásának felvételekor megszűnnek, és ez az, amit Gratianus (375–383) uralma idején Symmachus még visszakövetel.^{lxxxii}

A házi tűzhelynek és az azt őrző papnőnek ennek ellenére néha mégis gyermekei születnek, legalábbis a mítoszok szintjén. Caeculus, aki Praeneste városának alapítója a Servius által megőrzött hagyomány szerint két isteni fivér szűz lánytestvérétől született, aki a tűzhely előtt ült és a kipattanó szikrától gyermeket fogant. Az anya által kitett gyermeket azután ismét rituális feladatokat ellátó vízfordó szüzek (a Digidus nővérek) találták meg a tűz közvetlen közelében.^{lxxxiii} Amikor Caeculus megalapította Praenestét, isteni származását úgy bizonyította be, hogy a sokaság előtt apját, Vulcanust szólította, és akkor mindenki előtt tűz vette körül. A rémült emberek azonnal el is ismerték, hogy ő Vulcanus fia. Van olyan hagyomány is, amely azt mondja, hogy nem a tűz közvetlen közelében, hanem az égő tűzhelyen találták meg újszülöttként,^{lxxxiv} illetve olyan is, amely szerint a láng gyermeke ő.^{lxxxv} Caeculus-tól származtatja magát a gens Caecilia, amelynek egyik tagjáról, Lucius Caecilius Metellus-ról az a mitikus elbeszélés maradt fenn, hogy egy tűzvész közepette, i. e. 241-ben pontifex maximus-ként kimentette a Vesta-templomból a szent tárgyakat, és közben megvakult.^{lxxxvi} (Vesta templomába ugyanis nem volt szabad másnak belépni, mint a Vestalis-oknak. Azért élte túl a pontifex maximus egyáltalán e szerint a történet szerint a behatolást, mert Vulcanus leszámazottja.)

Róma eredetmondájában kétszer is megjelenik a tűz, mint jövődó királyok apja. Romulus és Remus ismert születési mítoszában egy alba longai Vestalis és királylány, Rea Silvia lesz az anyja a Rómát alapító ikreknek. Van azonban egy közvetlen tűztől származó variáció is, amelyet Plutarchosz idéz Promathion-tól. E szerint az alba longai király házi tűzhelye lesz egyértelműen apja Róma alapítóinak, de a szent cselekedetre Tarchetius király szűz leánya szolgálólányát küldi be maga helyett, és így ő lesz Róma alapítóinak anyja.^{lxxxvii} A történet megismétlődik Servius Tullius király születési mítoszában. E szerint egy Corniculum bevételekor elfogott szűz szolgáló, Ocrisia végezte rendszeresen a palotában az italáldozatot és (vagy) az étel-zsengeáldozatot, amikor a házi tűzhelytől gyermeket fogant.^{lxxxviii} A csecsemő feje körül később lobogó láng ragyog fel isteni természetét bizonyítva.^{lxxxix}

(Ez a mítosz összefüggésben van azzal a történelmi hagyománnyal, amely szerint Servius Tullius eredeti neve Mastarna és a két Vibenna testvérrel összefogva győzte le Tarquinius-t, Róma királyát és így nyerte el a Róma feletti uralmat.^{xc} A mítosz tehát megpróbálja úgy magyarázni a történelmet, hogy ez a később oly nagyon tisztelt király a házi tűzhely gyermeke volt, anyja pedig, bár idegen, mégis megbízott Vestalis.)

8.ábra Vesta

Összefoglalás

Az emberek az idők kezdete óta ismerték a tüzet, tisztelték és félték tőle. A városok központi tűzhelye, a szent tűz mindig fontos szerepet töltött be, és a világon nagyon sok helyen lehet nyomon követni a tűz tiszteletét, őrzését, évenkénti ünnepélyes meggyújtását, sőt a tüzet őrző királyi származású papnőket is, akik szüzi kötelezettségűek.

A házi tűzhelynek és a villám tüzének csodás fogantatású gyermekei is születnek, bár kevesebb alkalommal, mint a nap tüzének. A nap és a tűz kapcsolata már csak azért is egyértelmű, mert szent tüzet Görögországban csak a nap tüzével szabad meggyújtani bronztükrök segítségével. Mindamellet ismerték pusztító erejét is, félték és tisztelték a tűzhányó és a villám erejét. A tűzzel kapcsolatos kultuszok ősieik, és úgy tűnik, hogy az egész emberiségnél egységesekek.

Irodalomjegyzék

- ADAMIK Tamás, „Jeromos és kora.” In: Szent Jeromos, *Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*, Budapest, 1991, 223-254.
- BOUDIN, Louis, „La religion dans l’empire des Incas.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions V.*, Paris, 1962, 65-87.
- BOUDIN, Louis, *L’empire socialiste des Inka*, Paris, 1928.
- CARNOY, Albert Joseph, „La religion de l’Iran.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 219-271.
- COLIN, Gaston, *Le culte d’Apollon Pythien à Athènes*, Paris, 1905.
- DARABOS Pál, „Utószó a perzsa halottaskönyvhöz.” In: *Perzsa halottaskönyv*, Budapest, 1999 Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 151-172.
- DEROY, Louis, „Le culte de foyer dans la Grece mycenienne.” In: *Revue de l’ Histoire des Religions*, 1950. (137/1) 26-43.
- DETIENNE, Marcel, *Les jardins d’Adonis*, Paris, 1972.
- DOBROVITS Mihály, „A toronyba zárt leány. Egy török eredetlegenda-típus kövonalai.” In: Dobrovits Mihály, *Vámbéryvel a harmadik évezredben*, Dunaszerdahely, 2010, 161-175.
- DUMESIL, Georges, *Mythe et épopée III*, Paris, 1973, Gallimard.
- ELIADE, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, 1993.
- FERENCZY Mária, „Holdújév és újévi képek Kínában.” In: *Konfúcius krónika II.* (2008/1), 10-11.

- FRAZER, James George, *Le rameau d'or*, Paris, II, 1903.
- FRAZER, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920.
- FROBENIUS, Leo, *Afrikai kultúrák*, Budapest, 1981.
- GERNET, Louis – BOULANGER, André, *La genie grec dans la religion*, Paris, 1932.
- GILBERT, Adrian – COTTERELL, Maurice, *Maja próféciák*, Budapest, 1966.
- GLOTZ, Gustave, *La cité grecque*, Paris, 1928.
- GORDON, Pierre, „*La religion archaïque du continent américain.*” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 224-271.
- GORDON, Pierre, „*Les religions des negrilles de l’Afrique Équatoriale Religions archaïques de l’Asie.*” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 163-223.
- GRANT, Michael, *Róma császárai*, Budapest, 1966.
- GRENIER, A., *Les religions étrusque et romaine*, Paris, 1948.
- HULTKRANTZ, Ake, *Les religions des indiens primitifs de l’Amérique*, Uppsala, 1963.
- KARSTEN, Rafael, *La civilisation de l’Empire Inca. Un état-totalitaire du passé*, Paris, 1938, Payot.
- KÉRI András, *Indiánok világa I. Az azték naptár – Az Antillák népe*, Budapest, 2003.
- KÉRI András, *Indiánok világa II. Chile népei – a maják titkai*, Budapest, 2003.
- KÖVES-ZULAUF, Thomas, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995.
- KRAPPE, Alexandre, H., *La genese des mythes*, Paris, 1938.
- LABAT, René, *Le caractere religieux de la royauté assyro-babylonienne*, Paris, 1929.
- LÉVEQUE, Pierre – SECHAN Louis, *Les grandes divinités de la Grece*, Paris, 1966.
- LIPS, Julius, *A dolgok eredete*, Budapest, 1962.
- LŐRINC László, *Mongol mitológia*, Budapest, 1975.
- PALLATINO, Massimo, *Az etruszkok*, Budapest, 1980.
- PROPP, Vlagyimir, *A varázsmese történeti gyökerei*, Budapest, 2005.
- REINACH, Salamon, *Cultes, mythes, religions*, Paris, III, 1908.
- ROTOURS (des), Robert, „*La religion dans la Chine Antique.*” In: Brillant, Maurice, – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 1-83.
- SAINTYVES, Pierre, *Les Vierges Mères et les naissances miraculeuses. Essai de Mythologie comparée*, Paris, 1908.
- SCHILLER Katalin, *Vanília, a fekete virág*, Nyelvilág (2007/5), 26-30.
- TOKAREV, Sz. A., *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, 1988, Gondolat.
- TONNELAT, Ernest, „*La religion des Germains.*” In: Vendryes Joseph-Tonnelat Ernest, *Les religions des Celtes, des Germains et des anciens slaves*, (Mana II / 2), Paris, 1948, 321-385.
- TRENCSENYI-WALDAPHEL Imre, „*Danaé mítosza keleten és nyugaton.*” In: Trencsényi-Waldaphel Imre, *Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, 1981, 177-215.
- VÁRKONYI Nándor, „*A magyar fejedelemség kozmikus jellege.*” In: *Mauzoleum*, Budapest, 1987, 238-241.

Képek forrása:

1. ábra Zoroaszter szent tüze, Yazd (Irán), [Massoume Price](#): Zoroaster and Zoroastrians in Iran, 2001 december, on: Iran Chamber Society

http://www.iranchamber.com/religions/articles/zoroaster_zoroastrians_in_iran.php

2. ábra kínai újévkor elégetett kép. Ferenczy Mária: Holdújév és újévi képek Kínában, ELTE Konfuciusz Intézet

<http://www.konfuciuszintezet.hu/index.php?menu=muveltseg&almenu=2&cikkszam=8>

3. ábra Agni, a tűz istene, , Hindu honlap

<http://www.hinduwebsite.com/hinduism/concepts/agni.asp>

4. ábra Kukulkan-piramis, https://ipon.hu/elemzesek/hangokkal_festve/1257/

5. ábra Theodoro Cano: A vanília legendája, Papantla (Schiller Katalin felvétele)

6. ábra Tholos Delphoiban <http://en.wikipedia.org/wiki/Delphi>

7. ábra Athéné átveszi Erichthonioszt a Földanyától <http://www.theoi.com/Gallery/T1.6.html>

8. ábra Vesta [http://simple.wikipedia.org/wiki/Vesta_\(mythology\)](http://simple.wikipedia.org/wiki/Vesta_(mythology))

Jegyzetek:

- i Várkonyi Nándor, „A magyar fejedelemség kozmikus jellege.” In: *Mauzoleum*, Budapest, 1987, 238.
- ii Labat, René, *Le caractere religieux de la royauté assyro-babylonienne*, Paris, 1929, 242-243; Rutten, Margerite, „La religion asianique.” In: Brillant Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions IV.*, Paris, 1962, 7-117, 29.
- iii Carnoy, Albert Joseph, La religion de l’Iran.” In: Brillant, Maurice. – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, 219-271: 242-247.
- iv Darabos Pál, Utószó a perzsa halottaskönyvhöz 162. In: *Perzsa halottaskönyv*, Budapest, 1999, 151-172.
- v Rotours, (des) Robert, „La religion dans la Chine Antique.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions II.*, Paris, 1954, 1-83, 67.
- vi Ferenczy Mária, „Holdújév és újévi képek Kínában.” In: *Konfuciusz krónika*, II. (2008 /1.), 10-11.
- vii Eliade, Mircea, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, 1993, 25-26.
- viii Dumesil, Georges, *Mythe et épopée III*, Paris, 1973, Gallimard, 21-24.
- ix Lőrinc László, *Mongol mitológia*, Budapest, 1975, 154.
- x Frobenius, Leo, *Afrikai kultúrák*, Budapest, 1981, 197-198; Gordon, Pierre, „Les religions des negrilles de l’ Afrique Équatoriale Religions archaïques de l’ Asie.” In: Brillant Maurice – Aigrain René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 163-223: 188, 195.
- xi Lips, Julius, *A dolgok eredete*, Budapest, 1962, 350.
- xii Gordon, Pierre, 1953, 169-170.
- xiii Lips, Julius, 1962, 30.
- xiv Pomponius Mela: *De situ orbis libri tres* III. 6; Frazer James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 251.
- xv Tonnelat, Ernest, „La religion des Germains.” In: Vendryes, Joseph-Tonnelat, Ernest, *Les religions des Celtes, des Germaines et des anciens slaves*, (Mana II /2), Paris, 1948, 321-385, 377.
- xvi Hultkrantz, Ake, *Les religions des indiens primitifs de l’Amerique*, Uppsala, 1963, 104, 136-138.
- xvii Lips, Julius, 1962, 351.
- xviii Frazer James George, *Le rameau d’or II.*, Paris, 1903, 359.
- xix Gordon, Pierre, „La religion archaïques du continent americain.” In: Brillant Maurice – Aigrain, René, *Histoire des Religions I.*, Paris, 1953, 232, 240-241.
- xx Gilbert, Adrian – Cotterell, Maurice, *Maja próféciák*, Budapest, 1996, 146-148.
- xxi Gilbert, Adrian – Cotterell, Maurice, 1966, 145-146.
- xxii Garcilasso de la Vega, *Royal Commentaries of the Yncas*, part. I, liv. IV. 1-3., liv. VI. 20-22; Frazer, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 252-253; Boudin, Louis, „La religion dans l’empire des Incas.” In: Brillant, Maurice – Aigrain, René, *Histoire des religions V.*, Paris, 1962, 65-87: 78-79; Boudin, Louis, *L’empire socialiste des Inka*, Paris, 1928, 72-73; Rafael, Karsten, *La civilisation de l’Empire Inca. Un etat –totalitaire du passé*, Paris, 1938, Payot, 177-178.
- xxiii Kéri András, *Indiánok világa II. Chile népei – a maják titkai*, Budapest, 2003, 42.
- xxiv Schiller Katalin, *Vanília, a fekete virág*, Nyelvilág (2007/5), 26-30.
- xxv Kéri András, *Indiánok világa I Az azeit naptár – Az Antillák népe* Budapest, 2003, 168-170.
- xxvi Glotz, Gustave, *La cité grecque*, Paris, 1928, 23; Gernet, Louis – Boulanger, André *Le genie grec dans la Religion*, Paris 1932, 152-153.
- xxvii Colin, G., *Le culte d’Apollon Pythien à Athènes*, Paris, 1905, 88.
- xxviii Thycidides: *Historia belli Peloponnesiaci* II. 15, 2, Plutarchos, Theseus, 24.(Vitae paralellae)
- xxix Glotz. Gustave, 1928, 24.

- xxx Colin, Gaston *Le culte d'Apollon Pythien à Athenes*, Paris, 1905, 88-89; Léveque, Pierre – Sechan, Louis, *Les grandes divinités de la Grece*, Paris, 1966, 258; Detienne, Marcel, *Les jardins d'Adonis*, Paris, 1972, 179-181.
- xxxi Plutarchos, Numa, 9. (Vitae paralellae)
- xxxii Plutarchos, Aristeides, 20. (Vitae paralellae)
- xxxiii Detienne, Marcel, *Les jardins d' Adonis*, Paris, 1972, 183; Plutarchos, Numa 9. (Vitae paralellae)
- xxxiv Colin, Gaston, 1905, 88.
- xxxv Apollodoros: *Bibliotheca* ep. VI. 24.
- xxxvi Euripidész, *Iphigeneia in Tauris (Iphigeneia a tauroszok között)*, 625-626.
- xxxvii scholia ad Lycophr. 194.
- xxxviii Homéroszi himnuszok (Hymni homerici II.(V.) *Εἰς Δήμητραν (Himnusz Demeterhez)*1-40; Pausanias: *Descriptio Graeciae* IX. 31, 9; Eudocia augusta, *Violarium* CCLXVI, CCLXVII, DCCCCXXV.
- xxxix Plutarchos, *Quaestiones naturales* III. 917 f.;(Scripta moralia) Plutarchos, *Timóleon* 8;(Vitae paralellae) Ovidius, *Fasti* IV., 435-450; Ovidius, *Metamorphoses* V., 391-424; Claudius Claudianus, *De raptu Proserpinae (Prosperina elrablása)* II., 150-272.
- xl Iszocrates, *Panathenaicos*, 126; Harpocration: *Lexicon in decem oratores atticos*, *Αυτοχθονες*; Plutarchos, *Decem oratorum vitae (Tíz szónok élete)* VII 37, 38;(Scripta moralia) Georgios Syncellos: *Ecloga chronographica* 297.
- xlii Homérosz, *Ilias* II. 546-551 (Nem ír a Kekropsz-lányokról); Hyginus: *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 166; Apollodoros: *Bibliotheca* III, 14, 6; Euripides: *Ion* 21-24, 267-274; Pauszanasz: *Descriptio Graeciae* I, 18, 2.
- xliii Ps-Eratosthenes, *Catasterismi* 13; (Myth. Graec. vol. III. fasc. I) Aratus Latinus cum scholiis, *Ηνισχοι* 1; Etymologicum Magnum. *Erechtheus* 371: 35-48; Hyginus, *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 166; Apollodoros: *Bibliotheca* III, 14, 6; Eudocia augusta, *Violarium* I. CCCL, CCCLV.
- xliiii scholia ad Iliadem XIV. 319; Terentius, *Eunuchus* 582-585; Aischylos, *Perseis* „fabula”; Euripides, *Danae* „fabula” fr. 1-44; Philostratos, *Epistolae* XXV; Pherecydes fr. 26; (Fragmenta Historicorum Graecorum vol. I)Ps-Eratosthenes, *Catasterismi* 22. (Myth. Graec. vol. III. fasc. I.); Statius, *Thebais* commentarius in librum, VI. 265. (287.); Ioannes Malalas, *Chronographia* II, V, 14; Libanios, *Progymnasmata* II. (narrationes) 41; Epigrammatum Antologia Palatina V. 31. V. 34., V. 217. V. 257. (256), XII. 20., XII. 239., XVI. 285; Caecar Germanicus *Aratea* 64. B.; Lycophron, *Alexandra*, 838; scholia ad Lycophr, 838; Apollodoros: *Bibliotheca* II. 4. 1; Sophocles, *Antigone*, 944-948; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae*: 63; Lucianos, *Somnium seu Gallus (Az álom vagy a kakas.)* 13; Lukianosz, *Dialogi Marini (Tengeri istenek beszélgetései)*, 12; Nonnos, *Dionysiaca*, VII. 20., XXV. 113-116., XLVII. 445-550., 580-588.; scholia ad Ap. Rhod. IV. 1091; Ovidius, *Metamorphoses* IV. 602; Eudocia augusta, *Violarium* XL, CCLVI, DCCLIX.
- xliv Krappe, Alexandre H., *La genese des mythes*, Paris, 1938, 82-83; Trencsényi-Waldaphel Imre, „Danaé mítosza keleten és nyugaton.” In: Trencsényi-Waldaphel Imre, *Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, 1981, 187-189, 193-194; Frazer James George, *Le rameau d'or II.*, Paris, 1903, 422.
- xlv Dobrovits Mihály, „A toronyba zárt leány.” In: Dobrovits Mihály, *Vámbéryvel a harmadik évezredben*, Dunaszerdahely, 2010, 165.
- xlvi Dobrovits Mihály, 2010, 171-173; Ó-Gyallai Besse János *Negyedik tudósítása Kaukáz hegye vidékéről Hazafiaihoz*, Pest, 1830. (Reprint: *Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai*, Budapest, 1972, Körösi Csoma Társaság kiadványa, 4 /10.-12.)
- xlvii Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris, 1903, II. 420.
- xlviii Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris 1903, II. 419.
- xlix Saintyves, Pierre, *Les Vierges Mères et les naissances miraculeuses. Essai de Mythologie comparée*, Paris, 1908, 56; Krappe Alexandre H., 1938, 91.
- l Krappe Alexandre H., 1938, 91.
- li Propp, Vlagyimir, *A varázsmese történeti gyökerei*, Budapest, 2005, 41.
- lii Tokarev, Sz. A., *Mitológiai enciklopédia*, Budapest, 1988, I. 316; Boglár Lajos válog. és ford., *A Nap smaragdgyermeké* (Eldorádó. Perui ősmondák), Budapest 1967, 137-140.
- liiii Krappe, Alexandre, H., 1938, 91.
- liv Frazer, James George, *Le rameau d'or*, Paris, 1903, II. 420.
- lv Krappe, Alexandre H, 1938, 92.
- lvi Boglár Lajos válog. és ford., *Pacsakamak és Uicsama* (Eldorado. Perui ősmondák), Budapest 1967, 20-24.
- lvii Athénaios, *Deipnosophistarum libri XV.* V. 200.

- lviii Pausanias: *Descriptio Graeciae*, IX, 12: 3-4; Philostratos, *Imagines* I. XIII. (XIV.); Statius, *Thebais* X. 903-906; XII. 602; Euripides, *Hippolytos* 558-562.
- lix Aristeides, *Panathenaicos* IV. 52; Pherecydes fr. 46; (Fragmenta Historicorum Graecorum vol I.) Proclus, *Hümn VII.* 11-15; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae*, 167; Fulgentius II. XII (fabula Dionysii); Nonnos, *Dionysiaca*, Invocatio 1-7; VII. 21; VII. 158-159.
- lx Euripidész, *Bacchantes (Bacchánshók)* 5-9; Lucianos, *Deorum dialogi (Istenek párbeszédei)* 9; scholia ad Eur. Hippolytum 559; Aischylos, *Semele* „fabula”.
- lxi Euripides, *Bacchantes (Bakkhánshók)* 2-11, 88-93; scholia ad Eur. Phoinissas 649; Aischylos, *Semele* „fabula”; Epigrammatum Antologia Palatina XVI. 7; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* III. 64, 4. IV, 2, 2. V. 52. 2. Apollonios Rhodios: *Argonautica* IV. 1132-1137; Eustathios scholia ad Iliadem (Παρωδία) I. 197-200. (84); Hyginus: *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 179; Statius, *Thebais* IV. 564.
- lxii scholia ad Pind. Olymp. II. 40; Lucianos, *Deorum dialogi (Istenek párbeszédei)* 9; Ovidius, *Metamorphoses* II. 310-312; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* V, 52, 2; Apollodoros: *Bibliotheca* III. 4, 3; Eudocia augusta, *Violarium*, CCLXXI, DCCCLIX.
- lxiii Orpheus: *Hymni sacri* 43;
- lxiv Eudocia augusta, *Violarium*, CCXV.
- lxv Ioannes Malalas, *Chronographia* II. 48-51.
- lxvi Servius ad Verg. Georg. I. 222; Tertullianus, *De corona* vol. IV. 347.
- lxvii scholia ad Caesaris Germanici *Aratea* v. 69; Hyginus, *De Astronomia* II. 5/1; Ps- Eratosthenes, *Catasterismi* 5. (Myth. Graec. vol III fasc. I.)
- lxviii Pausanias: *Descriptio Graeciae* II, 3, 6; Apollodoros: *Bibliotheca* I. 9. 28; Epigrammatum Antologia Palatina XI. 411; Philostratos, *Epistolae* XXI; Plinius, *Naturalis historia* II. 109; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* IV. 54, 6; Horatius, *Epodos* V. 62-66. (Ezekben az apáról nincs szó) Euripides, *Medeia*, 1125-1221; Hyginus *Excerpta ex Hygini geneologiis vulgo fabulae* 25; Ovidius, *Metamorphoses* VII. 394-395; Seneca, *Medeia*, 817-820, 843-848, 879-890.
- lxix Dracontius, *Medeia* X. 484-556; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae* IV. 54. 5; Apollodoros: *Bibliotheca* I. 9. 28.
- lxx Macrobius, *Saturnalia* I. cap. XII.
- lxxi Plutarchos, *Romulus*, 22. (Vitae parallelae)
- lxxii Livius: *Ab urbe condita* I. 20; Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum quae supersunt* II. 67; Florus *Epitomae de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC libri III* I. 2.
- lxxiii Iuvenalis, *Saturae* IV., 60-61; Reinach, Salamon, *Cultes, mythes, religions*, Paris, III, 1908, 199; Frazer, James George, *Origines magiques de la Royauté*, Paris, 1920, 251-253.
- lxxiv Deroy, Louis, „Le culte de foyer dans la Grece mycenienne.” In: *Revue de l' Histoire des Religions*, 1950, (137/1) 32.
- lxxv Plutarchos, *Numa*, 10; (Vitae parallelae) Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum, quae supersunt* II. 67.
- lxxvi Gellius, *Noctes Atticae* I. 12.
- lxxvii Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum quae supersunt* II. 67; Grenier Albert, *Les religions etrusque et romaine*, Paris, 1948, 166-168.
- lxxviii Plutarchos, *Numa* 9-11; (Vitae parallelae) Plutarchos, *Fortuna Romanorum* 96. (Scripta moralia)
- lxxix Suetonius, *Domitianus* 8; (De vita duodecim Caesarum) Plinius Secundus, *Epistulae* IV. 11.
- lxxx Herodianos: *Ab excessu divi Marci libri octo* IV. 6. 1.
- lxxxii Symmachus, *Epistulae* IX /CXLVII, CXLVIII.
- lxxxiii Adamik Tamás, „Jeromos és kora.” In: Szent Jeromos, *Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*, Budapest, 1991, 226; Grant, Michael, *Róma császárai*, Budapest, 1996, 238, 240; Symmachus, 3. relatio.
- lxxxiv Servius: ad Verg. Aen. VII. 678. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* II. 9.
- lxxxv Vergilius, *Aeneis*, VII. 678-681.
- lxxxvi Martianus Capella, *De nuptiis philosophiae et Mercurii* VI. 642.
- lxxxvii Livius: *Ab urbe condita* ep. 19; Cicero, *Pro Aemilio* 7; Augustinus, *Civitas dei*, III. 18; Köves-Zulauf, Thomas, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995, 72-74.
- lxxxviii Plutarchosz, *Romulus* 2. (Vitae parallelae)
- lxxxix Ovidius, *Fasti* VI. 628-636; Plinius, *Naturalis historia* XXXVI. 27, 70; Plutarchosz, *Fortuna romanorum* 10; (Scripta moralia) Arnobius: *Adversus nationes libri VII.* VI. 18; Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum romanorum quae supersunt* V. 2.

^{lxxxix} Livius: *Ab urbe condita* I. 39; Valerius Maximus: *Factorum et dicorum memorabilium libr novem* lib I. 6/1; Florus I. 6; Aurelius Victor, *Liber de viris illustribus* VII. 1. 5; Servius ad Verg. Aen. II. 683; Ovidius, *Fasti* VI. 627-636; Plinius, *Naturalis historia* XXXVI. 7.

^{xc} Lyoni tábla 19-20; Pallatino Massimo, *Az etruszokok*, Budapest, 1980, 85, XIII. tábla.

A fej védelme a középkori hadakozásban

Head protection in medieval wars

Dr. Józsa László. Prof. em. D Sc.

jozsalg@freemail.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Warriors throughout the ages have considered the unprotected head to be particularly vulnerable. The relevance of historical experience is evident in a consideration of helmets designed for head protection in war. Helmets are designed to minimize the risk of brain damage by penetration and by blunt impact; where facial or ocular injury is likely, facial protection may be provided by visors, goggles or full-face helmets. The effectiveness of helmets should be monitored by studies of actual injuries; historically, surgeons have done this, in war and peace, for centuries. We present an overview of the evolution and development of medieval military head protection through the ages, with particular reference to the advances made in metallurgical technology through the course of the 16th century. s animism, because its discoveries question the fundamental principles of medicine.

Keywords: head protection, helmet, cranial injuries

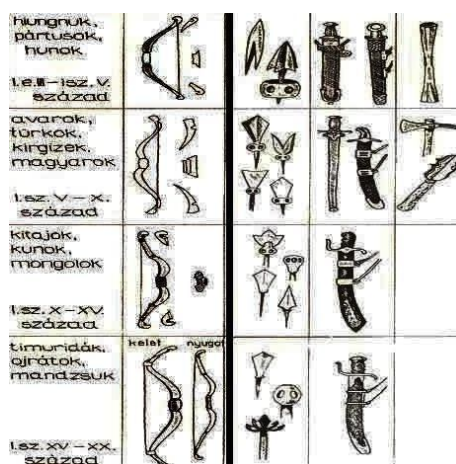
Kulcsszavak: fej védelme, sisak, koponyasérülések

Bevezetés

A középkori lovas és gyalogos közelharcban a támadás elsősorban a fejre irányult, a koponya megsebesítésével lehetett „legkönnyebben és leggyorsabban” harcképtelenné tenni, illetve megölni az ellenséget. A gyalogosok összecsapásában a támadás-védekezés szemtől-szemben történt, s a küzdő felek lényegében ugyanazokkal az eszközökkel voltak felszerelve (1. ábra).

B Szabó (2001) alapos feldolgozásában a 11 - 14. századi magyarok fegyverzetét, a harcmódját és a taktikáját elemzi (a fegyverekre vonatkozó további részeket lásd ott), de nem tér ki a harci sérülések tárgyalására. A lovas katonák összetűzésében legtöbbször szintén a fejre irányult a támadás. A régi hadviselés legkeservesebb, sokszor előforduló mozzanatában, a csatát követő üldözés során lehetett igazán gyakori a koponyasérülés, amikor a győztesek lovasai fölülről és hátulról könnyen fejbe találhatták a gyalogosan menekülő veszteseket (Keegan 1974). A lovasok és gyalogosok harcában többnyire a menekülő gyalogosokat érte hátul a csapás. A szemtől szemben való küzdelemnek, továbbá a lóháton történő üldözésnek a következménye, hogy mind a nomád, mind a letelepült népek csatáiban leggyakoribb a fejsérülés. Ám nemcsak a csatatereken, hanem az ókori „szórakoztató ipar”, a gladiátor küzdelmekben is az elhunytak 15 % - án találtak halálos koponyasérülést (Kanz és mtsa

2005), a középkori „sportrendezvényeken”, a lovagi tornákon ugyanilyen arányban fordult elő végzetes kimenetelű fejsérülés.

1. ábra A lovas nomádok fegyvereinek fejlődése az i. e. 2. századtól, az i.sz. 15. századig.
(U.Kóhalmi K. ábrája)

A középkorral foglalkozó hazai paleopatológiai szakirodalomban (Józsa 1996, Pap, 1984, Pap és mtsa 1991) éppen úgy mint a nemzetközi publikációk között (Anderson 2002, Boylston 1989, Courville 1965, Stirland 1996) a koponya csontsérülései állnak a vezető helyen (lásd alább). A towtoni (Nagy Britannia) csata (1461 - ben) 37 áldozata közül 27-nek a fején találtak sérülést (Anderson 2002), az egyik koponyán 14 kardvágás nyoma látszott. Boylston (1998) összesen 70 középkori kardsérülést vizsgált, ezek között mindössze négy gyógyult. Jørgensen (1988) perui preinka trepanált koponyákon mutatta ki, hogy a fegyverek (buzogány) okozta benyomatos csonttörés csak körülírt impressziót képez, a szomszédos csontrészekben törés, repedés nem alakul ki. Az Óvilágban is használatos buzogány tollának mérete lényegében megegyezett a dél - amerikaiak fegyverével. Blackburn és mtsai (2000) bizonyították, hogy az ezredforduló táján használt, hegyes bíró eszközök (harci balta, csákány, hegyes végű alabárd stb.) képesek úgy áthatolni a csonton, hogy vonalas törést nem, csak körülírt benyomatot és jelentős agysérülést okoznak. A fej sérüléseinek gyakoriságán nem sokat változtattak a mind többször használt lőfegyverek sem. A 18. század elején is a leggyakoribb volt a koponya halálos sebe. Az 1703 októberében Kiskunhalason lezajlott kuruc - labanc ütközetben 234 magyar vitéz vesztette életét. Közöttük 41 koponyán (17,5 %) volt halálos kimenetelű sérülés. Ezeknek több mint háromnegyede (32 eset, 78,5 %) kézi fegyvertől származott, s mindössze 9 esetben okozta lőtt fejsérülés halálukat (Bartucz 1966).

A nomád harcosok lóhátról hadakoztak, ritkán bocsátkoztak közelharcba, ám ha igen, akkor mind lovon, mind gyalogküzdelemben az ellenfél fejét igyekeztek célba venni. A nyugat-európai lovag-seregek tagjait és a gyalogságot is eleve a fej támadására képezték ki. Ezért igyekeztek a saját koponyájuk védelméről gondoskodni.

Az ókori előzmények

A sisak nem középkori találmány, évezredekkel korunk előtt már használtak sisakokat. Kezdetben (feltehetően) uralkodók fejdíszeként szolgált. A legkorábbi, aranyból készített sisakot III. Tothmoszesz (i.e. 1491 - 1436) sírjában találták. Az egyiptomi hadak közül ezer évvel később (is), mindössze az elit alakulatok viseltek bronzból, vagy rézből készült sisakot. Szintén a kiváltságos személyek védőfelszerelése volt Mezopotámiában, Perzsiában a

fémsisak. Kínában és Japánban (már az ókorban) orrszarvú bőrből, más állat keményre főzött bőrből, vagy lakkozott papírmáséból készítették a sisakot. A kínai „agyaghadsereg” tagjain olykor fémből készített, többnyire azonban csak bőrből formált sisak ábrázolása látható (Hamada 2002). Európában az i.e. 8. századból való a legkorábbi lelet, szintén aranyból való díszsisak, amelyet Franciaországban találtak, s kelta rituális eszköznek tartják (2. ábra).

2. ábra Kelta-kori szertartási aransisak (i.e. 7-8. század) Franciaország, Amfreville.

Csaknem hasonló korú (i.e. 5. század) az az aransisak, amelyet a (mai) Romániai területén hozott felszínre a régész ásója (3. ábra). Az i. e. 6. századból ránk maradt korinthuszi sisak már nemcsak a koponya boltozatát, hanem az arcot is védi (4. ábra).

3. ábra Aransisak i.e. 400 körül. Románia, Cotofenesti.

4. ábra Korinthuszi harci sisak. I.e. 6. század. Városi Múzeum, Korinthosz

Egyiptomi hatás mutatható ki a görög harci sisakokon, bár a görögök „találták ki” a sisak tetejére applikált tarajt, ami jelentősen növelte a védőeszköz hatásosságát. A görög harcosok fejjvédőjét díszítették (5. ábra), amely azonban nem növelte azok védőképességét. A római hadseregben csak az elit alakulatok kaptak fémsisakot (6. ábra), s még a Birodalom fénykorában (i.e. 1 századtól az i.sz. 1 század végéig) sem voltak képesek valamennyi harcost ellátni sisakkal. A görögök által kezdeményezett cifrázásokat a rómaiak fejlesztették, immár szinte öncélúvá. A sisakforgó egyes légiókat jelölt, ennyiben talán érthető az alkalmazása, ám a színes toll-, vagy prémdíszítés, fémciráda, berakás, alakok kimunkálása a felületen stb. nem fokozta a védőképességet.

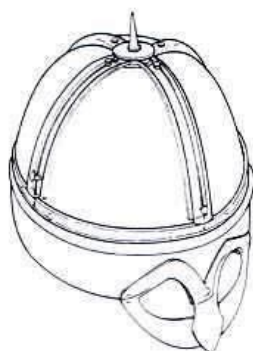

5. ábra Athéné fegyverben. i.e. 450 körül. Nemzeti Régészeti Múzeum

6. ábra Római gyalogsági sisak. i.e. 45 - 60 között készült

Vissza-visszatérő megállapítás, hogy sem anyagilag (igen magas áruk volt), sem technikailag nem tudtak megfelelő számú sisakot előállítani. A régmúlt korokból sajnos minimális számú sisak lelet ismert, viselték nemzedékről-nemzedékre, vagy amikor megsérült, ismét beolvasztották. Készítéséhez nagyfokú szakértelemre, s nagy mennyiségű, jó minőségű nyersanyagra volt szükség. Sem szakemberből, sem nyersanyagból nem volt elegendő, még a Római Birodalomban sem. Csináltak sisakot rézből, bronzból, egyéb fémötvözetből, vasból és a legjobbakat acélból. Kezdetben nem voltak képesek egyetlen fémlapból a megfelelő alakot kiképezni, ezért koronaszerű abroncsot készítettek, arra egy nyílirányú (a középvonalban, az orrgyöktől a tarkó közepéig terjedő) és egy homloksíkú (a két fülgökyöt összekötő) pántot rögzítettek (7. ábra).

7. ábra A Gjermundhu-i (nyugati típusú) sisak szerkezete.

A váz hézagait kitöltötték 5 - 8 cm oldalélű lemezrészekkel, amelyeket tetőcserépszerűen helyeztek el, s mind a sisak vázához, mind egymáshoz szegecsekkel rögzítettek. Ennek továbbfejlesztése révén jött létre a középkori „nyugati típusú” sisak.

Az ókori nomád népek (frígek, szkíták stb.) nem viseltek fém - sisakot, fejüket csúcsos sapka (frígiai sapka), vagy süveg fedte, amelyek legfeljebb a hideg ellen használtak, de a csatasérülések ellen semmiképpen sem nyújtottak védelmet. A harci eszközök ekkoriban is alkalmasak voltak halálos fejsérülések létrehozására. A nomádok időszámításunk kezdete körül kezdték a bőrből, majd keményített bőrből, vagy vastag nemezsből készült fejfedőket hordani. A bórsapkák mintájára alkották meg a „keleti típusú” u.n. pántsisakokat. Ennek az volt a lényege, hogy 4 - 6 - 8 db, a talpánál kiszélesedő pántot készítettek, s ezeket rögzítették a fejjűrűhöz, majd a pántokra háromszög alakú keményített bőr-, vagy fémlemezket vittek fel, úgy, hogy ezek csúcsban végződtek (Kalmár, 1965). A későbbiek során a pántok elmaradtak, s csak az ívelt, háromszög alakú fémlemezket illesztették egymáshoz, csúcsaik a sisak csúcsát képezte. A nomád népek időszámításunk kezdete körül vették át ezt a „keleti” mintát, s ennek alapján készítették fejvédőiket keményített bőrből, vörösrézből, bronzból, ritkán vaslemezekből.

A fej védelme a középkorban

Az egyéni védőfelszerelések a váll- és mellvérttel vették kezdetüket. Később egész páncélmellény, majd láncling vonult be a nehéz fegyverzetű középkori lovasság eszközei közé. A teljes páncéltöltet súlya 35 - 50 kg lehetett, amint azt Askew és mtsai (2012) megállapították. Természetesen ekkora tömeggel nehezen mozogtak, s amint a szerzők kísérleteikben bizonyították, légzés- és pulzusszámuk rövid időn belül a kritikus határig emelkedett, s legfeljebb rövid távolságokat tudtak gyalogosan megtenni. Jóval kevesebb gondot fordítottak (akkoriban is) a fej védelmére. A Római Birodalom utódállamai (Bizánci Birodalom, Frank Birodalom, stb.), valamint az újonnan fellépő és mind a nyugati, mind a déli területeken nagy szerepet játszó vikingek körében másképp alakult a sisak készítése és alkalmazása, mint az európai szteppéken megjelenő és Nyugat-Európa felé terjeszkedő lovas nomád népek fej-védelme. A kevés régészeti lelet mellett igénybe kell vennünk a művészi ábrázolásokat, szobrokat, festményeket és a (főként középkori) kéziratok miniatúráit, valamint az elvéve megmaradt írásos emlékeket is ahhoz, hogy részleteiben is megismerhessük a fej védelmét szolgáló eszközöket.

A viking sisakok: A sisakok igen ritka régészeti leletek. Úgy tűnik, hogy a kora középkori harcosok csak fegyvereiket vitték sírba, ám jóval kevesebb alkalommal találtak vértet, s

elvétve sisakot. Skandináviában több tízezer vikingkori (férfi) maradványai mellett mindössze egyetlen sisakot leltek a régészek (Wester 2000, 2001). A rendszeres ásatások során kiderült, hogy a vikingek nem készítettek és használtak olyan formájú (a sisakon két szarvat hordozó) sisakokat, mint azt manapság ábrázolják

(8. ábra).

Nem szólva arról, hogy a (napjainkban következetesen feltüntetett) sisakszarvak csak akadályozták volna a harcosokat mozgásukban, s kizárólag hátrányos következményei lettek volna. A *misztikus „vikingssisak” a valóságban nem létezett!* A legendás szarvassisakot feltehetően az a Skandinávia kelta korából, az i.e. 7. századból (másfél évezreddel a vikingek fellépése előtt) származó, bronzból készített díszsisak (8. ábra) széleskörű ismertetése okozta, amelyet a dániai Vikso településen találtak. Ezt követően a 10. századig Skandináviában mindössze egy sisakot ismerünk, a Vendel I. sírban (Svédország) találtat, az i. sz. 7. századból (9. ábra).

Kimutatták, hogy a díszes fejevédő nem helyi alkotás, hanem valószínűleg német földről (a Rajna és Ruhr menti ipartelepekről) származik. A napjainkban híres svéd acélnak még hírehamva sem volt, nyugat - és dél - európai műhelyekben készítették a vikingek sisakjának többségét. A forma változott, a Gjermundhu - i (Norvégia) viking sisak (11. sz.) nemcsak a fejet, hanem az arcot és az orrot is védte (10. ábra).

10

11.

A viking hódítások (8 - 12. század) nyomán a brit szigeteken is elterjedt a sisak viselése. A legépebben előkerült darab egy viking vezér Sutton-Hoo - ban (Suffolk, Anglia) fellelt hajótemetkezésén talált sisak (11. ábra).

A szegecselt vaslemezekből készült sisakon emberalakos jelenetek vannak. (i. sz. 8. század). A Hódító Vilmos vezér által 1066 - ban győztesen megvívott hastingsi csatát (amelynek következményeként a normannok meghódították Angliát) megörökítő bayeux - i szőttesen 626 személyt ábrázoltak. Vannak közöttük hajón utazó harcosok, lovas és gyalogos katonák. A harcosok többsége nem visel sisakot, akiknek fejét védi, azokon csúcsos, kúp - alakú fejevédő látszik (12. ábra).

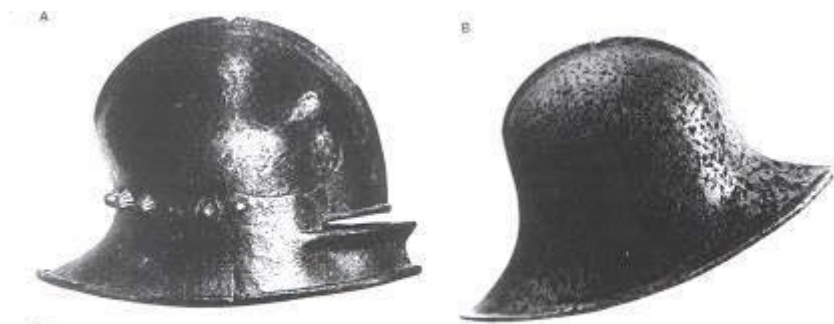

12.

A viking korból fennmaradt, jávorszarvas agancsból készített szobrocska (Sigluna, Svédország) és a lovas harcost ábrázoló baldishol - i szőttes (Norvégia 12. sz.) egyaránt azt bizonyítják, hogy a korabeli harcosok csúcsos, egyszerű fémsisakot viseltek (13, 14 ábra).

A kereszténység felvétele az északi viking - kor alkonyát jelentette, a 12. századtól kezdődően nem vezettek rablóháborúkat, de harciasságukat bizonyítja, hogy a bizánci császár testőrségébe a 10 - 11. századot követően egyre több viking került, végül már csak ilyen harcosokból állott a császári gárda. A korábbi századokban kirajzott vikingek (Normandia, Szicília, Dél - Franciaország, Brit szigetek, a kelet felé hódító ruszok, stb.) azonban tovább éltették a hagyományokat, s immáron új hazájukból kiindulva Itáliában, a Balkánon, Palesztinában és sok más területen is hadakoztak. Az utolsó skandináviai sisak - lelet a 15. századból való (15. ábra) , amelyen az angol hatás szembeutó.

A bizánci sisakok: A Kelet - Római Birodalomban a vas és acélipar, a fegyvergyártás állami monopólium volt. Ércbányáik közelében telepítették kohóikat, acélüzemeiket. Ezek látták el fegyverrel, védőfelszereléssel a hadsereg egy részét. Bármilyen gondosan szervezték is meg hadi felszerelés gyártásukat, a bizánci harcosok töredékének, a nehéz lovasságnak és egyes elit csapatoknak jutott sisak. Importra is rászorultak, számos nyugati típusú sisak kerülhetett a Birodalomba. Tekintettel arra, hogy a bizánci üzemek nagy területen szétszórva jöttek létre, az ott dolgozó munkások és tervezők etnikai hovatartozása is igen eltérő. Perzsa, örmény, arab, később török mesterek dolgoztak a bizánci hadiiparban, s ennek megfelelően termékeik is sokszínűek. A császári testőrséget képező viking harcosok részben orosz földről, részben a Brit szigetekről, Szicíliai királyságból szerződtek zsoldosnak, s vitték magukkal a viking típusú sisakokat. Bár sisak lelet a Bizánci Birodalomból nem maradt ránk, de kiterjedten ábrázolták ikonjaikon és templomi falképeiken. Ezekről az állapítható meg, hogy Bizáncban nem volt egységes, még csak hasonló sem a sisakok alakja, felépítése (16, 17, 18, 19. ábrák).

Az erősen túldekorált, tollas forgóval felszerelt sisak éppen úgy megtalálható a bizánci harcosok fején, mint az egyszerű, lemezből készített gömbsisak. További „újításuk”, hogy a sisak tetejére (kb. a koponya korona varratának és nyílvarratnak találkozási pontjának vetületébe) hegybe végződő „kupolát” illesztettek (16. ábra). Szemlélve a bizánci festményeken látható sisakokat, rá kell jönnünk, hogy azok egy részétől nem is vártak védő hatást, hanem kizárólag rangjelző, vagy divatcikk lehetett (17. ábra).

A nyugat - európai sisakok: Az ezredforduló tájára kialakultak Európában az acélt előállító központok (Észak - Itália, Rajna és Ruhr vidéke, Köln, Innsbruck és környéke stb.) amelyekhez hamarosan sisak - készítő manufaktúrák csatlakoztak. Ebben az időben oldották meg, az „egy darabból álló” sisakok készítésének technikai nehézségeit. Az agykoponya védelmét szolgáló részhez, az arcot védő lemezt sarokvasakkal és billenő zárral kinyithatóvá tették. A sisakok felületén domborulatokat, képeztek, amelyek feladata lett volna a kardcsapás erejének csökkentése. A római légiók, (i.sz. 2 - 4 század) és a viking hódítások (8 - 12. század) nyomán, a brit szigeteken is elterjedt a sisak viselése. Milánó, Köln, Innsbruck termékei a brit szigetekre, Bizáncba, Skandináviába is eljutottak. A sisakok formája, kidolgozása, a vas (acél) lemez vastagsága változatos lett. A múzeumokban őrzött sisakok nagy többségének kerülete 66 és 70 cm közötti, ami 7 - 11 cm - rel haladta meg az átlagos fejkörfogatot. A sisak belkerületét vászoncsíkokkal, vagy nemez réteggel bélelték ki, amivel egyrészt hozzáigazították tulajdonosa fejméretéhez, másfelől valamelyes energia-abszorbeáló tulajdonságot is adtak. Egyébként a sisakban nem volt bélés, nem alkalmaztak (a maiakhoz hasonló) belső, energia szétosztó burkolatot. A teljesen zárt (becenevén disznóorrú) sisakot (20. ábra) a Százéves Háborúban, az Agincourti csatában (1415) használták.

A 12 - 15. század folyamán egyre változatosabbak lettek, amint azt a Jeruzsálemet elfoglaló kereszties vitézekről készített miniatúrán feltűntették (21. ábra).

A 11. század közepén „jöttek divatba” a lovagi tornák és harci játékok. Ezekben is a fej eltalálása volt a cél, dárdával hadakozván. A lovagi tornákhoz más jellegű, alakú és ellenálló képességű sisakokat terveztek és állítottak elő. A bajvívó sisakok nemcsak a fej domborulatát, hanem az egész arcot, füleket, szemet is védték (22. ábra). Ennek ellenére számos halálos baleset is bekövetkezett a lovagi tornákon (pl. I. Eduárd király 1258 - ban rendezett tornáján két lovas is életét veszítette koponyasérülés miatt). Később ez annyiban változott, hogy a rudakkal nem a fej megsértése lett a cél, hanem az ellenfél kilökése a nyeregből. A középkor alkonyán, VIII Henrik angol király még egyszer fellendítette a szigetország és a kontinens sisak iparát, lévén, hogy nagy barátja és gyűjtője volt a páncélatoknak és a (bajvívó) sisakoknak (22. ábra).

A honfoglaló és Árpád-kori magyarság hadifelszerelése

„A magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüstből (vannak) és arannyal berakottak” írta Dzsajhani bokharai arab tudós 920 körül. Bölcs Leó bizánci császár (880 - 912) Taktika c. művében ezt olvashatjuk: „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj, kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja hol az egyiket, hol a másikat használják”. Lotharingiai Regino apát Világkrónikájában ez áll: „...miszerint karddal csak keveseket, de sok ezreket ölnek meg nyilaikkal, amelyeket olyan ügyesen lönek ki szarú - ijaikból, hogy lövéseik ellen alig lehet védekezni”. Köhalmi (1972) a nomád népek fegyverzetének elemzése során (1. ábra) számba vette a hétköznapi és harci öltözéket is. Megállapítása szerint, az időszámításunk előtti 2. századtól az i. sz. 4. századig terjedő időszakban a lovas nomádok fejrevalója a prémmel, vagy nemezzel bélelt, csúcsos, esetleg lapos, kereketejű bőrsüveg. Az i. sz. 5 - 10. századokban a fejfedő sapka, csúcsos, vagy szárnyas süveg, kalap. Jóllehet ekkoriban a harcosok már fém, esetleg keményített bőrlemezekből (Kínában papírmáséból) készített páncélt viseltek testükön, fejükre csak bőr, vagy textil süveg került. Ebben az időszakban jelent meg a fejfedővel egybe szabott bőr és nemez nyakvédő és fülvédő, amelyek azonban a fegyverek ellen nem sok oltalmat nyújtottak. A 10. századot követően volt használatban a fémcsúcsban végződő süveg a nomádok körében (a nyugat-európai hadászatban jóval korábban használtak fém sisakokat). A szerző (Köhalmi 1972) nem tér ki a honfoglaló és kalandozó, még kevésbé a letelepült magyarság védőfelszerelésére. Úgy tűnik, hogy az államalapítást követő századokban sem vált általánossá a nyugat-európai páncél és sisak viselete. A vezérek, testőrök, elit alakulatok a 13. - 14. században valószínűleg láncpáncélt és fém sisakot öltöttek magukra, bár tudomásunk szerint eddig egyetlen sem került elő ebből a korból a régészeti feltárások alkalmával. A honfoglalók ruházatát ismertetve, Kovács (1994) így ír: „...fejükre kerek vászonsapkát, télen karimátlan báránybőr süveget, vagy prém szegélyű bőrkalpagot húztak”. Ekképpen folytatja: „Csak az írott források utalásaiból sejthetjük, hogy a hajdani vitézek milyen védőfelszerelést használtak, temetkezéseikben ugyanis a lehetséges fémsisaknak, sodronyingnek, fémpikkelyes bőrpáncélnak, fakeretes, fémköldökös bőrpajzsaknak semmi nyoma, tehát vagy el sem temették ezeket, vagy pedig, csaknem teljesen szerves anyagból voltak: bőrsisak, (többrétegű) bőrpáncél, kis kerek könyökpajzs, amelyet a kortárs beszámolók említenek”. A honfoglaló magyarságnak - de egyetlen lovas nomád népnek - sem voltak gyalogharcosaik. A lovas vitézek szabályát, harci csákányt, olykor buzogányt használtak a közelharcban. A honfoglalás kori sírokban talált kétélű kardok többsége nyugat - európai gyártmány, de akad közöttük bizánci, sőt egy norvég - viking mester gyártotta is.

A 10. századi magyar vitézek bőrpáncélt és keményített bőrből készített fejfedőt viseltek. Győrffy (1977) szerint a fejedelmi székhely, Esztergom neve a bolgár - török *esztregim*, *esztrogin* szavakból származik, ugyanis Géza fejedelem bolgár bőrműveseket, bőrpáncél készítőket (*esztrogin* - okat) telepített székhelyére. Géza és István korától fogva számolnunk kell az egyre jelentősebb erőt képviselő nyugati típusú nehézlovassággal, amelynek harci felszereléséhez hozzátartozott a páncél (láncpáncél ing) és a páncélsisak. Ezek a védőfelszerelések rendkívül drágák voltak, csak a jómódú lovagok engedhették meg maguknak beszerzésüket. A magyar haderő zömét jelentő paraszti réteg tagjain nem valószínű, hogy sisak, vagy fém páncél lett volna. A Magyarországon átutazó Freisingi Ottó püspök leírásából úgy tűnik, hogy a 13. század második feléig nem terjedt el tömegesen a nyugati fegyverzet. A német főpap állítása szerint csak a király kíséretéhez tartozó külföldiek és a hozzájuk csatlakozott előkelő magyarok rendelkeztek lovagi fegyverzettel és ennek használatához szükséges jártassággal. A 13. század végén a közvitézek többségének fegyverzete csupán egy íjból és egy kardból (szablyából) állt, védőfelszerelés gyanánt pedig csupán bőrvértet, esetenként keményített bőrsisakot hordtak (B. Szabó 2001). Úgy tűnik, hogy az államalapítást követő századokban sem vált általánossá a nyugat-európai páncél és sisak viselete. A vezérek, testőrök, elit alakulatok a 13 - 14. században valószínűleg láncpáncélt és fémsisakot öltöttek magukra. Nagy Lajos hadseregének kun, székely és besenyő íjászairól a kortárs Villani Máté a következőket írja: „*Fejüket ritkán borítja sisak, hogy a nyilazásban ne akadályozza őket*” (Rác 1909). Pálóczi-Horváth (1989) olyan sisak leletet ismert, amelyet 13. század végi vagy 14. századi kun sírban találtak. Kovács (1965) sorra veszi a magyar földből előkerült sisakokat, vagy sisak maradványokat. Tucatnyi lelet között eddig egyetlen (10. századi) darab került elő a régészeti feltárások alkalmával (23. ábra).

A sisak ábrázolása hazai középkori műalkotásokon: A kevés számú korabeli ábrázolást elemezve, a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján, a „győztes fejedelem” páncélt és vas (acél) sisakot visel (24. ábra), ami arra utal, hogy a honfoglalók ismerhették és egyes személyek alkalmazhatták is a páncéltöltözetet. A „kerlési kaland” néven ismert, Szt. László és a kun harcával foglalkozó igen népszerű mondát számos templomi falképen és miniatúrán ábrázolták. Bár a csata a 11. században zajlott le, de megörökítésére legkorábban a 13. század második felében került sor, többségüket a 14, sőt a 15. században készítették. A nomád kun (tulajdonképpen besenyő) harcos viseletéhez a mintát minden bizonnyal a 13. század derekán betelepült nomád kunok ruházata adta. A Képes Krónika **P** iniciáléjába Szt. Lászlónak páncélsisakot, a kun fejére textil süveget festett az illuminator, ám a herceg kíséretében lévő, egyik nyilazó magyar vitézen kucsma látszik (25. ábra). A Bécsi Egyetem magyar hallgatóinak 1453-ban készült anyakönyvében az **A** iniciáléban László fején korona, a kunén csúcsos textil fejfedő figyelhető meg. A Thuróczy krónika 1488. évi augsburgi kiadásának címlapján a Szent páncéltöltözetet és sisakot, küzdőtársa süveget hord (26. ábra). A tatárjárás előtt betelepült kunok a 14 - 15. századokban is nomádok, viseletüket közelről ismerhették a festők. (Valószínűleg a befogadott kunokéhoz hasonló lehetett a 10 - 11. századi magyarok öltözködése, fegyverzete, védőfelszerelése). Tizenkét falfestményen értékelhető László és a kun (besenyő) fejfedője. Mindössze két ábrázoláson volt a kunon sisak, a többi freskón textilsüveget hordott. Két templomban a hercegen és kíséretén páncélsisak, a nomádon kétcsúcsú, textíliából varrt főveg. További nyolc falképen Szt. László fején csak korona, a kunon süveg látszik (1. táblázat).

I. táblázat A fej védelme a Szent László-legenda képein

Ábrázolás helye, időpontja	Szt. Lászlón	Kun vitézen
----------------------------	--------------	-------------

Képes Krónika P iniciálé	Páncélsisak	süveg
Bécsi magyar diákok anyakönyve A iniciálé 1453.	Korona	süveg
Thuróczy-krónika 1488.	Páncélsisak	süveg
Gelence 14. század Erdőfüle 14. század	Páncélsisak	páncélsisak
Sepsikilyén 13. század Maksa 13. század	Sisak	süveg
Vitfalva 13. század Sepsibesnyő 14. század Zsegra 14. század Székelyderzs 14. század Kakaslomnic 14. század Karaszko 14. század Rimabánya 14. század Ócsa 14. század	Korona	textil süveg

Hazai vaskohászat a 10 - 14. századokban

Györffy (1977) szerint a 10 - 11. században a magyarság évi vasszükséglete (fegyverek, lószerszámok, gazdasági eszközök stb.) évi 20 tonna volt. Feltételezi, hogy kalandozások, rablóhadjáratok alkalmával zsákmányként nagy mennyiségű acélterméket hoztak haza. Ezzel szemben Mérey-Kádár és Mayer (1989) a honfoglaló magyarok vasszükségletét évi 1600 tonnára teszik. Az előbbi adat igen alábecsült, ez utóbbi valószínűtlenül nagy mennyiség. Feltehetően Gömörinek van igaza (1994), aki a honfoglalás korában havi 80 tonna, azaz évi közel 1 000 tonna nyersvas termelést tételez fel. Gömöri (1994) összeállította a kései avar, honfoglaláskori és Árpád-kori vashámorok jegyzékét. Kutatásaiból kiderült, hogy két régióban volt vashámor. A Nyugat-Dunántúlon, a Kisalföldtől Somogyig több vasolvasztó működött. A másik centrum a Sajó völgyében alakult ki, ezeket Vasvár néven Géza fejedelem ellenőrizte és fogta össze laza szervezetbe. Míg az előbbiben többségében gyevasércet, az észak-magyarországi kohókban bányászott ércet dolgoztak fel.

Nincs arra vonatkozó adat, hogy a 10 - 14. századokban említést érdemlő acéltermelés lett volna Magyarországon. Bár helyneveink őrzik az Árpádok által egy - egy faluba telepített (hadfelszerelést előállító) mesterek munkásságát, (kovácsi, vasas, csiszér stb.) nem bizonyítható, hogy számottevő mennyiségű acélt, vagy abból készült terméket előállítottak volna. Semmi nem utal arra, hogy hazai mesterek sisakot, vagy páncélt készítettek volna ebben az időszakban.

A sisakok fizikai tulajdonságai

A sisakok súlya, a lemez vastagsága szerint változó. A legtöbb középkori (vasból, acélból készített) sisak 1,7 - 3,0 kg közötti súlyú, de ismerünk 7,4 kg tömegűt is (Norman 1971). A sisak (és páncél) súlyának határt szabott a harcosok teherbíró képessége. Míg egy nehézlovassági katona védőfelszereléseinek és harceszközeinek teljes súlya 35--50 kg körüli lehetett, ekkora tömeg cipelése egy gyalogos harcostól nem várható el. Mind védőfelszerelésük, mind fegyverzetük könnyebb kellett legyen. A sisak páncéllemezeinek vastagsága a domborulati részen 2 - 5 mm, az arcot borító területeken általában 1 - 2 mm - rel

több mint a fejtetőt borító. Azokon a sisakokon, amelyeken csak orrvasat képeztek ki, ott ennek vastagsága duplája a fejtetőt védő lemezének. A sisakok metallurgiai vizsgálatánál kiderült, hogy az öntöttvas lemezekben gyakran salakzárványok, olykor repedések vannak (olvasztási és öntési hiba). A kovácsvas puha, jól formálható, azonban szilárdsága nem kielégítő, mégis gyakorta ebből készítették a sisakot. A legtökéletesebb az acélból készült sisak, amely a leletek között, és valószínűleg a valóságban is, a legritkább volt.

A középkori sisakok ellenálló képessége A sisakok formáját úgy alakították ki, hogy a kardlap lecsúszzon a felületről, így valamelyes védelmet adhattak a kézitusában. Más fegyverekkel (buzogány, harci balta és csákány) szemben a vaskos páncélok sem nyújtottak biztonságot. Richardson (1998) modellkísérleteket végzett korabeli fegyverekkel, meghatározva azok kinetikus energiáját és a lemez ellenálló képességét. A kardvágás, vagy harci balta kezdeti kinetikus energiája (a harcok erejétől függően) 60 - 130 J, a reflex íj 80, a számszerű 200 J energiával röpíti ki a nyilat. A 15 - 16. századi lőfegyverek iniciális kinetikus energiája ez utóbbinál egy nagyságrenddel nagyobb, 1150 - 4400 J közötti (2. táblázat). A vaslemez sérülékenysége, illetve ellenálló képessége nem mutat lineáris összefüggést a beható energiával. Az 1 mm vastag lemez kb. 40 J, a 2 mm. vastagságú kb. 100 J. energiájú behatásnak képes ellenállni. Ez azt jelenti, hogy még a 2 mm vastag lemezből készült sisak sem védte meg viselőjét egy nagy erejű kardvágástól, vagy harci balta csapásától. A reflexíjából kilőtt nyilat távoli célokra irányították, a nomádok nyilainak röppályája 200 m fölötti volt, s ezalatt jelentősen vesztett kinetikus energiájából. Amennyiben távolról (100 méteren túlról) érte a harcost a nyíllövés, akkor a sisakja esetleg megvédte a sérüléstől. Nem tudjuk milyen távolságból lőtték ki a nyilat arra a személyre, akinek homlokába fűrődött, a csontot áttörte a végzetes nyíl (27. ábra). A számszerű nagy kinetikus energiáját mutatja, hogy nemcsak messzebbre hordtak, mint a reflexíjak, hanem nagyobb roncsolást is okoztak. Az adatok bizonyítják, hogy a fémsisakok döntő többsége a kézfegyverek ellen sem védtek tökéletesen a harcost, legfeljebb csökkenthették a behatást, az íjából kilőtt nyíl ellen egyes esetekben védelmet nyújthattak, azonban a lőfegyverekkel ill. lövedékekkel szemben hatástalanok voltak.

2. táblázat. A fegyverek, lövedékek kezdeti kinetikus energiája

Fegyver, lövedék	Energia (J)
Kard, harci balta	60 – 130
Reflexíj (nyíl)	80
Számszerű (nyíl)	200
Előltöltős puska (16. század)	1150-1750

Az őskórtani (ásatási) leletek tanúsága

A koponyasérülések gyakorisága: A kései avar korszakban (8 - 9. század) az összes csontsérülés 24 % - a a koponyán volt (hat avar kori temető anyaga). A 10. században (honfoglalás körüli időszakban, négy sírkert összesített anyaga) a koponya traumák tették ki a csontsérülések egyharmadát (33,4 %), s ez az arány a 14. században (egy alföldi 3580 síros temető anyagában) 15 % alá mérséklődött (28. ábra). Összehasonlításképpen: az Országos Traumatológiai Intézetben (béke idején), 2001-ben csontsérüléssel kezelték között „mindössze” alig több mint 3 % volt a koponya csontsérüléseinek aránya (Józsa és mtsai 2004).

Szembetűnő a koponyasérültek között a férfiak döntően nagyobb száma, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori temetőink egy részében valamivel több női vázat találtak, mint férfiét (Józsa 1996). A nemek közötti megoszlás azt sugallja, hogy a koponyasérült férfiak túlsúlya (74 %), olyan tevékenységgel hozható összefüggésbe, amit nagyrészt ők végeztek. A harc, a család és otthon védelme kizárólag a férfiak feladata, s viszont ha nem tudták megóvni szeretteiket, akkor az asszonyok és néha a gyermekek is megszenvedték a támadó fegyvereit.

A koponyalékelések lokalizációja: Korábbi munkánkban a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának és a Szegedi Egyetem Antropológiai Tanszékének lékelt koponyáin a csonthiány elhelyezkedését, nagyságát és gyógyulási arányait vizsgáltuk (Józsa és Fóthi 2007). A koponyalékelések döntő többsége a falcsontok és homlokcsont területén történt. Egyéb részeken (halántéki, nyakszirti régió) alig végeztek trepanációt. Az oldalisági megoszlás sem érdektelen. A műtétek háromnegyede a koponya bal oldalán történt (3. táblázat), ebben nincsen különbség a férfiak és nők között. A koponya megnyitás helye árulkodó. A falcsonton végezték a lékelések 60,0 %-át, bal oldalon két és félszer annyit, mint a másikon. A homloktáji (9,6 %) és homlok-falcsonti (24,4 %) trepanációkkal együtt az összes beavatkozás 94 %-a a koponyaboltozat elülső és oldalsó domborulatán történt. Nemcsak a lékelések, hanem a halálos végű és a gyógyult egyéb sérülések 90 %-a is ugyanezekre a régiókra esik, a nyakszirt tájék és az arckoponya traumája lényegesen ritkább (Pap és Józsa 1991, Józsa és mtsai 2004, Józsa és Farkas 2006). A koponyalékelések ilyen lokalizációja arra enged következtetni, hogy döntő többségüknek javallata a csontsérülés ellátása. A szemben álló támadó (feltételezve jobbkezességét) a sérült homlokára és/vagy bal falcsontjára sújt le, következésképpen ebben a régióban szükséges a legtöbb beavatkozás. A műtét nélkül gyógyult koponyasérülések 88,9 % - át férfiakon észleltük (Józsa és mtsai 2004). Ezek kétharmada a homlokcsonton, maradék egyharmad pedig a falcsontokon látszott (29.ábra). Vonalas sérülés 83,3 % - ban fordult elő, ezek bizonyosan kard, vagy szablya okozta csontsebek voltak. A sérült koponyák tizedén (11,1 %) a kardvágás csontdefektust idézett elő, amit szintén túléltek. Kerek, benyomatos csonttörés (buzogány, vagy dorong, esetleg parittyakő okozta) mindössze 5,6% - ban fordult elő. A sérülések és koponyalékelések lokalizációja arra enged következtetni, hogy nem viseltek sisakot, fejüket (legfeljebb) az időjárás ellen, de nem a harci cselekményektől óvták.

3. táblázat. A trepanációs nyílás elhelyezkedése 86 eset (9 - 10. század)

Lokalizáció	Jobb oldal	Bal oldal	Összesen
Falcsonti	16,4 %	43,6 %	60,0 %
Falcsont + homlokcsont	2,6 %	21,8 %	24,4 %
Falcsont + nyakszirtcsont	1,7 %	--	1,7 %
Homlokcsont	2,6 %	7,0 %	9,6 %
Halántékesont	--	1,7 %	1,7 %
Nyakszirtcsont	2,6 %	--	2,6 %
Összesen:	25,9 %	74,1 %	100,0 %

Következtetések

Bár nem ismert, hogy a harcosok mekkora hányada igyekezett sisakkal fejét megvédeni, mint utólag kiderült igyekezetüket kevésszer koronázta siker. Az ókori és középkori sisakok sem a kézitusában (nagy erejű kardcsapás, buzogánnyal sújtás stb.), sem a

közről lőtt, nagy kinetikus energiájú nyíllövés ellen nem nyújtottak védelmet. A puskapor és lőfegyverek feltalálását követően pedig inkább megtévesztették a harcosokat, semmint megvédték volna őket. Talán merésznek tűnik ez az állítás, ám az őskortani leletek bizonyítják, hogy a koponya sérülése volt a leggyakoribb a középkorban, ami arra utal, hogy akár viseltek sisakot, akár nem, a harcoló felek nagy része a fején szenvedte el - gyakorta halálos - sérülését.

Irodalom

- ANDERSON, T., HODGINS, I.: *Healed cranial weapon injury from Medieval Coventry England*. Neurosurgery **50**, 870-873 (2002).
- ASKEW GN., FORMENTI F, MINETTI AE.: *Limitations imposed by wearing armour on Medieval soldiers' locomotor performance*. Proc. R. Soc. B. **279**, 640-644, (2012)
- BAKAY, L.: *Bakócz Pál agysérülése Itáliában*. Orvostörténeti Közlemények, **109-112**, 139-142, (1985).
- BARTUCZ L.: *Palaeopathologia III. Praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sirleletek*. Medicina. Budapest. 1966, (*A kiskunhalasi „Kuruchalom” feltárása*. 421-444. oldal)
- BLACKBURN, T.P., Edge, D.A., Williams, A.R., Adams, C.B.T.: *Head protection in England before the first World War*. Neurosurgery, **47**, 1261-1286, (2000).
- BOYLSTON, A.: *Evidence for weapon related trauma in British archeological samples*. In: Cox, M., Mays, S. (szerkesztők): *Human osteology in archeology and forensic science*. Greenwich Medical Media, London, 2000. (357-380. oldal).
- COURVILLE, C.B.: *War wounds of the cranium in the Middle ages. Part. I.: As disclosed in the skeletal material from the battle of Wisby (1361)*. Bull. Los Angeles Neurol. Soc. **30**, 27-33, (1965).
- COURVILLE, C.B.: *War wounds of the cranium in the Middle ages*. Bull. Los Angeles Neurol. Soc. **30**, 34-44, (1965).
- GÖMÖRI J.: *A 9 - 10. századi vaskohászat*. In: Honfoglalás és régészet (szerkesztő: Kovács L.) Balassi Kiadó, Budapest. 1994 (259-269 oldal)
- GURDIJAN, E.S.: *Prevention and mitigation of head injury from antiquity to the present*. J. Trauma. **19**, 931-945, (1973).
- GYÖRFFY Gy.: *István király és műve*. Gondolat kiadó, Budapest. 1977 (440. oldal)
- HAMADA, J.I., HASHIMOTO, N.: *The Kabuto, or the Japanese helmet: Evolution from war implement to status symbol*. Neurosurgery. **51**, 871-879, (2002).
- JÖRGENSEN, J.B.: *Trepanation as a therapeutic method in ancient (pre-Inka) Peru*. Acta Neurochirurgica (Wien). **93**, 3-5, (1988).
- JÓZSA L.: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1996.
- JÓZSA, L., FARKAS, GY., RÉKÓ, GY.: *A csontsérülések és szövődményeik gyakorisága a 14.-15. századokban*. M. Traumatologia. **47**, 141-147, (2004)
- JÓZSA L., FARKAS GY.: *A fej védelme és a koponyasérülések a középkorban*. Orvosi Hetilap. **147**, 1519-1521. (2006)
- JÓZSA L., FÓTHI E.: *Trepanált koponyák a Kárpát - Medencében (A leletek számbavétele, megoszlása és lelőhelyei)*. Folia Anthropologica. **6**, 5-18 (2007).
- KALMÁR J.: *Népvándorláskori sisakok*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1964. Pécs. 1965. (73-93 oldal)
- KANZ F., GROSSSCHMIDT K.: *Head injuries of Roman gladiators*. Forensic Sci. Int..2005. (167-190. oldal)

- KOVÁCS L.: *Fegyverek és pénzek*. In.: Honfoglalás és régészet (szerkesztő: Kovács L.) Balassi Kiadó, Budapest. 1994 (181-194 oldal)
- KÓHALMI, K.U.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. (5, 117, 168. oldal).
- LÁSZLÓ Gy.: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak-Korok-Múzeumok kiadása. Budapest, 1993.
- MÉREY-KÁDÁR M., MAYER J.: *A magyar honfoglalás történeti aspektusai*. BányKoh.L-K. **112**, 41-44, (1989)
- NORMAN, A.V.B.: *The Medieval soldier*. Arthur Barker, London, 1971. (231. oldal).
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A.: *A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1969. Szeged. 1969. (115-121 oldal)
- PAP, I.: *Traumás csontelváltozások középkori szériákban*. *Anthrop. Közl.* **28**, 107-116, (1984).
- PAP, I., JÓZSA, L.: *A koponyasérülések gyakorisága, ellátása és gyógyulási aránya a 9.-13. században*. *Honvéderősorvos*, **32**, 83-92, (1991).
- RÁCZ M.: *A három Villani Krónikája*. Budapest, 1909, (258. oldal)
- RICHARDSON, T.: *Ballistic testing of historical weapons*. *Royal Armouries Yearbook*, **3**, 50-52, (1998)
- SIMPSON, S.: *Helmets in surgical history*. *Austr. NZ. J. Surg.* **66**, 314-324, (1996).
- STIRLAND, A.: *Patterns of trauma in a unique Medieval parish cemetery*. *Int. J. Osteoarcheol.* **6**, 92-100, (1996).
- SULLIVAN, D., LANGMOEN, I., ADAMS, C.B.T., SAINTE-ROSA, C., APUZZO, M.J.L.: *The Bayeux Tapestry: A charter of a people and unique testimony of creative imagery in communication*. *Neurosurgery*, **45**, 663-669, (1999).
- B. SZABÓ J.**: Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. *Hadtörténeti Közlemények* . **114**, 75-102, (2001)
- WESTER, K.: *The mystery of the missing Viking helmets*. *Neurosurgery*, **47**, 1216-1229, (2000).
- WESTER K.: *Where are all the Viking helmets? (Hvor er alle vikingtidshelmete?)* Tdsskr. Nor. Laegeforen. **121**, 2023-2027, (2001).
- YADIN, Y.: *Warfare in Biblical lands*. McGraw, New York, 1963. (I. kötet. 247. oldal)

Ábramagyarázó

- 1. ábra.** A lovas nomádok fegyvereinek fejlődése az i. e. 2. századtól, az i.sz. 15. századig. (U.Kóhalmi K. ábrája)
- 2. ábra.** Kelta-kori szertartási aranysisak (i.e. 7-8. század) Franciaország, Amfreville. Nemzeti Régészeti Múzeum. St.Germain-en-Laye.
- 3. ábra.** Aranysisak i.e. 400 körül. Románia, Cotofenesti. Nemzeti Régészeti Múzeum, Bukarest.
- 4. ábra.** Korinthoszi harci sisak. I.e. 6. század. Városi Múzeum, Korinthosz
- 5. ábra.** Athéné fegyverben. i.e. 450 körül. Nemzeti Régészeti Múzeum. Athén.
- 6. ábra.** Római gyalogsági sisak. i.e. 45 - 60 között készült.
- 7. ábra** A Gjermundhu-i (nyugati típusú) sisak szerkezete.
- 8. ábra.** Bronzkori (i.e. 7. sz.) díszsisak Vikso-ból (Dánia).
- 9. ábra.** A Vendel I. sírban (Svédország) talált sisak. i. sz. 7. század
- 10. ábra.** A Gjermundhu-i (Norvégia) viking sisak (11. sz.)

- 11. ábra.** A bayeux - i tapéta részlete (11. sz. vége) részlete. Mind a lovas (normann), mind a gyalogos (brit) katonák fején csúcsos sisak látható.
- 12. ábra.** Jávorszarvas agancsból készített szobrocska 10. sz. Sigluna (Svédország)
- 13. ábra.** Baldishol-i szőttes (Norvégia). 12. sz. Viking lovas harcost ábrázoló kép.
- 14. ábra.** Sutton-Hoo (Suffolk, Anglia) hajótemetkezésén talált sisak. A szegecselt vaslemezekből készült sisakon emberalakos jelenetek vannak. i.sz. 7. század
- 15. ábra.** Észak Európában használt sisak a 15. sz.-ból.
- 16. ábra.** Szt. András keresztre feszítése (ikon - részlet) 15. sz. Byzantine Muzeum, Athén.
- 17. ábra.** Szt. András keresztre feszítése (részlet) 15. sz. Byzantine Muzeum, Athén.
- 18. ábra.** Krisztus elfogatása. Freskó részlete. 1547. Barlaam Kolostor. Meteora
- 19. ábra.** Keresztfeszítés. Freskó részlete. 1548. Barlaam Kolostor, Meteora
- 20. ábra.** Zárt (becenevén disznóorrú) sisak 1400 körül. Az Agincourti csatában (1415) használták.
- 21. ábra.** Angol sisak 1470
- 22. ábra.** VIII. Henrik király teljesen zárt sisakja 1543-ból
- 23. ábra.** Honfoglalás - kori „magyar” sisak, Pécsen került elő.
- 24. ábra.** A nagyszentmiklósi kincslelet egyik korszóján a magyar fejedelem sisakot és láncpáncél - inget visel. Kunsthistorisches Museum Wien.
- 25. ábra.** A Képes Krónika P iniciáléja, László és a kun párviadala. László sisakot, a kun bórsüveget visel. Az előtérben nyilazó magyar vitéz fején kucsma látszik.
- 26. ábra.** A Thuróczy krónika 1486-os kiadásának képén a kun fején textilsüveg, László tetőtől - talpig páncélba öltözötten látható.
- 27. ábra.** A honfoglalás - kori férfi homlokába nyílhegy fúródott, ami azonnali halálát okozta. A koponyát a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának gyűjteményében őrzik.
- 28. ábra.** A koponyasérülések gyakorisága az összes csontsérülés között, a különböző korokban
- 29. ábra.** Gyógyult kardvágás fiatal férfi koponyáján. 10. század. A koponyát a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának gyűjteményében

Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban

Torture or therapy? Uses of psychiatry and psychoanalysis in the First World War

Prof. emer. Erős Ferenc DSc
erosferenc@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

The paper shows how psychiatric knowledge and procedures had been used during the First World War. As part of the war machine, psychiatry had special functions in the mobilization of the masses as well as in the treating and rehabilitation of those people who suffered serious psychological disturbances related to war events – first of all, soldiers who experienced “shell shocks”, and developed afterwards mental and bodily symptoms of what was called then “traumatic neurosis” or “war neurosis” (in more recent psychiatric terminology, “post-traumatic stress disorder” – PTSD). The main task of psychiatrists was to cure these soldiers as quickly and as effectively as possible – in order to send them back directly to the same battlefield situations, where they already had to face deadly dangers before their treatments. For the majority of army doctors and psychiatrists, war neurotics were either simply “hysterics” or “malingerers” who intentionally used their pretended symptoms in order to refuge from front service and to gain some benefits or pensions; or they suffered in some sort of hereditary, degenerative disease which caused their inability to cope with stress, lack of physical and psychological strength, will, bravery, patriotism, and self-sacrifice. In both cases, however, war neurosis was regarded as a kind of character deficiency, or a sign of a “feminine” character. In treating war neurotics, electric therapy, the application of repeated, painfully high tension of faradic current shocks was widely used, together with other, quite brutal methods which were in fact more punitive than therapeutic. In the paper I will show how these methods had been justified by most psychiatrists with nationalist and chauvinistic rhetoric, arguing that psychiatry should serve the welfare of the nation rather than the individual. For example, a German psychiatrist called hysteria as “psychopathia gallica”.

In the paper I am focusing on the treatment and the overall understanding of war neurosis in the Austro-Hungarian and the German military, with an outlook at the British and French practices. Emerging psychoanalysis, which already developed its own conception of hysteria, neurosis and trauma, also entered to the scene, since several psychoanalysts served as army doctors during the first World War. The psychoanalytic conception of war neurosis, developed by Sándor Ferenczi in Hungary, Karl Abraham and Ernst Simmel in Germany, seemed to be a humanizing alternative to the dominant, mainly “punishing” procedures applied by mainstream military psychiatrists of the epoch – that is, the “normalization” of the soldiers, which meant to rehabilitate their readiness to fight again. The psychoanalytic approach elaborated by psychoanalysts to war neurosis anticipated later debates on the nature of individual and collective psychic traumata. Nevertheless, most psychoanalysts of this

period, though avoided nationalist rhetoric, did not question the political and military goals of the war itself; their main aim was to ensure the re-accommodation of soldiers to the fights – with different, not necessary more effective, but with certainly more humane methods. As I will also show, most psychoanalysts did not question the stigmatizing character of “war neurosis” as psychiatric diagnosis.

Keywords: first world war, psychiatry, neurology, war neurosis, trauma, hysteria, electric treatment, psychoanalysis, Viktor Gonda, Hermann Oppenheim, Sigmund Freud, Sándor Ferenczi.

Kulcsszavak: első világháború, pszichiátria, neurológia, háborús neurózisok, trauma, hisztéria, elektromos kezelés, pszichoanalízis, Gonda Viktor, Hermann Oppenheim, Sigmund Freud, Ferenczi Sándor

„A veszedelmek jégkorszaka”

Ferenczi Sándor magyar pszichoanalitikus nem sokkal az első világháború kitörése után „A veszedelmek jégkorszaka” címmel rövid cikket írt *Nyugatban*.

„Elképzелhető – írja – olyan szempont, melyből nézve a még oly borzalmas és izgalmas események is csak a kísérleti lélektan nagyarányú experimentumainak látszanak. Afféle ’Naturexperiment’-eknek [természetes kísérleteknek], amelyeket a tudós dolgozószobájában elvégezni nem bír, legfeljebb ha gondolkodása műhelyében. Ilyen kozmikus laboratóriumi kísérlet a háború. [...] Békés időkben az egyes ember álmának, ideges tüneteinek, művészi alkotásainak, vallásának szövevényes módszerrel való vizsgálata útján lehet csak kimutatni (és még így is alig talál vele az ember hitre): hogy az emberi lélek rétegzett, s hogy a kultúra csak szépen díszített kirakat, míg a bolt mélyében primitívebb portéka van felraktározva. A háború egy rántással letépte ezt a maszkot és elénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. Mint a félénk gyermek az apához, olyan magát alárendelő rajongással tekint most fel a nemrég oly önérzetes és kritikus kortárs mindazokhoz, kikben erőt, vagy akár erőszakosságot lát, de akiktől védelmet remél. Az a természetesség, amellyel ölni megyünk, talán magunkat megöletni, nem különbözik a primitív népek ösztönmegnyilatkozásaitól. Összebújnak az emberek, hogy egyesült erővel jobban védekezhessenek kifelé, a szükségből megszületik az erény: mindenki jó, áldozatkész, alázatos és istenfélő. A jégkorszak nyomorúsága is préselte össze valamikor a legelső, családias és vallásos társadalmat, minden későbbi fejlődés fundamentumát. A háború csak visszavetett minket a jégkorszakba, jobban mondva: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelki világában.” (Ferenczi 1914)

A száz évvel ezelőtt kitört első világháború valóban „a veszedelmek jégkorszaka” volt: nem csupán hatalmas anyagi és fizikai, hanem lelki terhet is rótt a résztvevő országok polgáira. A világtörténelem első modern – új, félelmetes hadi technológiával, gépfegyverekkel, motorizált járművekkel, repülőgépekkel, harcászati gázokkal – vívott háborúja emberek millióit sújtotta. Lelki következményei legközvetlenebb módon természetesen elsősorban a katonáknál jelentkeztek, akiknek a hadi apparátus részeként, a fronton harcolva olyan

kihívásokkal, kényszerekkel, fenyegetésekkel és veszélyekkel kellett szembenézniük, melyekkel békeidőben soha nem vagy csak kivételes esetekben találkoztak.

A parancsvégrehajtó géppé redukált katonák túlélése többnyire pusztán a véletlen, nem pedig egyéni heroizmuson, bátorságon vagy leleményen múlt. Alárendeltként gyakran súlyos fenytések, megalázások, agressziók áldozataivá válhattak. A háború dehumanizáló hatása, az erőszak, a kiszolgáltatottság kumuláló tapasztalata súlyos stresszállapotokat, lelki megbetegedéseket, traumákat okozott azoknál a katonáknál is, akik maguk közvetlenül nem kerültek életveszélybe vagy agresszió tárgyává, de tanúi voltak bajtársaik vagy éppen ellenfeleik szenvedésének, halálának, esetleg részt vettek, tettesként vagy szemtanúként, tömeges kivégzésekben, megtorlásokban. A háború lelki következményei nem csupán a frontokon harcoló, a hátszágban szolgáló, vagy hadifogságba került katonákat, hanem a hozzátartozókat, a civil lakosság tömegeit is sújtották. Az anyagi és emberi erőforrásokat, a testet és a lelket totálisan mozgósító háború addig soha nem tapasztalt mértékben dehumanizálta az emberi viszonyokat.

Nem csak anyagháború, hanem pszichológiai hadviselés, idegháború is folyt. Fontos hadieszközként jelent meg a háborús propaganda, amely a modern tömegkommunikációs eszközöket (nyomtatott sajtó, fotográfia, film) igénybe véve nem csak az ellenséges katonákat, hanem az ellenséges országok egész polgári lakosságát vette célba, összeesküvés-elméleteken, kulturális, nemzeti, etnikai, vallási előítéleteken és sztereotípiákon alapuló „gyűlöletbeszéd” teljes arzenálját bevetve.¹ Az első világháborús pszichológiai hadviselés mintájául szolgált az olyan, tömegindulatokra építő, harcra és az ellenség totális megsemmisítésére buzdító, lélektani háborúknak, amelyek a későbbi háborúkban, sőt békeidőkben is folytatódtak. Az első világháború és azt követő események (forradalmak és ellenforradalmak, területi és demográfiai átrendeződések, politikai és gazdasági válságok) további kollektív traumák, tömeglélektani krízisek sorozatának váltak kiindulópontjaivá, különösen a vesztes országokban. Ezek a traumák nem kis szerepet játszottak egy még gyilkosabb, vagyis a *második* világháború előkészítésében, kitörésében, lefolyásában és hatásában is. A pszichiátria tömegméretű alkalmazásának az első világháború volt a „kísérleti laboratóriuma”; az így szerzett tapasztalatok azután nagymértékben befolyásolták szemléletét és módszereit békeidőben és a további háborúk során (Hofer 2000, 2004; Lerner 2003; Kaufman 1999, Mark, Lerner 2002, Shephard 2001; van Bergen 2009).

A háborús neurózis, mint a történelmi kutatások tárgya

Az utóbbi években az első világháborús pszichológiai vonatkozásainak vizsgálata, különösen az összefoglaló néven „háborús neurózisoknak” nevezett tünetcsoport diagnózisa és kezelése, a katonai pszichiátria szerepe fontos kutatási témává vált. Míg korábban főként az orvostörténet, ezen belül a pszichiátria-történet keretén belül foglalkoztak ezzel a témával, napjainkban a történelmi kutatás számára is izgalmas területté vált. A társadalomtörténészek számára a katonai pszichiátria gyakorlatának feltárása és elemzése jól megvilágítja a háború mindennapjait, a testi és lelki szenvedések sokféleségét, a militarizált egészségügyi és mentálhigiéniai intézmények és szervezetek működését, az alá- és fölérendeltségi, hatalmi viszonyokat, továbbá azokat a szerepkonfliktusokat, amelyek a hadi szolgálatra mozgósított orvosokban a hippokrátészi eskünek való megfelelés és a parancsvégrehajtás közötti ellenmondásokból fakadhettek. A pszichiátria hatóköre ugyanis nem korlátozódott a háborús

¹ Az első világháborús propagandagépezetről és annak hatásáról, továbbéléséről lásd: Theweleit 1977/78. Kühne 2009.

lelki sérültek kezelésére; fontos részét alkotta a háborús hatalmi apparátusnak, az erőszak mechanizmusának, tudományosnak látszó ideológiai és politikai megalapozást nyújtva annak eldöntéséhez, hogy ki az, aki valóban beteg, és ki az, aki csak tettet a betegséget, „szimulál”, ki a normális és az abnormális, ki az alkalmas, és ki az alkalmatlan.

A pszichiáterek és más szakértők háborús neurózisokkal kapcsolatos felfogását meghatározták előzetes ismereteik, az uralkodó tudományos, elméleti paradigmák és diagnosztikai kategóriák – de az általuk nyújtott vagy javasolt kezelési módokat, azok irányát, célját, technikáját, időtartamát, helyszínét nagymértékben befolyásolták a katonai vezetés nyílt parancsai vagy elvárásai is. A háborús neurózisok egész tematikája, amely természetesen nem korlátozódik az első világháborúra, jól illusztrálja a „psi-tudások” és a hatalom összefonódását. Ugyanakkor fontos szerepet játszott mindebben a nemzeti, lokális kulturális és történelmi háttér is, hiszen a közös vonások ellenére jelentős különbség volt a különféle „kezelési kultúrák” (Leese 2002), a brit, a francia, az amerikai, a német vagy az osztrák-magyar hadseregek keretén belül működő katonaeorvos-pszichiáterek felfogása, mentalitása, stílusa között.

A háborús neurózisok problémájának történelmi-kulturális megközelítését Michel Foucault munkássága alapozta meg, egyrészt az elmebetegség történetére vonatkozó munkáival (Foucault, 1990, 2004). Másrészt annak megmutatásával, hogy a humán tudományok fejlődése hogyan függött össze a fegyelmezés, a büntetés és az erőszak modern eszközeinek és színtereinek (kórház, elmeegógyintézet, börtön, javítóintézet, stb.) létrejöttével. Alapvetően fontosnak bizonyult a „governmentalíté” (kormányzás) foucault-i fogalma, amely azokat a szervezett gyakorlatokat (mentalitásokat, racionalitásokat, technikákat) jelöli, amelyek segítségével a szubjektivitás feletti uralom, a „lélek kormányzása” megvalósul. (Rose 1989).

A hetvenes évek óta fontos történelmi munka született, amely részletesen feltárja a katonai pszichiátria működésének jellegzetességeit egyes országokban. A történelmi munkák levéltári forrásokra - a katonaegészségügyi hatóságok és szervezetek irataira, katonaeorvosok és kórházparancsnokok fennmaradt jelentéseire, kórlapokra stb. - támaszkodnak, de felhasználnak orvosi folyóiratokban megjelent cikkeket, naplót, frontkatonák leveleit és egyéb személyes dokumentumokat, orvosi feljegyzéseket, visszaemlékezéseket, korabeli, amatőr, vagy tudományos célokra készült fotókat, filmfelvételeket is (Davoine és Gaudillière 2004, Fischer-Homberger 1974, Köhne 2009, Leed 1979, Ridesser és Verderber 1996, Rosental 1994, Shephard 2000, Theweleit 1977-78). Fontos forrásként jöhetnek szóba szépirodalmi művek is, hiszen a háború okoztak lelki szenvedéseket, traumákat és azok utóhatásait az elmúlt egy évszázad során számos műalkotás ábrázolta, az irodalmi műveken kívül sok színmű és film is.² A történelmi munkák legkiterjedtebben a brit, a német és az osztrák-magyar hadseregben művelt katonai pszichiátriával foglalkoznak. Paul Lerner alapvető munkája (2003) a „hiszterikus férfiakról” a birodalmi Németország „traumapolitikáját” tárja fel, míg Hans-Georg Hofer monográfiája (2004) az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében domináló pszichiátriai gyakorlatokat vizsgálja. Több munka foglalkozik a brit hadseregben működő pszichiáterek által alkalmazott kezelési módszerekről és ezek intézményes háttérével (Leed 1979, Leese 2002, Shephard 2001, van Bergen 2009). E

² Lásd pl. [a Journal of Literary Theory](#) különszámát: *Trauma and Literature* (2012)

munkák részletesen taglalják azt is, hogy az egyes államok a háború után miképpen birkóztak meg a jóvátétel-problémával, azzal a szociálpolitikai és pénzügyi krízissel, amelyet a háborús lelki sérültek tömeges jelentkező kompenzációs igényei (járadékok, nyugdíjak, segélyek) és speciális szükségletei (gyógykezelés, munkába állítás) okoztak.³ A háborús neurózisok kezelésének és utóhatásainak kérdésével az elmúlt években több fontos disszertáció is foglalkozott (Büttner 1975, Malleiter 1993.).

A háborús traumák és a katonai pszichiátria témakörében számos fontos tanulmánykötet is megjelent. (Hüppauf ed. 1997, Konrad ed. 2000, Lerner et al., ed. 2009, Mark and Lerner, eds. 2002, Quinkert et al., 2010, Schröder, ed. 1995). Különösen nagy érdeklődést váltott ki történészek körében is a pszichoanalízis szerepe és jelentősége az első világháborús katonai pszichiátriában. (Brunner 1991, 1995, Danto 2005, Hoffman 1981, Kaufman 1999, Malleiter 1994) A pszichoanalízis volt ugyanis az az irányzat, amely először próbálta rendszerezni és elméleti keretbe ágyazni a háborús neurózisokkal kapcsolatos tapasztalatokat. Ezzel a témával foglalkozott már az 1918 őszén tartott budapesti nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus is, amelynek előadásából 1919-ben tanulmánykötet jelent meg. (Freud et al. 1919). A pszichoanalízis alapozta meg azt a diskurzust, amely meghatározó hatást gyakorolt a pszichés trauma és a poszt-traumatikus stressz-állapotok jelenségeire vonatkozó későbbi elképzelésekre és kutatási irányokra. A trauma-fogalom történetével, az egyéni és kollektív traumáknak, köztük a háborús traumáknak és a holokausztnak a modern történelemben játszott szerepével, a trauma-diszkurzus kulturális jelentőségével ugyancsak számos munka foglalkozik. (La Capra 1998, 2007, Caruth ed. 1995, Caruth 1996, Heller 2006, Herman 2003, Erős 2007, Kirmaier, Lemelson, and Barad 2007, Leys 2007)

A pszichiátria szürke zónája

A neurológia és a pszichiátria mint tudomány (amely ebben az időben még nem vált igazán ketté) a XIX. század második felétől kezdve hatalmas fejlődésen ment keresztül, részben az elmebetegségről való gondolkodás paradigmáinak radikális átalakulása és a megváltozott társadalmi szükségletek, részben pedig az újabb neuroanatómiai és neurofiziológiai felfedezések és felismerések révén, amelyek a „test-lélek” klasszikus filozófiai problémájának természettudományos megoldását ígérték. A XIX. század második felében alakultak ki a nagy pszichiátriai, pszichopatológiai elméleti konstrukciók, és ekkor jöttek létre az elmebetegségek osztályozására vonatkozó olyan diagnosztikai rendszerek és kategóriák, mint például Emil Krapelin rendszere, amely csaknem egy évszázadig, az amerikai osztályozási rendszer (DSM) elterjedéséig, világszerte mérvadónak számított. Ekkor alapították Európaszerte a nagy, akkor modernnek számító ideg- és elmegyógyintézeteket, olyanokat, mint például a bécsi „Am Steinhof” vagy budapesti „Lipótmező”. Ekkor szerveződött meg a speciális neurológiai képzés is, amelynek központjai a speciális betegellátás mellett a kutatásra koncentrálnó egyetemi klinikák voltak. (Ellenberger 1970, Lafferton 2000, Schott és Tölle, 2005)

A pszichiátriának volt azonban egy hatalmas kiterjedésű „szürke zónája”, ahová olyan megnyilvánulások tartoztak, amelyeket nem lehetett egyértelműen besorolni egyetlen diagnosztikus kategóriába sem. Ide tartoztak a „normálistól” eltérő, deviánsnak minősülő lelki és viselkedésbeli megnyilvánulások – a szexualitás „perverznek” vagy „aberránsnak” tekintett formáitól az antiszociális és kriminális viselkedésmódokig, a különféle, fizikai okokra nem

³ Lásd erről különösen: Bogacz 1989, Lerner 2003.

közvetlenül visszavezethető testi reakcióig, állapotokig, tünetekig. Ezen „abnormális” megnyilvánulások közül a legfontosabb és legvitatottabb a *hisztéria* volt, amelynek története az ókorig, a galénoszi és hippokratészi orvoslásig megy vissza.⁴ A hisztériát hosszú évszázadokon keresztül ördögi, démoni megnyilvánulásoknak, „női bajnak”, a női szexualitás titokzatos megnyilvánulásának tekintették, a méh működésével és szervezeten belüli mozgásából hozták összefüggésbe. A hisztériához a középkor során a boszorkánysággal és a megrontással kapcsolatos legkülönbözőbb babonák, hiedelmek, mítoszok társultak. Medikalizálása, tudományos igényű megközelítése, „demitizálása” csak a XIX. század második felében kezdődött meg, elsősorban Jean-Martin Charcot párizsi neurológus professzor munkássága révén. A korabeli pszichiátria egyik nagy törésvonala azon kérdés mentén húzódott, hogy organikus, szervi, avagy pszichés eredetű betegség-e a hisztéria. Charcot ismételt demonstrálta, hogy különféle hisztérikus testi tünetek, például a végtagok bénulásai, tisztán lelki alapon, pszichológiai ráhatással (hipnózissal) megszüntethetők, és egyszersmind ki is válthatók az arra érzékeny egyéneknél. Mindennek ellenére Charcot a hisztériát továbbra is elsősorban a nőkre jellemző tünetegyüttesként fogta fel, és feltételezte, hogy végső soron valamilyen fizikai, vagy degeneratív idegrendszeri elváltozás állhat mögötte. Tanítványa, Sigmund Freud univerzalizálta, férfiakra is kiterjesztette a hisztéria fogalmát, kimutatva, hogy a hisztériás tünetek mögött valamilyen masszív elfojtás, tudattalan fantázia, gyakran kora gyermekkori szexuális trauma húzódik meg. Freud a hisztériát betegségnek, a neurózis egyik válfajának tartotta, és két tüneti formáját különböztette meg: a *konverziós hisztériát*, amelynél a lelki konfliktus a legváltozatosabb testi tünetekben fejeződik ki, és a *szorongásos hisztériát*, amelynél a szorongás valamely külső tárgyhoz kapcsolódik (mint a főbiáknál).

A XIX. század végén általánosan elfogadottá vált, hogy a hisztériás tünetek mögött valamilyen korábban elszenvedett, vagy aktuális trauma áll. A görög *trauma* („seb”, „sérülés”) kifejezést a tizenhetedik század közepe óta alkalmazták az orvosi szakirodalomban, főképp a baleseti sebészetben. Elsődleges jelentése a konkrét, szemmel látható, vagy különféle diagnosztikai eszközökkel kimutatható fizikai sérülésekre vonatkozik (lásd „traumatológia”). A *pszichés trauma* modern fogalma ezt a jelentést a testi szférából a lelki megnyilvánulásokra helyezte át, de mind a mai napig megőrizte szoros kapcsolatát az orvosi diskurzussal. A *pszichés trauma* iránti tudományos érdeklődés specializáltabb formában az 1870-es években alakult ki, és két nagy forrásból eredt: egyrészt a családon belüli erőszak, szexuális abúzus áldozatainak mutató lelki következményeire, másrészt a szerencsétlenségek, harci cselekmények, háborúk túlélőinek lelkiállapotára vonatkozó tapasztalatokból és megfigyelésekből (Leys 2000; Herman 2003; Csabai 2007; Kirmayer, Lemelson és Barad 2007). Mindez szoros összefüggésben volt egyrészt azzal, hogy az újabb hatalmi rendszerek és intézmények (modern iskolarendszer, egészségügy, államigazgatás stb.) a korábbinál jóval nagyobb betekintést engedtek az egyének és családok magánéletébe, a Jean-Martin Charcotnak tulajdonított kifejezéssel az „alkív titkaiba”. (Csabai 2007, Erős 2007, Laplanche-Pontalis 1994)

Másrészt szorosan összefüggött a modernizáló társadalmakban lezajló gyors átalakulásokkal, az urbanizációval, a közlekedés fejlődésével, az industrializációval, a modern gépek, rendszertani és harci eszközök megjelenésével, amelyek békében és háborúban egyaránt új,

⁴ A hisztéria fogalomtörténetéről lásd elsősorban: Csabai 2007, Didi-Hubermann 1992, Gilman 1993, Gyimesi 2006.

súlyos veszélyforrásokot jelentettek emberek tömegei számára – testi és lelki szempontból egyaránt. (Schivelbusch 2008) A XIX. századi háborús események, így a krími háború, az amerikai polgárháború, vagy a francia-porosz háború, továbbá az egyre nagyobb számban előforduló ipari és közlekedési balesetek megmutatták, hogy a súlyos megrázkódtatások nagy számban okozhatnak olyan testi tüneteket, amelyeket szomatikus sérülések nem indokolnak. Az ilyen állapotokban szenvedő betegekre a „traumatikus neurózis”, vagy eredetileg egy amerikai orvos, George Bernard Beard (1839-1883) által javasolt „neuraszténia”, azaz „ideggyengeség” terminust alkalmazták. Bár a terminológia rendkívül ingadozó volt, a neurotikus, „ideggyöngé” nőket inkább hisztériásnak, a férfiakat pedig többnyire neuraszténiásnak tekintették. (Lerner 2003)⁵

Az ilyen rendellenességek betegségként való elismerése fontos kérdéssé vált nem csak orvosi, hanem biztosítási szempontból is. Eric Erichsen angol orvos 1866-ban írta le az úgynevezett „vasútgerinc” (railway spine) jelenségét, a vonatszerencsétlenségek túlélőire jellemző sajátos testi és lelki zavarok együttesét. Ez a diagnózis lehetőséget adott ahhoz, hogy a páciensek a vasúttársaságtól vagy a biztosító intézetektől kártérítést követeljenek. Németországban az 1880-as években kiterjesztették a társadalombiztosítás hatályát a munkahelyi vagy közlekedési balesetek következtében kialakuló traumatikus neurózisokra is. Ez a - maga idejében igen haladó – szociálpolitikai reformintézkedés hatalmas vitákat váltott ki a német orvosok körében, mivel sokan közülük úgy vélték, hogy a páciensek zöme csupán valamilyen kárpótlás, járadék vagy nyugdíj reményében produkálják e tüneteket, és így, rokkantnak nyilvánítva, mentesülhetnek a további munkavégzés kötelezettsége alól, vagyis valójában „járadékneurózisban” szenvednek. E viták jól mutatták a hisztériás vagy másképpen traumatikus neurózisok megítélésében akkoriban uralkodó két, merőben eltérő felfogást: a tüneteket vagy valamilyen organikus vagy genetikai elváltozás okozza, és ebben az esetben valódi, az organikus testi betegségekkel „egyéértékű” betegséggel van dolgunk - vagy pedig tisztán pszichológiai folyamatokról van szó, amelyek tisztán pszichológiai eszközökkel befolyásolhatók is. Ez esetben viszont nem beszélhetünk igazi betegségről, hanem csak tettetésről, szimulációról, a szó köznapi értelmében vett „hisztériáról”. Freud nagy innovatív felismerése - a hisztériás vagy a neurotikus a saját emlékeitől, élettörténetétől, belső, tudattalan konfliktusaitól, nem pedig valamilyen organikus okból – szenved, s nem csupán „tetteti” a szenvedést, ekkoriban még kevésbé törte át a pszichoanalízissel szembeni ellenállás falát.

Gránátsokk és traumatikus neurózis

Bár tehát a háborús események vagy tömegszerencsétlenségek és munkahelyi balesetek okozta traumatikus neurózis esetei jól ismertek voltak, az első világháború addig sohasem látott mértékben „termelte” a lelki sérülteket. Ám az, hogy mi értendő „lelki sérülésen” korántsem volt annyira egyértelmű(ma sem az), mint amennyire evidensnek látszott az, hogy háború idején milyen szenvedéseken mehet keresztül az emberi *test*, a könnyebb sérülésektől a maradandó nyomokat hagyó, rokkantságot, tartós harc- és munkaképtelenséget okozó sebesülésekig, a különféle súlyos fertőzésekig, járványos megbetegedésekig (tuberkulózis, szifilisz, kolera, tífusz, a háború végén spanyolnátha stb.). Ezek a betegségek csaknem ugyanannyi áldozatot szedtek, mint a harctéren szerzett sebesülések. A pszichiátria és a neurológia egyes ágainak látványos fejlődése ellenére az első világháború idején a lelki

⁵ A rózsahegy kórház 1800 ágyas intézmény volt a magyar királyi Rokkantügyi Hivatal felügyelete alatt, amelynek ügyvezető alelnöke gróf Klebelsberg Kunó államtitkár volt (Klebelsberg 1916)

betegségek kezelése és gyógyítása még mindig „gyermekcipőben járt”, legalábbis a szomatikus medicinához képest, amely ekkoriban már olyan modern diagnosztikai és gyógyászati eszközök sokaságával rendelkezett, mint például a röntgendiagnosztika, a laboratóriumi és mikrobiológiai vizsgálatok, a fertőző betegségek terjedését megakadályozó oltások, fertőtlenítő szerek stb. Az Osztrák-Magyar Monarchia ebben élen járt, a XIX. század második felétől nagy nemzetközi hírnévre szert tevő bécsi orvosi iskola révén (Lesky 1978, Sablik 1988, Schönbauer 1947)

A háború okozta lelki sérülések leggyakoribb, legjellegzetesebb tünetei igen szerteágazók és diffúzak voltak: megállíthatatlan remegés, járászavar, görcsök, gyomor- és bélpanaszok, testrészek bénulása vagy érzéketlensége fájdalom-ingerre, huzamos depresszió, tüveges, üres tekintet, olykor a beszédképesség elvesztése, eltompultság, sőt a halló- és látóképesség időleges elvesztése. A tünetcsoportot Charles Samuel Myers angol pszichiáter (1873-1946) írta először részletesen egy 1915-ös orvosi cikkben, és „gránátsokknak” (shell shock) nevezte el, ezt az elnevezést azután a német orvosok is átvették. (Lerner 2003) A gránátsokk szó szerint leképezte azt a megmerevedett, görcsös testhelyzetet, amelybe az ebben állapotban szenvedő emberek a robbanások okozta megrázkódtatás pillanatában kerültek: a tünetek mintegy megjelenítik és jelen idejűvé teszik a már megtörtént és átélt traumát.⁶ Különösen súlyosan jelentkeztek ezek a tünetek azoknál a katonáknál, akik heteket-hónapokat töltöttek lövészárkokban, ahol hosszú ideig nem történt semmi említésre méltó esemény, a gránátok becsapódása és robbanása teljesen váratlanul, meglepetésszerűen érte őket. A gránátsokk gyakori előfordulása, már a háború elején is⁷ ellentétben volt bizonyos kezdeti várakozásokkal: számos pszichiáter, neurológus és más orvos vélekedett mindkét oldalon úgy, hogy a háború „acélvihara” (Ernst Jünger), még a gyenge idegzetű, elpuhult, akarategyenge fiatalokat is fegyelemre, férfias viselkedésre, önfeláldozásra szoktatja majd.⁸ Thomas Mann *A varázshegy* című regényének hőseiből, a „humanista széplélek” Hans Castorból, „az élet egyszerű, féltett gyermekéből” majd éppen a háború fogja „kicsikarni” a férfiaságot.

A katonaoorvosok, akik ilyen esetekkel már a háború elején is találkoztak, kezdetben pusztán kimerüléssel, „törődöttséggel” magyarázták e tüneteket, és úgy gondolták, hogy néhány napi pihenés enyhíthet ezeken. „Hogy a hadra kelt seregnél neuraszténias panaszok, kimerüléssel állapotokkal gyakran fordulnak elő, senki sem fog csodálkozni. Néhány napi nyugalom, vízgyógyászati procedúrákkal és brómmal jó eredményt hozott. Még utalni kívánunk arra, hogy az ideges kimerülési panaszok (szívdobogás, szívszorongás, álmatlanság, remegés, fejnemés, bágyság) sokkal ritkábbak lettek, amióta a tisztek és legénység szabadsággal lettek” – írja jelentésében egy Dr. Laufer Lipót cs. és kir. magyar ezredorvos.⁹

A háború előrehaladásával azonban a fronton szolgáló orvosok egyre kevésbé tudtak ily módon megbirkózni a „neuraszténiasok” problémájával. Éppen ezért az orvosi-egészségügyi

⁶ A traumatapasztalatról mint újrálétsről lásd Caruth 2006. Leys 2000).

⁷ Angol adatok szerint 1914 decemberéig a tisztek között 7-10, az alacsonyabb rangú katonák között 3 - 4 százalék volt a gránátsokkban szenvedők száma azok között, akik valamilyen sérülést szereztek a fronton. A háború folyamán mintegy kétszázezer embert bocsátottak el a hadseregből gránátsokk miatt, és 65 ezren részesültek rokkantsági nyugdíjban 1921-ben. (Rose 1989)

⁸ Lásd például Binswanger 1914.

⁹ Kriegsarchiv Wien AOK Qu-Abteilung Sa.chef 2317-2319

hatóságok a Monarchiában, Németországban, Angliában és Franciaországban is arra kényszerültek, hogy kiemelt kérdésként foglalkozzanak a háborús lelki sérülések témájával.

A test sérüléseinek és megbetegedéseinek gyógyítására az első világháború kitörésekor a hadviselő felek országainak többségében, így Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában, illetve Franciaországban és Nagy-Britanniában, viszonylag fejlett és szervezett egészségügyi infrastruktúra állt rendelkezésre, amely jól és gyorsan mobilizálható volt háborús célokra is - a fronton szolgáló és a közvetlen ellátást végző katonarvosoktól a sebesültszállítmányt kísérő osztagokon, kórházvonatokon, ideiglenes tábori kórházakon, barakk-kórházakon, helyőrségi és hadikórházakon át a specializáltabb kórházakig, egyetemi klinikákig és utókezelő intézményekig, szanatóriumokig.¹⁰ Így Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a hadügyminisztériumok gondosan felépített hierarchikus, bürokratikus szervezeteket hoztak létre a katonai egészségügy irányítására, felismerve a terület stratégiai fontosságát, az így szerzett egészségügyi és szervezési tapasztalatoknak a békekötés utáni időszakra való kiterjesztési lehetőségét. Ezt megkönnyítette az is, hogy ezekben az országokban az egészségügyi rendszerekben már a háborút megelőző időszakban is szigorú alá-fölrendeltségi viszonyokon alapuló kvázi-katonás rend uralkodott.

A lelki, idegrendszeri vagy annak betegségekkel való foglalkozás ugyancsak a katonai egészségügyi szolgálatok általános feladatai közé tartozott. Kifejezetten neurológiai vagy pszichiátriai ellátás azonban csak magasabb szinten, egyes kórházak idegosztályain, illetve a fennálló idegklinikákon folyt. 1916-tól Németországban és a Monarchiában speciális intézeteket hoztak létre a háborús neurotikus kezelésére. Ilyen intézet létesült például Újpesten (ld. később). A hadseregbe besorozott pszichiáterek és neurológusok többsége (köztük több kiképzett pszichoanalitikus, vagy pszichoanalitikus-jelölt) általános orvosként csapatoknál, vagy hadikórházakban teljesített szolgálatot, s közülük csak kevesen kerültek később neurológiai osztályokra (mint például Karl Abraham az allensteini, Max Eitingon a miskolci tábori kórház idegosztályára, Ferenczi Sándor a budapesti Mária Valéria barakk-kórház idegosztályára, Hollós István a linzi kórház neurológiai osztályára, Ernst Simmel a poseni idegszanatóriumba).

Oppenheim és ellenfelei: az 1916-os vita Münchenben

Vajon hogyan lehet a háborús neurózis tüneteit a meglévő orvosi-pszichiátriai ismeretekhez és diagnosztikai kategóriákhoz hozzáilleszteni? Ez a kérdés már a háború korai időszakában nagy vitákat váltott ki német orvosi körökben. A vita egyik pólusát Hermann Oppenheim neurológus és pszichiáter (1858-1919), az egyik legtekintélyesebb német pszichiáter, a berlini Charité Klinika főorvosa képviselte. Oppenheim már az 1880-as évektől kezdve úgy vélekedett, hogy a traumatikus neurózisok etiológiájában a szomatikus, idegrendszeri elváltozásoknak van döntő szerepük. (Fischer-Homberger 1974). 1914 decemberében a berlini antropológiai múzeum épületében berendezett ideiglenes katonai kórházban egy 200 ágyas idegosztály vezetésével bízták meg. Az itt szerzett tapasztalatai megerősíteni látszottak a traumatikus neurózisról alkotott korábbi nézeteit. Felfogását azonban neurológus és pszichiáter kollégáinak többsége nem osztotta. Felelevenítve azt a vitát, amely német orvosi körökben már korábban, az 1890-es években lezajlott a kárpótlásra való jogosultság, a „járadékneurózisok” vagy „nyereségvágy-neurózisok” (*Begehrensneurose*) témakörében,

¹⁰ Lásd: A Hadtörténelmi Levéltár katonai-egészségügyi iratainak repertóriuma 1740–1980 <http://vmek.oszk.hu/01400/01472/01472.pdf> (Kiss G.szerk. 2003)

Oppenheim ellenfelei újból azt hangoztatták, hogy a háborús neurotikusok döntő többsége – szándékosan vagy tudattalanul – azért produkál ilyen tüneteket, hogy kibújhasson a kötelezettségei alól, átmeneti vagy végleges felmentést kapjon a katonai szolgálat alól, s hogy jogot formáljon valamilyen kompenzációra, rokkantnyugdíjra stb. A traumás neurózisban szenvedők eszerint „hisztériások” a szó általánosabb, nem freudi értelmében, ez pedig a korabeli orvosi szóhasználatában egyet jelentett a szimulálással, a gyáva megfutamodással, az erkölcsi és akaratbeli fogyatékossgal, sőt a hazafiatlansággal és az árulással is, nem utolsósorban pedig a férfiatlan, „feminin” jellemvonásokkal.¹¹ A hisztériások megbélyegzésében megjelent a „faji felsőbbrendűség” gondolata is: Alois Alzheimer breslauer orvosprofesszornál például oly módon, hogy a német katonához nem méltó, hisztériás megnyilvánulásokat az úgynevezett „psychopathia gallicá”-nak, gall, azaz „francia pszichopátiának” tulajdonította. (Alzheimer 1915) Már ekkor javaslatok születtek a fogyatékosok, degeneráltak, gyengeelműek, homoszexuálisok stb. kiszűrésére, amely azután nácik azután a náci „eutanázia-program” keretében brutális valósággá vált. (Cocks, 1985)

1916 szeptemberében Münchenben került megrendezésre a német pszichiátriai társaság háborús neurózisokkal foglalkozó konferenciája, amelyen 241 orvos, köztük Németország és a Monarchia vezető pszichiátriai szaktekintélyei vettek részt (Hofer 2004, Lerner 2003). A konferencián Oppenheimer és hívei kisebbségbe szorultak Robert Gaupp tübingeni, Max Nonne hamburgi professzonnal és más befolyásos pszichiáterekkel szemben. Az egyik magyar résztvevő, Sarbó Artúr (Sarbó 1915) Oppenheimet támogatta, a jelenlévők többsége azonban - a háborús neurózisokat rövid úton hisztériásoknak minősítve - nem csupán kétségbe vonta Oppenheim felfogását, hanem új stratégiákat javasolt kezelésükre. Az egyik ilyen módszer a hipnózis és a szuggesztió volt, amelynek hatását Nonne már egy 1915-ös hamburgi előadásán demonstrálta, ám ekkor ezt a kezelésmódot még elutasították azzal az érveléssel, hogy „az ilyen módszerek méltatlanok a német katonához”, mivel azok a „középkori miszticizmust” idézik fel (Brunner 1991, Lerner 2003). Az 1916-os konferencia után azonban széles körben kezdtek alkalmazni a hipnózist is, más módszerekkel kombinálva. Így többek között gyógyszeres kezelésekkkel, izolációval, sötétkamrában tartással, továbbá különféle olyan „aktív terápiás” fizikai módszerekkel - elektromos áramütéssel, forró- és hidegvizes kúrákkal stb. - próbálkoztak, amelyek egyértelműen büntető és megalázó jellegűek, fájdalmasak voltak. Az elektromos kezelés kezdeményezője proponálója és legismertebb alkalmazója Németországban Fritz Kaufmann katonáorvos volt, aki „meglepetés-kúrának” nevezte eljárását, amelynek során rövid ideig nagy fájdalmat okozó faradikus áramot vezettek a páciens-áldozat testébe.¹² Az elektromos kezelés különböző válfajai nem csupán Németországban és a Monarchiában terjedtek el; széles körben alkalmazták őket a másik oldalon, a francia, az angol és az amerikai hadseregben is. (Deese 2002, Rivers and Myers 1923)

A neurológusok egy része kizárólag az áramütések közvetlen fizikai hatásának, más részük pedig az orvos személye és a terápia szuggesztív erejének, illetve a fizikai és lelki következmények kombinációjának tulajdonította, hogy a háborús neurotikusok többségénél néhány áramütés után a tünetek – legalábbis látszólag – elmúltak. Ezeknek a módszereknek az alkalmazását a háborús neurózisok járványszerű terjedésével indokolták, és azt várták tőlük,

¹¹ A háborús hisztériások diabolizálásáról és bűnbakké tételéről lásd Kiss Zsuzsanna tanulmányát (2013).

¹² A faradikus árammal való kezelést különböző neurológiai tünetet gyógyítására már az 1860-as évektől kezdve használták, a George Bernard Beard amerikai, Wilhelm Erb német neurológus nyomán.

hogy a rajtuk átesett pácienseket – ismét alkalmassá téve őket ágyúölteléknek – rövid úton visszazavarhatják a harcmezőre, vagy legalábbis helyre tudják állítani munkavégző képességüket, ezáltal megkímélve az államkasszát az esetleges járadékfizetési kötelezettségtől. Ezt várta a pszichiáterektől mind az osztrák-magyar, mind pedig a német hadvezetés, annál is inkább, mert az 1916-tól elszenvedett nagy vereségek után egyre nagyobb szükség volt az emberi és anyagi erőforrások maximális kihasználására. A német pszichiátriai társaság hivatalosan deklarálta: „sohasem szabad elfelejtenünk, hogy nekünk orvosoknak egyetlen küldetés szolgálatába kell állítanunk munkánkat, a hadsereg és a haza szolgálatába.” A bécsi pszichiátriai társaság elnöke, Erwin Stransky kijelentette, hogy „ezekben a nehéz időkben fő szempontunk a szoros kötelékben harcoló seregeink üdve, nem pedig az egyén jóléte kell hogy legyen.” (Brunner 1991)

A pszichiátriai ellátás központosítása

A kezelési módszerek gyorsaságának és hatékonyságának növelése céljából 1916-tól kezdve Németországban és Monarchia területén is speciális idegosztályokat, úgynevezett „idegállomásokat” hoztak létre. A K. u. K. hadügyminisztérium 1916. július 10-i utasításában¹³ elrendelte, hogy az idegbetegségben szenvedő katonai személyeket kizárólag speciális ideggyógyintézetekben, vagy olyan más gyógyintézetekben kell kezelni, ahol tapasztalt és képzett ideggyógyász szakorvosok állnak rendelkezésre. Egyben felszólította a Monarchia területén lévő területi parancsnokságokat, jelöljék meg azokat az intézményeket, amelyek ezeknek a feltételeknek megfelelnek. A minisztériumi rendelet előírta továbbá, hogy szigorítani kell idegosztályok és ideggyógyintézetek belső rendjét, korlátozni kell a páciensek személyes szabadságát és szabad akaratát, felül kell vizsgálni a már kiadott felmentéseket, a visszaesőket pedig ugyanabba az intézménybe kell visszavinni, ahol eredetileg kezelték őket. A budapesti katonai parancsnokság augusztus 29-én azt jelentette, hogy Budapesten egyelőre nincs *külön* ideggyógyintézet a háborús neurotikusok kezelésére, a fennálló egészségügyi intézmények pedig nem alkalmasak további idegbetegek befogadására. Ezért a minisztérium engedélyt kérte, hogy megnyithassák a tervezett újpesti speciális gyógyintézetet, amely lehetővé teszi a „modern elektromos kezelést” is.¹⁴ Az intézmény vezetésével Jendrassik Ernő professzort bíznák meg, asszisztensként Dr. Mester Emilt jelölik. A K.u.K. hadügyminisztérium okt. 3-i leiratában¹⁵ jóváhagyta az újpesti intézet felállításának tervét. Az intézet, egy akkori viszonyok között korszerűen berendezett idegosztály, a Mező utca (ma: Erkel Gyula utca) 26. sz. alatt, a Főiskolai Szociálpolitikai Intézet épületében nyílt meg. A minisztériumi rendelet egyben az akkori Magyarország területén az alábbi intézményekben koncentrálja az idegbeteg hadi sérültek ellátását: A budapesti katonai parancsnokság területén az újpesti intézmény, a pozsonyi parancsnokság területén a nagyszombati tartalékkórház és a pozsonyi állami kórház, a kassai parancsnokság területén a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal rózsahegygyógyintézete, a temesvári parancsnokság területén a kolozsvári egyetemi klinika (Lechner Károly professzor).

Ferenczi Sándor katonai pályafutása

A háborús neurózisok kezelésének magyarországi vonatkozásairól a bécsi levéltári források mellett Ferenczi Sándornak Sigmund Freuddal folytatott levelezése alapján alkothatunk képet. Ferenczi az első világháborút honvédorvosként szolgálta végig.¹⁶ Ferenczit már a háború

¹³ Präs Nr. 13 756 /14.Abt. 15 – 25/155

¹⁴ K.u. K. Militärkommando Budapest. M.A. Nr. 84028. KA KM 1916. Präs. 15-25/155-3.

¹⁵ Präs. Nr. 22.639/14. Abt. 15-25/155

¹⁶ Ferenczi katonai ténykedéseiről lásd Erős 2007, 104–120.; Erős–Kapás–Kiss 1988.

legelején beosztották segédorvosként a honvéd huszárokhoz, majd ténylegesen 1914. október 26-án vonult be a 7. honvéd huszárezredhez Pápára. Mint egyik levelében (FFL II/1. 84.) utal rá, a nyilvánvalóan jó kapcsolatokkal rendelkező Ignotus sem tudta elintézni, hogy Budapesten maradjon. Egészen a háború végéig a hadseregben szolgált, több más orvosi végzettségű magyar és külföldi pszichoanalitikus kollégájával együtt (Lévy Lajos, Hollós István, Radó Sándor, Pfeifer Zsigmond, Hárnik Jenő, Wilhelm Stekel, Victor Tausk, Max Eitingon az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregeiben [a magyar honvédségben, illetve a közös hadseregben], Karl Abraham, Ernst Simmel és mások a porosz hadseregben). Freud fiai, Oliver, Martin és Ernst ugyancsak katonai szolgálatot teljesítettek, egyik legközelebbi munkatársa, Otto Rank pedig haditudósítóként szolgált Krakkóban.

A háború a pszichoanalitikus mozgalom egyes tagjainak sorsát, életpályáját éppoly súlyosan érintette, mint magát a mozgalmat. Megnehezítette, vagy megszüntette a nemzetközi kapcsolatokat, szétrombolta a kialakult hálózatok nagy részét, a szervezeti életet korlátozta; legfőképpen pedig arra készítette a pszichoanalízis művelőit, hogy saját előfeltevéseiket, elméleti koncepcióikat és terápiás gyakorlatukat szembesítsék a nyers realitással, a háború okozta mérhetetlen szenvedéssel és veszteséggel, mindazon társadalmi és történelmi traumákkal, amelyek a „tegnap világának” (Stefan Zweig) széthullásához és megsemmisüléséhez vezet. A háború, mint nagyszabású „természetes kísérlet” egyszersmind új lehetőségeket kínált a pszichoanalízis számára társadalmi helyzetének megszilárdítása, eredményeinek alkalmazása, tudományos és hivatalos legitimálása szempontjából. A katonai szolgálat egy merev hivatalos hatalmi rend hierarchiájába való kényszerű besorolódással járt; ugyanakkor olyan mozgástérhez, új, addig ismeretlen terepekhez és tapasztalatokhoz juttathatta a hadseregben szolgáló analitikusokat, amelyekhez békeidőben, magánrendelőkben aligha részesülhettek.

A háború „természetes kísérletének” első időszaka Ferenczi számára meglehetősen passzivitásban és egyhangúsággal (saját kifejezése szerint „magán lövészárkokban”) telt a pápai huszárezrednél. Változatosságot az időnkénti tisztis multságokon és kilovaglásokon kívül főként csak az jelentett, amikor kiküldték sorozóorvosnak nyugat-magyarországi városokba. Freud pápai látogatása (FFL II/1, 152-153), valamint a parancsnokával, Barthodeiszky főhadnaggyal lóháton folytatott, anekdotikus analízise színezhette (FFL II/11 16.) még pápai hétköznapijainak sivárságát.

A pápai huszárezred Galíciában elszenvedett veszteségei és a vele baráti kapcsolatban lévő parancsnok váratlan leváltása (FFL II/1, 131.) után Ferenczi még nyomasztóbbnak érezte Pápát. Kapcsolati tőkéjét mozgósítva próbálta elérni a poros vidéki garnizonból Budapestre való áthelyezését. Ezt a szándékát egy gyógyintézet felállításának eredetileg Lévy Lajos kollégájától, a neves bel- és ideggyógyásztól, Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület egyik alapító tagjától származó tervével nyomatékosította. 1915. július 24-i levelében a következőket írja Freudnak:

„A barátom, dr. Lévy (Budapest), akinek nemrég – a parancsnok személyében bekövetkezett változás első deprimáló hatása alatt – elpanaszoltam a fájdalमत, és akit megkértem, törje a fejét, milyen úton-módon lehetne mégis elintézni, hogy Budapestre helyezzenek át, a következőt javasolta: Fogalmazzak egy memorandumot, amelyben kifejtem, milyen nagy szükség volna egy budapesti gyógyintézetre a háborús »agyis nyomorékok« [Gehirnkrüppel] (szervi sérülések és traumatikus neurózisok) számára. [...] Dr. Schächter barátom aztán egy befolyásos személy

közbenjárásával megnyerné ennek a tervnek gróf Tiszát, aki majd elintézné az áthelyezésemet. A terápia az ilyen intézetekben egyrészt mozgásterápia (izom- és beszédgyakorlatok), másrészt pszichoterápia. Számomra természetesen csakis az utóbbi volna nagyon fontos. [...] Ami visszatart, és arra késztet, hogy tanácsért forduljak Önhöz, az a félelem, hogy ez az intézet túl sok feladattal jár, úgyhogy a praxisra és egyéb munkára még a mostaninál is jóval kevesebb időm lesz. Meg aztán kétségeim vannak az ilyen betegeknel pszichoterápiával elérhető terápiás eredményt illetően.” (FFL II/1, 141)

A budapesti áthelyezési kérelem – egy másik befolyásos ismerős, Freund Antal budapesti nagyiparos és filantróp, a pszichoanalitikus mozgalom későbbi nagyvonalú támogatója – segítségével fél év múlva teljesült. Bár a Lévy Lajos által javasolt, külön „agyí nyomorékokkal” foglalkozó gyógyintézet felállítására ekkor még nem került sor, ilyen intézetet, mint láttuk, Újpesten nyitnak majd meg, több hadikórházban (ideiglenes kórház, barakk-kórház, tartalékkórház) működtek idegosztályok is. Az egyik legnagyobb ilyen kórház, a cs. és kir. Mária Valéria barakk-kórház Budapesten jött létre, a külső Üllői út környékén.¹⁷

Ferenczit még pápai szolgálata idején magyar királyi honvéd ezredorvossá nevezték ki, majd 1915 utolsó napjaiban végre megkapta a budapesti áthelyezéséről szóló, várva várt rendelkezést. December végén lelkes büszkeséggel írta Freudnak:

„Budapesten anyagilag ragyogóan állok majd: az ezredorvosi fizetésem mellett kapom még a betegsegélyző pénztárat is, és folytatom a törvényszéki szakértői gyakorlatot. Délutánonként analízist szeretnék csinálni. A kérdés, hogy este tudok-e még dolgozni. Háborús idegsérültek osztályára kerülök. Alkalmam lesz arra, hogy foglalkozzam a traum.[ás] neurózissal.” (FFL II/1, 170)

1916. január 4-én foglalta el új pozícióját a cs. és kir. Mária Valéria barakk-kórház ideggyógyászati osztályának vezetőjeként. Ferenczi a jelek szerint igen jól alkalmazkodott a hadsereg hierarchikus viszonyaihoz. Katonai minősítési lapja szerint „komoly, nyugodt jellem. A katonai ismeretek elsajátítására törekszik. Fellépése katonás.” 1916. május 27-én az „arany érdemkereszt a koronával” kitüntetésben részesült.¹⁸ A barakk-kórházban találkozott először *tömegesen* a háború fizikai és lelki áldozataival. Félretéve korábbi kétségeit, amelyek a traumás neurózisban szenvedő betegek pszichoterápiával elérhető terápiás eredményt illették, kórházi működésének első napjaiban, 1916. január 24-én már beszámol Freudnak első pszichoterápiás esetéről: „Egy háborús traumás esetet analizáltam (késztettem asszociációkra) egy órán keresztül. Sajnos kiderült, hogy a beteg a háborús megrázkódtatás előtti évben elvesztett egy apát, két fivért (a háborúban) és egy feleséget hűtlenség révén. Ha egy ilyen embernek aztán még 24 óra hosszat egy hulla alatt kell feküdnie, akkor nehéz megmondani, hogy a neurózisából mennyi a háborús trauma. (Reszket, és artikulálatlanul beszél.)” (FFL II/1, 185) Egy februári (dátum nélküli) levelében pedig arról ír, hogy

¹⁷ A kórház barakkjait a háború után nem bontották le, lakásokká alakították őket. Budapest legnyomorúságosabb lakótelepe, a Mária Valéria telep helyén épült fel az ötvenes évek végén a József Attila lakótelep.

¹⁸ Lásd katonai minősítési lapját és más személyi anyagait lásd: Hadtörténelmi Múzeum és Levéltár, Budapest. HL-AKVI-13857

„[...] kedden este kórházunk orvosainak tudományos gyűlésén előadást tartottam a háborús neurózisokról (a tartalmáról később számolok be). Az előadás után, melyet igen nagy tetszés fogadott (többek között a kórházparancsnok, az új apa részéről is), hirtelen teljesen jól éreztem magam” (FFL II/1, 193).

Az előadás nyomtatott változatában, amely három részletben jelent meg „Előzetes megjegyzések a háborús neurosis némely típusáról” címmel a *Gyógyászat* március 12-i, március 26-i és április 2-i számában (Ferenczi 1916) Ferenczi a cikkben megjegyzi, hogy bár csak két hónapja vezeti a kórház idegosztályát, körülbelül kétszáz háborús neurotikus eset állt megfigyelése alatt. Itt fejti ki először részletesen a traumás neurózisok eredetére vonatkozó pszichoanalitikus felfogását – Freud hisztéria-konceptiójára támaszkodva. Az ilyen betegek tüneteit (általános remegés, járászavar, görcsös bénulások stb.) Ferenczi szerint lelki traumák okozzák; a traumás neurózisok pedig alapvetően két csoportba, a szorongásos és a konverziós hisztéria típusába sorolhatók. Ez a felfogás új alternatívát kínált a katonai pszichiáterek (Oppenheim és ellenfelei) között zajló, a müncheni pszichiátriai kongresszuson 1916-ban kirobbant vitához, amelyben, mint láttuk, az egyik oldalon az ilyen neurózisoknak organikus (elsősorban degeneratív, neuraszténias) hátteret tulajdonítottak, a másik oldalon pedig a traumás neurózisban szenvedőket a szó köznapi, Freud előtti értelmében „hisztériásnak”, azaz szimulánsnak, gyáva megfutamodónak, erkölcsi fogyatékosnak, „femininek” nyilvánították.

Természetesen nem Ferenczi volt az egyetlen, aki a háborús neurotikusok gyógyításában pszichoanalitikus módszerekkel kísérletezett. Ugyanebben az időben, 1916-ban egy berlini pszichoanalitikus kollégája, Karl Abraham is alapított egy háború okozta neurózissal és más lelki zavarokkal foglalkozó osztályt Kelet-Poroszországban, az allensteini (ma: Olsztyn, Lengyelország) katonai kórházban. Mint írja, ezen az osztályon „tartózkodtam mindenfajta kényszerítő terápiától éppúgy, mint hipnózistól és más szuggesztív módszerektől. Ugyanakkor megengedtem a páciensek leereaglásait éber állapotban, és megpróbáltam egyfajta leegyszerűsített pszichoanalízis segítségével érthetővé tenni számukra szenvedésük eredetét és természetét. Céлом az volt, hogy felkeltsem a betegekben a megértve levés, a teljes relaxáció és a javulás érzését.” (Abraham 1921) Egy másik német analitikus, Ernst Simmel a poseni (Poznań) „idegállomás” főorvosaként a háborús neurózisok gyógyítása során a pszichoanalízist hipnózissal kombinálta (ellentétben Abrahammal és Ferenczivel, akik elleneztek a szuggesztív módszereket). Eredményeiről nagy figyelmet kiváltó könyvet publikált. (Simmel 1918)¹⁹ A front másik oldalán, Angliában ugyancsak próbálkoztak pszichoanalitikus orientációjú, dinamikus módszerekkel, amelyek a páciensek elfojtott mentális konfliktusainak, tudattalan lelki tartalmaiknak feltárására és megértésére fókuszáltak, kerülve a kényszerítő beavatkozásokat. Ennek a kezelési módnak W. H. R. Rivers brit antropológus és orvos (1864-1922) volt a kezdeményezője, kollégáival, C. S. Myersszel és William McDougall-lal együtt a Liverpool közelében lévő Maghull katonai kórházban (Leese 2002).

Elektromos terápia

A domináns eljárás azonban Ferenczi állomáshelyén, a Mária Valéria barakk-kórházban is az elektromos kezelés volt. Előadásának sikere ellenére augusztus 14-én már csüggedten írja Freudnak:

¹⁹ Simmel és a német pszichoanalitikusok első világháború alatti tevékenységéről lásd: Lerner 2003, 163-189.

„A délelőttjeim egyhangúan telnek: semmi más, csak adminisztratív munka a kórházban. A traumás neurózisokkal kapcsolatban nem jutottam tovább, mint amiről már Önnek írtam. A kollégáim az elektromos árammal végzett kezelések nyomán ragyogó gyógyítási sikerekről számolnak be. Nincs kedvem hozzá, hogy én is részt vegyek ebben a terápiában: ugyanúgy idegenkedem tőle, mint ahogy a hipnózistól és a szuggesztiótól is.” (FFL II/1, 220)

1917 májusában Ferenczit felettesei váratlanul az újpesti gyógyintézetbe rendelték.²⁰ „Van egy személyes kellemetlenségem a hadsereggel – írta Freudnak május 27-én. Tegnap nagy hirtelenséggel Újpestre rendelték az idegkórház vezetőjének. Mindent el fogok követni, hogy ezt hatástalanítsam (– sok munka, szimuláns-leleplezés, inspekciós szolgálat stb.)” (Freud/Ferenczi 2003, 70. old.)

Itt, Újpesten találkozott az elektromos terápia egyik neves magyarországi művelőjével és lelkes hívével, dr. Gonda Viktorral, aki gyógy módjával Monarchia-szerte nagy feltűnést keltett katona-egészségügyi körökben és a szélesebb publikumban egyaránt. A Gonda-féle kezelési módszer azonban megosztotta az orvosokat: a hagyományos szemléletű neurológusok körében sem aratott osztatlan elismerést (Erős 2007). Gonda doktor személye és módszere Ferencziben is heves ellenszenvet váltott ki. Gonda „[...] egyre inkább terjeszkedik itt, csodakúrairól hasábokra terjedő cikkeket írat (napilapokba), és minden naiv nép, a főhercegtől az egyetemi professzortól lefelé, a mi kórházunkba jön, hogy lássa a csodát” – írja 1917. november 10-i levelében Freudnak (FFL II/2, 111). December 13-i levelében pedig félig „bolondnak, félig szélhámossnak nevezi Gondát. „[...] Bármennyire ügyesen végzi is szuggesztiós kezeléseit, tudatlansága és nagyzási hóbortja utóbb elviselhetetlen volt számomra.” (uo. 120) Ferenczi azonban mindössze fél évet töltött Újpesten; Lévy Lajos újabb fáradozásainak köszönhetően az újpesti kórházból visszarendelték a Mária Valéria barakk-kórházba, ahol korábban szolgált, és ahol Lévy helyettes parancsnok volt.

Gonda Viktor Ungvárott született 1889-ben, Budapesten szerzett orvosi oklevelet 1911-ben, majd a Liget szanatórium orvosaként dolgozott. 1916-ban került a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal rózsahegyi (ma: Ružomberok, Szlovákia) gyógyintézetébe ideggyógyászként. Innen helyezték át 1917-ben Újpestre. A háború után egy ideig Romániában dolgozott, majd a húszas évek végén kivándorolt Amerikába, ahol később ideggyógyász professzorként működött Chicagóban. Nagy szerepet játszott az elektrokonvulzív kezelés amerikai elterjesztésében. 1959-ben hunyt el a kaliforniai Palo Altóban.²¹ 1916-ban, rózsahegyi működése idején jelent meg az *Orvosi Hetilap*ban, és egyidejűleg a *Wiener klinische Wochenschrift*-ben „A háború okozta »traumás neurosis« tüneteinek gyors gyógyítása” című, nagy feltűnést keltett cikke (Gonda 1916). A cikkben Gonda részletesen ismerteti módszerét:

„Először az egyik quadriceps femoris »közös pontjára« (a térdkalács felett 3–4 harántujjnyira) és az ugyanazon oldali peroneus-területre (a szárkapocs fejecskéje alá) helyezek egy-egy széles elektródot. Fáradós áramot használok, lassan fokozva erősségét addig, míg az izmok erőlyes összehúzódását el nem érem. Ekkor rögtön kikapcsolom az áramot és, az elektródokat nem mozdítva el helyükről, az áram erejét kétszeresére

²⁰ Az irat a bécsi Kriegsarchivban található. Jelzete: KA KM 1916. Präs. 15-25/155-3.

²¹ Gonda Viktor életrajzát lásd: Kiss László 2005.

emelem. E kis szünetben erős suggerálást gyakorolok szavaimmal, pl. most jön az életet adó áram és hirtelen kapcsolok. Ennek az áramnak az izmok tetanusos összehúzódását kell kiváltania, ha nem váltja ki, addig fokozom az erősségét, míg a célt elérem. A beteg fájdalmában felkiált, segédem lefogja karját, mert a beteg akaratlanul is védekezne és eltolná az elektródokat. Az első kiáltásokra nem kapcsolom ki az áramot, hanem körülbelül csak 1/2 perc múlva. Ugyanezt a műveletet elvégzem a másik lábon is. Ezután minkét quadricepsnek előbb leírt helyére helyezem az elektródokat és ugyanazt az erős áramot bocsátom keresztül. Mindkét alsó végtag tetanus-szerű kinyújtása a reakció, rendszerint kisértékű felfelé való emeléssel. Most kikapcsolom az áramot és felszólítom a beteget, hogy amint újból érzi az áramot, rögtön emelje magasra a lábát. Ezt hiszi a beteg hosszú hónapok óta való első akaratlagos mozgásának. Az áramnak ki-, majd bekapcsolásával e műveletet 8–10-szer megismételtetem, közben verbális suggestióval. Most minkét peroneus-területre teszem egyidejűleg az elektródokat. Az áram hatása közben felszólítom a beteget, hogy akaratlagosan hajlítsa be a lábát. Egy-két kísérlet és a fájdalomtól szenvedő beteg szinte túlzottan tesz eleget felszólításomnak és rendszeren kifejezi abbeli óhaját, hogy megpróbálna járni. Azonban nem teszek eleget kívánságának, hanem rendszeren azzal a kifogással, hogy a kis ujjá még nem mozog jól, folytatom a mindinkább fájdalmassá váló villamozást 1–2 percig, miközben az áramot még kissé erősítem, és hogy a fájdalom még nagyobb legyen, közben áramot kapcsolok ki és be. Ennek hatása alatt a lábak hajlítását és kinyújtását ismételtetem. Ha e művelet már tökéletesen megy, az ágy szélére ültetem a beteget, kinek (miután kis szünet múlva szapora légzése és pulzusa lecsillapodik) erélyes felszólításomra fel kell állnia, még pedig minden külső segítség nélkül. Rövid állás után ütemre lépéseket kell tennie. Ismét rövid pihenés, majd járás- és futógyakorlat, amikor különösen fontos az, hogy tökéletes és minden remegéstől mentes legyen [...]” (Gonda 1916).

A rózsahegy-i intézményben folyó kezelésekről számol be Dr. Taussig főorvos német nyelvű jelentése is, amelyet a kassai katonai körzet egészségügyi főnökségének küldött 1916. július 31-én. A beszámolóban néhány olyan traumás neurózis esetet ír le, amelyben 10-20 másodperces elektromos kezelés után a tünetek teljesen megszűntek, vagy legalábbis enyhültek. Dr. Taussig hozzátette, hogy e kezelések teljes mértékben tudományos alapon történnek, Dr. Roth ezredorvos²² és Dr. Gonda segédorvos irányításával.²³

A bécsi Kriegsarchivban lévő dokumentum még részletesebb képet ad Gonda dr. módszereiről. Dr. Kemény Ignác, a m. kir. budapesti honvéd helyőrségi kórház I/b. betegosztályának orvos főnöke 1916. október hó 21-én az alábbi jelentést küldte a kórház parancsnokságának:

„Osztályomon eddig fárados villanykezelés 40 traumás neurózis esetében lett kipróbálva. [...] A 40 egyén közül 39 teljesen meggyógyult, kik között a legkülönbözőbb reszketések, járás és állás képtelenségek, süketség, némaság, nagyfokú dadogás, tic-szerű rángások az arcban, nyakon és hason, stb. voltak képviselve. 39 beteg egyszeri, legfeljebb kétszeri faradizálás és az azt követő mozgásgyakorlatozás után nyomban, vagy másnap tökéletesen

²² Dr. Róth Miklós (1884-1944) báró Korányi Frigyes, majd báró Korányi Sándor adjunktusa volt a budapesti I. sz. Belgyógyászati Klinikán, később a Weiss Manfréd szanatórium igazgató főorvosa

²³ K u. K. Sanitäts-Chef in Kassa, E. No. 9294. 1916 Präs 15 25/155-3.

meggyógyult, 1 esetben eddig ismeretlen okból a villamos kezelés eredménytelen maradt. [...]

A kezelés igen könnyű technikával jár, mit egyszeri látás után minden orvos megtanulhat és melyben osztályom orvosai már teljesen járatosak. Dr. Gonda Victor rózsashegyi osztályvezető orvosé az érdem a traumás neurózis gyógykezelésében, legelőször erős, néhány másodpercig tartó farados áramot alkalmazni, kinek módszerét osztályom két orvosa Rózsashegyen tanulmányozta.

Hogy ezen csodával határos gyógyulás miképp jő létre, vagyis az ilyen beteg idegrendszerén az erős feszültségű farados áram hatása alatt milyen változás történik, vajon a suggestió, vagy az idegrendszer váratlan megrohanása [...] a fő tényező, azt még most tudományosan eldönteni nem lehet, de meddő dolog volna e fölött itt elméletekbe bocsátkozni, hiszen katonai, valamint a humanizmus szempontjából a legfőbb cél úgyis el van érve azáltal, hogy a beteg ily kezelésre néhány perc alatt meggyógyul és annak siralmas közszánalmat keltő állapota megszűnik, míg ezelőtt mint említve volt, gyógyító eszközeinek arzenáljával évekig is hiába küzdöttünk ellene. Nem utolsó helyen említendő azon anyagi előny sem, mely az államot a hosszadalmas és költséges kezelés, valamint a rokkant díj megtakarításával éri, miután az így gyógyult betegek mindegyike ismét munkaképessé, a család és társadalom hasznos tagjává válik.”²⁴

Kemény doktor negyven tömör, esetleírást mellékelte jelentéséhez. Néhány példa:

„Richter Antal 1.h.gy.e.honv. 10 hónapig volt harctéren. 1916 február havában gránát légnyomás érte, azóta beszélő képességét teljesen elvesztette. Organikus folyamatra utaló tünet nincs. Különböző kórházakban hónapokig villanyozták, beszédgyakorlatokat végeztek vele minden eredmény nélkül. Felvételek csak egyes hangokat bír – nagy megerőltetéssel, a nyakizmok teljes megfeszítésével – kiejteni, összefüggő szavakat nem. X/4-én egy ülésben teljesen meggyógyult.”

„Sági István 29.h.gy.e.npf. 16 hónapig volt a harctéren. 1915 január havában gránát eltemetette, azóta derékban meghajoltan jár. Kiegyenesedni, bot nélkül járni nem bír. Kiegyenesítési kísérletnél az izomzat görcsös összehúzódása észlelhető, amelyet erőművileg legyőzni nem lehet. Alsó végtagokon anasthesia és analgesia. X/7 egy ülésben teljesen meggyógyult.”

„Ignya Illés 4.h.gy.e.npf. 1915 december havában rászakadt a fedezék, azóta derékban csaknem derékszögig meggörbülten áll és jár. A hátizomzat görcsös kontrakturában, amelynek legyőzése nem sikerül. Organikus folyamatra utaló tünet nincs. IX/26 egy ülésben teljesen meggyógyult.”

A Gonda-féle kezelési módszerek azonban megosztották szakmabeliek; még a hagyományos szemléletű neurológusok körében sem arattak osztatlan elismerést. A bécsi hadtörténeti levéltárban található a budapesti magyar királyi tud.-egyetem orvosi fakultásának dékánja, Hoór Károly professzor által jegyzett és a K. u. K. Militärsanitátkomitéhoz (a Monarchia katonai egészségügyi főhatóságához) intézett levél, amely – Jendrassik Ernő neurológus-

²⁴: KA 1917 14A 48-20 1-2

professzor véleménye alapján – igen súlyos kritikával illeti Gonda módszereit. Hoór professzor rámutat arra, hogy Gonda terápiájában semmi új nincsen; hasonló módszereket már hosszabb ideje alkalmaznak a Jendrassik-klinikán, ahol a háború kitörése óta több ezer háborús neurotikust kezeltek eredményesen. A Gonda-féle módszert jól ismerik és alkalmazzák német és francia katonáorvosok is. A módszer azonban korántsem veszélytelen – az áramerősség nagyfokú növelése 180-as pulzushoz és több esetben halálozáshoz vezetett – Gonda páciensei körében is. Kifejti továbbá a dékán, hogy a kezelés elsősorban igen intenzív szuggesztív hatáson alapul. Többen úgy vélik – jegyzi meg –, hogy a „háborús hisztéria” eseteinek nagy része nem is igazán gyógyítható, ellenben gyakran elvárható a spontán gyógyulás.²⁵

Más oldalról ugyancsak heves tiltakozásokat váltott ki a Monarchia egészségügyi hatóságainak az a – Gonda dr. által is képviselt – törekvése, hogy a háborús neurotikusok kezelését minél gyorsabban elintézzék, s hogy a páciensek a lehető leghamarabb visszakerülhessenek a frontszolgálatba. Ugyancsak a bécsi levéltárban található a magyar királyi rokkantügyi országos orvosi felügyelő (báró Korányi Sándor) 1916. december 5-én kelt, és a magyar hadügyi államtitkárhoz intézett levele. A levél dr. Taussig főtorzsvos egyik cikkére hivatkozik, amely a Monarchia hadsereg-főparancsnokságának

„[...] azon szándékát támogatja, hogy a traumás neurózisnak kezelését a mögöttes országrészek kórházaiból a harctér egészségügyi intézeteibe tegye át, mégpedig, hogy a gyógyult betegek a kezelés után szabadságot ne kapjanak, felülvizsgáló bizottság elé nem állíttassanak, hanem frontszolgálatra küldessenek. Nem tudom, módjában áll-e a m. kir. Rokkantügyi Hivatalnak ezen szándékolt intézkedésbe beleavatkozni, de mint szakkérdésekben tanácsadója kötelességemnek tartom figyelmét felhívni azokra a veszedelmekre, amelyekkel e szándék megvalósítása jár. A traumás neurózis gyógyítása pszichikus gyógyítás, amely csak a milieu támogató befolyása alatt járhat sikerrel. *Aki valaha frontmögötti kórházakat látott, tisztában van azzal, hogy azok nyugtalan légköre, az azokban uralkodó merev katonai rendszer, azok közelsége a megbetegedés helyéhez e milieu megteremtésének alig leküzdhető akadályai lesznek. Az is kétségtelen azon lelki megrázkódtatás után, amely a betegség oka, hogy a gyógyításig bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy a betegséget okozó benyomás hatása eléggé háttérbe szoruljon a kezelés sikerének lehetővé tételére. A »traumás neurózis« lényegének félreismerésén alapszik a gyógyulásban való ama túlzott bizalom, amelyből kiindulva azt javasolják, hogy a gyógyult betegek szabadságot ne kapjanak és harcvonali szolgálatra küldessenek vissza.»²⁶*

„hidegvérrel és nyugodt idegekkel”

1917-ben, a háború utolsó előtti évében a háborús neurotikusok egyre nagyobb problémát jelentettek az osztrák-magyar hadvezetés számára. Czernin gróf osztrák miniszterelnök 1917. október 2-án egy budapesti beszédében kijelentette: a háborút „hidegvérrel és nyugodt idegekkel” kell folytatni és győzelemre vinni. (idézi Hofer 2000, 358) Néhány nappal később az osztrák-magyar hadvezetés – egy német-osztrák-magyar bajtársi találkozó ürügyén – tanácskozást hívott össze a Bécs melletti Badenban, hogy megvitassák a háborús neurozissal kapcsolatos legfontosabb teendőket. A konferencián előadó egyes

²⁵ KA 1917 14a 43 – 20/14

²⁶ KA 1917 43 20/1

katonáorvosok az elektromos kezelés „hatalmas sikereiről” számoltak be: Gonda Viktor négyezer gyógyult esetre hivatkozott, egy bécsi pszichiáter, Ernst Jellinek pedig nem kevesebb, mint 56 ezer sikeres terápiairól számolt be. (Hofer 2000, 359-367) A „sikerpropaganda” azonban aligha feledtethette azt aényt, hogy a harctéri sokkot szenvedett, vagy az értelmetlen háborúba más módon lelkiileg belerokkant katonák (és civilek) egyre nagyobb és egyre kezelhetetlenebb tömeget alkottak. Egy *második világháborús* – de talán az elsőre is vonatkozatható – adat szerint egy harctéren harcoló katona legfeljebb néhány hónapig tudta megőrizni pszichés egyensúlyát; a szigorú szelekció ellenére a hadbavonult amerikai férfiaknak egytizedét kezelték valamilyen mentális zavar következtében; harmincöt napi folyamatos harci szolgálat után 98 százalékuk mutatott különböző mértékben pszichiátriai tüneteket. (van Bergen 2009)

A katonai neurológia és pszichiátria, amelynek alapvető szerepe volt a modern háború „emberanyagának” mobilizálása, felkészítése, rehabilitációja és utánpótlása szempontjából, egyre kevésbé bírt elbánni a központi hatalmak hadseregeiben tömegesen jelentkező traumás neurózisokkal, miközben egyre hevesebbé váltak a tiltakozások a katonai kórházak idegosztályain uralkodó állapotok, az ott alkalmazott erőszak, durva bánásmód, a gyakran kegyetlen, embertelen módszerek ellen. Az összeomlás közeledtével a hadikórházakat ellepő háborús lelki sérültek ellátásának és rehabilitációjának kérdése már teljességgel megoldhatatlanná vált. Az osztrák-magyar, a magyar és a porosz hadvezetés joggal tartott attól, hogy a civil életbe visszakerülő, a nagyvárosok utcáit ellepő háborús neurotikusok körében termékeny talajra hull a forradalmi és antimilitarista propaganda.

A „háborús neurotikusok” száma egyes becslések szerint csak Bécsben 1918 őszére elérte a 180 ezret, termékeny talajra hullt a forradalmi agitáció. A hangulatot jól jellemzik Karl Kraus szavai katonáorvosokról:

„Ha ezek nem küldtek volna a pokol kínjába millió és millió dacoló lelket, ha csak egy nyavalyatörőset küldtek volna a kínok kínjába, ha csak egyetlen akasztófának adtak volna dolgot s nem tízezernek, ha orvosi tudományuk csak egyetlen sebesültet foltozott volna össze, hogy új sebekre küldje a harctéren, ha ebben a háborúban más szó nem esett volna, mint ama ezredorvosé, aki idegvonaglásban szenvedő katonáknak a pergőtűzet ajánlotta volna, akkor is a pokolra valók volnának valamennyien.” (Kraus 1919, 68)

Gonda, Kaufmann és mások terápiai módszereinek kudarca és az így támadt úr is hozzájárult ahhoz, hogy a központi hatalmak katoná-egészségügyi hatóságai – különösen 1917 végétől, a badeni konferencia után – újabb megközelítéseket, alternatív kezelési módokat kerestek. Ferenczi, Abraham és más pszichoanalitikus-katonáorvosok jól felismerték, hogy elérkezett az a pillanat, amikor a katoná-egészségügyi hatóságokat, vagy azok egyes képviselőit esetleg meg lehetne győzni a pszichoanalízis, mint alternatív gyógy mód alkalmazhatóságáról. A pszichoanalízis, hangoztatták, azt ígéri, hogy – Karl Abraham szavaival – „mélyebbre tud hatolni a háborús neurózisok struktúrájának megértésében, mint bármelyik más eddigi módszer.” (Abraham 1921)

A katonai hatóságok érdeklődésének felkeltésében fontos szerepet játszott Ferenczi, aki 1918. július 15-én a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnökeként levélben fordult az osztrák-magyar hadügyminisztériumhoz, szabadság-engedélyt kérve néhány, katonai

szolgálatot teljesítő kollégája (Lévy Lajos, Radó Sándor, Max Eitingon, Hárnik Jenő, Pfeifer Zsigmond) számára, hogy részt vehessenek a Breslauban (a mai Wrocławban) szeptember 21. és 22. között tartandó V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson.²⁷ Egyben javasolta, hogy a minisztérium szenteljen figyelmet „e fontos tudományos összejövetelnek, amely mindenekelőtt a háborús neurózisokkal és pszichózisokkal, a katonáorvoslás szempontjából oly fontos témákkal fog foglalkozni”.²⁸ Hasonlóan fontos szerepe volt a porosz katonaegészségügyi hatóságok érdeklődésének felkeltésében a németországi analitikusoknak, elsősorban a már említett, az allensteini kórházban tevékenykedő Karl Abrahamnak, valamint a poseni idegállomás főorvosaként működő Ernst Simmelnek., aki eredményeiről nagy figyelmet kiváltó könyvet publikált. (Simmel 1918)²⁹ „A poznani hadikórházban keletkezett, fenntartás nélkül analitikus talajon áll, még ha lényegében »katartikus« munka is, és azt mutatja, hogy a német háborús medicina ráharapott” – írja erről a könyvről Freud Ferenczinek 1918. február 17-én. (FFL II/2, 137)

A breslauer kongresszus terve csakhamar meghiúsult, mivel a háborús káosz és a közlekedési nehézségek miatt a sziléziai várost már nem lehetett megközelíteni. Ferenczi kezdeményezésére azonban a kongresszus helyszínét, az időpontot elhalasztva, áttették Budapestre, szeptember 28–29-re. Szeptember 10-én a következőket írta Freudnak:

„A hadügyminisztériumba Dr. Frisch v[ezérkari] f[őnök]-nek küldött kérvény kedvező elintézésének hosszadalmas volta és egyre csökkenő kilátásai kérdésessé teszik, hogy egyáltalán megtarthatjuk-e a kongresszusunkat. Amikor azt a javaslatot tettem, hogy Budapesten tartsuk, kiderült, hogy csak Rank és Dr. Freund titkos kívánságának adtam hangot. Erre »en petit comité« eldöntöttük, hogy saját felelősségre cselekszünk; táviratoztunk »mindenkinek, akit érint, és megkezdtük a »Budapesti pszichoanalitikus kongresszus« előkészületeit.” (FFL II/2, 169)

Az előkészületek viharos sebességgel indultak meg. Ferenczi ehhez – kapcsolati tőkét jól mozgósítva – elnyerte a fővárosi hatóságok anyagi és erkölcsi támogatását is.³⁰

A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület szeptember 21-én értesítette a bécsi hadügyminisztériumot az időpont és a helyszín megváltozásáról, és egyben kérte, küldje el képviselőit, jelezve, hogy a Berlinben székelő porosz királyi hadügyminisztérium is képviselteti magát a kongresszuson.³¹ Az osztrák-magyar, a magyar, valamint a porosz hadügyminisztérium valóban el is küldte képviselőit – néhány magasabb rangú katonáorvos személyében.³² A Freud részvételével lezajlott összejövetel megnyitóján és egyes előadásain a budapesti szellemi és politikai élet számos notabilitása is felvonult, élükön magával a főpolgármesterrel, Bárczy Istvánnal. A kongresszus a Magyar Tudományos Akadémia

²⁷ Lásd Eitingon Freudhoz írt levelét. (Freud/Eitingon I/1, 138.)

²⁸ Az irat a bécsi Kriegsarchivban található. Iratjelzet: KA 1918 33-44. A kongresszus előkészületeiről lásd részletesebben Giampieri Spanghero – Erős 1987; 1988.

²⁹ Simmel és a német pszichoanalitikusok első világháború alatti tevékenységéről lásd: Lerner 2003, 163-189.

³⁰ Mint egy fennmaradt irat tanúsítja, Budapest székesfőváros tanácsa 1918. szeptember 24-én 2527 korona 84 fillért szavazott meg a „psychoanalitikai kongresszus tagjainak megvendégelésére”.

³¹ A levelet lásd: KA 1918, 14 53-44/2.

³² „A közös osztrák-magyar hadügyminisztérium részéről Pausz dr., vezértörzsorvos, Valek dr., főtörzsorvos, a magyar honvédelmi minisztérium részéről Szepessy dr., főtörzsorvos, Németh tanár törzsorvos és Hollós törzsorvos voltak jelen. A porosz hadügyminiszter Holm dr. és Casten tanár, törzsorvosokat delegálta” (Hollós 1918); a Pausz vezértörzsorvos részvételét elrendelő parancsot lásd KA 1918. 14. 29021. sz. melléklet.

elegáns épületében zajlott. (Az MTA azonban nyilván csak a helyet, nem a presztízsét adta a kongresszusnak.)

A kongresszus fő eseménye a háborús neurózisokról szóló vita volt, amelyen a fő referátumot – „A háborús neurózisok pszichoanalízise” címmel – Ferenczi tartotta (Ferenczi 1919), továbbfejlesztve és kiegészítve 1916-os tanulmányát „A háborús neurózis némely típusáról”. Ferenczi két korreferense – Karl Abraham és Ernst Simmel – a berlini pszichoanalitikus egyesületet képviselte.³³

Ferenczi előadásában figyelemreméltó párhuzamot vont a materialista történelemszemlélet és az organikus-mechanisztikus neurológiai magyarázatok között. Aktuális példával kezdte: az új Oroszország forradalmi vezetői meglepetéssel tapasztalták, hogy „a régiről az új rendszerre való áttérés korántsem ment olyan gyorsan végbe, ahogyan számításaik szerint ennek történnie kellett volna”. Mindenféle zavaró elemek léptek közbe,

„[...] és így a hatalom kicsúszott a forradalom kezdeményezőinek kezéből. Ekkor a mozgalom vezetői összedugták fejüket, hogy kitalálják, hol csúszott hiba a számításaikba. Végül rájöttek arra, hogy a materialista tanítás túlságosan egyoldalú, mivel csak a gazdasági viszonyokat veszi tekintetbe, és elfeledkezik egyetlen apró dologról, az emberek érzéseiről és gondolatairól, egyszóval, a pszichéről. Nem haboztak hát megbízottjaikat kiküldeni a német nyelvű országokba, hogy pszichológiai munkákat szerezzenek be, amelyek révén legalább utólag tudomást szerezhetnek az addig elhanyagolt dolgokról.”

Némileg hasonló dolog történt az ideggyógyászokkal a háború alatt – fejtegette tovább. Az általuk alkalmazott organikus-mechanikus magyarázatok – amelyek a szociológiában a materialista felfogásnak felelnek meg – teljes kudarcot vallottak. „A háború tömegkísérlete sokféle súlyos neurózist okozott, olyanokat is, amelyeknél szóba sem jöhettek a mechanikus hatások. A neurológusok is arra kényszerültek tehát, hogy elismerjék, valami hiányzik a számításaikból, ez pedig éppen a psziché.” Ferenczi ezután szemrehányást tesz a neurológusoknak, amiért a háború borzalmas tapasztalatai kellettek ahhoz, hogy felismerjék a pszichoanalízis jelentőségét. (Ferenczi 1921)

Az első világháború „acélvihara” a pszichoanalitikusokat sem hagyta érintetlenül. Azok, akik, mint például Ferenczi, katonarvosként szolgáltak a központi hatalmak valamelyik hadseregében, tanúi voltak a pusztulásnak és szenvedésnek – köztük olyan szenvedéseknek is, amelyeknek – szándékuktól függetlenül – ők maguk is, áttételesen, okai voltak. A „harctéri sokkot”, háborús neurózist szenvedett katonák orvosi kezelése az egyik legsötétebb fejezete a modern hadviselés és a modern pszichiátria történetének. A pszichoanalízis ebben a történetben kétségkívül humanizáló szerepet játszott, olyan körülmények között, amikor a pszichiáterek zöme, „hisztériásnak” és „szimulánsnak” tekintve a háború lelki sérültjeit, e katonák harckészségének lehető leggyorsabb helyreállítását tekintette fő feladatának. A háborús neurózisok pszichoanalitikus elméletére és terápiájára vonatkozó korai kezdeményezések a tünetek megértésére, élettörténeti összefüggéseinek értelmezésére törekedtek, s így módon az egyéni és a kollektív lelki traumák modern megközelítésének

³³ Az – inkább csak nevében nemzetközi – kongresszus háborús neurózissal foglalkozó előadásai – a távol lévő Ernest Jones szövegével kiegészítve – külön füzetben is megjelentek. (Freud, Ferenczi, Abraham, Simmel és Jones 1919)

előfutáraivá, egyszersemind heves későbbi viták és ellentétek forrásaiává váltak. (Herman 2003; Leys 2000; Erős 2007, 13-26) Ugyanakkor a pszichoanalitikusok zöme nem kérdőjelezte meg a háború politikai és katonai céljait. Bár magánvélekedéseiben sokszor hangot adtak – miként ez Freud és Ferenczi levelezéséből is világosan kiderül³⁴ – fenntartásaiknak és félelmeiknek, lényegében mégis azonosultak azzal a hatalommal, amely katonák millióit küldte a lövészárkokba. Törekvéseik, szerepvállalásaik elsősorban arra irányultak, hogy a meglévő – végső soron elégtelennek bizonyuló, és az alanyak túl sok szenvedést okozó – módszerek helyett új, hatékonyabb és humánusabb eszközökkel biztosítsák a lelki traumában szenvedők újból alkalmassá tételét, „normalizációját”. A pszichoanalitikusok első világháború alatti tevékenysége olyan szerepkonfliktusok csírájává vált, amelyek élesen felvetették azt a kérdést, hogy valójában *kinek* az oldalán áll a terapeuta.

A háborúnak vége

Ferenczit és Freudot a kongresszuson már a pszichoanalízis jövője, háború utáni perspektívája foglalkoztatta, új, a katonainál nem kevésbé hatékony, ám „polgári” szerepet keresve a hivatásos pszichoanalitikus számára. Egyelőre azonban még mindig a teljes felbomlásban lévő, ám bürokráciáját utolsó lehetőséggel is működtetni képes *ancien régime*-mel kellett együttműködniük. Az osztrák-magyar hadügyminisztérium – már a küszöbön álló vereség árnyékában – további lépéseket tervezett a háborús neurotikusok problémájának hatékonyabb kezelése céljából. Ennek jegyében szerveztek újabb úgynevezett „idegállomásokat” [Nervenstationen], abból a célból, hogy – a totális mozgósítás jegyében – a háborús neurotikusokat, ha frontszolgálatra alkalmatlanok is, legalább produktív munkatevékenységre fogják.³⁵ Ebből a fő célból bocsátotta ki a közös hadügyminisztérium 1918. október 9-i rendeletét „Az idegállomások további kiépítése és az idegbeteg hadirokkantak kezelése” tárgyában.³⁶ A rendelet – az eddig alkalmazott terápiás módszerekkel összhangban – „villamos, hydriatikus és mechanoterapeutikus kezeléseket”, valamint a szuggesztív hipnózist ajánlja. Előírja többek között az ágynyugalmat, az elkülönítést, a látogatási tilalmat, az „izgató betegétrend” és a dohányzás mellőzését; nagy hangsúlyt fektet a munkaterápiára. Mindezt oly módon kell tenniük az orvosoknak, hogy „a beteg hiábavaló kínzás benyomását soha ne nyerje”.

A rendelet egyetlen valódi újdonsága az a mondat, amely így szól:

„Olyan esetek, amelyek az orvos törekvéseivel szemben már több idegállomáson tanúsítottak ellenállást, olyan idegállomásokhoz adandók át, ahol a gyógyítás pszichoanalitikus úton kíséreltetik meg.”

A rendelet eme előírásának – néhány héttel a Monarchia összeomlása előtt – csekély gyakorlati jelentősége volt. Annál nagyobb volt azonban *szimbolikus* jelentősége, mivel ez a pszichoanalízis elfogadását jelentette – ha csak végső eszközként is – a minden egyéb terápiának ellenálló háborús neurotikusok gyógyítása céljából. Ugyancsak tervek készültek

³⁴ Lásd erről Erős 2004, 127-147.

³⁵ Lásd erről Hofer, 2004.

³⁶ A rendelet német nyelvű fogalmazványja a bécsi Kriegsarchivban található (iratjelzet: KA 18. 14. A. 43-51.) Az irat magyar nyelvű változatát 1918. október 12-én iktatták a magyar királyi honvédelmi minisztériumban. A dokumentum a Hadtörténelmi Múzeum és Levéltárban található (iratjelzet: HL HM 1918 Eü. oszt. 641 cs. 569480.12.) Ez utóbbi átíratát teljes terjedelmében közzétette Erős, Kapás és Kiss György 1988, 144-146.

hasonló – a pszichoanalitikus kezeléstől sem elzárkózó – idegállomások létesítésére a porosz hadügyminisztériumban is, de ezek megvalósítására természetesen már ott sem kerülhetett sor. (Abraham 1921)³⁷

Az, hogy az osztrák-magyar, illetve magyar minisztériumi rendeletbe bekerült a pszichoanalízisre vonatkozó passzus, nyilván a kongresszuson elhangzott előadások hatásának volt köszönhető. Mint Ferenczi írta Freudnak október 8-án:

„Tegnapelőtt felhívott telefonon a budapesti katonai parancsnokság egészségügyi főnöke, a vezér-törzsorvos, aki a kongresszuson részt vett. Közölte velem, hogy elkészült a hadügyminisztériumnak szánt beszámolójával, amelyben egy budapesti psza. állomás felállítását javasolja. Tanácsokat kért tőlem ehhez a tervhez. Azt mondtam: először egy kisebb kísérleti állomásra volna szükségünk körülbelül harminc beteg számára. Felszólítására aztán elvben elfogadtam ennek a vezetését, megjegyeztem azonban rögtön, hogy mindenképpen szükségem van egy szakértő asszisztensre. Eitingont és Hollóst neveztem meg. Nehézségekre utalt, és mindenképpen azt akarja, hogy egy budapesti asszisztent keressek magamnak. [...] Ezek olyan gondok, melyekről azelőtt nem is álmodhattunk volna. A kérdést: Eitingon vagy Hollós? – amennyiben a döntés rajtam áll, Hollóssal szemben kell eldöntenem. Legjobb volna, ha sikerülne mindkettőjüket megkapni. Eitingonnak fényes sikerei vannak a hipnózissal. Csak a katarzist kellene még hozzávennie. – Én személy szerint a tiszta, nem hipnotikus analízist akarom kultiválni. Érdekes előtanulmány kell, hogy legyen a tervezett psza. polgári intézethez.” (FFL II/2, 175-176)

Az október 8-i Ferenczi-levélben említett „polgári intézet” felállításának gondolata – a háttérben Freund Antal felajánlásával – azt célt szolgált, hogy a pszichoanalízisnek a háború során megszerzett és a katonai bürokrácia által szentesített legitimitását békeidőkre is „átmentsék”. Ez a törekvés a pszichoanalízis intézményesülésének újabb szakaszát jelentette, amely Ferenczi 1919-es egyetemi tanári kinevezésével, majd a berlini (1920) és a bécsi (1922) pszichoanalitikus klinika és kiképző intézet felállításával indult útjára. (Danto 2005)

BIBLIOGRÁFIA

- ABRAHAM, Karl 1921. *Symposium on Psychoanalysis and the War Neurosis Held at the Fifth International Psycho-Analytical Congress Budapest*, September 1918. The International Psycho-Analytical Library, 2:22–29.
- ALZHEIMER, Alois 1915. *Der Krieg und die Nerven*, Preuß & Jünger, Breslau
- BINSWANGER, Otto 1914. *Die seelische Wirkung des Krieges*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin.
- BOGACZ, Ted 1989. *War Neurosis and Cultural Change in England, 1914-22: The Work of the War Office Committee of Enquiry into 'Shell-Shock'*. Journal of Contemporary History vol. 24. No. 2. 227-256.
- BRUNNER, José 1995. *Freud and the Politics of Psychoanalysis* Blackwell, Oxford.
- BRUNNER, José 1991. *Psychiatry, Psychoanalysis and Politics during the First World War*. Journal of the History of the Behavioral Sciences, vol. 27. 352-365.
- BÜTTNER, P. 1975. *Freud und die Erste Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Beziehung von Medizinischer Theorie und gesellschaftliche Praxis der Psychoanalyse*. PhD Dissertation, Heidelberg

³⁷ A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület, amelynek elnökévé a kongresszuson Ferenczit választották, 1918. október 12-i levelében mondott köszönetet a királyi porosz hadügyminisztériumnak a kongresszusi képviselő miatt, és biztosítja a minisztériumot, hogy a háborús neurózisok gyógyítása és utókezelése céljából a német csoport elnöke, Dr. Karl Abraham személye útján rendelkezésre áll (A British Psychoanalytic Society archívuma, GO7/BA/PO/6/05)

- CARUTH, Cathy 1996. *Unclaimed experience. Trauma, narrative and history*. John Hopkins University Press, Baltimore and London
- CARUTH, Cathy ed. 1995. *Trauma. Explorations in Memory*. With introductions by Cathy Caruth. The John Hopkins University Press, Baltimore and London
- COCKS, George C. 1985. *Psychoanalysis in the Third Reich: The Göring Institute*. Oxford University Press, New York
- CSABAI Márta 2007. *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Józseveg Műhely Kiadó, Bp.
- DANTO, Elizabeth Ann 2005. *Freud's free clinics: Psychoanalysis and social justice 1918–1938*. Columbia University Press, New York.
- DAVOINE, Françoise, Jean-Max GAUDILLIÈRE, 2004. *History Beyond Trauma*. Other Press, New York.
- DEESE, Peter 2002. *Traumatic Neurosis and the British Soldier in the First World War*. Palgrave, London.
- DIDI-Hubermann, 1992. *Invention of Hysteria*. The Free Press, New York.
- EISSLER, Kurt R. 1979. *Freud und Wagner-Jauregg vor der Kommission zur Erhebung militärischer Pflichtverletzungen*. Löcker Verlag, Wien
- ELLENBERGER, Henri F. 1970. *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. Basic Books, New York
- ERŐS Ferenc 2007. *Trauma és történelem*. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Józseveg Kiadó, Bp
- ERŐS Ferenc 2004. *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*. Józseveg kiadó, Bp.
- ERŐS Ferenc 2011. *Trauma és történelem*. Józseveg kiadó, Bp.
- ERŐS Ferenc szerk. 2000. *Ferenczi Sándor*. Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz.: uő. Új Mandátum, Bp.
- ERŐS Ferenc szerk. 2003. *Sigmund Freud. Válogatás az életműből*. Vál. előszó, ism. szöveg., jegyz. és bibliogr. uő. Európa Könyvkiadó, Bp.
- ERŐS Ferenc – GIAMPIERI SPANGHERO, Patrizia 1987. *The beginnings of the reception of psychoanalysis in Hungary 1900–1920*. Sigmund Freud House Bulletin, (11) 2:13–28.
- ERŐS Ferenc – KAPÁS István – KISS György 1988. *Pszichoanalízis a hadseregben*. Hadtörténelmi Közlemények (35), 1: 142–148. old.
- FERENCZI Sándor 1914/2000. *Veszedelemek jégkorszaka*. Nyugat, (7) 1914. II. 268. old.; Újabb kiadása: in Erős F. szerk. 2000, 71. old.
- FERENCZI Sándor 1916/2000. *Előzetes megjegyzések a háborús neurosis némely típusáról*. Gyógyászat, 56, 124–125. old., 160–161. old. és 210–211. old.; „A háborús hisztéria két típusáról” címmel: in uő. *A hisztéria és a pathoneurózisok*. Pszichoanalitikai értekezések, Dick Manó, Bp. 1919, 54–70. old. Újabb kiadása: in Erős F. szerk. 2000, 152–161. old.
- FERENCZI Sándor 1919/1982. *Der Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. In Freud, S.–Ferenczi, S.–Abraham, K.–Simmel, E.–Jones, E. 1919, 9–30. Magyarul „A háborús neurózisok pszichoanalízise” címmel: in *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor műveiből. Vál. és sajtó alá rend. Linczényi Adorján. Magvető, Bp., 1982, 199–225. old.
- FERENCZI Sándor 1916. *A háborús hisztéria két típusáról*. Újraközlés, in: Erős F. szerk. 2000, 152–161.
- FERENCZI Sándor 1919b. *A háborús neurózisok pszichoanalízise*. Újraközlés, in: Ferenczi 1982, 199–225.
- FERENCZI, Sándor 1921. *Symposium on Psychoanalysis and the War Neurosis Held at the Fifth International Psycho-Analytical Congress Budapest, September 1918*. The International Psycho-Analytical Library, 2:5–21.
- FISCHER-HOMBERGER, Esther 1974. *Die traumatische Neurose. Vom somatischen zum Sozialen Leiden*. Hans Huber Verlag, Bern.
- FOUCAULT, Michel, 1990. *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Bp.
- FOUCAULT, Michel, 2004. *A bolondság története*. Atlantisz, Bp.
- FREUD, Sigmund 1923/2006. *Ördögi neurózis a 17. században*. *Aetas*, 2006/1. sz. 139–157. old. Eredetileg: Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert. In Freud, S. 1989. *Zwang, Paranoia und Perversion*. Studienausgabe, Bd. VII. Hg. von A. Mitscherlich – A. Richards – J. Strachey. Frankfurt am Main. 287–319. old.
- FREUD, Sigmund – ABRAHAM, Karl 2002. *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham. 1907–1925*. Karnac Books, London
- FREUD, Sigmund–Eitingon, Max 2004. *Briefwechsel 1906–1939*. Edition Diskord, Tübingen
- FREUD, Sigmund–FERENCZI Sándor 2000–2005. (FFL) *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levezetés. 1908–1933*. I, II, III. kötet (a német Böhlau kiadása [1993–2005] alapján 6 félkötetben). Szerkesztette: Ernst Falzeder, Eva Brabant, Patrizia Giampieri-Deutsch, Haynal André tudományos irányításával. A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Bp.

- Az egyes kötetek megjelenési évei:
 Freud/Ferenczi 2000. *Levelezés. 1908–1911.* I/1. kötet.
 Freud/Ferenczi 2002a. *Levelezés. 1912–1914.* I/2. kötet.
 Freud/Ferenczi 2002b. *Levelezés. 1914–1916.* II/1. kötet.
 Freud/Ferenczi 2003. *Levelezés. 1917–1919.* II/2. kötet.
 Freud/Ferenczi 2004. *Levelezés. 1920–1924.* III/1. kötet.
 Freud/Ferenczi 2005. *Levelezés. 1925–1933.* III/2. kötet.
- FREUD, Sigmund – FERENCZI, Sandor – ABRAHAM, Karl – SIMMEL, Ernst – JONES, Ernest 1919. *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen.* (Diskussion gehalten auf dem V. Internationalen Psychoanalytischen Kongress in Budapest, 28. und 29. September 1918) Internationaler Psychoanalytischer Verlag (Psychoanalytische Bibliothek Nr. 1). Leipzig – Wien
- FREUD, Sigmund – JONES, Ernest 1993. *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones 1908–1939.* Ed. R. Andrew Paskauskas. The Belknap Press, Cambridge, Mass.
- GIAMPIERI SPANGHERO, Patrizia – ERŐS Ferenc 1988. *The Fifth International Congress on Psychoanalysis,* Budapest, 1918. In Ferenc Erős et al eds.: *Seventh European CHEIRON Conference, Budapest, 1988.* Hungarian Psychological Association, Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, Bp., 218–223. old.
- GAUPP, Robert 1915. *Hysterie und Kriegsdsinst.* Münchner Medizinischer Wochenzeitschrift 361-363.
- GILMAN, Sander L. 1993. *The Case of Sigmund Freud. Medicine and Identity at the Fin de siecle.* John Hopkins Univ. Press, Baltimore
- JAMES E. – BROCKMAN GOGGIN, Eilen 1991. *Death of a “Jewish Science”. Psychoanalysis and the Third Reich.* Purdue University Press, West Lafayette, Indiana
- GONDA Viktor 1916. *A háború okozta „traumás neurosis” tüneteinek gyors gyógyítása.* (Előzetes közlemény.) Orvosi Hetilap, 33. sz. (1916. aug. 13.) 445–446. old.; Rasche Heilung der Symptome der im Kriege entstandenen „traumatischen Neurose (Vorläufige Mitteilung). Wiener klinische Wochenschrift, XXIX. Jg. Nr. 30. 960–961.
- GYIMESI Júlia 2006. *Boszorkány a díványon. A hisztéria-elmélet hosszú múltja és rövid jelene.* Thalassa, (online, rendkívüli szám, 84–92. old.)
[http://thalassa.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/\(17\)2006_junius_13.html#20062](http://thalassa.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/(17)2006_junius_13.html#20062)
- HARMAT Pál 1994. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis.* Bethlen Gábor Kiadó, Sopron
- HELLER Ágnes 2006. *Trauma. Múlt és Jövő Kiadó, Bp.*
- HERMAN, Judith 2003. *Trauma és gyógyulás.* Kávé Kiadó – NANE Egyesület, Bp.
- HOCHE, A. 1916. *Über Hysterie.* Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten.
- HOFER, Hans-Georg 2000. „Nervöse Zitterer”. *Psychiatrie und Krieg.* In H. Konrad Hg.: *Krieg, Medizin und Politik. Der erste Weltkrieg und die österreichische Modern.* Passagen Verlag, Wien, 15–134. old.
- HOFER, Hans-Georg 2004. *Nervenschwäche und Krieg. Modernitätskritik und Krisenbewältigung in der österreichischen Psychiatrie.* Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar
- HOFFMAN, Louise E. 1981. *War, revolution, and psychoanalysis: Freudian thought begins to grapple with social reality* Journal of the History of the Behavioral Sciences [Volume 17, Issue 2](#), 251–269.
- HÜPPAUF, B. 1997. (ed.) *War, Violence and the Modern Condition.* De Gruyter, Berlin/New York.
- HOLLÓS István 1918. *Az V. nemzetközi pszichoanalytikai congressus Budapesten.* Gyógyászat 1918, 517. old.
- KAUFMAN, Doris 1999. *Science as Cultural Practice.* Journal of Contemporary History vol. 3-3. 125-144.
- KEINZEL, Brigitta, GABRIEL, Eberhard 1999. *Gründer der Seele: die Wiener Psychiatrie im 20. Jahrhundert.* Picus Verlag, Wien.
- KISS Gábor szerk. 2003. *A Hadtörténelmi Levéltár katona-egészségügyi iratainak repertórium 1740–1980.* Hadtörténelmi Levéltár, Sigfniifer Bp.; <http://mek.niif.hu/01400/01472/01472.pdf>
- KIRMAYER, Laurence J. – LEMELSON, Robert – BARAD, Mark 2007. *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives.* Cambridge University Press, New York.
- KISS László 2005. *Rózsahegyűl Chicagóig. Gonda Viktor (1889–1959), egy méltatlanul elfelejtett magyar orvos.* Orvosi Hetilap, (146), 18: 853–855. old.
- KISS Zsuzsanna 2013. *Hősök és bűnbakok a weimari Németországban.* In: Gyarmati György és mások (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs – Budapest. 62-74.
- KLEBELSBERG Kunó 1916. *A magyar rokkantügy szervezete.* Bíró Miklós könyvnyomdája, Budapest.
- KONRAD, Helmut (ed.) 2000. *Der erste Weltkrieg und die österreichische Medizin.* Passagen Verlag, Wien.
- KÜHNE, Julia Barbara 2009. *Kriegshysteriker. Strategische Blider und mediale Techniken militärpsychiatrischen Wissens (1914-1920).* Mathiesen Verlag, Husum.
- LACAPRA, Dominick 1998. *History and memory after Auschwitz.* Cornell University Press, Ithaca and London

- LACAPRA, Dominick 2007. *Trauma, hiány, veszteség*. Café Babel, 53. szám, 89–97. old.
- LAFFERTON Emese 2004. *A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908*. <http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/3/303.htm>
- LAPLANCHE, J., PONTALIS, J.-B. 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- LARNER, Mellisa et al. (szerk.) 2009- *Krieg und Medizin*. Wallenstein Verlag, Göttingen, Deutsches Hygiene-Museum, Dresden
- LEED, Eric 1979. *No Man's Land: Combat and Identity in the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LERNER, Paul 2003. *Hysterical Men: War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930*. Cornell University Press, Ithaca – London
- LESKY, Erna 1978. *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*. 2. Aufl. Böhlau, Graz/Köln
- Leys, Ruth 2000. *Trauma: A Genealogy*. University of Chicago Press, Chicago
- LIEBERMANN, Hans 1919. *Psychoanalyse und Universität*. Der Kritiker. Wochenschrift für Politik, Kunst und Wissenschaft, 1 (1919) Nr. 15, S. 6–8. Magyarul: Pszichoanalízis és egyetem. Thalassa, 2004/2, 135–138.
- MALLEITER, Elisabeth. 1994. *Formen Männlicher Hysterie - Die Kriegsneurose im I. Weltkrieg*. Diplomarbeit, Universität Wien.
- MALLEITER, Elisabeth. 1994. *Die Kriegsneurose in der Wiener Psychiatrie und Psychoanalyse*. Wiener Geschichtblätter 206-20.
- MARK S. Micale, Paul LERNER (eds.) 2002. *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870-193*. Cambridge University Press. Cambridge 2002.
- RIVERS, W.H.R.–MYERS, Charles 1923. *Psychology and Politics*. Transaction Publishers, New Jersey, 2011.
- RIDESSER, P., VERDERBER, P. 1996. *Maschinengewehre hinter der Front. Zur Geschichte der deutschen Militärpsychiatrie*. Fischer, Frankfurt.
- ROSE, Nikolas 1989. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. Routledge, London
- ROSENTHAL, Gabriele 2004. *Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói*. Thalassa (5), 1-2. 188-202.
- SABLIK, Karl 1988. *Die österreichische medizinische Forschung und der Anteil jüdischen Österreicher*. In: Wolfgang Plat Hg. *Voll Leben und voll Tod ist diese Erde. Bilder aus der Geschichte der jüdischen Österreicher*. Herold, Wien, 1988, 160–170.
- SARBÓ Artúr 1915. *Über den sogenannten Nervenschock nach Granat- und Schrapnellexplosionen*. Wiener klinische Wochenschrift, Nr. 4.
- SCHIVELBUSCH, Wolfgang 2008. *A vasúti utazás története*. Napvilág Kiadó, Bp.
- SCHOTT, Heinz, TÖLLE, Rainer 2005. *Geschichte der Psychiatrie. Krankheitslehren, Irrwege, Behandlungsformen*. C. H. Beck, München.
- SCHÖNBAUER, Leopold 1947. *Das Medizinische Wien*. Urban und Schwarzenberg, Wien.
- SCHRÖDER, Christine (ed.), 1995. *Psychotherapiegeschichte zwischen 1880 und 1932*. Frankfurt, Berlin, Lang.
- SIMMEL, Ernst 1918. *Kriegsneurosen und „psychisches Trauma“*. *Ihre gegenseitigen Beziehungen, dargestellt auf grund psychoanalytischer, hypnotischer Studien*. Nernich, München und Leipzig
- SHEPHARD, Ben 2001. *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA
- STEKEL, Wilhelm 1916. *Unter Seelenleben im Kriege. Psychologische Betrachtungen eines Nervenarztes*. Verlag von Otto Salle, Berlin
- THEVELEIT, Klaus, 1977-78. *Männerphantasien*. I-II. Verlag Roter Stern/Stroemfeld, Frankfurt
- VAN BERGEN, Leo 2009. *Before My Helpless Sight – Suffering, Dying and Military Medicine on the Western Front 1914 – 1918*. Ashgate, London 2009

Tisztaság, egészség, betegség és lakhatási viszonyok kolóniában élő munkásoknál

Cleanliness, health, disease and housing conditions among worker colony

R. Nagy József PhD
Miskolci Egyetem
jozsef.r.nagy@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Beside drawing on the literature and on archival data the article is built on fieldwork. It focuses on and analyzes the notions of health, disease, illness and purity formed by the inhabitants of the colony. It also studies the relationship of the inhabitants of the colony toward their homes and accommodation. With the help of historical and recent cases the article tries to interpret the specificities of the workers way of life. When analyzing the settlements the author draws upon several fields: he takes ethnographic, ethnologic and socio-graphic points of views to describe the colonies. The article includes several quotes from interviews recorded during the fieldwork. The article summarizes that the colony workers form a group that think autonomously and has its own, separate logic. In the given focus pints they cannot be compared to other lower social groups, e.g. to the peasantry or to the petite bourgeoisie.

Keywords: purity, health, illness, disease, workers, worker colony

Kulcsszavak: tisztaság, egészség, betegség, munkások, munkáskolónia,

Fleischl Róbert műépítész, aki több díjazott kolóniaépítési pályázatot is maga mögött tudhatott, köztük a Wekerle-telepít, már a telepek kialakításának kezdetén világos programban vázolta, hogy milyennek kell lennie az ideális munkáslakásnak. Írásaiban ostromozta, hogy a korai időszakok épületei „*sablonos egyformaságban épültek, a lakások pedig igen primitív higienikus követelményeknek feleltek meg*”. (Fleischl 1911: 87) Tervezetében egy kellemes otthon képét vázolja fel, amely az egyes lakások szeparáltságára, egészséges s többhelyiséges kialakításra helyezi a hangsúlyt. Ezért is lehettek mind a kortársak, mind az utókor számára iránymutató példák a leányszobával, belső WC-vel ellátott kolónialakások. (Fischer 1943: 137) Ugyanerre a következtetésre jutott a felvilágosult, számos szociális újítást magának tudható salgótarjáni bányagazgató, Gerber Frigyes (1898: 109) is:

„Tulajdonképpen minden egyes munkásnak saját külön lakással kellene bírnia [...] és pedig nemcsak azért, mert az emberben leginkább a saját lakás képes a megelegedés és boldogság érzetét felköltöteni, hanem mert az ember szükségleteinek megfelelő saját lakás egyszersmind a valódi legjobb lakás. A »kicsi de sajátom« mondásnak általános megvalósítása áldás volna az egész emberiségre nézve.”

A munkáslakások építését, az éppen adott korszak romlott erkölceit ostorozók többek között azért is szükségesnek tartották, mert „*A munkásokban a polgári együvé tartozás érzését felébresztik, finomabb igényeket és erkölcsi önérzetet fejlesztenek, a családi otthonhoz ragaszkodóvá teszik, munkakedvüket és teljesítő képességüket fokozzák, megelégedésüknek tápot nyújtanak*”. (Oczvirk 1907: 243)

Ugyancsak erre a megállapításra jutott László Gyula (1926) is:

„*A telepi munkásember jól berendezett lakásában megtalálja mindazt a kényelmet, amelyre napi munkájában kifáradt testének szüksége van, sőt a legtöbb munkásház nem nélkülözi a szellemi táplálkozásra megkívánt felszereléseket és eszközöket sem. Kiváltságos lakásvizonyai, s az ennek köszönhető ésszerűbb életmódja derült, békés családi életet biztosít számára, azért a munkás jól érzi magát otthonában, családja körében, s nem vágyik korcsmába, kávéházba, amint az a főváros züllött lakásvizonyai között élő munkásoknál olyan sajnálatosan tapasztalható.*” De ugyanerről az erkölcsi alapról indulva tartották fontosnak a munkáslakást a paternalista nézőpont mindenütt jelen lévő képviselői: „*A bányászban évszázados tradíció a munkásnak, mint embernek és munkaerőnek megbecsülése. A bányavállalatoknak elsősorú érdeke, hogy munkásai szolgálatukban maradjanak, a telepeknek tehát otthont kell nyújtaniok a munkás számára.*” (Bán 1940: 242)

Az egyes kolóniák építetői természetesen felismerték az egészséges lakhatási körülményeket biztosító telepek termelésre gyakorolt pozitív hatásait. „*Ugyanaz a munkás, aki az újabb és nagy műgonddal épített telepeken lassan kispolgárrá válik, a régi szürke és zsúfolt munkáskaszárnyákban megmarad munkásöntudatában. A két telep hatása közötti különbséget a bánya egyik vezetője így fejezte ki: »Minél rosszabb a munkásház, annál több a szocialista.«*” (Szabó 1938: 143) Ennek ellenére általánosságban kimondható, hogy az építetők gazdasági okokból mégis a silányabb, azaz olcsóbb építkezési formák mellett maradtak.

Azt, hogy a különböző korszakokban épült, különféle kolónialakások az adott időszak életszínvonalához mérten milyen minőséget értek el, milyen lakhatási körülményeket voltak képesek biztosítani lakóiknak, ma már körülményesen állapíthatók meg. Mind az egykorú hivatali, építészeti leírások, a későbbi korok történeti munkáiban festett kép, mind a valaha volt lakáshasználók visszaemlékezései meglehetősen ellentmondásokat tartalmaznak. Ugyanúgy vallanak a lakótelepi életforma számára létrehozott legalkalmasabb formákról, ahol harmónia, anyagi biztonság, boldogság és békesség jellemezte a mindennapokat, mint az ember elemi létfeltételeit éppen hogy elérő nyomortelepekről.

„*Némely helyen a hálólhelyek egy ronda szalmazsákból állnak... [...] Ágyneműről, avagy mosdóhelyről s a többiről itt szó sincs s az egész rendszer csak a fiatalok erkölcséire is igen rossz hatással van*” – *veti papírra 1891-ben Somogyi Manó (1900: 103), szociálpolitikai író. A tatabányai kolóniát jó ideig csupán „két nagy sietséggel összerótt deszkabarakk” (Ravasz 1982: 38–39) jelentette.*

Fából és más hulladékokból épült fel a Suligói-telep Alsógalla határában. A putrikban azok a bérmunkások laktak, akik nem voltak a bányavállalat státusban lévő alkalmazottai, így szolgálati lakást sem kaphattak. (Fűrészné 1992a: 87–98) A dorogi szénmedence hegyoldalba vájt barlanglakásait még az 1920-as években is lakták. (Fűrészné 1992b: 202) Hasonlóan szegényes lakóhelyről számol be egy XIX. század végi Nógrád megyei utazó, Liptay Pál is:

„*Érdekes itt látni azon lakásokat, melyeket néhány szál deszkából a hegy oldalába építenek. Egy ablak, egy ajtó és egy ágy minden, ami az ilyen viskóban elfér, teteje földdel van behintve, amelyen buján tenyészik a fű és burján, az oldalakat szintén földdel töltik fel, hogy télen meleget, nyáron pedig hideget tartson.*” (Szvircsek 1992: 99)

De ugyanerről számolt be visszaemlékezésében egy korabeli bányász is: „*A többi családok [akik nem kaptak azonnal lakást a kolóniában] kis üregeket vágtak maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.*” (Szvircsek 1985: 89)

„Igen kemény napok voltak ezek és szinte belezuhantunk az ágyba, igen nehezen tudtunk felkelni. Mélyen tudtunk aludni... Kit érdekelt a házak díszítése?” [férfi, 77 éves bányaiigazgató, Rudolftelep]

Iparfelügyelői jelentések szerint a munkáslakások 75%-a nem érte el az átlagos szoba-konyhás lakás szintjét, s ezen munkáslakások jelentős része, mintegy 2/3-a a falusi kolóniák közül került ki. (Gergely 1971: 430–431) Megdöbbentő helyzetről ad képet egy orvosi jelentés is:

„Nádasdon a lakások jobbára földes szobákból állnak. [...] Tehát földes, szűk, és részben mélyen fekvő lakásban veszedelmes zsúfoltság. [...] A padlást is használják lakásul Nádasdon. Egy halottat találtam egy ilyen padlás-lakásban, a mire az tett figyelmessé, hogy földszint az ágyat a szoba közepén találtam. Kérdésemre azt kaptam válaszul, hogy a halott a padláson megindult, csepeg, a padlás pedig rossz, átszivárog a folyadék.”¹

A kor szociálpolitikai írói a szűkös élelmezési helyzet ellenére a fő problémát a lakás minőségében látták:

„A kielégítő táplálkozás, különösen pedig a húsfogyasztás, a mi munkabér és árviszonyaink mellett a lakosság nagy részére nézve meg nem engedhető luxus. A mi állapotaink tarthatatlansága azonban legmeddőbbben a lakásviszonyok terén mutatkozik.” (Vajda 1912: 317)

Jellemzi a trianoni határhúzást követően tovább súlyosbodott lakáshiányt a *Menekültügyi Hivatal* jelentése, mely szerint 1918–1921 között emberek tízezrei éltek összesen 4601 darab vasúti kocsiban. (Kacsenyák 1959: 9) A Borsodban található ipari területek tárlóvágányaira az üzemekben munkát vállaló menekültek vagonjait tölték, s tartották ott egészen addig, amíg azok – az elvégzett munka fontossági sorrendjében – a kolóniákban lakást nem kaptak.² Sok helyütt nem lakásnak épített épületeket, raktárakat,³ hembárokot is használtak szükséglakásul. (Szántó 1983: 24) Az 1929. évi december hónapban készített felmérésbe bevont 46 502 munkáslakás 58,4%-át ritkán vagy egyáltalán nem fűtötték lakóik. (Gyáni 1992: 163) Nem a kisebb jövedelem okoz nagyobb bajt a munkásságnak, hiszen ott csak az elfogyasztott ételek – fehérje, zsír, szénhidrát – aránya tolódik el, hanem a rosszabb és igénytelenebb lakás. „Az olcsóbb lakás azonban kisebb is, sötétebb is, nem is nyílik az utcára, kellemetlenebb környezethez kényszeríti az embert és a nyomort a látogatók és a szomszédok előtt is feltárja.” (Vajda 1912: 317)

„Mikor én üzemigazgató lettem és eljöttem erre a településre, még szomorúbb képet találtam, mint Perecesen volt. Perecesen és itt a vándortelepülést még most is felszámolandónak tartom, de ami itt volt... bementem a lakásba és kiláttam, a disznóólnak a büze meg a szennye folyt befelé, hát mondom, álljunk már meg! Hogy tudnak ilyen körülmények között élni egyáltalán?” [férfi, 77 éves bányaiigazgató, Rudolftelep]

Az államszocializmus időszakában is jellemző a kolóniák negatív megítélése, akár a régi, akár az új időszakokban épült telepekről is van szó. „A Borsodi Trösztöz tartozó ormospusztai bánya barakkszobáin még kilincs sincs (bárki ki-be járhat). Ugyanitt 400-500 személy részére mindössze 2 rossz állapotban lévő angol WC van.” (Belényi – Sz. Varga 2000: 421) Számos kolóniának meghatározta a sorsát az, hogy lakói hosszú távon jövőtlennek ítélték meg. „Ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanat adta előnyöket, s aztán továbbmenni” – írja Szvircsek Ferenc (1992: 100) a salgótarjáni kolóniákról. (1. ábra)

„Nem volt itt az égvilágon semmi! Sár, piszok, meg egy csomó munkás. A házakon akkor még dolgoztak, és volt, hogy mi bent a szobában, a vakoló brigád meg kint a falon pihent, a kötelek ott

¹ Borsodvármegye orvosainak jelentése az alispánhoz, 1898. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai 1898–3649.

² Balogh Sándor szóbeli közlése.

³ Nógrád megye alispánjának iratai – Salgótarjáni Levéltár, 11.122/1937.

libegtek az ablakban. [...] Volt itt annyi bugris, hogy azon csodálkoznál! Sok nyírségi család költözött ide, mindenféle falusi.” [férfi, 71 éves bányász, Sajószentpéter]

1. ábra Perecesi kovácsműhely munkásainak WC-je

Egy 1953-as üzemi szociális jelentés rámutat a kolóniák erkölcsi és anyagi züllésének okaira.

„Régebben az üzemnek volt egy karbantartó részlege, amelyik a szolgálati lakásokat kívülről és belülről tatarozta. [...] Amióta a szolgálati lakások karbantartása nincs az üzem kezelésében, a szolgálati lakások állapota rendkívüli módon leromlott. Rengeteg a panasz a dolgozók részéről, hogy vizesek és penészesek a lakások. [...] A túlszűfolttság következtében a kolóniákon rendkívül nagy a rendetlenség, a tisztátalanság. [...] Rendkívül sok a lakótelepen a patkány. [...] Több helyütt az apró szárnyas állatokat is a szobában tartják, így védik őket a patkányok ellen.” (Belényi – Sz. Varga 2000: 337)

Egyes leírások a vállalati törődést jóval kisebb hatásúnak vélik, melyek szerint a termesterek, gondnokok csak a legszükségesebb állagmegóvási munkálatokat végezték el a kolóniák lakásaiban. (Gergely–Jakab 1988: 129)

2. ábra Alberttelepi kolónia házai melléképületekkel, árnyékszékkel, ólakkal, kamrákkal

A kolóniában lakó munkások – a lakás méretétől függetlenül – amennyire csak lehetett, ügyeltek arra, hogy a gyermekek és a szülők külön helyiségben töltsék az éjszakát. Ez részben a magánélet intimitásának megtartása, erkölcsi megfontolások, részben praktikus okok miatt történt így. A családfenntartó igen sok esetben „műszakban”, azaz hol éjszaka, hol délután vagy nappal dolgozott, folyamatos munkarendben. Ez megkívánta, hogy otthoni pihenése zavartalan legyen, ehhez pedig szükség volt az elkülönülésre. Csupán a megkérdezettek 6%-a élt olyan családban, ahol kényszerűségből mindenki egy szobában aludt. Ennek jó része csupán időszakos volt, s a téli fűtési költségek megtakarítása céljából adódott így. (2. ábra)

A lakás helyiségei azonos megítélés alá estek, nem kezelték egyiket-másikat kiemelt figyelemmel. Csupán 2%-uk tartott fel tisztaszobaként felfogható helyiséget, a „szép szoba”-ban, vagy „első szoba”-ban is laktak. A lakás minden négyzetméterét kihasználták. A válaszadók 27%-a a lakást egyetlen, homogén térként kezelte, azt külön részekre bontani nem is volt képes. Napközben a konyhában tartózkodtak a legtöbbet: itt étkeztek, beszélgettek, tisztálkodtak, s itt fogadták azokat a vendégeket is, akik nem bírtak különleges fontossággal.

A munkáslakásban a konyha volt a központi helyiség, mely részben a főzés és az étkezés helyszíne volt, részben nappali szobai szerepkört is betöltött. A napi tisztálkodás is a konyhában zajlott le, sőt gyakorta még hálóként is szolgált. Éppen ezért sok esetben a konyhát, ismerve annak a munkásság életében betöltött kiemelt szerepét, a többi lakóhelyiséghez viszonyítva⁴ túlméretezték (Vass 1976: 28).

A falusi kolóniákban többnyire szoba-konyha, „spájzos”, komfort nélküli lakásokban éltek. Sokszor több család is együtt, vagy a szülőknél egy szobában laktak. A bánya adta a szobabútort az induláshoz oly módon, hogy a berendezés – vaságy, asztal, széntüzelésű tűzhely, vízmelegítő stb. – a vállalat tulajdonában maradt. Csak a legszükségesebb, egyszerű berendezési tárgyakkal rendelkeztek. A megkérdezett kolónialakók közül csupán egy családnak volt saját, új lakása, bútorokkal, rekamiéval, perzsaszőnyeggel berendezve – igaz, csak egyszobás. Egy másik, ritka esetben a kolónialakásban lakó

⁴ A konyha és a szoba aránya átlagosan 1–1,5:2 volt – (Fischer 1943: 137)

hűségpénzből vásárolt szolgálati garzonlakást. A munkások között a kolóniában való lakás általános, elfogadott életmódot jelentett, s rövidtávon nem motiválta őket semmi saját tulajdonú ingatlan vásárlására, a kolóniából való kiköltözésre.

„A munkások azok nem építkeztek. Az is igaz, hogy egy jó cipő talpát el kellett járni, de aztán megkaptuk a telepen a lakást. Aztán így lehetett felfelé avendzsérozni, hogy egyik lakást cseréltük a másikra, s jobbat sikerült kapni. A falusiak azok meg belerokkantak az építkezésekbe.” [nő, 82 éves háztartásbeli, Rudabánya]

A szocializmus éveiben azonban ezek a törekvések végérvényesen megszűntek. A vizsgált településeken nagyjából az 1960-as évekig volt jellemző ez a folyamat. Az akkori tipizált házformák, a négyzetes alaprajzú, sátozott házak típusai, melyet a köznyelv a kolóniákban „tízszerezett sátozott”-nek nevezett, részben gazdaságossági okokból, részben az önkormányzatok által megkövetelt területfejlesztési kényszerből kezdtek egyeduralgokká válni. Hozzá tartozott ehhez a változáshoz az is, hogy az addig mintaként követett lakástípusok nem voltak képesek a kor komfortfokozatát nyújtani. A közösség szemében a tradícióval szemben egyre inkább felértékelődtek a kényelmi és gazdaságossági szempontok.

„Hát szép-szép az a nyerstéglás ház, az apám mindig is arról beszélt, hogy majd olyat építünk magunknak, de az akkor nagyon sokba került volna. Így sokkal olcsóbb is volt, még ennek az árát is alig bírtuk kinyögni. ...meg jobb a beosztása is. Azok, akik annak idején olyat építettek [hagyományos, kolóniabeli építési stílusban] ma már sokan szenvednek a fürdőszobával meg a WC-vel. [...] Nincs azoknak a helye ott jól kitalálva, mert régen elég volt egy kis lyuk is a vizes résznek, de ma már nem.” [férfi, 92 éves hidegüzemi művezető, Diósgyőr]

A munkások számára, de főleg azon kolónialakó munkások számára, akiknek nem okozott nehézséget a fürdésre létrehozott munkásjelölti intézmények használata, nem jelentett kitérítést a teljes tisztálkodás. Mindemellett nagyon fontosnak tartották, hiszen „a gyári munka, de főleg a bányamunka sokkal, de sokkal jobban összekoszolja az embert, mint a földművelés”⁵, ezért elengedhetetlen a napi, alapos tisztálkodás. A munkások napirendjébe szorosan beleépült a munkavégzés utáni fürdés. A legtöbb üzem a műszakváltás menetébe, illetve a munkásokat szállító buszok közlekedési menetrendjébe is bekapcsolta az alapos tisztálkodás időigényét.

A fürdés helye a kolónia közösségi mentális térképén belül mindenhol előkelő pozíciót foglalt el. Sok esetben ez jelentette a központot akkor is, ha az valójában az épített tér egy kieső, mellékesnek szánt térségében létesült. Rudabányán a klasszikus, parasztfalura épülő kolónia kettős osztásán – a régi falusi vásártér, illetve a telep közigazgatási-kereskedelmi központja – túl egy harmadik is kialakult, a fürdő helyén. A munkaidő végeztével az „Új-Fürdőnél” gyülekeztek a megtisztálkodott munkások, az őket szállító buszok is itt álltak meg, műszakváltáskor ez volt a település legnyüzsgőbb pontja.

„Szédületes érzés, amiko’ a munka után mindenki lezuhanyozik a forró vízben, haját mos, borotválkozik. S az a sok száz tiszta ember utána ott áll viccelődve, megfésült vizes hajjal, a buszokra várakozva.” [férfi, 89 éves vágár, Rudabánya]

A tisztálkodási lehetőséget a munkások nem juttatásként, hanem kezdetektől fogva létező lehetőségként, jogként fogták fel. Amikor valami ok miatt ez nem teljesült, az mindig feszültséget okozott a munkások és a munkaadó között. Az 1950-es években a munkásszállások hivatalosan elfogadott házirendje szerint csupán hetente egyszer volt alkalom meleg vízben zuhanyozni. Sok helyen még ez a lehetőség sem volt adott, a tisztálkodási lehetőséget csupán az öt fő közös használatára adott „normál méretű mosdótál” (Belényi – Sz. Varga 2000: 166) jelentette.

⁵ Férfi, 88 éves marós, Borsodnádasd.

A közösségi helyeken végezhető, a munkás családtagjainak is rendelkezésére álló tisztálkodási alkalmakon túl kevés lehetőség nyílt a fürdésre. Az átlagos kolónialakásban nem volt fürdőszoba, a tisztálkodást mosdólavórban, teknőben, általában a konyhában végezték el.

„Nem volt fürdőszoba. A fürdést úgy oldottuk meg, hogy nagy lavórba meg nagy teknőbe, mert volt ilyen fateknő, és abban megfürödtünk. Hát minden este lemosdottunk, de hetente egyszer megfürödtünk. Hát mert sokan voltunk. Volt egy fateknőnk abban folytattuk a fürdést egyszer egy héten.” [nő, 58 éves háztartásbeli, Rudolftelep]

A munkástelepeken kialakult általános közhit szerint, melyet a térség lakóinak 89%-a ma is vall, a munkások kifejezetten tiszták. Legalább annyira tiszták, mint a tisztviselők, értelmiségiek, tisztábbak, mint a szolgáltatásban dolgozók, és sokkal tisztábbak, mint a földművesek.

„Amikor az orvosra várni kell, össze szokott jönni mindenféle népség. Ha már csak a tisztaságra, meg pláne a szagokra figyelsz, meg lehet állapítani, hogy ki a munkás, ki a paraszt. Mert a parasztnak olyan savanyú szaguk van, a munkásnak meg legfeljebb szappanszaga.” [nő, 74 éves takarítónő, Borsodnádásd]

Az 1960–1970-es évektől kezdve az otthoni fürdés egyre inkább elterjedt. A közösségi fürdési lehetőségeket főleg azok használták tovább, akik utazni kényszerültek, illetve még nem rendelkeztek saját fürdőszobával. A kolónialakásukat átalakító túlnyomó többsége, mintegy 96%-a a munkák okául elsősorban a fürdőszoba hiányát nevezte meg. A vállalatok által is segített fejlesztéseket a kolónialakók többsége elvégezte. A nem bejáró, a kolóniát utazási eszköz nélkül megközelíthető munkások a munkaidő végeztével már nem a központi fürdőbe, hanem haza mentek, s otthon tisztálkodtak. Ez megerősített többletköltséggel nem járt, mert a telepi lakások vízdíját, egészen a rendszerváltoztatás előtti évekig – vagy nagyobb részében, vagy teljes egészében – az üzem fizette.

„Itt nem is kicsit elkoszolódtak a melósok, amikor már vízdíjat kellett fizetni. Itt mindenki, aki olyan helyen melózott, megszokta a napi fürdést, de hetente még a többiek is fürödtek. Aztán ahogy fizetni kellett a vízért, alábbhagyott a mosakodási kedv. Gyenge mosdás, erős törülközés. Na, ez van ma.” [férfi, 67 éves gépmester, Ormosbánya]

Az általános testhygiéniához tartozó területeken, mint például a szájápolásban, a vidéki munkásságot feltétlenül az „alárendelt” társadalmi csoportok élén kell megjelölnünk. Az a kényszer, amit a rendszeres üzemorvosi vizsgálatok jelentettek, a kikényszerített, s már az iskolában is a munkásgyermekbe sulykolt fogmosási szabályok betartása azt eredményezte, hogy a munkások ezen a téren igényesebbnek mutatkoztak más csoportok tagjainál. Már a II. világháború előtt szokásos volt a napi egyszeri, sóval, illetve ünnepi alkalmak előtt szódobikarbónával való fogtisztítás. Mindez azonban nem nevezhető a munkásság egészét tekintve általánosnak, csak „aki adott magára”, az végezte, s volt olyan, hogy „a háború utáni inségben legalább két-három évig nem mosott senki fogat, mert nem volt mivel”⁶.

A modern fogápolás, a fogkefével, fogkrémmel való szájápolás nagyon nehezen hódított teret magának, a régi rendben felnövő munkások maradtak a napi egyszeri fogmosásnál, amit mind a mai napig gyakran sóval, szódobikarbónával tesznek meg. A megkérdezett, 1958 előtt született munkások a szocializmus időszakában akár több mint egy évtizedig is ugyanazt a fogkefét használták, ma átlagban négyévente cserélnek fogkefét, s évente mintegy 2-3 tubus fogkrémet használnak el.

A hajmosás gyakorisága, alapossága és az alkalmazott mosóanyag egyénre szabott volt. A férfiak a munka utáni zuhanyozáskor szappannal mostak haját. A nők otthon ugyanezt tették, de hogy szép és

⁶ Nő, 82 éves háztartásbeli, Rudabánya.

csillogó legyen a hajuk, a mosáshoz esővizet használtak, s a szappan után ecetes vízzel öblítést alkalmaztak. Ezt a műveletet nagyjából kéthetente ismételték meg, de ismertek olyan asszonyt is, aki a haját csak évente mosta meg, s a közbeeső időszakban csupán fésüléssel tisztította azt. Az alkalmazott mosószer változatos volt, szinte minden elérhető anyagot kipróbáltak. Használtak parasztnő által főzött házi szappant, a telepi boltban kapható „gyári szappant”, s amikor az ultrapor megjelent a piacon, azt is alkalmazták, később pedig a boltban kapható „tojássampon”, „vukettőt”. A gyermekek hajával viszonylag kevés gond volt, mert „*a szegény gyerekek mind kopaszok voltak, csak a gazdagoknak volt hosszú hajuk*”⁷.

A férfiak szépítkezéséhez hozzátartozott a rendszeres, napi borotválkozás, a nőkéhez pedig az alkalmankénti smink elkészítése is. Ez az 1950-es évek előtt ajak- és arcpirosítót jelentett, emellett „*a lányok szépítésként nedves korommal húzták ki a szemöldöküket...*”⁸. A rúzszt túl erkölcsstelennek tartották, ugyanúgy, mint egészen az 1970–1980-as évekig testszörzetük – hónalj, ágyék, láb – bármiféle eltávolítását.

A betegség mindig is fontos probléma volt az emberek, de hangsúlyozottan a kétkezi munkából élők számára. Az ipari munka, a zsúfolt együttlakás, a távoli vidékről érkezett emberek keveredése sok olyan betegséget idézett elő, ami addig ismeretlen volt. A kolóniákban tapasztalható kezdeti állapotok közel sem voltak ideálisnak tekinthetők. Egy 1872-es, amúgy sok telepre jellemző kamarai jelentés szerint „*Az Erzsébet Gőzmalom melletti munkáslakásoknál a házi csatornák hiányában az árnyékszékék a környéket nagy büzzel árasztják el*” (Sándor 1954: 284). Hagymáz-, skarlát-, tüdővész eseteket vizsgálva a XX. század elején a magyarországi munkások az élen álltak mind Berlin, Bécs, München, mind Zürich hasonlatában. (Vajda 1912: 317) Jellemzi a kort egy munkásértekezleten beszédet tartó bányász felszólalása:

„*Tisztelt elvtársak! Azért küldöttek Sajó-Szent-Péterről, hogy elmondjam a mi keserves helyzetünket. [...] Ha beteg vagyok, nem ismerik be, hogy beteg vagyok, azt mondják: nem vagyok beteg, csak bitang, lump. Ha elmegyek az orvoshoz, ez azt mondja: barátom, magát nem találom betegnek, nem tudom, mi baja van magának, nem adhatok orvosságot! Befejeztem beszédemet. Szerencse fel!*”⁹

Az iparban dolgozó munkásférfiak és -nők betegségei az 1920-as évtizedben arányaiban azonosságot mutattak. Leginkább a fertőzés volt jellemző, mely az összes betegség arányában férfiak esetében 22,8%, nők esetében 26,3% volt. Meglepő és egyben árulkodó a második leggyakoribb betegségfajta, az emésztési betegségek magas aránya, mely férfiaknál 14,8%, nőknél 15,8% volt. Harmadikként, nagyjából 10% körüli arányban a bőrbetegségek nevezhetők meg. (Tausz 1976: 654) A következetes orvosi felvilágosító munka, a teljes körű védekezésnek köszönhetően viszont a bányászszály¹⁰ nevű betegség az 1936–1938. évekre teljesen megszűnt. (Bán 1940: 240)

A munkások átlagos életkorát a csecsemő- és gyermekhalandóság nagymértékben csökkentette. 1880-ban Budapesten 1000 születésre 272 csecsemő- és 455 gyermekhalál jutott, ugyanekkor a pécsi bányatelepen 542, illetve 577. „*A bányavidék temetőjének minden második sírjába 10 éven aluli gyermeket temettek.*” (Sándor 1954: 287) A helyzetet híven jellemzi, hogy a századfordulón Magyarország a halálozási arány tekintetében a 29 európai ország közül a 28. helyen állt. Ugyancsak megdöbbentő képet mutat az ipari munkások átlagos életkorát bemutató összesítés is, mely vagyoni helyzet szerinti bontásban közli az egyes értékeket. (Láng 1887) Ebből kiderül, hogy a segédmunkási réteget adó „ínségesek” átlagéletkora alig haladja meg a 10 évet.

⁷ Férfi, 80 éves géplakatos, Ormosbánya.

⁸ Nő, 51 éves raktáros, miskolci MÁV-telep.

⁹ A sajjószentpéteri küldött hozzászólása a bányamunkások 1903. évi értekezletén. In *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben*. Budapest, 1904, 269–270. p.

¹⁰ A bányászszály vagy bányászszály – *anchilostomiasis* – egy bélféreg okozta, bányászok körében igencsak elterjedt betegség, mely a munkás testi erejét s ezzel munkaképességét erősen csökkentette.

1. Táblázat Munkások átlagéletkora Láng 1887.

Vagyoni helyzet	Átlag életkor	
	1872– 1873	1874– 1875
Gazdagoknál	35,28	38,81
Szegényeknél	13,23	14,41
Ínségeseknél	11,35	10,12

Eközben az egyes vállalatok s az állam vezetése is saját gazdasági érdekeik hatására igyekeztek a képzett, s éppen ezért drága munkaerőt minél inkább óvni a betegségetől. „*A bányamunkásság szociális biztosítása az ipari munkásság biztosításánál több vonatkozásban eltér, mert a bányatörvény a bányavállalatokat már régóta bányatárspénztár létesítésére kötelezte és így a bányászatban az ipart megelőzően keletkeztek biztosító intézetek. A bányatárspénztárak a munkást betegség, öregség és rokkantság, valamint baleset esetére biztosították.*” (Bán 1940: 238) Az északi iparvidék kolóniáiban színes plakátokkal propagálták a járványokat okozó rágcshalók, főleg a patkányok irtását.¹¹

Ugyanez a gondoskodás figyelhető meg a II. világháború után is, elsősorban a gazdasági érdekekre hivatkozva, s nem a „*legfőbb érték az ember*”-elv alapján. „*A bányászutánpótlás nagyon nehéz. [...] Vigyázni kell tehát a bányász egészségére, mert egy vājár halála vagy betegsége miatt [...] szén marad el a gazdasági életből*” – ezen okból kívánja egy 1947-es szakszervezeti beadvány csökkenteni a balesetek számát. (Gergely–Jakab 1988: 100-101)

A beteg- és életbiztosításoknak a bányászok, nehézipari munkások között századok óta elterjedt rendszere volt az, amely a munkások betegségekkel kapcsolatos felfogását alapjaiban meghatározta. A munkából élő „alarendelt” osztályok és csoportok – parasztság, kispolgárság, kézművesek, önálló iparosok – egyike sem élvezhetett olyan szabadságot, mint a biztosított munkások. Amíg a munkaképesség időleges vagy akár végleges elvesztése ez előbbieknél egyenlő volt a társadalmi halállal, addig a munkásoknál ez csupán a megszokott élelnívó csökkenését jelentette. Közel sem tartottak annyira a betegségetől, mint azok a földművesek, akik sérülésük esetén egzisztenciájuk elvesztését kockáztatták volna.

A telepeken működő orvosi szolgálatok még a mai szemmel nézve is színvonalas kezelést biztosítottak. (3. ábra)

¹¹ Salgótarjáni Levéltár – V.183.5.d.5278/1923.

3. ábra Rudabányai telep rendelője a vasércbánya orvosával, a dalszerzeményeiről közismert Dr. Görgő Tiborral

„Akkoriban nem ugrasztották minden lényegtelen vizsgálatért a beteget a városba. Itt megcsinálták a legtöbbet. Voltak ágyak, volt műtő is, ahol a kisebb beavatkozásokat elvégezték. Az én mandulámat is ott vették ki, de levezettek gyermekszüléseket is. Egyrészt merték vállalni a felelősséget azért, ami beavatkozást tettek, másrészt nagy tudású orvosok dolgoztak itt.” [férfi, 74 éves tisztviselő, Rudabánya]

A kutatás során megkérdezett munkások mindegyike (100%!) szenvedett valamilyen munka közben szerzett sérüléstől, betegségtől. A külső szemlélő számára talán megdöbbentő módon ezeket a betegségeket a többségük, 74%-uk a munka természetes velejárójaként fogták fel, természetesnek gondolták, hogy „a bánya megszívja az embert”¹², s ezért „akiket nem ér a napsugár, azok mind így járnak”¹³. Ebben a gondolati sémában a munka során szerzett betegség mintegy igazolja a munka lelkiismeretes, szívvel-lélekkel való elvégzését. Az egészségesen nyugdíjba menő munkás gyanús, mert „túlzottan meg tudta kímélni magát”¹⁴, s ezt minden bizonnyal csak a munka rovására tehetette meg. Egyik szociográfiájában Kunszabó Ferenc (1970: 19-20) is ezt a viszonyt elemzi, melynek következtében a munkás szülők és a munkás gyermekek generációja között azért mélyül a szakadék, mert míg előbbieket teljes mértékben átadják magukat a munkavégzésnek, utóbbiak elsősorban saját testi épségükre vigyáznak.

„Minden a bánya miatt van. Mindenki köszönhet a bányának sérülést, betegséget. Kivétel nélkül! Ép ember onnan nem ment nyugdíjba, olyat nem ismerek! Aki igazán odaállt a munka mellé, persze csak az betegedett meg. Nekem is csipőprotézisem van.” [férfi, 67 éves vágár, Rudolftelep]

¹² Férfi, 75 éves vágár, Rudolftelep.

¹³ Férfi, 72 éves vágár, Rudolftelep.

¹⁴ Férfi, 62 éves beállító lakatos, Borsodnádásd.

A munkások többsége a munkavédelmi rendszabályok be nem tartásának, a feszített munkatempónak, a termelési kényszer állandóan jelen lévő nyomásának, a bizonyítási váagnak, a virtuskodásnak, illetve az alkoholfogyasztásnak köszönheti betegségét. A leggyakoribb betegségek a térség ipari karakteréből, a bányászat technológiai jellegzetességeiből adódtak. Elsősorban a különféle ízületi betegségek, tüdőbetegségek, keringési zavarok és az emésztési problémák voltak a jellemzőek.

„A bányászoknál a tüdőbetegségek nagyon is jellemzők. Mivel a termelés mindig fontosabb volt, mint az ember, nem várták meg, hogy a robbanási gázok kiürüljenek, s ezek károsították a tüdőt. Az én férjem is tüdőrákban halt meg.” [nő, 61 éves háztartásbeli, Rudolftelep]

„Asztma, ízületi betegségek. Ezekért a robot, a föld alatti, természetellenes levegő a felelős, 15–20 év élethosszrövidülést eredményez ez. A legbetegebbek azok, akik nem ismertek mértéket ivásban.” [férfi, 66 éves robbantómester-vájár, Rudolftelep]

„Asztma, tüdő- meg reumabetegségek, szívbetegségek. Ezeket el kell viselni, ezeket megszereztük és nem tudjuk eladni. Itt majdnem mindenki nyombélfekélyes vagy gyomorpanaszos. Mindig rohanni kellett, hol ettünk, hol nem, hol inkább dolgozni kellett. Sokat kellett dolgozni, elhasználódott az ember. Az én korosztályomból már senki sem él a telepen...” [férfi, 81 éves vájár-bányamentő, Ormosbánya]

A problémák azokat a nőket sem kímélték, akik az iparban vállaltak munkát.

„Rengeteg a beteg nő a vizes munkahelyen, a nehéz munka és az emelés, a cipelés miatt. A nőknél az emeléstől göbök képződnek a méhben, ezért sokaknak eltávolították a méhét. Az enyémét is műteni kellett.” [nő, 78 éves gépszerező, Ormosbánya]

Manapság nagyon gyakoriak a lelki betegségek, s főleg a depressziós panaszok mindennaposak.

„Reuma, ízületi betegségek, tüdőproblémák, légzésvizsgálatok, szívbetegségek – ez a bányász jutalma. A bányabeli körülmények okozzák ezeket a betegségeket. Ráadásul manapság a mellőzöttség lelkileg is tönkreteszi az embereket.” [nő, 67 éves gyors- és gépíró, Ormosbánya]

Irodalom

- A sajtószentpéteri küldött hozzászólása a bányamunkások 1903. évi értekezletén.* = *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben.* Budapest, 1904, 269–270. p.
- BÁN, I.: *Szénbányászok* = RÉZLER, GY. (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép.* Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság, 215–242. p.
- BELÉNYI, GY. – SZ. VARGA, L.: *Munkások Magyarországon 1948–1956.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
- FISCHER, J.: *A budapesti munkáslakások szociológiája.* Tér és Forma, 1943, 137–138. p.
- FLEISCHL, R.: *Munkáslakásokról.* Bányászati és Kohászati Lapok. 1911, 2. szám, 87. p.
- FÜRÉSNÉ MOLNÁR, A.: *A tatabányai és dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében.* = SOLYMOSSY, L. – SOMFAI, B. (szerk.): *Város – mezőváros – városiasodás. A Dunántúl településtörténete. IX.* Veszprém, 1992a, 199–207. p.
- FÜRÉSNÉ MOLNÁR, A.: *Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken.* = SOMORJAI, J. (szerk.): *Tatabánya 45 éve város.* Tudományos füzetek 7., Tata, 1992b, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 87–98. p.

- GERBER, F.: *A munkás jóléti intézményekről* [1.]. Bányászati és Kohászati Lapok. 1898. 7. szám, 107–113. p.
- GERGELY, A.: *Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon*. Történelmi Szemle, 1971, XIV., 406–441. p.
- GERGELY, E. – JAKAB, S.: *A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945–1948*. Budapest, 1988, Bányai Dolgozók Szakszervezete – Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete.
- GYÁNI, G.: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992, Magvető.
- KACSENYÁK, F.: *Lakásviszonyaink alakulása 1920-tól napjainkig*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KUNSZABÓ, F.: *A nógrádi iparmedence*. = KUNSZABÓ, F.: *Parázson piritani*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó, 15–37. p.
- LÁNG, L.: *Magyarország gazdasági statisztikája*. 2. kötet. Budapest, 1887.
- LÁSZLÓ, GY.: *Wekerle állami munkástelep monográfiája*. Budapest, 1926, Hangya Házinyomda.
- OCZVIRK, N.: *A munkásnők nevelése*. Bányászati és Kohászati Lapok. 1907, 2. kötet, 243–247. p.
- RAVASZ, É.: *Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón*. Új Forrás, 1982, 5. szám, 38–39. p.
- SÁNDOR, V.: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest, 1954, Szikra.
- SOMOGYI, M.: *Gyárfelügyelet és munkáviszonyok hazánkban*. = SOMOGYI, M.: *Szociálpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1900, [k. n.], 81–105. p.
- SZABÓ, Z.: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, [1938], Cserépfalvi Kiadása.
- SZÁNTÓ, F.: *Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken*. História, 1983. V. évfolyam 1. szám, 24–25. p.
- SZVIRCSEK, F.: *Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része*. = SOMORJAI, J. (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 99–105. p.
- SZVIRCSEK, F.: *Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján*, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI., 1985, 61–96. p.
- TAUSZ, A.: *Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között*. Történelmi Szemle, 1976, 4. szám, 631–659. p.
- VAJDA, M.: *Munkásháztartások Magyarországon és külföldön*. Szociálpolitikai Szemle, 1912, 317–318. p.
- VASS, T.: *Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében*. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII., Miskolc, 1976, 9–31. p.

Levéltári források

Salgótarjáni Levéltár – V.183.5.d.5278/1923.

Nógrád megye alispánjának iratai – Salgótarjáni Levéltár, 11.122/1937.

Borsodvármegye orvosainak jelentése az alispánhoz, 1898. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai 1898–3649.

Képek jegyzéke

1. A rudabányai telep rendelője a vasércbánya orvosával, a dalszerzeményeiről közismert Dr. Görgő Tiborral.

2. A perecesi kovácsműhely munkásainak WC-je.
3. Az alberttelepi kolónia házai melléképületekkel, árnyékszékkel, ólakkal, kamrákkal.

Schwartz Fülöp emlékezete (1894-1977)

In memoriam of Philipp Schwartz (1894-1977)

Prof. Dr. Makovitzky József
Universität Heidelberg/ Freiburg
josef.makovitzky@med.uni-heidelberg.de

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Prof. Dr. Dr. h.c. Philipp Schwartz was born in the year 1894 in Versec (Werschetz; Vrsac) - Hungary (today Srbija). Between 1913 and 1919 he completed his medical studies at the Medicinal Faculty of the Peter Pázmány University in Budapest - Hungary. He went to the Institute of Pathology of the Goethe University in Frankfurt (Germany), where he accomplished his *postdoctoral dissertation (Habilitation)* in the year 1926 and subsequently was appointed as “Professor of Pathology” during the next year. He is considered to be the initiator of foetal pathology in Europe.

After his migration to Switzerland during the year 1933, he initiated the “Emergency Community” (Notgemeinschaft) for German scientists. As a result, more than 2000 families emigrated to Turkey, where they found occupation at the University of Istanbul and the University of Ankara.

Schwartz composed several books for pathology that were translated in numerous languages. He published more than 30 articles and founded the Archive for Pathohistology.

He received a honorary doctor title from the Goethe University in Frankfurt (Germany) in the year 1973. During the last years of his life he was extensively engaged in amyloid research. He died 1977 in Florida – U.S.A. In the year 2002 he received posthumous the *Avicenna Medal* of the University Istanbul – Turkey.

Keywords: amyloid, medical education. Kemal Atatürk, pathohistology, foetal pathology,

Kulcsszavak: amiloid, medikus oktatás, Kemal Atatürk, patohisztologia, foetal patológia.

*Neked nem rejtőznöd kell.
Neked segítened kell.
Minden ember, ki találkozik veled,
igényli a te lélekmentésedet,
mindenkinek kell a segítő kezed.
Még akkor is, ha te vagy aki érzed
a szükségét - és ha az úgy is lenne - te rátermett
vagy segíteni, változtatni, ha magad is hiszed.
Martrin Buber*

Ebben az évben emlékeztek meg világszerte a 80 évvel ezelőtti fasiszta hatalomátvételtől az egész világon, illetve Németországban. 1933. március 23-n csak a szociáldemokraták szavaztak a nácik, a felhatalmazási törvény ellen, a 441 igen szavazattal szemben 94 nem szavazatot adtak le. A parlamentben a nácik a kívánt kétharmados többséget csak a polgári pártokkal együtt érték el. A náci hatalomátvétel, a rezsim számára megszavazott tejhatalom a parlamentben először csak 1937-ig szólt, melyet a nácik 1939-ben és 1943-ban automatikusan meghosszabbítottak!

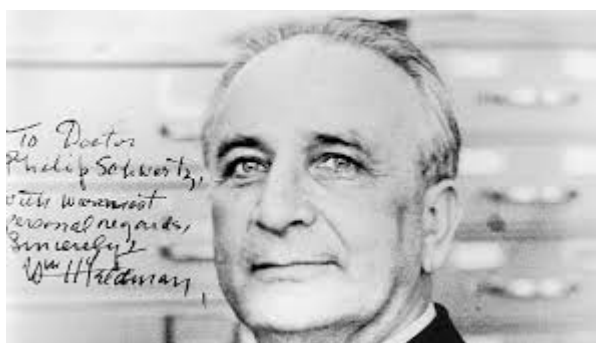
A szavazás végen az SPD frakció vezetője mondta el híressé vált mondatát: „Freiheit und Leben kann man uns nehmen, die Ehre nicht!” (a szabadságot és az életünket elvehetik tőlünk, de a becsületünket nem!)

Ezután következett a náci terror. Ezt megelőzte, hogy március 21-n megjelent a koncentrációs táborok szervezéséről és megnyitásáról szóló első újsághír, Heinrich Himmler tollából! (Völkischer Beobachter és a Münchner Neuesten Nachrichten!). Cinikusan írta, hogy itt 5 ezer politikai fogoly számára van hely, mindazok számára, akik szerintük a német állam biztonságát veszélyeztetik. Ez a hír a következő napokban különböző napilapokban jelent meg, egész Németországban.

Még a mai napig is kerülnek elő ismeretlen dokumentumok, nem egyszer éppen a szovjet KGB, illetve, az amerikai titkosszolgálat archívumaiból, amelyek újból és újból dokumentálják a hitleri korszak brutalitását. Ez a korszak egyben a német tudomány legnagyobb vérvesztése. 21 birodalmi német egyetemen megkezdődtek a könyvégetések, 12400 különböző irodalmi és tudományos könyvet égettek el, többek között Thomas Mann, Heinrich Mann, Erich Kästner, Stefan Zweig, Kurt Tucholsky, Franz Werfel könyveit.

Az 1911-ben alapított un. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, 1933-ban nemzetközi szinten is az egyik legjelentősebb kutató központ volt. Rövid időn belül kutatóinak 2/3-át veszítette el, többek között olyan szenélyeket mint Mac Bergmann, Max Delbrück, Albert Einstein, Richard Goldschmidt, Fritz Haber, Lise Meitner, Otto Meyerhof, Carl Neuberg, Ernst Ravel, Cécile és Oskar Vogt.

A következőkben ismertetett történet főszereplője Schwartz Fülöp (Philipp Schwartz), németországi patológus egyetemi tanár, aki 1894-ben a Bánátban (ma Szerbia, Vajdaság), Versecen született. Egyetemi tanulmányait 1913 és 1919 között, Budapesten végezte. Egyetemi éve alatt, 1919 és 1921 között, a Budapesti Egyetem I. sz. Kóronctani Intézetének a demonstrátora, majd a munkatársa. Frankfurtba megy, prof. Bernhard Fischer-Wassels meghívására s ott 1926-ban habilitál. 1927-ben a Majna-Frankfurti Egyetemen rendkívüli egyetemi tanári kinevezést nyer. A patológián belül az újszülöttekkel és csecsemőkkel foglalkozó ún. *perinatális patológia* egyik úttörője. E tárgyban, késői összefoglaló műve 1964-ben jelent meg: Geburtsschäden bei Neugeborenen (1964, VEB Gustav Fischer Verlag Jena).

1. ábra Philipp Schwartz (1894-1977)

1933 áprilisában elhagyja a hitleri Németországot. 1933. május 16-án Zürichben, a Neue Züricher Zeitungban rövid hirdetés jelenik meg, amely tanácsadást és segítséget ajánl a vészhelyzetbe kényszerült német akadémikusoknak. A városban rengeteg olyan professzonnal találkozik, akiknek Németországban lenne a helyük, de menekülniük kellett onnan. A következő hetekben a hirdetésben megadott címre lavinaszerűen érkeznek a levelek Németország különböző egyetemeiről és főiskoláiról, illetve Svájcból, egzisztenciális kérdésekkel. Ennek az egyesületnek (Notgemeinschaft: bajba jutott tudósok társasága - talán ez egy jobb megközelítés) a lelke és szervezője lesz Schwartz professzor, s kezdetben, amíg svájci segítők is jelentkeznek, 3 hónapig saját anyagi eszközeiből fedezi annak költségeit.

Ezekben az években lázasan zajlik a török állam modernizálása. A változások motorja és fő védnöke a török államfő, Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938). Ő a modern török állam megteremtője, a latin írás bevezetője, aki egy államilag támogatott programmal, európai szellemben kívánja átalakítani a török egyetemeket is. Szerencsés véletlen kapcsán Schwartz eljut a török kormány genfi megbízottjához, Albert Malche professzorhoz, akinek feladata, hogy minél több európai professzort nyerjen meg az újjászerveződő török egyetemeknek, elsősorban az Isztambuli és az Ankarai Egyetemnek.

Az isztambuli állomáson, 1933. július 5-én, személyesen Kerim matematikus professzor fogadja, aki maga is hallgató volt Göttingenben, s közli Schwartz professzorral, hogy Ankarában már várják: 30-40 intézetvezetőre van szükségük, s elmondja, hogy ez még csak a kezdet, mert 1945-ig 300-ra szeretnék emelni ezt a számot.

Ankarában, a minisztériumban rögtön a tárgyra térnek, s az oktatásügyi miniszterrel, Dr. Rheshid Galip úrral folytat megbeszélést, aki minden mondatát így kezdi: „Tudna javasolni valakit erre a posztra?” Schwartz, aki kész listákkal érkezett, élt a lehetőséggel és nagy számban ajánlotta tanártársait a különböző vezető pozíciókra. A török fél nagyon elégedett volt, mert a német tudományos élet legjavát kapta.

Schwartz, többek között javasolja az ún. vendégprofesszúrák életre hívását is! Találkozójukon Bizánc elestéről tesz egy megjegyzést: 1453-ban a konstantinápolyi egyetemi tanárok elhagyták a várost és nagyrészt Itáliába mentek, melynek eredménye lett az európai reneszánsz. Ezt a mondatát Galip miniszter a szívére veszi: „Ma viszont mi fogadjuk Európa professzorait, akik magukkal hozzák a tudásukat és módszereiket, amelyekkel ifjúságunknak megmutatják az utat Európába!”

Schwartz így ír erről a találkozóóról: „Engemet örömmel töltött el ez a nap, ahol oly sok ember – menekült – sorsáról döntöttünk pozitívan. Jó érzéssel tértem vissza Zürichbe.” Javasolja többek között új elméleti intézmények és klinikák, klinikai tömbök építését. A török kormány még arra is hajlandó, hogyha kell, a koncentrációs táborokból hoz ki embereket. „A közép fokú intézményeket is meg kell reformálni jól kiképzett német és török tanárokkal, majd a képzőművészeti- és zeneakadémia, sőt a műszaki egyetem szervezése is kerüljön napirendre!” – javasolja Schwartz professzor.

Ezt követi a szervező munka. A Németországban letartóztatott, majd onnan kikért professzorok jelezték egyetértésüket, mint például Kantorowitz, Dessauer és Kessler. Kantorowitzért a Nobel-díjas Bárány Róbert emeli fel a szavát!

Schwartz 1933. július 25-én újból Isztambulban van, s most már minden konkretizálódik. Ez alkalommal Nissen professzor kíséri el, Sauerbruch jobb keze. A török kormány megbízottjai minden tervét elfogadják, s 5 nap tárgyalás után kirajzolódtak az új egyetem körvonalai. Mindenkit meg tudott győzni tervei helyességéről!

A korszak nagyhírű innovatív traumatológusa és tüdősebésze, prof. dr. Ferdinand Sauerbruch szintén megfordul Isztambulban. Sauerbruch, aki a náci rezsimben is elismert szaktekintély, soha nem volt a náci párt tagja, és az üldözöttek melletti kiállását nem rejtette véka alá. Schwartz még az ankarai német követet, von Fabriciust is meglátogatta az ügy érdekében, aki a német állam tisztviselője volt ugyan, de szívében ő sem volt náci!! Max Liebermann 1935-ben fiaival ő kíséri el utolsó útjára.

Sauerbruch jobb keze, Rudolf Nissen professzor is Törökországba távozik, főnöke nagyon nehezen engedi el. 1938-ban Budapestre érkezik, ahol Babits Mihályt mütötte meg: a trachea felső szakaszán elhelyezkedő tumort eltávolította, a sternum felső peremének magasságában kanül behelyezésére alkalmas „ablakot” képezett a trachea elülső falán. Babits Mihály március 30-n elutazott Italiába, s ott átvette a Dante fordításáért járó san remo-i állami díjat.

A török példa nyomán Anglia és Amerika is segítséget nyújt a Németországból elmenekült professzoroknak, és mindent elkövetnek a három, koncentrációs táborban levő tudós, Kantorowitz, Dessauer és Kessler professzorok kimentésért. Nemzetközi összefogással sikerül elérni, hogy pénz ellenében a professzorok visszakapják szabadságukat és kiutazhatnak Törökországba.

1933-ban az Isztambuli Egyetemen 27 török és 38!! német egyetemi tanár működik az orvosi- és a természettudományi-matematikai karon. A 12 intézet közül nyolcnak német igazgatója van:

Patológia: Philipp Schwartz, Mikrobiológia: Hugo Braun, Gyógyszertan: Werner Lipschitz, Szemészeti Klinika: Jochen Igersheimer, Anatómia: Péterfi Tibor, Sebészeti Klinika: Rudolf Nissen.

Részletesen:

Az Isztambuli Egyetemen 1933-tól olyan kiemelkedő egyetemi tanárok működtek, mint Hugo Braun (1881-1963) mikrobiológus, Friedrich L. Brausch (1903-1971) patológus és biokémikus, Max Clara (1899-1966) hisztológus, Friedrich Dessauer (1881-1963) radiológus és fizikus, Albert Eckstein (1891-1950) és fiai: Herbert Eckstein (1926-1986) Erich Frank

(1884-1957) orvos, Karl Hellmann (1892-1959) orvos, Julius Hirsch (1892-1963) orvos, Joseph Igersheimer (1879-1965) szemész, Alfred Kantorowicz (1880-1962) a német iskola fogászat megteremtője, Walter Liepmann (1878-1939) orvos, Werner Lipschitz (1892-1948) orvos és farmakológus, Karl Löwenthal (1892-1948) hisztológus, Rudolf Nissen (1896-1981) sebész, Siegfried Oberndorfer (1876-1944) patológus, Paul Pulewka (1896-1989) farmakológus, Berta Ottenstein (1891-1956) bőrgyógyász, Max Sgalitzer (1884-1974) radiológus, Hans Winterstein fiziológus (1879-1963) Rosa Maria Rössler, patológus (1901-1954), Peter Ladewig patológus (1909-1992), aki 1945-ben Romhányitól függetlenül írta le az amyloid kettős-törését kongóvörös festéssel. A magyar Péterfi Tibor (1883-1953) hisztológus és zoológus kifejezetten Schwartz meghívására érkezett Törökországba.).

A névsor magáért beszél!

Akciójával Schwartz nemcsak Törökország, hanem az egész tudományos világ figyelmét felkeltette a bajba jutott német, később osztrák tudósok iránt!

A már említett tudósok mellett, az új hazában otthont és értelmes (tudományos) életet találtak névsorából nem akármilyen nevek emelhetők ki:

Csillagászok: Erwin Finlay Freundlich (1885-1964), Wolfgang Gleißberg (1903-1986), Hans Rosenberg (1879-1940)

Az irodalom- és nyelvtudományok tanárai: Erich Auerbach (1892-1957), Friedrich Giese (1870-1944), Walter Gottschalk (1891-1974), Walther Kranz (1884—1960), Hellmut Ritter (1892-1960), Leo Spitzer (1887-1960), Karl Süssheim (1878-1947). Hans Gustav Güterbock, orientalista (1908-2000), Fritz Rudolf Kraus (1910-1991), orientalista (assziológus), Benno Landsberger, assziológus (1890-1968). Wolfram Eberhard, Chinológus (1899-1989), Georg Rohde (1899 -1960)

Matematikusok: Richard Edler von Mises (1883-1953), Willy Prager (1903-1980), Wolfgang Gleißberg (1893-1986), Hilda Geiringer (1893-1973).

Botanikusok: Leo Brauner (1898-1979), Alfred Heilbronn (1885-1961)

Jogtudósok: Ernst Eduard Hirsch (1902-1985), Andreas Bertalan Schwarz (Budapestben született 1886-ban-1953), Richard Honig (1890-1981), Alexander Rüstow (1885-1963), Karl Strup (1886-1940).

Kémikusok: Fritz Arndt (1885-1969), Philipp Gross (1899-1974), Felix Haurowitz (1896-1987), Reginald Herzog (1878-1935), Hans Kröpelin (1901-1993), Zdenko Stary (1899-1968, biokémikus), Friedrich L. Breusch (1903-1974), Richard Weiss osztrák kémikus

Geográfus: Erich Obst (1886-1981).

Történészek: Clemens Bosch (1899-1955), Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt (1861-1938)

Közgazdaság-tudomány: Alfred Isaac (1888-1956), Gerhard Kessler (1883-1963) Fritz Neumark, (1900-1991) Wilhelm Röpke (1899-1966), Ernst Reuter (1889-1953) a későbbi polgármester a megosztott Berlinben.

Fritz Baade, közgazdász (1893-1974), 1935-1946 között az ankarai Egyetemen működött.

Filozófus: Ernst von Ater (1880-1948), Hans Reichenbach (1891-1953)

Fizikusok: Harry Dember (1882-1943), Friedrich Dessauer (1881-1963), Arthur Robert von Hippel (1898-2003), Walter Reninger (1899-1968).

Pszichológusok: Georg Anschütz 1886-1953), Wilhelm Peters (1880-1963).

A zeneszerző Paul Hindemith 1935-ben jön Ankarába és ott is marad: a konzervatóriumot és a filharmonikus zenekart szervezi újjá. Itt működött Licco Amar, a macedon származású magyar hegedűművész 1934 és 1957 között. Magyarországon született (1891-1959). Eduard Zuckmayer, zenepedagógus (1898-1972).

Szociológusok: Gerhard Kessler (1883-1963), Alexander Rüstow (1885-1963).

Zoológusok: Curt Cosswig (1903-1982) Leonore Coswig , Boris Zarnick, Tibor Péterfi (1883-1953), Ernst Wolfgang Caspari (1909-1984).

Tanárok az Istambuli egyetem idegennyelvi főiskoláján: Robert Anhegger (1911-2001), Heinz Anstock (1909-1980), Herbert Dieckmann (1906-1986), Liselotte Dieckmann, Ernst Engelberg (1909-2010), Traugott Fuchs (1906-1997), Kurt Laqueur (1914-1997), Hans Marchand (1907-1978), Andreas Tietze (1914-2003).

A **Bauhaus** tagjai közül többen is eljutnak Törökországba, mint Margarete Schütte Lihotzky és a Bauhausszal kapcsolatban álló Clemens Holzmeister, aki az ankarai parlament, valamint a legfelső ügyészség épületének tervezője lesz. Paul Bonatz tervezi az Ankarai Operaházat és az Isztambuli Műszaki Egyetemet, Gustav Oelsner, városrendező építész, Bruno Taut, építész.

Színházművészek: Carl Ebert, akit 1944-ban „Musik-Bolschewist”-nek tituláltak, Paul Hindemith-tel együtt szervezik meg a konzervatóriumot és a városi színházat. Ernst Praetorius (1880-1946) rendező.

A német követség eleinte persze mindent megtett, hogy a menekült professzorokat diszkreditálja.

Herbert Scurla (később az NDK-ban fényes karriert futott be) 1939-ben megpróbálta elérni a török kormánynál, hogy a menekült antifasiszta professzorokat cseréljék ki a náci rezsimhez hű professzorokkal, a török kormány azonban ebben a pontban hajthatatlan maradt. A követség munkatársai (nem volt mindenki náci!) és a tudósok között végül is a közös zenélés oldotta meg a problémákat. Az egyetem a családokkal érkezett gyerekek számára német nyelvű iskolát rendezett be.

Arnold Reisman, dolgozatában nemcsak Schwartz Fülöp munkásságát írja meg, hanem méltatja szervező készséget is. Több orvosprofesszor életútját tárgyalja részletesen. Schwartz ezzel az akciójával az elmaradt török orvostudományt, az egyetemi oktatást emelte európai szintre. Megpróbálta a Nobel-díjas James Frankot és Max Born-t is megnyerni az ügynek.

Törökországban és a szakirodalomban ma Schwartz professzort a perinatológia atyjaként tartják számon. A patológia vizsgatárgy lett. Az isztambuli patológiai intézet a mai napig is az ő szellemében működik. Nemcsak követelt, hanem rengeteget tett a hallgatókért és munkatársaiért: ma is egy tanítványa vezeti az intézetet. 1934-ben megszervezi a szövettani metszetek archívumát. 1942-ben tartja az első klinikopatológiai konferenciákat.

1951-ben Németországban rehabilitálják, visszakapja egyetemi tanári címét. Amikor 1953-ban Németországban történő újbóli alkalmazásáért folyamodik, és nemleges választ kap, az USA-ba távozik: meghívást kap a pennsylvaniai Warren State Hospital patológiai részlegének vezetésére. 1967-ben nyugdíjba ment. A klinika az ő részére létesített egy geriátriai kutató részleget és ezt vezette haláláig.

Mi történt Németországban?

1957-ben a Majna-Frankfurti Egyetem orvoskarának kurátora ismerteti Schwartz álláspontját az egyetemmel, de a fakultás vezetősége már csak a kora miatt sem javasolja újbóli alkalmazását! Ekkor Schwartz 63 éves.

Míg 1948-ban félreismerhetetlen volt az óhaj, a teljes náciitanítás (Entnazifizierung!) az Egyetemeken, 1952-ben megváltozott a helyzet: a volt náci egyetemi tanárokat felfüggesztés után visszahelyezték állásukba. Több németországi egyetemi anatómiai intézetben - még a közelmúltban is - náci haláltáborokból származó makroszkópos preparátumokat használtak fel az oktatásban!

A XX. század hatvanas éveitől kezdve Schwartz beutazza Európát, többek között többször volt Magyarországon is. 1962 októberében Csermely Huber professzorral együtt meglátogatják Romhányi professzor urat is. "Minket az amyloid-kutatás köt össze" – jelentette ki Schwartz professzor, aki többek között elmondta, hogy Ladewig professzor milyen tisztelettel beszélt minden alkalommal Romhányi professzorról és polarizációs optikai hisztokémiai kutatásairól.

Schwartz személyét Romhányi professzorhoz tudnám hasonlítani, akivel már 1962-ben, az első találkozásuk alkalmával nagyon jól megértették egymást. Nekem akkor egy friss, színezett készítményt kellett bemutatnom (arteria carotis interna thrombosis) a megjelent vendégeknek majd egy komplett készítményt, vese és lép amyloidosist, amely brochus adenoma következményeként retenciós pneumoniák mellett jött létre. Majd Schwartz professzor megkérdezte tőlem, hogy hány nyelvet beszélek. Mint mondta, a nyelvtudás nagyon fontos! Bámulatos nyelvtelenség volt, hiszen beszélt magyarul, németül, szerbül, angolul, franciául és törökül.

Törökországban rengeteg tuberkulotikus esetet boncolt. A tuberkulózissal kapcsolatban ő használja elsőként az endogén *lymphadeno-bronchogen reinfekció* fogalmát. Később az öregkori amyloid-kutatással foglalkozik. Törökországi tartózkodása alatt 30 publikációt és 8 tankönyvet írt. Idős korában is fiatalos maradt, képes volt napi 10-12 órát dolgozni. Meghívására 1965-ben Kelényi Gábor docens (később a Pécsi Tudományegyetem Patológiai Intézetének igazgatója) 1976 és 1993 között, összességében 1 évig, nála dolgozhatott, s az öregkori amyloid kutatásával, festési sajátosságaival foglalkozott. Ezeket az eredményeit 1967-ben az Acta Neuropathologica-ban közölte.

1972-ben a Majna-Frankfurti Egyetem orvoskari dékánja köszönti Schwartz professzort, 50 éves habilitációs jubileuma alkalmából. Schwartz meglátogatja Oscar Gans professzort, aki a náci rezsim elől Indiába emigrált, és az ott töltött, kényszerű száműzetéséből 61 éves korában térhetett haza, s 1949-ben ismét elfoglalhatta az egyetem bőrklinikai tanszékét.

Bár a demokratikus Németország rehabilitálta Schwartz professzort, de 1973-ban mégis az Isztambuli Egyetemtől kapja a legnagyobb elismerést, a tiszteletbeli doktori címet. Válaszlevelében még egyszer kitért az ott eltöltött időkre: „Életem legszebb és legtermékenyebb időszaka volt! „

81 éves korában 1975-ben Budapesten részt vett egy Környey professzor által szervezett nemzetközi neuropatológiai kongresszuson.

1977-ben, Floridában halt meg. Leánya, aki ma is Zürichben él, urnáját áthozatta Európába s ott felesége hamvaival együtt temettette el.

1985. május 30-án Richard von Weizsäcker a német állam elnöke, az Isztambuli Egyetem bejárati falán egy emléktáblát helyezett el a „boszporuszi diaszpóra” emlékére, beszédében külön kiemelte Schwartz Fülöp professzor páratlan szervező szerepét a rasszista ideológia következtében Németországot elhagyni kényszerülő professzorok megmentésében, valamint azt a tényt, hogy a megújuló török állam befogadta őket!

2002. május 8-án a „Frankfurter Medizinische Gesellschaft” emlékének tisztelegve, tudományos ülést szervezett: „*Philipp Schwartz (1894-1977) und die Emigration. Die Frankfurter Medizinische Fakultät während und nach der NS-Zeit*”. A tudományos ülés végén prof. dr. Arslan Terzioglu az Isztambuli Egyetem legmagasabb kitüntetését, az Avicenna emlék plakettet adta át posthumus Schwartz professzor Zürichben élő leányának, Frau dr. Susanne Ferenz-Schwartznak.

Befejezésül, még egyszer aláhúznám Schwartz professzor tudományos szervező képességének érzékeltetésére, hogy az ő közreműködésével 144 meghívott professzor és docens járult hozzá a két haza tudományos életéhez. Közreműködésével nemcsak orvosok, hanem jogászok művészek, építészek, gazdasági szakemberek találtak új hazára Törökországban.

Emlékét az egyetemes és a magyar orvostudománynak meg kell őriznie!

Irodalom:

1. EMED, Alexander (2004): *Schwartz Fülöp (1894–1977)* O. H.: 145, 48, 2444-2445
2. FLESCHE, István (2013): *Az isztambuli menedék-Törökország a vészidőszakban*. Corvina Könyvkiadó Budapest. Március
3. GROTHUSEN, Klaus-Detlev (1987): *Der Scurla Bericht. Dagyeli*. Frankfurt/M
4. HIRSCH, Ernst Eduard (1982): *Aus der Kaisers Zeiten durch die Weimarer Republik in das Land Atatürks*. München; Schweitzer
5. http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Ebert
6. http://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Bertalan_Schwarz
7. http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_bekanntes_Persönlichkeiten_der_Universität_Istanbul
8. <http://www.sueddeutsche.de/bayern> (Author:Walter Gierlich)

9. KELÉNYI, Gábor (1967): *Thioflavin S fluorescent and Congo red stainings in the histologic demonstration of amyloid*. Acta neuropathologica 7: 336-348
10. KENÉZ János (1978): *In memoriam Philipp Schwartz*. Pneumologica Hungarica 11: 479-480
11. MAKOVITZKY, Josef (2012): *Prof. Dr. György (Georg) Romhányi (1905-1991) als Persönlichkeit, Wissenschaftler und Lehrer- ein Beitrag zur Geschichte der Polarisationsmikroskopie*. Druck: Druckerei der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg
12. MÜLLER, Ulrike (2009): *Bauhaus-Frauen. Meisterinnen in Kunst, Handwerk und Design*. Elisabeth Sandmann Verlag
13. Neue Zürcher Zeitung: *Das Vermächtnis des Philipp Schwartz*. (Autorin: Brigitte HÜRLIMANN) 22.02.2013. S 17
14. NEUMARK, Fritz (1980): *Zuflucht am Bosphorus*. Frankfurt/M Knecht
15. NISSEN, Rudolf: *Helle Blätter-Dunkle Blätter, Erinnerungen eines Chirurgen*. Stuttgart 1969
16. REISMAN A: *They Helped Modernize Turkey's Medical Education and Practice: Refugees from Nazism 1933-1945*. Genus 2008:65;56-85
17. RÜRUP, Reinhard (1997): *Schicksale und Karrieren. Gedenkbuch für die von Nationalsozialisten aus der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft vertriebenen Forscherinnen und Forscher*. Wallstein Verlag
18. SCHWARTZ, Philipp: *Notgemeinschaft. Zur Emigration deutscher Wissenschaftler nach 1933 in die Türkei Herausgegeben und eingeleitet von Helge Peukert*. Metropolis, Marburg (1995)
19. SCHWARTZ, Philipp (1964): *Geburtsschäden bei Neugeborenen*. VEB Gustav Fischer Verlag, Jena
20. SCHWARTZ, H, WOLFE, K B, BATH, J.S, AHLUWALIA H S, BEUTTAS J T (1975): *Amyloidosis, Manifestation and Cause presenile and senile Deterioration*. In: VII. International Congress of Neuropathology, Budapest, 1-7. Sept. 1974 : Proceedings / eds St. Környey et al. – Budapest : Akadémia Kiadó 1975 S 119-122.
21. SCHWARTZ, H, WOLFE, K B, BATH, JS, AHLUWALIA H S, BEUTTAS J T(1975): *Amyloidose bei Menschen und Tieren. Vergleichende Untersuchungen*. In: VII. International Congress of Neuropathology, Budapest, 1-7. Sept. 1974 : Proceedings / eds St. Környey et al. – Budapest : Akad. K., 1975 S 521-525.
22. TERZIOGLU, Arslan (2004): *Der Pionier der Perinatologie Prof. Dr. Dr. h. c. Philipp Schwartz (1894– 1977). Seine Bedeutung für die Medizin und die Universitätsreform von Atatürk*. J Turkish German Gynecol 5 Assoc: 276-279
23. von WEIZSÄCKER, Richard (1999): *Vier Zeiten*. Siedler Verlag. Jubiläumsausgabe
24. WIEDMANN, Horst (1973): *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei*. Bern und Frankfurt/M
25. WINKELMANN, Otto (2005): „Schon aus Altersgründen ablehnen“ *Der Pathologe Philipp Schwarz (1894–1977) und die Frankfurter Medizinische Fakultät*. Hessisches Ärzteblatt 12: 862-863
26. WDR 5 *Leonardo-Wissenschaft und mehr – Sendedatum 30. Januar 2013, Schwerpunkt: Hörsaal im Exil*. Autorin: Maren GOTTSCHALK

A szerző külön köszönetet mond Frau Dr. Susann Ferez-Schawartznak, Schwartz Fülöp professzor Zürichben élő lányának.

A társadalomlélektan varázsa

Fejezetek Hermann Broch társadalomlélektanából

1993-2014

Magic of the social psychology

Chapters of Hermann Broch's social psychology 1993-2014

Prof. Kiss Endre DSc

Andrássy Egyetem, ELTE, DE, ORZSE

andkiss@hu.inter.net

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

The application of the principles of rationality and irrationality in the philosophical investigation could hardly meet on a better area of application than on that of the mass psychology. With it, Broch intervened in a larger current. The mass psychology, one of the main currents of the twenties, was linked with a peculiar „*anthropological*” turn : these currents in the psychology, that disappeared before the First World War in the regions of the individual and revolutionized the traditional image of man, concentrated on the individual (and accepted implicitly, that the humanity, the culture, aso. really consist in these individuals like in cells). The First World War, the decline of the old Europe suggest however to regard no longer the society according to the model of the individual, but in reverse order, the individual as element of the diversity. Whilst the description „mass”, „mass psychology”, draws the attention on this concrete historical turn, its use can be considered as legitimate despite the connotations adhering to it.

Broch cannot however free himself totally (like for instance also Freud) from such an idea of the mass, which gives really the priority to the individual. An example from the methodological grounds: „... no behaviour of a mass of people allows a legitimate deduction on the existence of a mass soul”. Hier, his philosophy of values becomes again effective. Man (member of the mass, but also comprehended as individual) lives in a value vacuum, from which he should be taken away through a politically initiated mass influence. What Broch is representing here, is the fascism. His conception of the mass delusion is, in this respect, also a possible theory of fascism.

In the mass-psychological writings, the practical Broch, having recourse to the theoretical knowledge in the interest of the changement, appears also. Long thought processes are concerned with the so-called conversion, i.e. how people could be won to human values.

Here, his analytical description of the processus of conversion in itself and the requested processes of conversion, concretely set as objective, are coinciding.

Keywords: mass psychology, social psychology, Broch, Canetti, Simmel, sleepwalking, twilight state, game

Kulcsszavak: tömeglélektan, szociálpszichológia, Broch, Canetti, Simmel, alvajárás, derengési állapot, játék

Nem meglepő, hogy korunk „válságá”-ban (legalábbis abban az értelemben, ahogy 2007-2008 óta ismét válságról beszélünk, jelentse ez azt, amit mindenkor ezen éppen értenek) helyenként egészen konkrétan is megfogalmazódik az az igény, hogy dialógusra lépjenek Broch intellektuálisan eddig is már elismertnek tekinthető társadalomlélektanával. Ez a magától értetődő kérdés is magával hozza saját feltételének feltételeit ahhoz, hogy optimálisan megválaszolható legyen. Mindenekelőtt nem szabad a mai kérdésfeltevésnek túl gyorsnak és rövidlélegzetűnek lennie. Korunk érdemileg mindent rövidre zár, néhány percet szán valaminek a megvizsgálására, ezen túl még előzetes mintákkal is rendelkezik, hogy melyik válasz melyik eleme melyik eddigi válasz melyik már ismert elemére emlékezteti, azaz szimbólikusan már nem is hallgatja végig a választ, de néhány szó után már azt is gondolja, hogy ki tudja találni annak további részeit is. Ez a széles körben elterjedt attitűd alkalmazhatatlan egy olyan helyzetben, mint amilyen Broch társadalomlélektanának mai alkalmazhatósága. Még az is lehetséges, hogy ez a társadalomlélektan nagyon is alkalmazható lenne korunk dilemmára, ha egyszerűen csak úgy tudnánk kérdezni, ahogyan ezt kellene.

Az értékek szétesése

Hermann Broch filozófiájának elméleti centruma az "értékek szétesése"-ről alkotott sajátos, egyszerre értékfilozófiai és történetfilozófiai koncepció. Ha Karl Kraus-t "Fackelkraus"-nak, Franz Kafkát (többek között Georges Schlocker javaslatára) "Prozesskafká"-nak lehet nevezni, nem lehet kétséges, hogy ugyanebben a legitim nyelvi tömörítésben Broch-ot mindenképpen "Zerfallbroch"-nak. Az "értékek szétesése"-nek elmélete a broch-i életműben számos okból tesz szert kiemelkedő középponti és meghatározó pozícióra. A történetfilozófiai krizeológia szélsőségesnek mondható virágzása ez a kor, kiegészítve a háború, mint civilizációs és történetfilozófiai megrendülés helyreigazításának, a nagy civilizációs rekonstrukciónak a legtudatosabb és sok esetben a legnagyobb idealizmussal képviselt szándékával.

Broch egyik leggyakrabban használt és definícióértékű meghatározása az "értékek szétesése"-nek filozófiájáról az "ember magányosságra való visszautaltságá"-nak megfogalmazása. És valóban, ez pontosan fejezte ki a broch-i filozófia lényegét, de saját- és újszerűségét is. Ez az alap meghatározottság az egész jelen legátfogóbb diagnózisa, egyben minden megértési vagy a változtatásra irányuló folyamat is csak innen indulhat ki.

Hermann Broch értékekre alapozott történelemfilozófiájának kiinduló tézise, a "magányosságra való visszautaltság" sajátosságát úgy közelíthetjük meg legeredményesebben, ha rájövünk arra, hogy az alaptézis egyetlen konkrét teoretikusan

értelmezett alrendszerben sem értelmezhető maradéktalanul, mintegy kivonja magát az ismert és legfontosabb alrendszerek kizárólagos határai közül.

Így - s ezzel már egy lehetséges értelmezést el is utasítottunk - a "magányosságra való visszautaltság" korántsem *vallási* probléma (azaz nem oldható fel és magyarázható a vallásnak, mint alrendszernek a keretei között). Az új emberi létállapot nem oldható fel a vallás alrendszerén belül egy újtipusú vallási attitűd vagy éppen egy újtipusú vallási tartalom eredményeként. Még akkor is így van ez, ha Broch-nál, az értékek szétesésének okait elemezve sokszorosán ideáltipizált formában ugyan, de a jelen új létmódja *eredetét* az értékeknek a középkorra még jellemző egységét Broch a vallás szétesésével magyarázza. Mindez, mint genealógiai oknyomozó magyarázat természetesen nem jelenti azt, hogy a "magányosságra való visszautaltság" vallási természetű probléma.

De az "új magányosság", ez a sajátos "visszautaltsági (visszavetettségi) állapot" - s ez újabb broch-i specifikum - minden erre irányuló látszat és a huszadik század egész történelme ellenére nem is *politikai* probléma. Nem kizárólag vagy egyértelműen a politikai szféra hozza létre, de e belőle való kilábalás, a magányosság megszüntetése sem specifikusan politikai probléma, de e belőle való kilábalás, a magányosság megszüntetése sem specifikusan politikai probléma.

Az "új magányosság", azaz a magányba való "visszautaltság", amit esetleg "visszavetettségi"-ként is lehet értelmezni,

Hasonló módon lehet bizonyítani, hogy az "új magányosság" nem specifikusan pszichológiai probléma, ezért nem is oldható fel maradéktalanul a pszichológia alrendszerében, jóllehet elsősorban a tömegpszichológia, a társadalomlélektan egy sor olyan problémával foglalkozik, amelyek így vagy úgy érintik az "új magányosság" komplexumát.

De az "új magányosság" ugyanúgy nem *gazdasági* vagy sajátosan *intellektuális* fenomén (amiért is ezekbe az alrendszerekbe sem oldható fel maradéktalanul, miközben ezekben is artikulálódik egy sor specifikus részletproblémája).

Az új magányosság scheler-i háttere

Scheler és Broch filozófiája megegyeznek abban, hogy mindketten nagy kreativitással és érzékenységgel indulnak ki tárgyi komplexumokból, *tekintik az ilyen kiindulást a filozófia igazi feladatának*, elemeznek ilyeneket, sőt, előszeretettel hiposztazálnak is ilyen komplexumokat, amelyeket azután a későbbi elemzések során határoznak meg egyre egzaktabban (azaz közelítenek a tudományos diskurzusformákhoz). A tárgyi komplexumoknak az egyes tudományok tárgyiségától eltérő, de az elemzés során a tudományos diskurzivitást azokra alkalmazó eljárása mindkettőjükénél *legelőrehaladottabb pozitívizmusban* leli eredetét. Mindkettőjükre jellemző, hogy az így kialakított tárgyi komplexumok feldolgozásában sikeresen alkalmazzák a hegeli fogalmi elemzés módszertanát, anélkül természetesen, hogy ezzel doktrinális következményeit is vállalják. Félreismerhetetlenül közös vonása mindkettőjük filozófiai diskurzusának, hogy a reliigiózusán vagy teológikusan közelebről nem meghatározott *univerzalizmus* holisztikus tereihez ragaszkodnak, s minden módon tematizálják az univerzalizmus (azaz inkább az univerzalizmus eltűnésének) adekvát kérdéseit, ami Broch-nál egyenesen a *negatív univerzalizmus* átfogó koncepciójához vezet el. Max Scheler saját filozófiáját jellemző leírása

minden változtatás nélkül alkalmazható Broch filozófiájának jellemzésére is: „...a gondolat minden rendszeres egységének és minden architektóniájának az összes tárgyalt tárgyi terület mélyéből kell új módon kiáradnia..., egyetlen területre sem szabad tehát konstruktív módon és felülről ráerőltetnünk (azokat)”.¹

Broch és Scheler filozófiájának ez a közelsége meghatározó, különös alkalmazást kell nyernie, azonban az értékek szétesésének konstrukciójára vonatkoztatva. *Broch szétesés elmélete, az értékek szétesése, nem minden értelemben önálló értékekre alapozott történetfilozófiai koncepció, Broch értékfilozófiája válasz Scheler hasonló tárgyú elméletére.* Legfontosabb tézisei ezért nem tekinthetők teljesen önálló, autochton koncepcióknak, csak a rivális elmélettel való polemikus viszony kifejeződéseknek.

A szétesés-esszé középkor-képe, szembeállítva az értékek újkori szétesésének folyamatával az a tétel, ami felületes olvasás után, mint a modernség történetfilozófiai folyamatának kritikája, sőt, elutasítása jelent meg. Ennek az értelmezésnek kell megváltoznia, ha az értékek broch-i szétesését (Zerfall) az értékek scheler-i összeomlásának (Umsturz) koncepciójával vetjük össze.

Scheler koncepciója, az értékek összeomlása² egy elviekben teljes filozófiai rajzát adja az európai történelemnek, mintegy ideáltipikusan testesítve meg azt a műfajt, amit Broch is művel, és amit *értékekre alapított történetfilozófiának* neveztünk.

Ez a filozófia szembesíti egymással a múltat és a jelent, keresi a jelen alakulásának legfontosabb összetevőit, keresi a múlt értékei továbbélésének dimenzióit, ezeknek az értékeknek a pusztulását, az új értékek feltűnésének okait. Az új értékek mögött először az új szellemi magatartásokat és csak ezek mögött a társadalmi csoportokat kutatja (mindezek a kérdésfeltevések, a kor szellemének megfelelően, mindezt elsősorban a vallás, *a vallás, mint értékhorozónak* a középpontba állításával teszik). *Az értékfilozófiából történetfilozófia lesz, de olyan történetfilozófia, amely nem közvetlen történelmi realitásokra vagy más tárgyiasságokra irányul, de értékváltozásokra, az azokkal természetesen velejáró módszertani ideáltipologizáló folyamatokkal együtt. Mai kifejezéssel szólva az értékekre alapuló történetfilozófia az értékváltás, az értékek vándorlásának filozófiája (Wertewandel),* azzal a rendkívül jelentős különbséggel azonban, hogy az értékváltozással foglalkozó hetvenes-nyolcvanas évekbeli filozófiai és szociológiai tudományok más jellegű teóriákon alapulnak, s egészen egyszerűen hiányzik belőlük a valódi történetfilozófiai kérdésfeltevés és a kérdésfeltevésnek az a *halálos* komolysága, ami mind Nietzsche, mind Schelerre, mind pedig Broch-ra oly annyira jellemző volt.

Az értékekre alakuló történetfilozófia az elméleteknek ahhoz a fajtájához tartozik, amelyek konkrét kauzális magyarázatot adnak (*ilyen és ezért ilyen* volt maga az univerzális történeti folyamat). Egy ilyen kauzálisan magyarázni kívánó elmélet konkrét magyarázatot fogalmaz meg, s ezek a konkrét magyarázatok *modellekben* rendeződnek. Broch szétesés-elmélete helyes értelmezésének ez a tudománylogikailag legrelevánsabb pontja. *Broch szétesés-*

¹ Max Scheler, *Umsturz der Werte*. Abhandlungen und Aufsätze. Vierte, durchgesehene Ausgabe. Szerk. Maria Scheler. Bern, 1955. 7.

² Ezen nem változtat a tény, hogy az ezeket a zárt koncepciókat tartalmazó tanulmányok 1911 és 1914 között keletkeztek, maga Scheler sem hagy fel annak ismétlésével, hogy állandóan e munkák koherenciáját állítsa középpontba.

*elmélete ugyanannak a modellnek klasszikus megvalósulása, mint aminek egyik prototípusa Scheler összeomlás-tézise volt.*³

Scheler történetfilozófiai modelljében a középkort az értékek hierarchikus szabályozta, amely mindenkinek kijelölte a maga szerves és természetes helyét. Az ideáltípusított értékekre alapozott történetfilozófiai rekonstrukció (azaz *nem a politikai vagy a valóságos társadalomtörténet*) szellemében e helyzet mélyen *harmonikus* volt, mindenki támogatta az egészet és mindenkit támogatót az egész, az emberi élet „örök rend”-je leszállt a földre és a nem szorosabban religiózus értelemben szemlélt katolikus egyház meg is testesítette ezt az örök rendet és harmóniát. *A társadalom, mint zárt rendszer az értékeknek egy zárt rendszerét hordozta.*

A társadalom, az értékek és az egyház intézménye tökéletes homológiában tartották fenn ezt a rendet, mindaddig, amíg fel nem támadt egy sajátos *ellenérzés*, egy Nietzschétől nevesítettem átvett klasszikus *ressentiment*, ami a későbbi polgári társadalmat, azaz a modernizációt az értékek e harmóniájának elpusztításában vezette.

Scheler értékekre alapozott történetfilozófiájának modelljét a következő szöveg foglalhatja össze legpontosabban: „Ha ezek a hatalmas események az európai értékelések módjára és szerkezetére - és nem csupán az élet javainak a népek, nemzetek, államok között a régi értékelések alapján történő elosztására - nézve egyáltalán jelentenek valami lényegeset (...), úgy ez csak az e kötet címében jelzett 'összeomlás' messzemenően érzékelhető külső történeti *kihatása* lehet - egy olyan összeomlásé, ami nem az események és a tettek, de egy néma folyamat formájában egyre tisztább formákban bontakoztatták ki a polgári-kapitalista kor világnézetét és ethosát egy a keresztény vallás és egyház vezette élet- és világrend szelleméből. A szóban forgó világra szóló események együtt a felhalmozott lopakodó lélekellenes mérgekkel (a nietzschei *ressentiment* instrumentalizációjáról van szó - K.E.) - amelyek lelki hatásait és a modern ember értékeléseire való hatékonyságát 'a ressentiment az erkölcsök felépítésében' című munkám első kötetének második értekezésében kíséreltem meg megalapozni (...) - értelemadó összefüggésben állhatnak az értékelési formák...belső történeti mozgásával, egyidejűleg azonban a polgári szellem legmagasabb kihatásaival: ez az az emelkedett fordulat, amelyben *az emberi szív örök rendjének a polgári-kapitalista szellem által kikényszerített összeomlása* után az ujjaépítés munkája kezdetét venni látszik.”⁴

A modell teljes nyíltságban áll előttünk: az értékek változnak, változásuk holisztikus, egyének fölött álló. A változás a középkor végén indult be, lényege a kereszténységgel szembeni nietzschei mélységű *ressentiment* volt („felhalmozott lopakodó lélekellenes mérgek”), ami által a polgári-kapitalista szellem fellázadt az „emberi szív örök rend”-je ellen. De Scheler ugyanezt még más megfogalmazásokban is teljességgel explicitté teszi: „Bárhogy különbözzenek is a nevezettek (Gobineau, Nietzsche, Jakob Burckhardt, Stefan George-K.E.) egymástól, abban, ami az ember számára lényeges, hasonlóan éreztek és gondolkodtak. Úgy gondolták, hogy azoknak az erőknek az összessége, amelyek jelenkori életrendünk egészének

³ Ugyanazon a modellen belül azonban Broch az ellentétességig elmenő különbséget fogalmaz meg Schelerrel szemben. Hasonló ez ahhoz, ahogy például a politikai elmélet történetében a szerződés-elmélet képviselői e modellen belül a teória összes elemét egymástól eltérően értelmezték, s magát a szerződéselméletet eltérő politikai szándékok szolgálatába állították.

⁴ *Umsturz*, 8-9.(Kiemelés- K.E.)

jellemzőit felépítették, csak az összes lényegi szellemi erő mélyebb perverzión, az *értékek minden értelmese rendjének megdöntésén* alapulhat...⁵

A modern polgári világ genezise, az *értékekre alapított történetfilozófia* scheleri modellje előttünk áll. Nos, nem kétséges, hogy Scheler modellje teljes és nyílt szakítás minden modernizációval.

Hermann Broch szétesés-esszéje hasonló a Scheleréhez, de egyben tudatosan vállalt polémia is Schelerrel. *Az összeomlásra vagy megdöntésre Broch széteséssel válaszol. Ez a polémia igazi tézise.* Broch szükségszerűnek és nem rosszakarat diktálta evolúciónak látja a történéseket, s ami természetesen a legfontosabb, nem a keresztény értékek elleni „lopakodó” lélekmérgezésben vagy ressentiment-ban látja a nagy történetfilozófiai értékátrendeződés okait, de az egyes alrendszerek egymással vívott könyörtelen harcában, amelyek nemcsak a vallás tételes összefüggéseiben termelik ujja a *negatív univerzalizmus*, az egyedülletbe való visszavettség új univerzális létfeltételét.

Negatív univerzalizmus és Broch anarchia-fogalma avagy rend és szabadság

A Broch-recepció, egykor az ötvenes évek mindenoldalú újrakezdésének horizontja előtt, a szellemi hidegháború erőterében, később egy új regény és regényesztétika felfedezésének izgalmaiban, majd a neomarxizmus önkényesen kiválasztott ellenfeleként, később már a modern regény klasszikusaként az elmúlt fél. évszázad összes változásának engedett. E recepció számos rejtett és rendkívül fontos folyamata közül csak azt a sajátos jelenséget, hogy számos (gyakorlatilag a *legkülönbözőbb*) oldalról fordultak a szétesés-problematika felé olyanok, akiknek voltaképpen semmi közük nem lett volna Hermann Broch-hoz, azonban a saját világukban és értékrendszerükben az értékek feltartóztathatatlan szétmállásának jelensége a szó minden értelmében lenyűgözte őket. Ily módon az *Alvajárók* elkötelezett olvasó- és értelmezőtáborának egy jelentős része nem a regény esztétikai minőségéért, nem is a benne feldolgozott történelmi anyag okán vált e regényművészet hívévé, hanem a *szétesés-probléma szuggesztív ábrázolásáért*.

A negatív univerzalizmus alap-feltételrendszerével természetesen nemcsak a hagyományos írói, de az *alakpoétika* is, és aligha tévedünk, ha éppen August Esch-ben, az *Alvajárók*-trilógia második kötetének címadó hősében pillantjuk meg az új alakpoétika talán legsikerültebb változatát. Nem csodálkozhatunk azon, ha Broch alakjainak és ezen át az egész broch-i regényírásnak éppen az alakpoétikai elismerése váratott magára legtovább. Hiszen itt a műelemzés klasszikusan nehéz, sőt csapdahelyzetbe került. Egyrészt nem tudta (és bizonyára nem is akarta) kétségbe vonni a broch-i alakteremtés szuggesztivitását, senki máséhoz nem hasonlítható egyszerűségét, látszólagos eszköztelenségét, s mindennek bámulatos konfrontatív energiáit mondjuk a szétesés-esszé teoretikus részeivel). Viszont a hagyományos alakpoétika, éppen egy “filozofikus” regény esetében elsősorban a szereplők *szellemi arcain* keresztül próbált kapcsolatot találni a filozófiai tartalmakhoz (nem véletlen persze az sem, hogy az egyes szereplőknek ezek a “szellemi” arcai voltak az ideológiai gyanúk elsőszámú tárgyai is, hiszen ezeket lehetett elítélni, mint a szellemi arculat fogalmát valóban használó Lukács György tette Joyce és Musil esetében). Nos, a negatív univerzalizmus természetesen koherens és homogén szellemiséget hoz létre, amelynek meg *kell* nyilvánulnia az egyes szereplők

⁵ Ugyanott, 343. (Kiemelés az eredetiben - K.E.)

szellemi profiljaiban, ez azonban, ismét már adott definícióink szerint, minden csak nem a régi értelemben vett klasszikusan modern (és a cenzurális logika szemében oly kedves) *szellemi arcél* (s az sem véletlen, hogy erről az oldalról hosszú évtizedekig Thomas Mann-t játszották ki a szakmai kritika Musil, Broch és Kafka ellen, nem kétséges, Thomas Mann figuráinak megvolt a maguk hagyományos szellemi arculata.

August Esch-sel Broch megalkotta azt az irodalmi alakot, aki talán a legteljesebben mutatja fel mindazt, amit Broch saját szóhasználatára alapján anarchiá-nak, mi negatív univerzalizmusnak vagy a szétesés-logika alapján a magányba való visszavettségnek nevezünk. Esch természetesen nem felel meg a politikai eszmetörténet minden anarchia-fogalmának, viszont a politikai eszmetörténet és a politológia alapfogalmai *rendre érzéketlenek maradnak a valódi anarchizmus* legfontosabb kritériumainak egyike vagy másika iránt. Ennek egyik legkirívóbb problémája a demokratikus hatalomgyakorlás kritikájának visszatérő figyelmen kívül hagyása, de ugyanezt elmondhatjuk Broch anarchia-fogalmának egyik legfontosabb összetevőjéről is, mégpedig az ideális és szeriöz anarchizmusban mélyen és más, politikai mozzanatok is konstituáló kettős igényről, a szabadság és a rend egyidejűségének igényéről. Esch alakpoétikai nagyszerűsége annak a számos meghatározottságnak a zseniálisan egységesített megjelenítésében van, amelyeket az egész problematika komplexitásának egyes fazettái tesznek ki, amit lerövidített formában az *irodalmi* és a *gondolati* megközelítés egységes és vizionárius megjelenítési képességének nevezhetünk. Ennek egyik összetevőjét máris megnevezhetjük, olyan összetevőt, amelynek például regényelméleti dimenzióiról már többször is szót kellett ejtenünk. Esch alakjának nagyszerűsége annak is következménye, hogy a regényíró nem preformált, más műfajokban és műhelyekben kialakított szellemi tartalmak megjelenítésére talál ki a szó rosszabbik értelmében egy alakot, de annak, hogy eredeti és szuggesztív gondolati anyagot fogalmaz meg eredendően irodalmi formában (amelynek konkrét megvalósításait a negatív univerzalizmus feltételei veszik körül). Az, hogy ennek az egész eljárásnak a modern művészet és irodalom szempontjából kiemelkedő *legitimizáló* funkciója is van, magától értetődik, arról beszélve, hogy ezen a szinten már fel is oldódik irodalom és filozófia együttes artikulálásának *in abstracto* oly jelentékeny dilemmája is.

August Esch-re érvényesek Broch “első” regényelméletének alakpoétikai elvei, ideáltipikus alak, “alapgatartás”-t (Grundhaltung) testesít meg, Elsősorban az alak komplexitásából és filozófiai vonatkozásainak gazdagságából származó következmény, hogy maga Broch időről-időre más vonásokat emel ki jellemzésére. Nyilván ezek a mozzanatok is közrejátszanak abban, hogy az eddigi Broch-irodalom meglehetősen eltérően és értetlenül áll vele szemben. Egyrészt túlságosan tapadnak (a legitimációs szándék nyilvánvaló) Broch újmutatásaihoz, olyanokhoz is, amelyek nyilvánvalóan nem teljességre törő vagy alapvető jellemzések.

Kísérik Esch-t erotomán-libertinus természetére tett utalások, miközben illene észrevenni, hogy két legfontosabb szerelmi kapcsolata a trilógia második kötetében teljességgel anti- ha éppen nem a-szexuális. Mindez olyan összefüggésekben történik, amelyekben Broch teljes nyíltsággal Don Quichoté-nak mutatja Escht-t, akinek Dulcinea Ilona, a magyar származású mutatványosnő. Hajszára hasonlít ehhez az, ahogy más elemzők Broch-nak egy másik regénybeli auktorialis jellemzéséből építkeznek: “Kezdetben megéli a rend hiányát...és kész lenne arra, hogy a huszas-harmincas évek totalitáriánus mozgalmainak mintájára rendet

tegyen”.⁶ Esch kettős igénye a rend és a szabadság iránt, lám, így is megjelenhet a szekunderirodalomban! Egy további, ugyancsak makacsul visszatérő hibaforrás a broch-i alakpoétika ismeretelméleti-ideáltipizáló jellegének ignorálása. Így az a vélemény is képviseltetésre talált, hogy Esch individualitásra és öntudatra “eszmélésé”-t elbocsáttatása vezeti be.⁷ Nos, Broch érezteti az utcára kerülés és az öntudatra eszmélés kapcsolatát (ha ezt nem tenné, nem is lenne író), de egyrészt (ezzel az elemzővel szemben) nyomban újra álláshoz juttatja Esch-t (mégpedig egy vámhivatalba, ahol az “anarchizmus” emberének talán nem a legkönnyebb kiélnie belső hajlamait), de arra nem gondol, hogy a negatív univerzalizmus és a derengési állapot motiválta tudatállapotain egy munkahelyváltás gyorsan képes lenne változtatni.

Esch alakpoétikájának *esszenciája*, ami egy sor további döntő üzenetet is hordoz, Martin Geyringgel való közös jeleneteinek remekműű sora. Először meglátogat egy olyan munkásgyűlést, amelyen Geyring akarja megnyugtatni a felizgatott tömeget.⁸ A jelenlévő munkások Geyringet ezért a “kapitalisták zsoldosá”-nak majd “császári szocialistá”-nak gúnyolják.⁹ Mint e helyzet Brecht Tigris Brown-jára emlékeztető fináléja jelenik meg a rendőrség és letartóztatja - Martin Geyringet. Broch igen pontosan és minden félreértést kizárva foglal össze.: “Esch semmit sem értett, tulajdonképpen mér annál is kevesebbet értett, mint amennyit önmagának bevallott. Csak azt tudta, hogy bort kell innia, hogy rendet vigyen a világ dolgaiba...”¹⁰

És valóban, a szeme előtt lejátszódó helyzet minden volt, csak nem könnyen felfogható, Broch *remek paradigmát* alkotott. Esch-nek ugyanis a következő dolgokkal kellett egyszerre számot vetnie ahhoz, hogy a *rendet teremthessen a dolgok között*: 1) “Martin értékesebb volt, mint az összes többi ember”, 2) Martin, az “anarchista” mégsem volt önmagával igazán azonos, hiszen nem akarta felszabadítani a munkásokat, mert láthatóan meg akarta nyugtatni őket; 3) a munkások, akik felszabadítására feltette életét, kicsúfolták őt; 4) a rendőrség jött és őt tartóztatta le. Ha ezt a négy egyidejű és egyszerre érvényes tételt megpróbáljuk egyben elgondolni, hamar elmehet a kedvünk az Esch fölötti gúnyolódástól,

Broch hihetetlen logikával és ezért nagy meggyőző erővel állítja elénk a negatív univerzalizmus és a politika viszonyának paradigmáját, azt, hogy nem csak egy módon nem lehetséges *közvetlen* megoldást, az egyén felől nézve, *megváltást* találni a politikai ajánlásokban. Természetesen a negatív univerzalizmus embere számára sem mindegy, milyen politikai rendszerben él és abban milyen szerep jut neki, de a közvetlenül fellépő elsődleges szükségletet, a magányba való visszavetettséget a politika nem képes orvosolni (*sőt, Broch a trilógiában áttételesen azt is érzékelteti., hogy a derengési állapot, az “alvajárás” válik a politika kiinduló feltételévé*).

⁶ Karol Sauerland, “Broch und das mystische Denken”. in: *German Life and Letters*. New Volume, XI. No. 3. April, 1978. 247.

⁷ Monika Ritzer, *Hermann Broch und die Kulturkrise im frühen 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1988. 202. - Ez valóban elcsodálkoztató, hogy a kitünő műben egyszerűen nem vevődik észre a regénynek az a világos utalása, hogy Esch szinte rekordsebességgel talál magának új állást és anarchikus attitűdjét innentől kezdve alkalmazottként folytatja.

⁸ Fontos részlet, hogy Esch is anarchistának tekinti Martin Geyringet, s ezt a véleményét Hentjen mama (Mutter Hentjen) is osztja Ld.Hermann Broch, *Die Schlafwandler*. Eine Romantrilogie. Frankfurt am Main, 1978. 206

⁹ Ugyanott, 228.

¹⁰ Ugyanott, 229.

Hogy azonban Esch és Geyring párosának leglényegibb üzeneteit még jobban kihangsúlyozhassa, Broch még egy példaszerűséget sugárzó, ám íróilag tökéletesen megoldott és magával ragadó jelenetet épít be a regény második kötetébe. E jelenet során Esch meglátogatja Martin Geyring-et a börtönbe, ahová Esch szemében nemcsak teljesen igazságtalanul, de számára a világ egyszerre érthetetlen és egyben elviselhetetlenül kaotikus valóságát szimbolizálóan került. Esch itt is nyomban belekezd saját *rend-diskurzusának* a derengési állapot kidolgozott tudati pályáin megvalósuló perfekcionista kifejtésébe: "...végül is közömbös..., hogy valaki tisztességes-e vagy sem, mindenki mindig csak az egyik oldalon van, ő egyáltalán nem fontos, fontos csak az, hogy mit tett".¹¹ Esch számára szinte ideáltipikusan fontos ez az állásfoglalás, miszerint a "jó" emberi tett lényegesebb, mint a politikai párthovatartozás és amelyben Esch még mindig megpróbálkozik azzal, hogy társadalmi mozgásteret keressen a modern tömegember negatív univerzalizmusának s hogy az új magányosság megmaradt autonómiájával pótolja azt a politikai szférát, amellyel nem tud semmiféle kapcsolatot kiépíteni, és amelynek legjobb képviselője, az ő barátja, Martin Geyring, lám, teljesen ártatlanul itt ül a börtönben. Mindez *értetlenségének* újabb explicit artikulációját hozza el: "Amúgy sem tudja az ember, mi fekete és mi fehér. Minden összekeveredik".¹²

Mindezen a bevezetőn túljutva Esch újra össze tudja foglalni nemcsak a maga kettős, két irányban kinyúló igényét a szabadság és a rend iránt, de mindazokat a következményeket is, amik ebből szerinte Martin Geyring-re vonatkoznak: "Most már valóban viselkedj komolyan. A jövőért áldozod fel magad, ezt mondtad - ez az egyetlen, ami marad, hogy feláldozzuk magunkat a jövőért és bűnhődjünk azért, a mi megtörtént, egy becsületes ember feláldozza magát, másképp nem jön el a rend".¹³ E helyzet élességét még csak növeli és kiélezi, hogy ebben a pillanatban belép a börtönőr, és megfenyegeti Esch-t forradalminak ítélt, ám jórészt nem is értett szónoklatáért: "Itt nem tarthat forradalmi beszédek!"¹⁴ Miközben tehát Esch igaztalanul börtönbe vetett *politikus* barátja számára saját, ám könnyedén senki által el nem utasítható világnézetét fejt ki, a börtönben *hallgató* szociáldemokrata barátja *helyett* őt nézik politikusnak, annak minden negatív következményével együtt!

Amíg Martin Geyring életét az elnyomottak felszabadítására teszi fel, és eközben láthatóan nem szabadít fel senkit, miközben tisztelője *egy pillanattig sem tud megszabadulni a világ szabadságghiányos állapotának traumájától*, sőt, a Geyringgel történtek még csak növelik traumáját, Broch-nak sikerül ebben a tükörelentett, zseniális szimmetriában feketén-fehéren felmutatni a negatív univerzalizmus újabb fejleményeinek drámai és végérvényes következményét.

A felszabadítás intézményessé vált, s ezután nem képes közvetlen célt kínálni a negatív univerzalizmus szabadságghiánytól szenvedő egyénének. Ennek a tragikus dimenziójú fordulatnak a lényegét először csak a rendszerek nyelvén tudjuk kimondani mi is: maga a felszabadulás (a szabadság és rend egysége) *az egyik, valamelyik, alrendszer* saját területévé vált és - folytathatjuk tovább Broch-hal - innentől kezdve vonatkozik a felszabadításra is

¹¹ Ugyanott, 326.

¹² Ugyanott.

¹³ Ugyanott, 326-327.

¹⁴ Ugyanott, 327.

mindaz, ami a rendszerek egymással vívott élet-halál-harcára jellemző volt, és ami voltaképpen a magányba való visszavettség igazi oka.

Esch és Geyring jeleneteiben a kezdettől a véghez értünk el. Nem tud felszabadítani sem az intézményes forradalmár, sem az anarchista, a felszabadítás áttekinthetetlen intézménnyé vált, de a negatív univerzalizmus derengési állapota és annak kínjai a régiek maradtak.

Az a kérdés is rögtön megjelenik, vajon miért nem látja be *ebben a helyzetben* Esch saját egyidejűleg artikulált kettős igénytámasztásának *immanens tragikumát*, és miért nem képes esetleg e belátás hatására is megváltoztatni a maga alapvető identitását. Olyan kérdés ez, amelynek megválaszolásánál immár a regényíró, ha tetszik, a “művész” Hermann Broch egy vezető sajátosságával is szembe kell néznünk. Ez az August Esch, aki a “módszertani konstrukció”-ra épített alakpoétika jegyében született, ezen a ponton olyan pályára kerül, amit a mindennapi lét hozzá hasonló protagonistái valóban a legtöbb esetben már nem választanak. Ennek oka nem igazán fellelhető. A mindennapi lét a mindennapi problémák megoldásának terepe, amelyek végtelen mennyiségű apró akcióiból legjobb esetben a túlélés hosszú távú teljesítménye rajzolódik ki. Nos, a mindennapok szelekciójának tételét nem is szükséges mélyebb elmélettel szélesítenünk, ha ki akarjuk mondani: a valódi mindennapokban August Esch ragaszkodása a maga kettős igényeihez megsemmisüléséhez vezetne (mint ahogy Broch a maga kiváló ábrázolásában Esch “alvajárása”-t valóban igen szuggesztíven be tudja mutatni olyannak, mint amelyben Esch állandóan élet és halál között imbolyog).

Civilizációnk és kultúránk bázisán nem rendelkezünk argumentumokkal Esch-sel szemben, még ha hamar be is látjuk, hogy századunk emberének, mindennapi hősének és számos másnemű protagonistájának nem nyíltak nagyobb esélyei e kettős igény együttes és egymással összefüggő megvalósítására. August Esch tragédiája azonban nem kizárólag e kettős igény megvalósíthatatlanságában rejlik.

Broch nagyon tudatosan egy másik, sokkal konkrétabb dimenziót is kijelöl számunkra. Esch tragédiájának ezt az új dimenzióját az Eduard Bertrand-dal való szembesülés teremti meg. E szembesülés tetőpontján, az úgynevezett *Álom*-fejezetben válik világossá, hogy Esch - éppen a derengési állapot sajátos és a maga módján törvényszerű belső logikája alapján - Bertrand-ban pillantja meg annak a valóságnak az alapját, sőt, megszemélyesített alapelvét, amely ellen anarchiája irányul. Ugyanennek a logikának az alapján nyer értelmet az a gondolat is, hogy a forrón vágyott “megváltás” érdekében Bertrand-ot fel kell áldoznia. Éppen a szembesülés során derül azonban ki feltehetőleg maga Esch számára is, hogy Esch ugyanezt a Bertrand-ot nemcsak igen nagyra becsüli,¹⁵ de még az is, hogy Bertrand *az egyetlen ember*, aki őt, Esch-t, a maga kettős igényéhez való sorsszerű ragaszkodásában (amellyel túllép a mindennapi lét

¹⁵ Egy inkább triviális példa arra, miként tárul fel Esch előtt a derengési állapot sajátos *érzékelési* műveletében az előtte folyó történés mögött egy másik történés, az aktuálisan érzékelhető valóság mögött egy másik valóság: ”Kabátján (a portásról van szó -K.E.) az ezüst gombok nem egy egyenruha vagy livrée tartozékai voltak, de olyan lágyan és hűvösen csillogtak, mintha pusztán csak a csillogó reggel kedvéért varrták volna fel őket” (*Die Schlafwandler*, 335).- Egy többetmondó példa, amelyben Esch “saját” valósága annak “álomlogikájá”-val kapcsolatra léphet: “Most a szó ismét megjelent, de nem úgy suhant be, mint egy pillangó, hanem kattogva, mint egy villamoskocsi az éjjeli utcán jött be a szó ‘gyilkos’ és kiáltott. A halott továbbadja a halált. Senki sem élhet tovább. A halál mintha gyermek lenne, Hentjen mama a halott szabómestertől kapta és Ilona Korn-tól foganja meg” (Ugyanott, 353).- A II. kötetben egész sor utalás van arra, hogy és mint él Bertrand Esch tudatában. Ezen utalások részletes és célirányított elemzése fényes bizonyítéka lenne Broch művészi gondosságának, szemlélete gazdagságának.

kemény törvényein) valóban *megérti*. Nem csoda ezek után, ha Esch hirtelen felajánlja Bertrand-nak a szabadságot, Amerikába kellene mennie.

A tragikum ezen új dimenziójától több új értelmezés-változatot is felállíthatnánk. Broch mégis felhasználja a híres *álm-fejezetet* arra, hogy színesebbé és differenciáltabbá tegye Esch addig inkább a homogenitás felől bemutatott, ám még így is igen komplex világképét, és új megvilágításba helyezze azt. Bertrand ugyanis - a rituális áldozat, akit "fel kell áldozni", hogy a világ dolgai "rendbe jöjjenek", ez a Bertrand abban a hasonlíthatatlan örömben részesíti Esch-t, hogy oly maradéktalansággal és a lucidus éleslátásnak azzal a szeretethez hasonló empátiájával teszi ezt, hogy Esch-nek azt a beteljesülést kell éreznie, amire egész életébe hiába várt, és amelynek a boldogsággal azonos várakozása indította el benne annak idején az egymással összeegyeztethetetlennek tűnő két igény egyidejű artikulálását. A *megváltáshoz*, illetve a *megváltottsághoz* jut így közel, egy olyan pillanatban, amikor szimbolikus büntetést akart végrehajtani. Bertrand átlát rajta, de nemcsak Esch, ő is eljut e pillanatban a negatív univerzalizmus végső paradoxonjához, amely közelség már-már a *megoldást* és a *beteljesülést* is lehetségesnek mutatná. Esch-nek a rituális gyilkosság előtti pillanatban jutna osztályrészül az az összehasonlíthatatlan boldogság, hogy lényegében megértik és igenlik, valaki igazat ad neki a világ folyásával szemben. Bertrand átlátja Esch helyzetét, boldoggá teszi, de mivel ő sem tudja szétrobbantani a negatív univerzalizmus világát, az igazság kimondásával a megváltás lehetetlenségét is kimondja: "Senki sem látja a másikat a sötétben, Esch, és a ránk ömlő fény csak álom. Tudod, hogy nem tudlak itt tartani magamnál, bármennyire is félsz az egyedüllétől. Elveszett nemzedék vagyunk, én is csak a saját dolgaimat tudom intézni".¹⁶

A negatív univerzalizmus tipológiai helye

Hermann Broch alrendszerbe be nem sorolható koncepciójának az "új magányosság"-ba való "visszavetetés"-ről csupán egy korabeli megfelelőjét ismerjük, mégpedig Hannah Arendt koncepcióját a "polgári osztálytársadalom" szétbomlásáról az Első Világháború folyamatainak következtében. Az, hogy az Első Világháború önmagában is közös mozzanat, csak megerősíti mindazt, amit az un. "rekonstrukciós" gondolkodás összefüggéseiről az előzőekben mondtunk. Arendt elmélete továbbá - ellentétben Broch-éval - nehézségek nélkül besorolható egy-egy alrendszerbe, hiszen egyértelműen szociológiai jellegű. Arendt szerint az Első Világháború számos folyamata töri össze azt a dinamikus és az akkori közvetlen közelmúltban kialakuló modern polgári osztálytársadalmat, amit mint a századforduló társadalmát ismerünk.

Nem lehetséges ezen új emberi létfeltétel, *condition humaine*, vagy más szóval, új *egzisztenciális* problematika teljességét elemeznünk. Egy lényeges pozitív meghatározást azonban mindenképpen célszerű megadnunk: "...arról van szó, hogy egyetlen individuum az, aki egyesíti a hóhért és az áldozatot, hogy tehát *egyetlen szféra képes egyesíteni magában a legheterogénebb elemeket*, és mégis, az individuum, mint e valóság hordozója, teljes természetességgel és abszolút magátólértetődőséggel mozog ebben a valóságban..."¹⁷ S továbbá: "...normálisnak tartjuk magunkat, mert lelkünk minden szétszakítottsága ellenére minden logikus motívumok szerint történik bennünk..."¹⁸ Az új létfeltétel, az új *condition humaine*, a valóság "valóság"-státusának kérdését téteti fel Broch-hal: "Van-e ennek a

¹⁶ Ugyanott, 338.

¹⁷ *Die Schlafwandler*.. Frankfurt am Main, 1978. 402.

¹⁸ Uo. 403.

szétszakadozott életnek még valósága? Van-e e vadul burjánzó valóságnak még élete?"¹⁹ Ami Broch-nál az "új magányosság", az Hannah Arendt-nél a lelki készütség, diszpozíció a totalitáriánus ideológia, értékek és valóság elfogadására. Arendt elmélete szociológiai, ezen a ponton be is fejeződik, Broch valódi elemzése azonban itt kezdődik.

Kézenfekvő, hogy Broch új filozófiai vízióját a "magányosságba való új visszavettség"-ről elsőként a huszadik századi *egzisztenciálfilozófia* legfontosabb paradigmáival kell összehasonlítanunk. Nem zárható ki ugyanis eleve, hogy az "új magányosság" nagyobb problémák nélkül integrálható lehet az egyik vagy másik ismert egzisztenciális paradigmába, de talán az sem, hogy ebben az esetben a broch-i koncepció imént említett kvázi-religiózus elemei is új szerepet játszhatnak, amennyiben például ezek hatására az új broch-i *condition humaine*t mondjuk a vallásos egzisztencializmus paradigmájába kellene besorolni. Ebben az összevetésben kiderülhet, s ezzel eljutunk a broch-i koncepció egyik legfontosabb koordinátájához, a broch-i koncepció mégsem egzisztenciálfilozófia. "Egzisztenciális"-nak nevezhető ugyan egy teljesen szabad és paradigmatikusan kötetlen értelemben. *Eltér* azonban a huszadik század egzisztencialista paradigmájától két lényeges, egymással összefüggő vonásban. Az ismert egzisztenciális paradigmák kivétel nélkül ugyanis úgy jutnak el a maguk "egzisztencia"-fogalmáig, hogy lassan és szisztematikusan megfosztják az embert annak összes tárgyi meghatározottságától (szociológiai, politikai, társadalmi, stb.) s az így megmaradt "ember" problematikáját tekintik "egzisztenciális"-nak.²⁰ Ezzel szorosan összefügg, hogy a kurrens modern egzisztenciálfilozófiai paradigmák a maguk reduktív létrejövetele után definíció szerint *történetietlenek*, Hermann Broch új *condition humaine*je azonban a legnagyobb mértékben történeti, egy korszak határát jelzi, s a történetiség még a *condition humaine* legközvetlenebb definíciójába is beszűrődik, amikor is Broch a magányosságba való "*visszavettség*" mozzanatos, s ezért történeti és konkrét elemét hangsúlyozza.

A következő, kivételesen fontos összehasonlítási alap a broch-i értékeken alapuló történetfilozófia kategorizációjánál az *abszurd*dal való összevetés. A broch-i "új magányosság" az imént felsorolt és ismertetett néhány vonásával együtt annyiban természetesen maga is "abszurd", hogy érzékenyen konfrontálódik a lét sebes és minden szempontból fenyegető értelemvesztésével. Mi más az "új magányosság", mint értelemhiány vagy értelemvesztés? Amíg azonban a paradigmaticusnak tekinthető abszurd gondolkodás befejezett állapotnak tekinti az értelemvesztett állapotot, "normális"-nak a "nem-normális"-t (mely szemléletből a maga művészi eszközeinek és lehetőségeinek nagy részét is meríti), a broch-i "új magányosság" sajátos *negatív univerzalizmus*, egy pillanatra sem tud elszakadni értékvesztett állapota tragikumának érzésétől és egy pillanatil sem tudja "normális"-nak elfogadni azt, ami szemében elfogadhatatlan.

Az abszurd minden további nélkül képes lenne felismerni önmagát Broch e negatív univerzalizmusában, a negatív univerzalizmus (e ponttól kezdve az "új magányosság" terminus helyett már ezt használjuk szívesebben) azonban, jóllehet önmaga is abszurdnak tekinthetné önmagát, minden erejével tiltakozik ez ellen az azonosítás ellen.

¹⁹ Uo. 402. A német szöveg kifejezőbb: "Hat dieses verzerrte Leben noch Wirklichkeit? hat diese hypertrophische Wirklichkeit noch Leben?"

²⁰ Egészen általánosan utalnánk e sorok írójának filozófiai-tipológiai munkáira, azzal a megjegyzéssel, hogy éppen ez az oka annak, hogy miért van olyan kevés explicit egzisztenciálfilozófia, amikor pedig hat milliárd embernek van valós pozitív egzisztenciája.

A következő igen fontos koordinátát a broch-i negatív univerzalizmus meghatározásában a *nihilizmussal* való összevetésnek kell jelentenie. Itt is elmondható, hogy jóllehet a nihilizmusnak fel kell ismernie önmagát a negatív univerzalizmus érzékelésekor, a negatív univerzalizmus, most már mondhatjuk így is, semmiképpen sem lehet nihilista, hiszen, ha negatív módon is, őrzi a maga univerzalizmusát.

A sajátosan broch-i negatív univerzalizmus az eddigi három nagy és minden szempontból "meghatározó" lehetőségénél (egzisztencializmus, abszurd, nihilizmus) valamivel közelebb áll a *messianizmusok* nagy csoportjához. Nem is véletlen, hogy a Broch számára is meghatározó világtörténelmi fordulat számos messianisztikus áramlatot is a felszínre dobott. A broch-i negatív univerzalizmus azonban sajátos, ám igen logikus módon, *negatív messianizmusnak* tekinthető. A broch-i ember ugyan maga is gondol arra, hogy Messiásként megváltsa az "új magányosság" negatív univerzalistáit, ennél is inkább azonban vár arra, hogy őt váltsák meg az új *condition humaine* nem Albert Camus értelmében vett sziszifuszi kínjaitól.

Broch és a pszichoanalízis

Hermann Broch pályájának szinte minden állomásán rendkívül nagy szerepet játszik *Freud*. Kezdetben Freud egy hatalmas szellemi impulzus-tömegnek egyik eleme csak, aki ráadásul még a később kizárólag az ő nevével asszociálható mozzanatok felmutatásában is csak egy hosszú, rendkívüli neveket tartalmazó gondolkodói sor egyik tagja, hiszen akár csak a modern erotika reflexiójában is a fiatal Broch számára *Nietzsche*, *Strindberg*, *Weininger* és *Schopenhauer* jelentenek elsődleges kiindulópontot. A fiatal Broch gondolkodása nemcsak egyike a legbonyolultabbnak, de épp ebben a bonyolultságában rendkívül tipikus is. Amikor a fiatal Broch például a művészetet a "kultúra szexualitása"-nak nevezi,²¹ a freudi szublimáció-gondolatot saját önálló kulturfilozófiai gondolkörébe építi bele, amit ugyancsak elképzelhetetlen lenne közvetlenül vagy kizárólagosan freudi módon értelmezni.

A hatástörténeti vizsgálódás bonyolultságát szinte a szélsőségekig fokozza, hogy Sigmund Freud Hermann Broch-nak, *a teoretikusnak is* gyakori hivatkozási forrása, mégpedig számos egymástól eltérő perspektívában. Freud felidézésének egyik leggyakoribb dimenziója Broch tudományfilozófiai módszertana, itt Freud nem ritkán a marx-i módszertan kíséretében lép fel, mint a mélyen átgondolt, a szó szoros értelmében "elméleti" igényű módszer-modell. Visszatérően idézi fel Broch a tudományos elmélet "modellképző" mozzanatainak illusztrációjaként a "képzet", "ösztön", "elfojtás" fogalmait, miközben megkülönbözteti az elmélet alapjául szolgáló "valóság"-elemeket az azokat funkcionalizáló, mozgásban tartó mechanikus képzetektől (melyek minden további nélkül az irodalomteoretikus Broch "valóságzó" - "szintaxis" - differenciálás tudományelméleti megfelelőiként is felfoghatók).²²

Broch azonban nemcsak saját tömegpszichológiáját vezeti le tudománymetodológiaiilag korrekt módon Freudéból, de eseményeket vagy személyeket teljesen iskolázott pszichoanalitikus terminológiával képes elemezni. Egyik levelének Hitler-elemzése akár önálló analitikus teljesítményként is megállná a helyét: "A 'tisztaság' fogalmában ezen egész viselkedés megragadható: ez - freudi módon szemlélve - egy homoszexuális, nekrofil perverziókkal rendelkező onanista viselkedése (homoszexuális hullagyalázás), a neurotikus

²¹ Hermann Broch, "Kultur 1908/1909". in: *Philosophische Schriften* 1. Kritik. Frankfurt am Main, 1977. 13.

²² Freud tudománylogikai modellalkotásának elemzését lásd pl. Hermann Broch, *Massenwahntheorie*. Beitrage zu einer Psychologie der Politik. Frankfurt am Main, 1979. 44.

vonásokat azonban elborítják a pszichotikusok. Az üldözési- és nagyzási örület egymáson helyezkednek el, mellettük egy örült zseniális felismerései, és mindennek kényszerűen semmit-akarássá (Nichts-Willen), tehát igazi megsemmisítés-akarássá kell válnia, mivel kötelékei alól éppen pszichotikusan szabadul fel”.²³

Hermann Broch Freud-értelmezésének *társadalomlélektanilag* bizonyosan legfontosabb eleme az u.n. “*derengési állapot*” (“Daemmerzustand”) problémaköre. Mint Broch Freud-interpretációjában minden, ez is többretegű értelmezési lánc, amelynek csak legfontosabb két mozzanatára szeretnénk utalni. Broch Freud tömeg-pszichológiáját továbbfejlesztve releváns önálló tudatállapot-fenoméneként jellemzi e “*derengési állapot*”-ot, amit joggal önálló pszichológiai felfedezésének is tekinthetünk. Ezt az állapotot Broch azután történetileg is szituálja, amennyiben az Első Világháborút követő összeomlás legfontosabb mentális produktumának éppen a “*derengési állapot*” tömeges elterjedését tekinti, e társadalomlélektani fenomént ily módon valódi világtörténeti aktualitással ruházza fel. A “*derengési állapot*” ezen kettős megalapozottsága vezet annak irodalomelméleti funkcióihoz, amelyek egyik realizációja a freudizmus talán legizgalmasabb megvalósult változatát hozza létre, az európai polihisztorikus regény broch-i változatát²⁴, amely mindennek előtt az *Alvajárók*-trilógiában döntően a “*derengési állapot*” feltevésére épül, a társadalomlélektani alapzat közvetlenül irodalomelméleti konzekvenciákhoz vezet.

A “*derengési állapot*” broch-i leírása a freudi “*tudatalatti*”-ból indul ki. Miközben a számos ponton átfedi azt, Broch nyomatékosan hangsúlyozza, hogy sem a freudi tudatalatti, sem a korábbi filozófiák “*tudattalan*”-ja (das Unbewusste) nem teljesen adekvát jelölések a “*derengési állapot*” jelenségeinek kifejezésére. Részben ugyanis, úgyis, mint a természeti állapot maradványai, a “*derengési állapot*” elemei a “*tudatalatti funkciói*”.²⁵ Emellett azonban ez az “*emberi racionalitás*” produktuma is. Így adódik, hogy a “*derengési állapot*”-ban mintegy benne “*úsznak*” a világ racionális feldolgozásának elemei is, az irracionalitá, a tudatalatti mozzanataival a legszerveesebben és legteljesebben összekeveredve. Így a “*derengési állapot*” társadalomlélektani hiposztázálása rendkívül termékeny átmeneteket teremthetett meg az “*igazi*”, a “*valóságos*” emberi tudat értelmezése, majd ábrázolása számára is.

A belső monológrol, az u.n. “*tudatáram*”-ról van szó. A modern irodalmi eljárások kevés változatát támadták annyira és annyi oldalról, mint éppen a belső monológot, s korántsem csupán a lukácsi sztálini-poszt sztálini szellemiségű realizmus-elmélet Anti-modernista ressentiment-jának folyományaként. A legtöbb támadás éppen nem szélsőségesen avantgardista jellege miatt ostromozta ezt a módszert, inkább legitimációját vonta kétségbe. Ilyen összefüggésbe helyezve érthetjük meg igazán Broch “*derengési állapotá*”-nak (Daemmerzustand) jelentőségét, hiszen ezzel ő a belső monológnak antropológiai, ha tetszik, ontológiai megalapozást adott, mindezt még történelmileg is verifikálta és konkretizálta

Pedig a tudatáram irodalmi technikája mindig is egyike volt a legvitatottabb eljárásoknak. Kétségbe vonták a *belső monológ* legitimitását azzal az érveléssel, hogy nem csak nyelvi formában tudunk gondolkodni (Wyndham Lewis), hogy a belső monológ csak az olvasó

²³ Hermann Broch, *Briefe*. 3. kötet, Frankfurt am Main, 1981. 418-419.

²⁴ Ld. Kiss Endre, Hermann Broch elmélete a polihisztorikus regényről. Budapest, 1981.

²⁵ Hermann Broch, *Massenwahntheorie*, 71.

tudatában áll össze “jelentés”-sé (E. R. Curtius), olvasó-nlküli tárgyiassága tehát vitatható. Az az érvelés is megjelent, miszerint a belső monológ modern-klasszikus formája, a Joyce-féle, “mesterséges” képződmény, hiszen nem képes hitelesen visszaadni a tudatáram valóságát (Auguste Bailly).²⁶ Látható, hogy Broch “derengési állapot”-az a problémák jó részét valóban megoldja, hiszen a belső monológot, a tudatáram technikáját kivonja a tisztán esztétikai-irodalomelméleti kontextusból, az emberi lét egy autentikus megnyilvánulási szintjét választva az irodalmi ábrázolás valóságos tárgyául.

A “derengési állapot”, mint egy regény alapja a maga módján egyesít esztétikai és lélektani mozzanatokot. A freudi tudatalatti klasszikus szöveggé válásának útja az analitikussal való kommunikáció során alakul ki, a pszichoanalitikus “tudatáram” ezen az úton válik szöveggé. A “derengési állapot” azonban egészen más úton válik nyelvvé és szöveggé, ami széles felületen egyenlő az epikai “point of view”, a “Standort des Erzählers” problémájával. A “derengési állapot” regénybeli megjelenése forradalmasítja a nagyepikában megjelenő írói pozíciót. Hermann Broch-nak, mint epikusnak, legnagyobb érdeme, hogy ezt a kiinduló helyzetet esztétikailag klasszikus módon, optimálisan és kimerítően kamatoztatja. A “derengési állapot”-ra felépített polihisztórikus regény broch-i változata úttörő és további elemzésekre is méltó módon egyesíti a két vezető írói álláspontot, az u.n. “mindentudó írói”, illetve az egyes szám első személyű előadás legfontosabb elemeit.

A “derengési állapot” leírása mindenképpen új értelemben vett, az eddigi mindentudásnál is nagyobb, *határtalanul intim* mindentudással rendelkező író feltételez (aki ebben a vonatkozásban méltó megfelelője magának a pszichoanalitikusnak, aki sokszor ironikusan kiemelt módon “mindentudóbb” magánál a kezelnél is), a másik oldalról azonban a “derengési állapot” tartalmaiba való lemerülés, azok ábrázolása olyan intimitást teremt az írói dikció és az ábrázolt tudat között, ami megközelíti, ha éppen nem éri el a közvetlen egyes szám első személyű ábrázolás hasonló minőségét Mindezt, tehát a tiszta formájú derengési állapot irodalmi ábrázolását, természetesen arról az oldalról is meg lehet közelíteni (ami új oldalról mutathatja az itt keletkező irodalomelméleti és prózapoétikai kérdések szinte korlátlanul széles lehetőségeit), hogy egy ilyen szövegben az író a *médium* szerepét veszi át, aminek *pszichológiai lehetőségét a negatív univerzalizmus tartalmainak az egyes egyéneket összekötő közössége teremti meg* és amelynek egyik legfontosabb irodalomelméleti következménye a *metodikus konstrukció* más elemeinek *felértékelődése volt*, hiszen a médiummá váló író ábrázolási stratégiáit az írói döntések más szintjének kell hordoznia.

Freud egészen rendkívüli kihívást jelent a filozófus és metodológus Hermann Broch számára a filozófiai rendszerkonstitúció legátfogóbb kérdései tekintetében is. Broch filozófiai “discours”-ja számos más iskola fontos elemeiből építkezik, ezeket az elemeket végső soron egy egészen eredeti leibniziánus egység-vízió jegyében egye siti.²⁷ Ebből a lehető legátfogóbb szempontból ismételtén visszatér a freudi gondolkodás tudománylogikai szerkezetének problémájához és rendkívül egyértelmű, kifejtett formában teszi szóvá azt, hogy Freud, lényegében összes korszakában, megmarad az u.n. “bipoláris” gondolkodás keretei között

²⁶ Ld. Stuart Gilbert, *James Joyce's Ulysses*. Első kiadás, 1930. 24-25.

²⁷ Ld. Endre Kiss, “Hermann Broch im Lichte der poststrukturalistischen Philosophie” in: *Cahiers d'Etudes Germaniques*, 1989/16.87-91.

(24).²⁸ E megállapításnak hatalmas tétje van magára Broch gondolkodására vonatkoztatva is. Ha ugyanis Freud a bipolaritás mindenkori konkrét tartalmait egy közös elvre kívánta volna visszavezetni, nyomban olyan leibniziánus szerkezetekhez jutott volna, mint maga Broch: “A freudi lélekmodellnek legalábbis két mozgó elvet kell követnie, mivel (Freud - K.E.) sehol sem kísérel meg, hogy e két “öserőt” egy közös gyökerre vezesse vissza”.²⁹ Broch tehát mindvégig úgy is pillant Freudra, mint aki majdhogynem az ő filozófiai “discours”-jához egészen hasonló nagy gondolatrendszert hozott létre. Ezzel ő is egyike azoknak, akik el tudnák képzelni a freudi gondolatrendszer egy fajta szisztematizálását, amelytől Freud mindvégig rendkívüli módon elzárkózott. De akárki oldaláról szemléljük is e közös összefüggést, e tény mutatja legjobban, hogyan jelent meg Sigmund Freud pszichoanalízise Broch gondolatrendszere alternatívájaként is. Ő annyiban módosíthatja fejezetünk fő tendenciáját, hogy *ő nem a pszichoanalízis, de a tudományelmélet területén érezte magát egy rivális elmélet birtokában.*

Hermann Broch életének minden szakaszában intenzíven foglalkozott Freuddal. Mindenoldalú kritikai attitűdje és egyedi szellemi igényei ellenére mindenkor elfogadta a pszichoanalízis alapigazságait és azok gyakorlati következményeit. Saját pszichológiai tételezéseit is túlnyomórészt a pszichoanalízis nyelvén és segítségével fogalmazta meg, arról nem is beszélve, hogy a pszichoanalízis saját pszichológiai- és sorsproblémáinak megoldásában is a legnagyobb mértékben szerepet játszott. E folyamat háttérére és tényeire sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre kielégítő dokumentáció, mindennél többet mond azonban, hogy a huszas évek hosszú emberi és alkotói krízisét egy pszichoanalitikus kezelés tudja csak feloldani, és csak ezután lesz képes egy hallgatással töltött majdnem teljes évtized után papírra vetni fő művét, az *Alvajárók*-trilógiát.³⁰ Broch egyik legélesebb szemű ismerője, Canetti, így ír erről: “Olyan erőteljesen követte Freudot, hogy egyáltalán nem riadt vissza attól, hogy komoly és spontán beszélgetésekben ne alkalmazza annak szakkifejezéseit azok teljes, kétségbe nem vont jelentésében. Tekintet bevéve nagy filozófiai olvasottságát, ennek hatnia kellett rám, bármily kellemetlennek is éreztem ezt, mert ez azt jelentette, hogy Freudot Kanttal, akit nagyon tisztelt, Spinozával és Platónnal helyezte egy sorba. Azt, ami az akkori bécsi nyelvhasználatban a legköznapibb banalitássá vált, olyan szavak mellett ejtette ki, amelyeket évezredek tisztelete, de a saját tisztelete is emelt szentté”.³¹

A “derengési állapot” tehát nem csupán az új magányosság világállapotának *pszichológiai realizációja*, de - regényelméletileg is releváns tényezővé növi ki magát. Forradalmasítja az elbeszélő szerepét és funkcióját, aki - természetesen *nem* minden addigi funkciójának teljes dekonstrukciója mellett - hosszú szakaszokon a szó egy új értelmében válik közvetítővé, *médiummá*. Egyfelől ugyanis tisztában vagyunk azzal, hogy az elbeszélő nélkül nem kerülhetnének a derengési állapot tartalmainak tudatára, de egyúttal az is magától értetődő, hogy *jó esetben*, azaz az eredeti írói koncepció érdemleges sikerének esetén, a derengési állapot “árama”, a már Joyce-nál is részletesen leírt *tudatáram*, hatalmas szabadságfokkal

²⁸ Az osztrák gondolkodás, elsősorban a pozitívizmus bipoláris szerkezetéről ld. e sorok írójának már idézett összefoglaló munkáit Ausztria-Magyarország filozófia- és eszmetörténetéről.

²⁹ Hermann Broch, “Werttheoretische Bemerkungen zur Psychoanalyse”. in: *Philosophische Schriften 2. Theorie*. Frankfurt am Main, 1977. 177.

³⁰ Ironikus módon úgy oldhatnánk fel ezt a problémát, hogy Broch tulságosan is nagy szellemi képességekkel és tulságosan is kiterjedt tudással rendelkezett *mindeddig* ahhoz, hogy egy intenzív pszichoanalitikus lemerülés nélkül teljesen az irodalomnak tudta volna szentelni magát.

³¹ *Das Augenspiel*, 42.

rendelkezik, önszervező hatalommal, amely kezdettől fogva leveti magáról azt a lehetséges látszatot, hogy a szó bármelyik lehetséges eredeti értelmében véve az *írói narráció* része legyen.

A “derengési állapot” broch-i leírása a freudi “tudatalatti”-ból indul ki (napjainkban inkább *tudattalannak* nevezik ezt). Miközben a “derengési állapot” számos ponton átfedi azt, Broch nyomtatékosan hangsúlyozza, hogy sem a freudi tudatalatti, sem a korábbi filozófiák “tudattalan”-ja (*das Unbewusste*) nem teljesen adekvát jelölések a “derengési állapot” jelenségeinek kifejezésére. Részben ugyanis, úgyis, mint a természeti állapot maradványai, a “derengési állapot” elemei a “tudatalatti funkciói” is. Emellett azonban ez az “emberi racionalitás” produktuma is. Így adódik a “derengési állapot”-ban mintegy *benne “úszik”* a világ racionális feldolgozásának elemei is, az irracionális, a tudatalatti mozzanataival a legszervezesebben és legteljesebben összekeveredve. Sőt, e “racionális” elemekből általában a konfliktus magvak, *a traumák, a meg- és feloldhatatlanságok, azaz a racionális világfeldolgozás* mindenki, azaz nemcsak a derengési állapot aktuális szubjektuma számára legnehezebb elemei válogatódnak ki, úgyhogy a derengési állapot esetében “racionális”-nak és “irracionális”-nak *igen komplex és semmiképpen sem triviális újabb komplexumai válogatódnak ki.*

Ezekhez a rendkívül differenciált új komplexumokhoz eljutva már az is könnyen beláthatóvá válik, *miért olyan rendkívül termékeny* heurisztikus, de írói-ábrázolói lehetőség a valóságos emberi gondolkodás, a valóságos emberi tudat, vagy egészen egyszerűen *a valóságos ember* értelmezésére és leírására. A “derengési állapot” nemcsak egy addig még (a kivételek nagyon ismertek, de nem változtatják meg ezt a tendenciát) gyakorlatilag az irodalom vagy a pszichológia számára egyáltalán nem megnyitott ábrázolási lehetőséget jelentett (*nem tudjuk, azon csodálkozunk-e jobban, hogy az irodalom, vagy azon, hogy a pszichológia nem érdeklődött mindaz idáig a derengési állapot iránt*). Nem merül ki azonban Broch jelentősége abban, hogy egyáltalán középpontba helyezi *a derengési állapot emberét vagy másképp fogalmazva, az emberi derengési állapotot.* Úgy tette ezt és úgy értelmezte a derengési állapotot, hogy azt esszenciális tartalmak (*addig ki nem fejezhető és ezért fel sem fedezett*) kifejezésére tette alkalmassá, azon a nyomvonalon haladva, hogy túllépett az irracionális irányában a racionálison, de a racionálist egyáltalán nem triviálisan értelmezte, hanem engedett a derengési állapot természetes logikájának és mozgásirányának és, ahogy azt az imént megneveztük, a leglényegesebb, a legmeg- és feloldhatatlanabb kérdéseket, az *univerzális traumákat* engedte be a derengési állapot racionális szelekciójába. S ha az irracionális ábrázolását egy fajta esszenciaizmusnak láthatjuk, az így értelmezett racionálisnak az irracionálissal való léthez kötött elegyítése az *esszencializmus sajátos hatványozásának* is definiálható, ami méltó tárgya annak az irodalomnak (és művészetnek általában), amelyik oly gyakran küzd saját legitim tevékenységének konkrét meghatározásáért, s igen természetes döntésnek tűnik már az is, hogy a fő mű címe éppen azzal az *alvajárással* kapcsolatos, ami maga sem más, mint az újonnan értelmezett és újonnan instrumentalizált *derengési állapot* egyik szinonimája.

A pszichoanalízis és a bécsi kultúra viszonyának pusztá felvázolása is összefüggések miriádjának felidézésével jár. A közös kultur- és társadalomtörténeti háttér, a kapcsolattörténet, a szorosabb értelemben vett hatástörténet, az egyes mozzanatokban megjelenő párhuzamok a pszichoanalízis és a többi írói-gondolkodói életmű között, majd a makro összefüggések a pszichoanalízis és ezen oeuvre-ök összevetésében nagyszámú és egyenként is bonyolult feladatot jelentenek.

A pszichoanalízissel szemben távolságot tartó attitűdök egy részében azonban egészen más motívum-sor is megnyilvánult. Akár az írók, akár más tudósok, néha még politikusok is *rivális* elméletként tekintettek a pszichoanalízisre, annál az egyszerű oknál fogva, hogy ők is dolgoztak átfogó, a kidolgozottság eltérő fokán álló pszichológiai elméletekkel és elméleteken. Jól ismertek már az Otto *Weininger* és Freud közötti súrlódások a prioritások kérdésében. Nem pusztán “ideológiai”, de az elmélet mögött álló antropológiai-pszichológiai előfeltevések eltérése miatt határolja el magát a pszichoanalízistől konstruktív és megértő módon az *ausztromarxizmus*, és alapvetően a saját, elméleti forma nélkül is elméleti rangú emberkép végleges pozícióiból tekint (és támad) rá Karl *Kraus* és Robert *Musil*. Olyan “mező”-ben keletkezik tehát Freud tani tása, amelyben igen gyakoriak a hasonló igényű, ám nem egyszer gyökeresen ellentétes kiindulású és tartalmakkal rendelkező törekvések. Ebbe az összefüggésbe ágyazhatók be egyébként Freudnak mind *Popper-Lynkeus*, mind *Schnitzler* a magáéhoz hasonló gravitációiról tett jól ismert elismerő megjegyzései is. Amennyiben az imént a “mező” metaforáját használtuk, úgy most ezt kiegészítve olyan rendkívül “sűrű” és “intenzív” mezőnek kell a pszichoanalízis keletkezését elképzelnünk, amelyben Ausztria-Magyarország felvilágosító pozitívizmusa (*Popper-Lynkeus*) és modernségének vezető irányzata, az impresszionizmus (*Schnitzler*) is a pszichoanalízis párhuzamos, sőt, rivális törekvéseként léphettek fel.

A tömegek pszichológiája

A szűkebben tömegpszichológiai kutatás és reflexió előfeltételei jelentősen eltérnek Broch és Freud, illetve Canetti munkássága között. Amíg a tömeg felfogása Canettinél sajátos “vad” fenomenológiai módszer alkalmazásával történik, a tömeg Broch-nál nem más, mint azok halmaza, akikre mint individuumokra a *negatív univerzalizmus* létállapota volt jellemző, amivel rögtön egyén és tömeg ez esetben tudománylogikailag is meghatározott viszonyának egyik markáns változata jön létre.

Amíg Canetti szuggesztív eljárásának végeztével azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, vajon mi magunk nem vagyunk-e része a tömegnek s nem folynak-e körülöttünk is olyan titokzatos tömegképződési folyamatok, amelyet mindaddig észre sem vettünk, Broch-nál a tömeg a negatív univerzalizmus kiterjesztésével problémák nélkül jön létre és az erkölcsi elemekkel kimerítően feldúsított teoretikus pozícióval semmiképpen nem jár együtt az, hogy magunkat is azzal a szuggesztív közvetlenséggel kelljen a tömeg részének éreznünk, mint ez Canettinél történik.

A Hermann Broch által leírt tömegképződés nem annyira közvetlenül pszichológiai, mint inkább történeti, a tisztán lélektani előfeltételek voltaképpen már az individuumokat kitermelő és középpontba állító korszakokban megszületnek, nem is beszélve arról, hogy a negatív univerzalizmus alapmagatartása, az alvajárás, az értékek szétesettségének történeti korszaka szinte önmagukban azonosak azzal a feltételrendszerrel, ami a külső viselkedésében a Canetti és Freud tömegére emlékeztető képződményt létrehozza.

Broch *félúton* áll Freud és Canetti között, *nála nem abban a mértékben “normális” jelenség a sajátos történelmi helyzetekben tömeggé váló individuum, mint Freudnál, de a tömeg nem is jelent minőségileg eltérő, sőt, ontologizált létformát, mint ahogy ez Canettinél történik. Canettinél minden társadalom a potenciális tömegjelenségek szint ere (ahogy nem egy demokratikus politikus számára a demokrácia minden deficitje mindig “minden” társadalomra jellemző jelenség volt), Broch-nál ez az új, a modern, az értékvesztett társadalmakra igaz.*

Broch felt üdő és sok esetben inkább lelki, mint szigorúan tárgyi okokkal magyarázható kötődése Freudhoz e területen is megmutatkozik. Bár Broch tömeglélektana szorosabb értelemben nem tekinthető freudi koncepciónak, típusában azonban inkább freudiánus (szemben akár a legszélesebb *Le Bon*-i, akár a Canetti-féle hagyománnyal). Az “én-kitágulás” és az “én-beszűkülés” az a két alapirány, amelyek közül az utóbbi létrehozta *pánik* egyenesen vezet a “tömeg” kialakulásához.

Mindenesetre az “én-beszűkülés” kiváltotta pánikot az “én-kitágulás” ígérete (vélt vagy valódi) orgiasztikus ígérete egészíti ki. Így a tömeg Broch-nál az én-beszűkülés és az én-kitágulás sajátos kombinációja, s ez a képlet egyben érdekes átmeneteket teremt az egyes nagy tömegpszichológusok rendszerei között.

A Freud-ból Broch-on át vezető paradigmatis úthoz viszonyítva Elias Canetti *Tömeg és hatalom* -ja radikális újakezdést jelent. Nem kevesebbet kíván meg olvasójától, minthogy e diskurzusba való belépés után lépésről-lépésre lassan kivetkőzőn szokott fogalmaiból, evidenciaérzeteiből és az emberi valóság új felé pítésébe lépjen be, amelynek teljessége fokról-fokra egyre gazdagabban rajzolódik ki előtte. Ez az új világ egymással találkozó emberek mozgásaiból alakul ki, s a találkozások különböző típusaiból létrejönnek a *tömeg* különböző típusai. Az emberek és a tömegek mozgásai alakot öltenek. Belső logikájuk észrevétlenül már *legitimálja* a tömegek mozgásra épített új világberendezést.

Canetti ezt a tömegpszichológia számára kezdetben történetileg új jelenséget a maga módján általánosította, s már *mint tömegpszichológiát* ezt egy *történeti-történetfilozófiai hermeneutika* alapjává tette meg, sőt, ahogyan azt kidolgozta, azzal gyakorlatilag történetfilozófiát csinált a tömeglélektanból. Értelemszerűen az összes lényeges szerző is úgy értette a tömegpszichológiát, mint olyan megközelítést, aminek az értelme és valóságos jelentése *legalábbis átmenetileg* történetfilozófiai jelentés is! A nagy különbség az *átmenetiség megítélésében* mutatkozik. Amit a tömeglélektan klasszikusai átmeneti történetfilozófiának tekintettek, azt Canetti *kivette* az átmenetiség aurájából és mindig működő, lényegi és funkcionális történelemfilozófiává emelte.

Érdekesen viszonyul a Freud-Broch illetve a Canetti névvel fémjelezhető tömeglélektan kettőssége a húszas évek átfogó újjáépítési (Rekonstruktion) gondolkodásához. Bármekkora is köztük (az azonos kiindulópontból felnövő) eltérés, *a maguk eltérő módján mindkét irányzat szerves része az újjáépítő gondolkodásnak*. Tudománylogikai és strukturális alapon Canetti tömeglélektana *inkább* lenne tekinthető annak, hiszen az nemcsak metaförikusan vállalja ezt a feladatot, hanem pozitívan meg is valósítja a társadalom egy új felé pítését. Ez az az “újjáépítés”, amelynek során Canetti minden addigi fogalmiságot és más tudományos keretet félretesz és elkezd az emberek utcai mozgásából megteremteni a tömeg (és a hatalom) *elemtanát*. Ebből az elemtanból nő ki azonban mindannyiunk *bennefoglaltsága* is a tömegek mozgásba. *A tömegek “condition humaine”-je a történeti emberiség egzisztenciáléjává alakul*.

Canetti elsőszámú módszere sajátos fenomenológiai módszer. Ennek lényege egy valamilyen okból tudományosam (még) nem kategorizált tárgyi szféra leírása, a doktrinális fenomenológiai előfeltételek elfogadása nélkül. Ez annyiban a valódi filozófia előszobája is, hogy benne megtörténik a konkrét egy meghatározása, amiből valószínűen kinőhet a konkrét újradefiniálásának legnagyobb és legméltóbb filozófiai feladata is.

A tömeg egyes fajtái nem pusztán tömeg- (társadalom-) lélektani minőségeket jelölnek, ezek a definíciók a maguk kiindulópontjáról *befelé* vezetnek a társadalmi létbe, *konstituálnak* egy idegen, azaz nem kizárólag társadalomlélektani meghatározottságokkal konkretizált *társadalmiságot*. A *“konkrét újradefiniálása”* ebben a konstitúciós folyamatban éri el a maga kiteljesülését. Nem egyszerűen másként *jelenik meg* a társadalom a tömegek mozgásának, életének, létformájának Canetti leírta szemszögéből, de *fel is épül a társadalom ezeken az alapokon*, s ez mindenképpen még ma is azt jelenti, hogy *új alapokon épül fel*. Egyszerre sokkolva és megbűvölve kell fokról-fokra rájönnünk, hogy más társadalomban élünk, mint amiről tudomásunk volt, ráadásul a Canetti-féle a tömeg(ek) rejtett és kiszámíthatatlan, emellett pedig hétköznapi és programozható létformája kezd *igazabb, szuggesztívebb* lenni, mint az, amelyet látszólag oly jól ismertünk. Canetti világossá teszi előttünk, hogy az olyan társadalmi események és terek, mint a színház, a hangverseny, a sport, a vallás, a politikai rendezvények egyben a tömeg létének realizációi.

Canetti tömegpszichológiájában sem nyílt, sem rejtett formában sem fedezhetők fel történetfilozófiailag végiggondolt *“Nyugat alkonya”*- vagy *“tömegek lázadása”*-konceptiók. S ebben az összefüggésben nemcsak maga a tárgyi összefüggés a lényeges, amelynek révén Canetti tömeg-felfogása kívül esik a pesszimista kulturfilozófiai és kulturkritikai paradigma körén. Nem kevésbé fontos - és természetesen Hermann Broch tömegelektanára is vonatkozó - összefüggés az is, hogy a nagycsoportnak, a tömegnek vagy a társadalomnak bármiféle új megközelítését a széles, elméleti és politikai-társadalmi közvélekedés *mindenfajta új irányt* kezdetben a húszas évek pesszimista kulturkritikájának fogalmiságán belül képes csak elképzelni.

Canetti felfogásában a *“tömeg”* célját nem lehet politikai vagy kvázi-politikai tartalmakkal megközelíteni. A tömegek létformájának leírása, amely már tudományelméletileg is sajátos megközelítést választ, a *“túlélés”* jelenségében és fogalmában ragadja meg ezt az indirekt, s végső soron tudattalan célt. Canetti nem általános nézőpontból írja le a tömeg viselkedését, mint tárgyat, azaz *nem egy metanyelvet alkalmaz egy tárgy-nyelvre*, de *a tömeg viselkedését írja le*.

A tömegelektani irodalom húszas-harmincas években uralkodó áramában az új gyökértelenség, a modernség folyamatai, de elsősorban mégis a világháború hatására létrejövő képződmény, a polgári társadalom szétesett atomjainak véletlenszerű kapcsolódása, ami mintegy természeti erőként nőhet fel a társadalom teljes életét eldöntő hatalommá. Végső soron az új fő irány értelmében kísérelte meg értelmezni a tömeget Broch is (ne felejtjük, *Canetti előtt!*), sőt, még azt is hozzátehetjük, hogy a tárgyilag és koncepcionálisan oly sokszor szükségtelen Freudra való hivatkozás sem csorbít eredetiségén.

Azoknak, akik az *új tömeget új minőségnek* tekintették a korábbi Európához képest, természetesen számos okból volt igazuk. Ők az új történelmi jelenségnek kijáró kitüntetett érdeklődést elsősorban két kérdéskörre összpontosították. Egyrészt elementáris szükségét érezték *az addig lényegében kizárólagosan individuuum-központú pszichológia kitégítésének a tömegek irányába*. Másrészt ugyanilyen elementáris természetességgel vizsgálták kulturfilozófiai, kulturkritikai, történetfilozófiai, értékfilozófiai vagy éppen tömegelektani oldaláról az új *“tömeg”*-jelenség természetét, de talán még inkább az új *“tömeg”*-jelenség lehetséges további történelmi szerepét.

Ez a paradigma azonban, éppen, mert *egyedi* és *egyszeri* történelmi jelenségnek tekintette tárgyát, korántsem gondolt arra, hogy magát ezt a tárgyat, a tömeget, a történetfilozófia *egyetemes* tárgyának tegye meg. A tömeg ezért nem valamiféle *regresszió*ként értelmeződik a modernizáció nagy megrázkódtatásainak esetén. A “hamis tudat” problémája ugyancsak nem merülhet fel, már csak azért sem, mert az így rekonstruált tömeg egyáltalán nem relevánsan tudatkonstituált fenomén. A tömeg nem az *irracionalizmus* elvét képviseli valamiféle nem tömegszerű *racionalizmussal* szemben. A húszas-harmincas évek tömegpszichológiájának fő áramában oly középponti *vezér*-szerep is átalakul. Bármily hihetetlen, de a vezér nem játszik feltétlenül meghatározó szerepet, lényeges meghatározottságai a *politikai hatalom* meghatározottságaiból nőnek ki, s mint a politikai hatalom funkciója kerül szembe a tömegekkel, hiszen az ő túlélése nem esik egybe a tömegek vágyott túlélésével. A tudathoz hasonlóan Canetti tömegpszichológiájában az ideológiakumnak sincs különleges jelentősége, s ugyanez vonatkozik a vallás minden közvetlen vagy közvetett formájára is.

Elias Canetti radikális újrakezdése a „tömeg” elemzésében, a „konkrét”-nak az alapoktól végrehajtott „újradefiniálása” nemcsak a saját életmű, de az új politikai és társadalmi realitásokból kinövő tömeg-problematika értelmezésének összefüggésében is különleges helyet foglal el. Canetti *specifikáló* jegye a tömegproblematika feldolgozó értelmezésében az, hogy ő ezt a gyökeresen új jelenséget kísérteties pontossággal ismerte fel, a maga sajátos, véletlenekkel át- meg átszótt dinamikájában próbálta megtalálni értelmezésének módszerét, de az is, hogy a tömeget a társadalom irányában nyomban többszörösen *általánosította* is. Mindezeket a már önmagukban is többé-kevésbé eredetinek tekinthető módszereket sajátos narratívámban egyesítette is, amivel nem kevesebbet kísérelt meg, minthogy ebből a gyökeresen új jelenségből (ha nem is akarata ellenére, de semmiképpen sem tudatos gondolati erőfeszítés eredményeképpen) létrehozza a történelem és a társadalom egy átfogó, új *fundamentál-hermeneutikáját*.³²

Canetti a modern tömeg keletkezésében és dinamikus természetében nem devianciát lát, de nem is a modern történelemnek azt a kisiklását, amit mindenekelőtt az Első Világháború kataklizmája hozott létre. Ehelyett a húszas évek tömegpszichológiai jelenségeit olyan “alkalom”-nak tekinti, amely lehetővé teszi az emberi társadalom és történelem újragondolását és eközben rekonstrukciójának újra való felépítését. Esetében a “rekonstrukció” tökéletesen megfelel a fogalom eredeti jelentésének.

Canetti bátor lépése, amellyel *teljes módszertani tudatossággal* félretolta az összes addigi kategorizálást, oda vezet, hogy tudatosan vagy öntudatlanul létrehozhatta a hatalom egy teljes „*elemtaná*”-t. A kezdet rendkívül egyszerű példáiból kiindulva az elemi tények láthatatlan láncolatán át vezet el olvasóját. Az út egy másik világba vezet, az egész mű ezen az úton szerényen induló és lassan kiteljesedő *tanítási*- és *tanulási folyamat*tá változik át. A *Tömeg és hatalom* olvasója, e tanulási folyamat hordozója, önmagában is kénytelen elkezdni az egyes tömeg-típusok egyes vonásainak érzékelését. Ez a tömeg nem kívül van rajtunk, de bennünk is van, és nem abban a moralizáló és pszichológiai értelemben, ahogy ez a típusú nyitás más szerzőknél már Canetti előtt is helyenként végbement. Ez a tömeg nem csak a történelemben

³²Nem véletlen más összefüggésekben sem, hogy a társadalomlélektani elméletalkotás a huszadik század sajátos társadalomelméletének szerepében is megjelenik. Sokatmondó példa erre például Hannah Arendt *Totalitarizmus*-monográfiája.

létezett, de meghatározza a *jelent* is. A tömeg Canetti értelmezte változata igazi *condition humaine*, létfeltétel, nem más, mint a történeti emberiség létfeltétele és létmódja.

Ez azután az a pont, ahol ez a tömeglélektan a siker esélyével bevonható a társadalmi traumák konkrét problematikájának vizsgálatába is. Ez azonban nem mehet közvetlenül. E tömeglélektan (úgy is, mint a társadalmi lét sajátos, „vad” metodológiával létrehozott hermeneutikája) ugyanis először a *politikához* fűződő viszonyában értelmezendő. A mindenekelőtt eldöntendő kérdés ugyanis az, hogy ez a tömeg léte és viselkedésére felépített társadalom-rekonstrukció (a rendelkezésére álló több lehetséges módozat egyikének realizálása útján) nem szünteti-e meg a politika önálló szféráját, nem „naturalizálja”-e azt. A társadalomlélektan ilyen felemelkedése ugyanis a társadalom hermeneutikájává magában rejti ezt a lehetőséget. S valóban, Canetti hatalmas társadalom-konstitúciójából hiányzanak a politika szférájának vezető fogalmai. Nincs szó hatalommegosztásról, reprezentációról, ennél is jobban szemet szúr a különböző tömegek közötti tipológia hiánya,³³ s ha tömeglélektanilag már nem, de politikailag nagyon is feltűnik a társadalmi-pszichológiai „normalitás” és „válság” jelenségeinek teljes megkülönböztetése.

Mindezek alapján szinte fenyegetővé válik annak lehetősége, hogy a politikum (és azon keresztül alapkérdésünk: a specifikusan társadalmi traumák) artikulációja lehetetlenné vált ebben a sajátos és egyedi koncepcióban.

Mintha azonban maga Canetti is érezte volna a politikum (s kifejtett formában: a társadalmi traumák!) égetően hiányzó problematikáját, amikor a mű egy erre a célra elkülönített részében négy kifejezetten újkori politikai esettanulmányt dolgoz ki. Ezek megfordítják a műben addig uralkodó megközelítés irányát. Nem a tömeg sajátos és láthatatlan keletkezését és elmúlását választják témának, de ismert politikai és történelmi jelenségek és intézmények olyanirányú lélektani meghatározásait keresik, amelyek már következnek a *Tömeg és hatalom* koncepciójából, amelyeket tehát lehet már olvasni ebből a felfogásból kiindulva. Ezt a négy esettanulmányt azután mintegy megkoronázza az *esettanulmányok esettanulmánya*, a *Schreber*-eset, ami a politikai hatalom teljességét kívánja megragadni saját lélektani alapjainak igénybevételével, de a közvetlen politikai szférában.

Mindez természetesen nem feledtetheti, hogy előzetes félelmünk minden volt csak nem megalapozatlan, hiszen a tömeg létmódja, mozgásának mindenre való kiterjedése nagyon is a lehetséges határai közé illesztette a politikának akár egy teljes feloldását is a tömeglélektanban.

A négy politikai esettanulmány négy *komplexum*, annak tekinthető *politikai*, de annak *pszichológiai* értelemben is. A politikai komplexum a már kialakított pszichológiai lényeglátás médiumában jelenik meg. Arra a kérdésre most nem tudnánk még választ adni, vajon mi az oka annak, hogy a kiválasztott négy komplexum, illetve esettanulmány gyakorlatilag pontosan olyan jelenségeket jelöl, amelyet „társadalmi traumá”-nak neveztünk.

A *Versailles*-esettanulmányban Canetti hirtelen és a maradéktalanságig elmenően teljes *identitásváltást* regisztrál, ami kiterjed a politikára, a pártokra, s amit végül a nemzeti-

³³ Elsősorban természetesen az éppen a politikai megközelítés számára oly fontos „jobb”- és „baloldali” tömeg megkülönböztetésére gondolunk, amely hiány erőteljesen megnehezíti e tömegpszichológia közvetlen alkalmazását.

szocialista mozgalom magának sajátít ki. Ez abból a szempontból is sokatmondó példa, mert megmutatja, hogyan épül bele a társadalomlélektani tartalom a politikába. Ebben az esetben mindezekon túlmenően a társadalomlélektani tartalom új és gyakorlatilag maradéktalan kicserélődéséről is szó van. Az újkori német identitás a hadseregre épült, így Canetti, s ez az 1871 utáni fejlődésre nézve közvetlenül is belátható. Elmélyíti ezt a szálát a német nemzeti szimbólumként értelmezett „erdő” képzete is. Versailles-ben, amikor demilitarizálják Németországot, ezért nem (csak) racionális vagy pragmatikus, politikai vagy történelmi döntést hoznak, de a szó mind Canetti-féle, mind általános értelmében „kioltják” a német identitást.

A társadalmi identitás ehhez hasonló nagyságrendű kicserélődése Canetti szerint az *infláció* fogalmának médiumában megy végbe (ami egyébként ugyancsak szerencsés módon teremt keretet politikum és pszichológikum közös artikulációjára is). Az infláció, Canetti e *második* esettanulmánya a konkrét politika és a társadalomlélektan átfedéseiről és különbségeiről, egyben közös médium: a „leértékelődés boszorkányszombatja” rendezzi egységbe a különböző területek jelenségeit, hiszen az ember, az individuum, de a tömeg, sőt a tömegember azonos radikalitással végbemenő *leértékelődését* is jelenti. A társadalomlélektan átfogó szociális hermeneutikává való alakulása szépen mutatkozik meg ezen esettanulmánynak abban a vonásában, hogy a leértékelés kozmikus kitágítása elsősorban ugyan a társadalomlélektan médiumában megy végbe, de átható jelensége átnyúlik mind a *társadalomontológiába*, mind pedig az *elismerés*-problematikába is. A mindenoldalú *leértékelődés az elidegenedés* legkülönbözőbb formáihoz vezet, ezek pedig a társadalmi létet oltják ki, abban a formában, ahogy a társadalmi létet a kor szereplői egyáltalán elképzelni képesek. Az infláció-elemzés tanulsága kiinduló kérdésünk szempontjából elsősorban az, hogy jöllehet az univerzális leértékelődés víziója társadalomlélektani vízió, egyidejűleg azonban a maga ez a „boszorkányszombat” éppen a maga lélektani médiumában tökéletesen izomorf volt a politikai alrendszer teljes keresztmetszetével, a politikai szféra lehetséges lélektani irányú naturalizálódása ebben az esetben nem történt meg.

A politikai alrendszer autenticitásának megőrzése jellemzi a társadalomlélektani összkoncepció teljes érvényben tartása mellett a *harmadik* esettanulmányt is. A *parlamentarizmus* elemzésében Canetti a „háborúban álló seregek pszichológiai struktúrájához” hasonlítja ezt az intézményt. A tömegpszichológiai gondolatmenet súlypontjainak megfelelően pillantja meg Canetti a parlamentarizmus lényegét, annak politikai megalapozását a „gyilkolás tabujá”-ban. A túlfeszített lényeglátásnak tűnő megfogalmazás jöllehet egy konkrét tömegpszichológiából indul ki, *józan és egyértelmű politológiai tartalmat jelöl: a parlamenti képviselők „immunitását”, amelyből adott esetekben a mentelmi jog is levezethető.*

A negyedik politikai esettanulmány Canettinél a *szocializmus*. Ebben az esetben nem annyira a tömegelektannak, mint inkább az általa rekonstruált tömeg viselkedéséből következő egyik lélektani következménynek juttat szerepet. E gondolatmenetben *politikai ellenvetéseknek ad tehát tömegelektani háttérrel és ezáltal magyarázatot.* Amíg ugyanis a szocializmus a termelés oldaláról problémátlanul gondolható el „kollektivistá”-nak, ugyanazt az elosztás összefüggésében azonban már nem mondhatjuk el, itt ugyanis érvénybe lép a tömeg „növekedésé”-nek, szaporodásának ténye és tendenciája s azon keresztül a sajátos terminológiával kifejtett „szaporodási zsákmány”, amelynek ténye erre utaló külön argumentáció nélkül is érv a szocializmus ellen.

A négy esettanulmány gondolati és pragmatikus struktúráiban megjelenő koherencia mellett figyelemreméltó sokrétőséget és változékonyságot is mutat. A *Versailles*-eset egy kollektív önazonosság kioltásának egyszeri aktusát jeleníti meg, amíg az *infláció*-alapesete az egyéni és kollektív identitás összefüggő s elviekben bármikor bekövetkező érték- és értelemvesztését ragadja meg és kategorizálja. A *parlamentarizmus* esetében a politika célzott *tabu* épít be a társadalomlélektani folyamatok esszenciálisan előzetesen már kielemezett várható irányának lefékezésére, a politika *decizív*nek bizonyul. Nem a pszichológiai tartalom befolyásolja a politikait, nem is egy folyamat megrendítő ereje hat egyszerre és egy időben mind a pszichológiai, mind a politikai folyamatra (hogyan azok a valóságos tárgyiasság szintjén emiatt időlegesen egybe is olvadjanak), de politikai döntés lép bele a tabuállítás legmélyebb szintjén a társadalmi folyamat sodrába. S végül a *szocializmus* példáján Canetti egy, a saját rendszerében egzaktan kidolgozott magyarázatot ad arra az amorf formában nagyon is elterjedt kételyre, amelyik a szocializmus és az emberi természet látens vagy manifesztnek megmaradó össze nem egyeztetetőségére vonatkoznak.

A társadalomlélektan és a politika közötti viszony sajátosan Canetti-re jellemző változatának kidolgozására volt szükség ahhoz, hogy *megkíséreljük alkalmazni azt a társadalmi traumák aktuális kérdésére*. A kérdés a jelenben is számos konkrét formában vehető fel. Az 1989-es poszt szocialista rendszerváltás nagy történelmi lehetőségeket teremtett, s egyben új traumákat is hozott, részben olyan régi traumákat is mozgósított, amelyekről már azt hittük, hogy végérvényesen eltűntek.

A sajátosan társadalmi traumák definíciója különlegesen nehéz feladat, a társadalmi trauma artikulálása, nyelvi megfogalmazhatósága önmagában is kivételesen nehéz, hiszen a trauma lényege bizonyosan nem reprodukálódik annak megnevezésében vagy más nyelvi leírásában. A társadalmi trauma mindenképpen dekonstruál, kaotizál, a legtöbb esetben abszolút vagy relatív értelemben archaikus rétegeket és tartalmakat mozgat meg. A társadalmi trauma egyben nyomban instrumentalizálódik, s az az összefüggés is alapos feltárára vár még, hogy azok instrumentalizálása nem kizárólag a diktatúrák vagy a totalitarizmusok eszköztárának része, de a demokrácia is könnyen foglyává válhat a társadalmi traumák ezen instrumentalizált politizálásának.

A társadalmi trauma seb, éppen Canetti kifejezésével élve „szúrás” (tüske, Stachel), gyógyítása a társadalmi lét törvényei miatt azonban sokkal nehezebb és bonyolultabb, mint a fizikai sérülésé. A tüske okozta seb gyógyítása ugyanis olyan folyamatokat és magatartásokat írta elő, amelyek *ellene mozognak* a társadalmi lét más vezető tendenciáinak, a seb begyógyítása múltbeli állapotok eredeti formában való helyreállítását írta elő, a történelmi optimum egy fajta helyreállítását és egy abból a kijavított kiindulópontból való folyamat újra való beindítását. Mindez természetesen csak kivételes esetekben lehet lehetséges. A társadalmi trauma társadalmi létformája egy sajátos *trauma-narráció*, a trauma egyre újonnan való elmesélése és átélése, az már társadalmi bölcsesség kérdése, mennyi elemzés, mennyi értelmezés szűrődhet bele ebbe a szünet nélküli újra való elmesélésbe, ezek arányától függ ugyanis a gyógyulásnak akár csak részleges lehetősége is.

A társadalmi trauma kollektív jelenség, hordozása, értelmezése egyben egyén és egyén, egyén és közösség, közösség és közösség viszonyait is alakítja. Különösen is mélyen szabdalják a társadalmi traumák azt a Magyarországot, amely az Első Világháború és 1918-1919

eseményeivel megelőlegezi a huszadik század egész történetét, és amelynek olyan sok negatív és olyan kevés pozitív tapasztalata van éppen a társadalmi traumák konstruktív kezelésében, és amelyben előszeretettel éppen azokat a gondolkodókat rekesztették ki, akik a terápia munkájához esélyekkel kezdhettek volna hozzá.

A társadalmi trauma instrumentalizálása egyben azt is jelenti, hogy ideologizálódik. Szélsőséges esetben eljut a társadalom kettéosztásának állapotához is (Spaltung), ami annál is veszélyesebb, mert a megosztottság politikai kereteit a trauma irracionális mélyrétegeivel erősíti meg. Ilyen esetekben azonban az instrumentalizált trauma lélektanilag is megváltozik, a politizálás kiszorítja a lélektani tartalmat (és azokat, akik a traumát továbbra is csak sajátos lélektani jelenségként élik át). Sajátos kirekesztés, ha éppen nem kolonializáció ez, a traumát már gyógyítani sem szükséges (éppen ellenkezőleg, mindig újabb és újabb érveket kell találni a trauma igazságára és jelenben továbbélő tragikus nyomaira), hiszen egy meggyógyított trauma egy egész politikai rendszer lába alól húzhatná ki a legitimitációt, amennyiben okafogyottá tenné annak alapzatát.

Aki valóban szenved a traumától, innentől kettősen szenved, hiszen nem tudja már gyógyító társadalmi cselekvésbe transzformálni a traumát, miközben azokkal sem akar azonosulni, akik arra hivatkozva politizálnak.

Canetti a négy esettanulmánnyal kielégítő és követhető módon érzékelteti a tömeglélektanának politikai alkalmazhatóságának lehetőségeit. Nem üres nyelvi forma tehát, ha azt mondjuk, ez a társadalomlélektan a mai magyar társadalom sok és sokféle traumájának részleges vagy helyenként akár teljes feltárására lenne alkalmas. E gondolatmenetben mi a Versailles-Trianon-traumát választjuk ki, miközben hangsúlyozzuk, hogy ez nem e konkrét trauma miatt történik, de a jelenség értelmezésének heurisztikus ereje miatt.

A dualizmus korszakának politikai felfogása és értelmezése, a dualizmus, mint az újkori magyar identitás kialakítója ezt az önazonosságot lokális-területi természetűként értelmezte és vitte be a tömegek tudatába. A magyar identitás egyenlő volt a Nagy-Magyarország területével való azonosulással, ezt példázták a Millenium bandériumai, a mindenütt jelenvaló térképek, a politikai jelszavak.

Canettinél a németek nemzeti szimbóluma az erdő, ami a társadalomlélektani elemzés során a hadsereget jelenti, s ezt Canetti tematikusan is kimondja: az 1871 utáni német identitás meghatározó vonatkoztatási területe a hadsereg (aminek ugyancsak rengeteg látható és könnyen azonosítható bizonyítéka van a német kultúrában és társadalomban 1914-ben). Canetti Versailles-esettanulmánya a kollektív identitás hirtelen kioltását diagnosztizálja a békedöntés erre irányuló paragrafusában. Politika és társadalomlélektan ezen a ponton ér egybe. *Nem a hadsereg, mint hadsereg feloszlása önmagában a meghatározó elem, hanem a hadsereg, mint az identitás (nem is olyan rejtett) középpontjának megszüntetése.* Ebben a keretben alkalmazható Canetti magyarázata a magyar traumára is. *A határok trianoni átrajzolása az identitás szempontjából központi elemet semmisíti meg, azt a területi mozzanatokra felépített magyar identitást, amelyet az előző évtizedek tudatos és egyben öntudatlan folyamatai a magyar társadalomban kiépítettek.*

Már mélyebb szintje Versailles és Trianon Canetti felől tekintett analógiájának (és természetesen ennek önmagában is lehet társadalomlélektani következménye), hogy mindkét identitás a mély történeti dimenziók látszata ellenére nagyon is új és minden erre irányuló és

egyként jól hangszerelt és nagy leleménnyel kiépített inszcenálás ellenére nem felel(t) meg a történelmi valóságnak.

A két kioltott identitás valóságos gyökereket vert a két társadalomban és maradandó és klasszikus társadalmi traumákat hozott létre. *A helyzet ironikus tragikuma és tragikus iróniája azonban éppen az, hogy a legmélyebb és történetileg látszólag leginkább megalapozott jegyek voltak azok, amik nem feleltek meg a történelmi valóságnak, amik ezért klasszikusan kompenzáló természetűek voltak.*

A német hadsereg a *valóságos* történelmi korszakokban (amikor természetesen még nem létezett egységes német állam) rendre elveszítette döntő háborúit. Magyarország a maga valóságos történelmi léte során ugyancsak nem rendelkezett tartósan azokkal a társadalmi intézményekkel és etnikai szempontból kitöltött valóságos területtel, amelynek létre a dualizmus kori politikai identitást fel akarták építeni. Az identitás és a valóságos történelem viszonyának felvetése azonban már újabb társadalomlélektani probléma azonosításához vezet.

A “vidám apokalipszis” valóságos szociológiája

Broch terjedelmes, multidiszciplináris, egyszerre történetfilozófiai és minden áttételen át mélyen személyes munkája, az önálló kiadásban is többször megjelent műve, a *Hofmannsthal és kora*.³⁴

Mint Broch összes fontos műve, a *Hofmannsthal-esszé* is egyre újabb fazettáit mutatja fel az egymást követő és jórészt releváns értelmezéseknek. Broch kutatója és olvasója igencsak okkal örülhet e mű *puszta létének* is. A negyvenes évek közepén New Havenben élő emigráns osztrák író és filozófus, akiről a beavatottak már tudták, hogy a század legnagyobb írói közé tartozik, de akit az ekkor szétszórt és a szó szoros értelemben katakombákban dolgozó irodalmi világ még egyáltalán nem volt kész igazán mélyen befogadni, ekkor már valóban elmélyülten csak nagy filozófiai próbálkozásain dolgozott, a szépirodalom (sőt, a filozofikus szépirodalom) aránya is erőteljesen lecsökkent munkásságában s ha nem is kizárólagosan, de írói munkásságnak jó részét külső kihívások vagy éppen a megélhetés, a saját írói identitás ápolásának szándéka és nem belső kényszer motiválta. Bizonyosra vehetjük, hogy egy szimpla külső véletlen, egy Amerikában megjelentendő Hofmannsthal-elbeszéléskötet elé írandó előszó, nélkül bizonyosan nem nézett volna ilyen intenzíven szembe a századelő Ausztria-Magyarországgal, amely képződmény - s ezt nem szabad elfelejtenünk e század teljesen kivételes történelmi szerkezetének ismeretében - 1945-ben Amerikában olyan sohanemvoltnak és mitologikusnak, folytathatatlanak és érdektelennek tűnt, mint Atlantisz vagy Hannibál pun birodalma.

Ez a felkérés végülis kiemelkedő *alkalomnak* bizonyult, de amíg ez kiderült, nemcsak Broch kiemelkedő alkotói artikulációjának, de néhány felcserélhetetlen Broch-anekdotának is “alkalma”-t szolgáltatott. Az ezzel kapcsolatos anekdoták egyik füzére azt örökítette meg, hogyan változott meg Broch viszonya magához Hofmannsthal-hoz ez alatt a munka alatt (ennek mélyebb lélektani okát abban látjuk, hogy a munka egy pontján Broch megértette,

³⁴“Hofmannsthal und seine Zeit. Eine Studie”(1947-1948), in: Hermann Broch, *Schriften zur Literatur und Kritik* 1.Kommentierte Werkausgabe, Band 9/1. Frankfurt am Main, 1975. S. 111-284 und 'Hugo von Hofmannsthals Prosaschriften' (1950), in: Ugyanott, 285-336.

bizonyos egzisztenciális problémák artikulálására is alkalmas lehet ez az egyedülálló vállalkozás), miközben a leghíresebb anekdota a panaszkodó Broch-ot örökíti meg, akiből ömlik a mély panasz, hogy a Hofmannsthal-esszé csak nő és nő a keze alatt. Mások elismerően reagálnak erre a bejelentésre, mire Broch rezignáltan felsóhajt, hogy ugyan a terjedelem már minden korlátot túllépett (és a munka minden más munka elől elveszi minden idejét), de *Hofmannsthal neve még egyszer sincs leírva a szövegben...*

Ami most már magát ennek az európai modernséggel és a *belle époque* Ausztria-Magyarországgal egyszeri módon szembenező nagy opus szerzőjét illeti, annak különleges helyzetére e tekintetben is e tanulmány számos összefüggésben már utaltunk. A *Hofmannsthal*-esszé szerzője olyan regényíró, aki az esszé megírásának időpontjában Amerikában ismeretlennek számít, ez az ismeretlenség azonban sajátos életrajzi véletlen, amely egy nagy világégés egyik hullámaként a modern kultúra egyik legnagyobb életművének többé-kevésbé elismert birtokában éppen pályája delelőjén lett ismét ismeretlen.

A *Hofmannsthal*-esszé szerzője azonban nemcsak rendkívüli pszichológiai kihívás elé került a századeleji Bécs Atlantiszának feltárásával, amelyről fokról-fokra tudatosodott benne, hogy az egyben saját Atlantiszának felfedezése is, amelyről mindaddig nemcsak pszichológiai, de evidens történeti vagy kulturális okokból sem gondolta soha, hogy egyáltalán lesz értelme feltárásának. Hermann Broch egyben kulturkritikus és történetfilozófus is, aki most összehasonlíthatatlannak tűnő lehetőséget kapott arra, hogy az *értékek szétesése*, a *negatív univerzalizmus* modelljét minden eddigénél konkrétabb történelmi politikai helyzetekben és minden eddigénél modernebb viszonyok között szembesítse a valóságos történelmi viszonyokkal. Mint szinte minden, ez a teljesen véletlenül kapott megbízás is nyomban *két eltérő megközelítés* harapófogójába került Broch-nál, az egyik oldalról egy én áttételes történetévé, a másik oldalról egy teljes történetfilozófiának a modern kultúrával és történelemmel való szembesítésévé.

Mindez persze még mindig nem tartalmazta azokat a nehézségeket, amelyek Hermann Broch-tól teljesen függetlenül is az "osztrák", vagy a *Habsburg-birodalmat alapul vevő Közép-Európa kultúrájának* meghatározójával függnek össze. Tehát nemcsak a szerző lélektani és filozófiai identitásának problémái jelentek meg a lehető legélesebben a *Hofmannsthal*-esszé kihívásakor, de az osztrák politikai és szellemi identitás kérdései (arról a rendkívül fontos kérdéstről is csak egy szót szólva, hogy maga az 1945 utáni osztrák identitás egy jó része a harmincas-negyvenes évek emigrációjában született meg, nem utolsósorban olyan művek eredményeként is, mint éppen a *Hofmannsthal*-esszé).

Az egészen fiatal Broch számára az élő osztrák kultúra, beleértve a kulturális modernséget is, maga volt az elutasítás elsőszámú tárgya, erre nem utolsósorban épp a Dallago-vita is jól hasznosítható példát jelent. Ebben magatartási divatok, dandy-attitűd és más elemek mellett a század eleji modernség (ami nagy vonalakban a második korszakkal esett egybe) *nemzetekfelettsége* vagy más szóval, a modernség egyes hullámainak egyetemes európaisága volt. 1918-1919 után az osztrák identitás kérdése egész más összefüggésben úgy jelent meg, hogy a bécsi értelmiség széles körei egészen egyszerűen nem tudták elképzelni a "kis" állammá zsugorodó Ausztriát, amit sokan tévesztettek össze előszeretettel pozitív és közvetlen nagynémet koncepciókkal. Ebben a magatartásban Freud, Musil és az ausztromarxisták is egyként osztoztak. Mármost a húszas években Broch problémája éppen a negatív univerzalizmus, az én visszavetettsége az új magányosságba, azaz a klasszikus szétesés-

problematika. Az természetesen magától értetődik, hogy Broch számára a szétesés-problematika tökéletesen általános emberi, úgyhogy különösebb reflexió nélkül éli bele magát ő is abba a kis, nemzetállami és köztársasági Ausztriába, ami a két polgárháborúig a régi monarchia romjain kialakult. Az azonban minden további nélkül kimondható, hogy az ekkori osztrák-problematika Broch szemében éles cezúrával van leválasztva a századelőről. Igen értékelhetjük, hogy itt egy politikai és történelmi kérdés pszichológiai vetületei oldanak meg igen releváns irodalomtörténeti és m-fajelméleti problémát. A fenti politikai és történelmi helyzet ugyanis a *végső oka* annak, miért is játszódhat a nagy trilógia Németországban. Bécs és Berlin struktúraalkotó kulturális és szociológiai eltérése mellett bizonyosan az, hogy a negatív univerzalizmus problémája *nem zárható be egy állam határai közé sem*. Ennek az alaphelyzetnek tökéletesen megfelel, hogy a húszas évek során Broch számára Ausztria, ha tetszik, az osztrák identitás, elsősorban abból a szempontból volt egzisztenciálisan fontos, hogy készülő (de igen sokáig el nem készülő) nagy művével, amit a Joyce-i polihisztórikus regény németnyelvű klasszikusának szánt, *ne sorolják* őt az osztrák irodalomba. Nem azért próbálta elhárítani ezt a lehetőséget, mert nem akart lojális lenni Ausztriához, de azért, mert nem akarta, hogy készülő nagy művét az irodalom egy provinciájához sorolják. Végső soron azt is mondhatjuk, hogy szerzői egoizmus és a magas irodalomban elképzelt jó piaci értékesíthetőség motiválták ebben a korban attitűdjét. De hogy ebben mennyire következetes volt, mutathatják Musilról írt rövid ismertetései és kiadói ajánlásai. Ahhoz képest, hogy Broch Musil ellenlbasának számít ott, meglepően nagy számú ilyen rövid írást fogalmazott meg és szinte kivétel nélkül hangsúlyozta, hogy Musil nem abban az értelemben osztrák szerző, hogy nagy műve provinciális lenne. De a *Hofmannsthal*-esszé forrásvidéknél állva nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy 1933 és 1939 között az ugyan erősen jobbra tolódó, ám az *Anschluss*-nak ellenálló Ausztria a politikai megosztottság ellenére is ki tudott vívni magának némi *belső patriotizmust*, amit azután nemcsak az Anschluss külső tényre, de az azt követő - s e műben igen stílszerűnek számító - tömeglélektani folyamatok ismét e legmélyebben *traumatizáltak*.

A századforduló és századelő Ausztria-Magyarországot széles európai, ugyancsak történetfilozófiai és ugyancsak krizeológiai panoráma részeként ábrázolja Broch, ennek sokféle részletét és összefüggését az (egyébként épp e célból *önállóan* a monográfia elejére szerkesztett) átfogó fejezetek már kimerítően tartalmazzák.

A *Hofmannsthal*-esszé rendkívüli sajátossága az, hogy ez a kettős folyamat (mint korai munkáinkban előszeretettel neveztük: *kettős válság*) a legkövetkezetesebben és a kezdetektől fogva *a beteljesedett negatív univerzalizmus alapján áll*. Ez a nagyszerű választás azzal az előnnyel jár, hogy a még a mából visszapillantva is bázikus nagyságrendű teoretikus igényű krizeológiai irodalom egy olyan darabját teszi ki, aminek *originális és kiemelkedő saját szempontrendszere van*. Akaratlan negatív következménye ennek azonban az, hogy a specifikusan a negatív univerzalizmus előtörténeteként értelmezett európai és közép-európai folyamatok az olvasók és értelmezők szemében *nem váltak el a kellő élességgel* a krizeológia olyan érdemes vagy érdemtelen matadorainak koncepcióitól, mint az (érdemdús) Scheler vagy a (kevésbé érdemdús) Spengler, azaz, rövidebben kifejezve a dolgot, e nagyívú koncepció (a recepció más hiányosságai és véletlenszerűségei miatt is) belemosódott egy nagy irodalomtömegbe. Gondoljunk csak azokra a már-már feltételes reflexekké váló argumentatív láncolatokra, amelyek széles tömegekben mozgásba jöttek, ha a modernet mint az egykori középponti érték el tűnését határozta meg valaki.

A *Hofmannsthal*-esszé konkrét történeti folyamatokon mutatja be, hogy a negatív univerzalizmus még csak nem is egyenes szálon kötődik az egykori középponti érték el tünéséhez, de az egykori középpont el tünése mint metafora, az egyes alrendszerek egymással vívott kérelhetetlen harcának állapotát vezetik be. E korai strukturalista jellegű rendszergondolkodás lehetőségeit Broch hihetetlen tudatossággal és radikalizmussal használja ki. A modernséget *mindenekelőtt* a rendszerek egymással vívott élet- halál-harcaként írja le, aminek már semmi köze sem lehet a scheler-i összeomlás-elmélethez. A modernség így Broch szemében elsősorban *politika és gazdaság*, illetve *esztétika és etika* kibékíthetetlen harcaként válik negatív univerzalizmussá.

Az értékek szétesésének elmélete is eredetileg Nietzsche megy vissza, de valójában itt egy meglehetősen rejtett Nietzsche-tradíció munkál, miközben, újabb miriádnyi félreértést termelve, széles körök közvélekedésében az értékek összeomlásának scheler-i vagy a Nyugat alkonyának spengleri koncepciója foglalta le a Nietzscheánus eredet attributumát. A látható, azaz nem-rejtett Nietzsche-hagyomány ugyan érintette Weber, Scheler, Simmel és mások értékekre alapuló történetfilozófiáját illetve kulturkritikáját, anélkül azonban, hogy bármelyikükre is rá lehetne mondani a maradéktalan Nietzscheánus eredetet.³⁵

A *Hofmannsthal*-esszében fogalmazza meg Broch egyik leglényegesebb állásfoglalását Nietzsche-ről is. Tekintetbe véve a szöveg negyvenes évekbeli keletkezését és az egyetemes Nietzsche-értelmezés ez időbeli állapotát, ez az értelmezés kiemelkedő helyet kell, hogy egyszer elfoglaljon magában a Nietzsche-értelmezés történetében is. Wagnert a modernség e pompás genealogikus átvilágítása az absztrakt módon igen könnyen kimondható, a társadalom és a szellemi élet *mezoszintű* jelenségeivel azonban értelmesen csak igen nagy munka árán kapcsolatba hozható *értékvákuum* teljességgel megalapozott *prototípusának* tekinti: “Nietzsche természetesen, akitől a legsúlyosabb, sőt, az egyetlen súlyos támadás (Wagner ellen - K.E.) származott, mélyebbre látott, mert ő Nietzsche volt, és ő átlátott Wagneren, mert átlátott a koron, átlátott rajta gyűlölettel és megvetéssel, mert belepillantotta vákuumába. És amíg saját művében, amit nagyon is etikai és végső soron metapolitikus műalkotásnak, azaz a korszak teljesértékű reprezentációjának tekintett, a reprezentációra hasonló igényeket támasztó wagner-i műben az ő művének teljes ellentétét pillantotta meg, (Wagner) a kor megvetésre méltó és gyűlöletes vonásai közül egyet sem támadott, semmit nem tisztázott annak tompaságából, specifikusan német tompaságából. Nietzsche számára Wagner ezért nem a kor összefoglalója, de annak egyik szolgáló összetevője, egy gigantikus nagyságrendekbe tévedt kisművész, pusztán operakomponista volt, aki arra vetemedett, hogy szakítson a nagy operatradícióval...”³⁶

Az egymással szemben élet-halál harcot vívó alrendszerek új morált és magatartást diktálnak. Az értelmiség feladatává teszik az állásfoglalást, mégpedig mind a művészi, mind a közvetlen véleménymondást. E kritika elmulasztása Wagner bűne. Világos, hogy az alrendszerek gyakorlatilag körkörös harcában alkalmi és szituatív állásfoglalásokra van szükség: “Nietzsche tudott a korszak-átrendeződés és az érték-vákuum mechanizmusáról...és tudott az abban szunnyadó rettenetes következményekről...” (4).³⁷

³⁵ Kiss Endre, *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Budapest, 2006. Itt még további irodalmi utalások találhatóak e kapcsolat dokumentálására.

³⁶ ”Hofmannsthal und seine Zeit”, 141-142.

³⁷ Ugyanott, 144.

Hermann Broch hosszú útja volt ennek felismerése az “outsider”-tól az intellektuális történések centrumába, amely minden személyes tehetsége ellenére esetében is sok nehézséggel járt és személyiségének sem mindig legelőnyösebb vonásait hívta életre. Számos más ok mellett a kezdő és valamilyen okból átmenetileg vagy véglegesen kívülálló értelmiség, szellemi alkotórétteg állt *szociológiailag* is a századforduló elsőprően erős Schopenhauer-kultusza mögött is, ami pusztán a gondolati tartalmakat szem előtt tartva nyílt lehetetlenség lett volna. Bármilyen meglepő ez mind Broch későbbi filozófiai fejlődése, mind a kor szellemi tartalmi versenyének ismeretében, némi egyoldalúsággal kimondható: a fiatal Broch világgképét 1913-14-ig Schopenhauer befolyásolta a legnagyobb mértékben és ebben az időben a tragikus schopenhauerizmus szűrőjén keresztül látta *Kantot* (ezt Schopenhauer maga is előkészítette), *Nietzscht* (ezt a fiatal Nietzsche támaszkodva is meg lehetett tenni), *Weiningert* (itt a pántragizmus jelenthette a természetes közvetítő kapcsot) és Houston Stewart *Chamberlaint* (akinek feltevéseink szerint eredendő létmetafizikus gondolkodása tudott korrespondenciába lépni Schopenhauerrel). Mindez egyben azt is jelentette, hogy a maga koordinátái (racionalitás, a modernség hullámaiban elfoglalt hely, a Berlin és Bécs közötti viszony, illetve az impresszionizmus kiemelkedő strukturális pozíciójához fűződő reláció) között a fiatal Broch össze tudta kapcsolni tragikus intellektuális schopenhauerizmusát az aktuális kérdésfeltevésekkel, ha tetszik a maga módján (számos hasonló intellektuális út és lehetőség között) *úgy tudta modernizálni Schopenhauert*, hogy nem érzett kognitív disszonanciát a maga “modernsége” és schopenhauerizmusa között.

A kapcsolatot Schopenhauer és Nietzsche között most az teremti meg, hogy a *schopenhaueriánus* fiatal Broch *élte meg* azt a folyamatot, amelyre most a *nietzscheánus* Broch tekint vissza. E kettős erőter egy másik meghatározó összetevője lesz, hogy a szétesésszé eredeti koncepciójában (amelynek a *Hofmannsthal*-esszé történeti alkalmazási területe) a fiatal Nietzsche egyik koncepciója váltja ki a legnagyobb heurisztikus hatást. S ha már a késői Broch nietzschanizmusa elengedhetetlen követelménye a *Hofmannsthal*-esszé elemzésének, hiszen voltaképpen a nietzschei heroikus individualizmust találja az egymással élet- halál-harcot vívó értékek korában az egyetlen vállalható értelmiségi attitűdnek, tennünk kell egy *kitérőt*, mert a *végső* azonosságon belül mélyreható különbségek is kirajzolódnak Broch és Nietzsche között.

Amíg Nietzsche filozófiája alapjaiban egy kritიცista pozitívizmus, amely ezen irányzat minden lehetséges konzekvenciáját végiggondolva *a filozófiai tudományok teljes újrarendezéséhez vezet*³⁸, Broch filozófiai koncepciója végső soron olyan kísérletként mutatkozik, hogy *a filozófiai apriorizmust akár a kritikai tudományosság legújabb és legnagyobb eredményeinek birtokában és azokra reagálva újra megalapozza*. Amíg Nietzsche “Az Isten halott” világgállapotában és a pozitívista kritícizmus teljes kidolgozása mellett egy az emberi szabadságon alapuló új embereszményt fogalmaz meg, a negatív univerzalizmus világgállapotként való értelmezésekor Broch egy fajta új univerzalizmus mellett tör lándzsát. A nagy távolságok azonban, s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni, egy jórészt *hasonló filozófiai analízis* bázisán jönnek létre és a két filozófiai pozíció különbsége egyrészt *tipológiai* jellegű, másrészt éppen az európai modernség három nemzedékének egymásra épülő, egymással küzdő története mutatja, olyan esetek is előfordulhattak, amikor egy-egy alkotó vagy

³⁸ E rövid jellemzés a *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája* c. említett monográfia eredményeinek summája. Ez tekintendő természetesen a Nietzsche-Broch-kapcsolat, illetve -összehasonlítás alapjának is.

gondolkodó (mint például leginkább éppen Nietzsche) a modernség több változatának elemeit előlegezte, s így az őt követőknek bizonyos szükségszerűséggel kellett szelektív képet kialakítani róluk a maguk recepciójában.

Az említett rejtett recepció a broch-i negatív univerzalizmus és egy korai Nietzsche-vízió között áll fenn, amit az eddigiek fényében nem lehet már kizárólagosnak tekinteni semmilyen értelemben. Érdekes módon ez a szál nem közvetlenül értékfilozófiai, a fiatal Nietzsche állam-kritikájából nő ki (mely állam-kritikát érdemileg az európai modernség összes hulláma magától értetődő természetességgel vett át). A modern állam, így a fiatal Nietzsche, nem a kulturális produktivitás irányában halad³⁹, és az államnak ez az elidegenülésként érzett fejlődése indítja el a szubsztanciális kapcsolatok felbomlását és válik a negatív univerzalizmus egyik átmeneti állomásává. Épp a *Schopenhauer, mint nevelőben* írja le Nietzsche (*nota bene*, nem közvetlenül a vallás, de az állam összefüggésében: "...most a középkor jégmezőjén vándorlunk, minden olvad, és hatalmas pusztító mozgásba jött. Rögök türemkednek rögökre, minden part elárasztva...a forradalmat egyáltalán nem lehet elkerülni és ez az atomok forradalma..."⁴⁰ Nos, immár Nietzsche közvetlen közelségében is tanulmányozhatjuk, mit is jelentett a negatív univerzalizmus ezen legelső és természetesen még nem broch-i árnyalatú megfogalmazása. Nietzsche következő kérdése Broch számára is természetes: "Ki fogja korunk ilyen veszélyei láttán...az emberiségnek szentelni őrző- és lovagi szolgálatait?"⁴¹

Nemcsak a történetfilozófiai-kulturkritikai diagnózis tényeiben ért egyet Nietzsche el a fiatal Broch, de az egész vízió sajátosan politikafőlötti, *metapolitikai* dimenziójának kiemelkedő szerepe is közös. Elsősorban arra vezethetjük vissza mind a metapolitikai vízió feltűnését, mind pedig annak közös mivoltát, hogy mindkettőjük sajátos történetfilozófiája *értékekre alapozott történetfilozófia* volt. Ez a megközelítés (hogy csak ezt az egy lényeges vonását emeljük ki e helyütt) lehetővé teszi ugyanis egyrészt, hogy a kulturkritikai-történetfilozófiai diagnosztika egy korszak legapróbb részleteibe is behatoljon és feldolgozza azt, másrésztől azonban mivel mindent az értékek szférájában reprodukál (legalábbis elsősorban), a diagnosztikából nem következnek közvetlen politikai ajánlások. A nietzschei-i, sőt már a broch-i korszak is régóta elmúlt, ezért máig már szinte minden árnyalatát láthattuk és átélhettük az (*eredendően egyáltalán nem a- vagy antipolitikus*) értékekre alapozó kulturkritika és történetfilozófia és a politika viszonyának a mi hermeneutikai horizontunk lett már elég tágas ahhoz, hogy az összes lehetőség birtokában helyes meghatározásokat hozzon. Mindenképpen a két rossz véglet kizárásával kell e lehetséges viszonyt pozitívan meghatározni, hiszen bőséges eszmetörténeti és ideológiakritikai anyagunk van már arról, hogy miként lehetett a *politika irányában* instrumentalizálni az értékekre alapozó történetfilozófia metapolitikus tartalmait (Nietzsche fasiszta kisajátítása). Az is megtörtént már, hogy a várható politikai haszon reményében a másik politikai oldal ráhagyó jelleggel elfogadta saját ellenségének illegitim politikai instrumentalizálását (azaz *instrumentalizálta az*

³⁹ Nietzsche itt természetesen a német problematikát általánosítja. Más lapra tartozik, hogy maga ez a német fejlődés is számos olyan elemmel rendelkezett, amit a későbbi fejlődés nem igazolt vissza, illetve a későbbi fejlődés, így akár a *Hofmannsthal*-esszé megírásának, akár például e monográfia születésének történelmi ideje ugyancsak megszabja annak értelmezési kereteit.

⁴⁰ Friedrich Nietzsche, *Schopenhauer, als Erzieher*. in: *Saemtliche Werke*. Kritische Studienausgabe in 15. Baenden. Berlin - New York, 1980. 368. - Broch ezen a helyen pontosan azt mondhatta volna, amit Musil. "Vannak nagy pillanatai az igazságosságnak, amikor bevallom magamnak, mindent, amit én mondok, Emerson vagy Nietzsche már sokkal jobban elmondta..." (*Gesammelte Werke*, 7. kötet, 900.)

⁴¹ Ugyanott

instrumentalizálást -ez történt a fasiszta Nietzsche-kisajátítás sztálinista jóváhagyásával és újabb kutatások kiindulópontjának való megválasztásával), de megjelent ez dilemma a “büntelenség” broch-i tematizálásában is (amikor Broch a negyvenes évek elején más elemek mellett az értékekre alapuló történetfilozófiát is a humánus politikai lehetőségek *ki-nem-használása* miatt bírálja), de már lassan a hatvanas évek végének neomarxista támadása is már történelem Broch ellen, ahol az értékekre alapuló történetfilozófiai szemléletmódnak nem egyszerűen politikamentességet vetettek szemére, de olyan a politikát előre *semlegesítő* körmönfont írói stratégiát is, amely ellenállhatatlan erővel tereli a kutatást egy affirmatív magatartás, azaz a Broch maga által eleve elrendelt értelmezések marionettszerű reprodukciójának irányára felé.⁴²

Még a modernség keletkezése is ezzel az alapproblematikával függ össze. A (polgári) dekorativitástól való elfordulás ölt testet a francia impresszionista festészetben és a modernség francia költészetében. Broch elemzése, az egymással élet-halál-harcban álló értékek harcának analízise itt is új helyzetet teremt. Éppen e belátása miatt, Broch a folyamat fölé kerül. A művész harcol a polgár ellen, de logikája hasonló a polgár logikájához: “Mindig volt l’art pour l’art...ez nagyonis racionális magatartás -á és egyáltalán nem tér el a vele mind logikailag, mind szociálisan rokon ‘business is business’-től...”⁴³

Egy Berlinnel való összehasonlítás (amelyet külön fejezetben emeltünk ki e monográfiában) Broch visszamegy az osztrák történelem kezdeteihez, hogy máig szóló érvénnyel ragadja meg az osztrák történelemnek nemcsak azokat a specifikumait, amelyeknek a kultúra vagy az értékek történetéhez van szerves köze. Az osztrák identitás e sokszor bravúros meghatározásában többszörös áttételesség működik. Broch elemzi Hofmannsthal, aki maga is a legelső közé tartozik az osztrák identitás művészi és ideológiai megragadásában. Broch alapmeghatásait (a barokk monarchia, a jozefinizmus, majd a tizenkilencedik század valamelyik uralkodó filozófiai harmonizmusának középpontba álli tása) számos kutató vette át, így William M. Johnston vagy e sorok szerzője.

Számos más értelmezéstől eltérően a császár (Ferenc József) Broch-nál nem tragikus alakként jelenik meg, akinek tragikuma a sorscsapások görög nagyságrendű túlsúlyától származik, sokkal inkább az absztrakt, abszolút magány tudatos magára vállalásából. Csak utalhatunk itt arra, hogy ez a Ferenc-József- értelmezés sokszorosan elterjedt volt a korban is, anélkül természetesen hogy ez az uralkodói imázs a Broch-által megrajzolt nagy heurisztikus értékű és igen szigorú logika összefüggésébe lett volna elhelyezve.

⁴² A metapolitikai dimenziók kiemelése számos, egymástól eltérő szempontból válhat tanulmányunk egyik kiemelkedő koncepciójává. Egyrészt a maga módján igazolja Broch tézisét az egymással élet-halál harcban álló, önálló logikát megvalósító alrendszerekről az értékek szétesésének korában. Másrészt - s ez érintkezik dolgozatunk *impresszionizmus-értelmezésével* - a metapolitikai attitűdnek is megvan a maga előtörténete. Egyben - *harmadrészt* - a negatív univerzalizmus nem ajánlhat közvetlenül politikai megoldásokat (ezt az Esch-fejezet is igazolja), ezért a metapolitika bizonyos önállósodása a kor egyik alapjelensége is. Negyedrészt a nagy átalakulások korában, így a bécsi Tanácsköztársaság óráiban a metapolitikus gondolkodás és hagyomány megkísérelheti a politikába való aktív beavatkozást: Az ebben az eseményben is kiemelkedő szerepet játszó Franz Blei 1916-ban a következő himnusz énekli a metapolitikai gondolkodás és gyakorlat tiszteletére: “Nem politikával lehet a politikát legyőzni, nem párttal a pártokat: ez azt jelenti, hogy az egyik bajjal akarnánk a másikat gyógyítani. A katolikus gondolatnak kell visszanyernie a maga univerzalizmát, hogy létrehozassa Európát, mint közösséget” (*Menschliche Betrachtungen zur Politik*. München, 1916. 159.).

⁴³ ”Hofmannsthal und seine Zeit”, 123.

Ezen absztrakt, kísérteties *állammal* szemben Broch ábrázolásában egy a politikától elforduló, esztéta-hedonista (amely vonás érintkezik tanulmányunknak egy késői, modern korra vonatkozó *impresszionizmusával*) *társadalom* jelenik meg, amelyik az egyes társadalmi osztályokat az u.n. *stílus-demokrácia* magatartásával fogta össze. Érdekesen korrespondál a stílus-demokráciának ez a fogalma monográfiánk bevezetőjének a porosz-német és az osztrák-magyar hatalmi komplexumoknak azzal az összehasonlításával, amelyet az európai modernség három korszakának és ezen belül Berlin és Bécs eltérő modernségének meghatározására tekintettünk alapvetően szükségesnek. *A Bécs jellemzőjeként kimutatott koegzisztencia abszolútizmus és jórészt megvalósuló parlamentarista liberalizmus között nagyon is izomorf módon építhető és épül is rá az absztrakt állam és a stílus-demokrácia eredendő kiindulópontjaira.*

Az “etika” és “esztétika” alrendszerének *konfliktusa* ily módon Hermann Broch Ausztria-Magyarország- képének középponti mozzanatává válik. Finom kapcsolatokat teremt ebben a kivételes műben, hogy “etika” és “esztétika” e feszültsége nemcsak a politika vagy az államiság szférájában meghatározó, de a modernség elemzésének is kulcsa, így tehát ez a konfliktus láthatatlanul áthúzódik az egyes területek között és erőteljesen felerősíti a diagnosztika koherenciáját.

E koncepció, mely mások mellett e monográfia impresszionizmus-értelmezéséhez is hasznos adalékokat nyújt, a negatív univerzalizmus kialakulása és a mítosz, a metafizika analógiájára teljes meggyőződéssel javasolnánk az *evilági mítosz* terminusát, kapcsolatához. Legitim, hogy a sokszorosan jellemzett helyzetben Ausztria már 1914 előtt mitológiává vált és hogy az értékvákuum és a negatív univerzalizmus világa innentől kezdve már soha sem fogja nélkülözni a mítosz világát. Ennek egyik oldala a mítoszok korabeli vetületeire vonatkozik, éppen az európai modernség második korszaka volt ugyanis az, amelyik a saját létezés szubsztancializálásával és annak ontologizálási törekvésével a lehető legközelebbi kapcsolatba hozta egymással a mítoszt és a szubjektumot. Az új mítosz-problematika másik oldala már aktualizálható: érdemes *az azóta eltelt összes évtized legkülönbözőbb nagy mítoszait a negatív univerzalizmus perspektívájából szemügyre venni.*

A broch-i tömegléktan posztmodern aktualitása: a játék elmélete

A társadalomtudósok közül Georg Simmel értelmezte így a játékot már a XIX. század utolsó korszakában. Ez az éles elméjű tudós sem tudta még elképzelni azt a helyzetet, amikor a játék már, mint a létért való harc modellje jelenhet meg. Intellektuálisan ő az első, de játékfelfogásának korlátozottsága még csak korlátozottan teszi lehetővé számára, hogy a játékot valóban és meghatározóan átfogó társadalmi modellé tegye. Ő nevezi a játékot a *társadalmasodás modelljének* (Modell der Vergesellschaftung)⁴⁴, ő az tehát, aki betű szerinti értelemben megteszi a tudományos előrelépést, viszont a játékban még csak a társadalmasodás kiépülésének eszközét látja. Ezért nem Simmel, hanem Hermann Broch az, akinek a társadalmi létet a játék-modellre emlékeztető rekonstrukcióját köszönhetjük.⁴⁵

⁴⁴ Simmel, Georg, *Soziologie*. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig 1908. (Duncker & Humblot)

⁴⁵ *Massenwahntheorie*. Beitrage zu einer Psychologie der Politik. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 1979. (Suhrkamp).

Broch már nemcsak a társadalmasodás, de a társadalomban értelmezhető létért való harc paradigmájaként értelmezte a játékot. Mindehhez természetesen érintenünk kell Broch itt megfogalmazódó, önállóan nevezhető *antropológiáját*, amellyel egymást feltételező *kettős meghatározottságot* tételez fel a *megismerés* (Erkenntnis), illetve a társadalmi létben megvalósuló *ösztön kielégítés* (Triebbefriedigung) között

Ami az *ösztön kielégítést* illeti, nehézségek nélkül ráismerhetünk a pszichoanalízisnek egy művelt értelmiségi diskurzusban használt változatára, amely tisztában van e fogalom használatának szabályaival, a jelentések árnyalataival anélkül, hogy további önálló figyelemre méltatná e fogalmat, illetve jelenséget.

Mindabban, amit a *megismerés* Broch-i használata jelent, ugyancsak nem találunk a játék-felfogásban önálló értelmezéseket. Mindvégig uralkodóak a megismerés fogalmának azok az attribútumai, amelyek segítségével létrejön a megismerésnek az az intellektuális, tárgyi és mindenekelőtt *erkölcsi* felfogása, amely ebben a szintetikus mivoltában Broch számára az emberi gyakorlat végső értéke és központja. Broch *nem a tárgyi területen illetékes szaktudós módján jár el*, azaz ebben az esetben nem szociológusként. Ebben a témakörben is filozófus.

Amennyire nem bővelkedik Broch játék-elmélete e két fogalom egyenkénti kimunkálásban, annyira átütően eredeti az az újítása, amellyel a mindenkori társadalmi létet, így saját jelenét is, e két fogalom együttes hegemon megvalósulásával magyarázza. Mindennek kezdete és kiinduló pontja a társadalom *rejtett optima*, az *egyensúly háttérfeltétele*, a pszichoanalízisnek nem a marxizmussal, de leginkább a Nietzsche emlékeztető emancipációval való egyesítése. *Ez az együttes egyértelműen az axióma szerepét is eljuttatja, hiszen megléte az előrehaladó társadalom normatív kritériuma.* E két fogalom egyensúlya a feltétele annak is, hogy az emberi létezés kiemelkedjen az amúgy adottságként állandósuló úgynevezett *derengési* állapot folytonosságából (Daemmerzustand).

Broch a játék olyan új fogalmára lesz figyelmes, amely a *kettős imitáció* útvonalán egyszerre két oldalról és két területen teszi lehetetlenné megismerés és ösztön kielégítés optimális együttesét. A játékok imitálják a társadalmi létezést, miközben nem teszik lehetővé az ösztön valóságos szublimációját, sajátos *imitatív ál szublimációt* okoznak. A mesterséges játékhelyzet illegitimen utánozza a valóságos társadalmi létet. Az imitatív játékban holisztikusan megjelenő társadalom azonban funkciótlanná teszi a megismerés iméntiekben felvázolt komplex és kiemelkedően értékes céljait és funkciót. Egy játék nemcsak mindig kész társadalomképpel rendelkezik, de kivétel nélkül olyan mértékben leegyszerűsített társadalomképpel, amely a maga szimplifikációjában már eleve potenciális intellektuális veszélyt hordozhat magában. *Mesterséges helyzetek örök visszatérésében reprodukálódik tehát a társadalmi egész.*

Ahogy a játékban reprodukálódott társadalmi egész nem teszi lehetővé a társadalmi egészről kialakított képek előre vitelét, ugyanúgy az így értelmezett játék modell arra szolgál, hogy az ösztönöknek a megismerésen keresztül vezetett szublimációja helyett ugyanezeknek, az ösztönöknek a pusztá korlátozását, fékezését vagy megfékezését hozza csak létre.

A megismerésben működő kognitív előrelépés és az ösztön kielégítését humanizáló elem egymás analógiái. Mindkét pólus esetében egyenként is, de a kettő egészét tekintve is a valósághoz való optimális viszonyt felváltja a valóságos viszonyulások imitációja, amely

talán még az optimális viszonyulások nyílt tagadásánál, azok nyílt visszavételénél is negatívabb kihatású.

A játék, Broch-nál már nemcsak a társadalmasodás, de létért való küzdelem metaforája is. A nagyvárosi élet dinamikus hálójában a holisztikus funkciókat magára vevő játék már semmiképpen nem nevezhető „felesleges”-nek. Alkalmazhatatlanná válnak a játéknak azok a klasszikus meghatározásai, amelyeket *Schillertől Huizingáig* részleteiben ugyan nem ismertettünk, de amelyek klasszikusan meghatározó jelenlétére egész gondolatmenetünk során mindvégig utalni szerettünk volna.

E klasszikus játék-fogalmak felidézése talán a legdemonstratívabb erővel mutatja a játéknak Simmelnél meginduló és Broch-nál tetőpontjára érő *funkcióváltozását*. *Akármilyen fogalmat állítsunk is szembe a valósággal, a játék, már nem tartozhat oda*. A játék a valóság része lett Broch előadásában, egy végső kihatásában bénító, kilátástalan és ön destruktív valóságé, amelynek különös, szinte a görög tragédiák egzisztenciális cseleire emlékeztető mitológiai képét villantja fel.

A játék foglyul ejti a nagyvárosi társadalmat. Ez a viszony korántsem írható le kizárólag politikaelméleti, munkamegosztásbeli, társadalomlélektani vagy szempontból. Sajátos új *hibrid* viszony ez, amelyet éppen a játék generál. Ha egy pillanatra magunk elé idézzük egy futballcsapat szurkolóinak vallásos szertartását egy tétre menő kupamérkőzés alatt, a csapat mezébe öltözött szurkolók, akik boldogan emelik a magasba az ugyancsak a csapat mezébe öltözött gyereket, teljes egyértelműséggel tárják a világ elé, hogy mámoruk a személyiség igazi kiemelkedő pillanata. *Játék és valóság összekeveredett*. A játék az a szerpentin, amelyen keresztül át lehet lendülni egy valóságosabb valóságba.

A „megismerés” oldalán a játék állandóan ugyanúgy „örök visszatérés”. Zárt kombinációkban mozog, miközben a játék izgalma, új, kiszámíthatatlan, ismeretlen ígéretei *pontosan úgy* imitálják a megismerés valóságosan újszerű találkozását a valósággal, mint ahogy ezt Broch jelezte.

Kettős szerep- és funkciócsere megy végbe. Kezdetben a játék képezi le a valóságot. Ez a labdarúgás esetében egyáltalában nem tekinthető sikertelennek, a labdarúgás kitűnően képezi le egyén és verseny, egyén és csapat, győzelem és vereség alapvető viszonyait. Ezt a szerep- és funkciócsere követi azonban a Simmel és Broch által középpontban állított *második* funkció változás: *a játék visszavág*, a valóságot leképező játék valósága egyén és társadalom számára elkezdíti imitálni az „igazi” valóság funkcióit. *Nem maga a játék változik meg, de a játék társadalmi beágyazása, amelyik – együtt mindazzal, ami játéktéren történik – új valóságot teremt.*

Broch zseniálisnak nevezhető kettős kritériuma („megismerés”, mint tanulási folyamatokon keresztül megvalósuló emancipatív fejlődés, illetve a freudi pszichoanalízisből kialakított optimális ösztön kielégítési struktúra) sokkalta elmélyültebb, interdiszciplinárisabb leírást ad, mint ami a játék minket körül vevő valóságának pedagógiai értelmezéséhez szükséges lenne.

Az ösztön kielégítés oldalán az így értelmezett játékmozgásba hozza az alapvető ösztönöket, azt a látszatot kelti, hogy az ösztönök körforgása valóságosan jön mozgásba, harcaik és esetleges győzelmeik a pszichoanalízis ösztön kielégülésének értelmében látszólag igaziak.

Broch-ot a játékban mozgósított, végső soron *fiktívnek* megmaradó és a *valóságos* ösztön-körforgás *differenciája* érdekli. Egy ilyen játék által szimulált ösztön kielégítés eleve nem versenyezhet a valósággal, hiszen a pszichoanalízis egész logikája a valóságosat tekinti egyedül optimálisnak, s ebből kiindulva mindenféle másodlagos, ösztön kielégítést eleve negatívnak, némi túlzással betegségűnek tekint.

A játék virtuális vagy virtuálisnak megmaradó ösztön kielégítését ezen az útvonalon a játékot irányító szabályrendszer vezeti. Véges lehetőségei, az általuk behatárolt cselekvési lehetőségek korlátozottsága nagyon is lényegesen, ha éppen nem fájdalmasan különböznek az élet teljességének helyzeteitől. A játékok szabályai és az emberi kultúra mélyen összefonódnak egymással.

Érdekes perspektívában jelenik meg ugyanez a probléma, ha a játékok szabály rendszerének korlátozottságát az élet reális helyzetei közé helyezzük. Tegyük fel, hogy egy közösség, egy munkahely, valamiféle szolgálati kirendeltség, adott esetben erre szolgáló kivételes követelmények és feltételek miatt elhatározza, hogy többé már nem változtatható, véges, optimális szabályrendszert alakít ki. Minden eddigi tapasztalatunk azt mutatja, hogy a szabályok leegyszerűsödnek, egyes szabályok eltűnnek, az új fejlődésben pótlólagos szabályok jelennek meg, az élet tehát igen hamar kilép a szabályok végleges uralma alól. Ez a jelenség jobban mutatja a játékszabályok korlátozottságából származó alapproblémát, mintha ugyanezt maguknál a játéknál tanulmányoznánk. A véges és korlátozott körülmények között kiharcolt győzelem energetikai szerepe redukálódik, az általa kiváltott boldogságérzet viszonylagossá válik.

Broch számára nem kevésbé fontos, hogy a játékos, a másik játékos, s ezért a játékosok együttese is kényszerűen elveszíti személyiségét a játék folyamatában. *Ez a következő nagy különbség a valóságos és a virtuális ösztön kielégítés között.* Olyan korlátokat emel a személyiség kibontakozása elé, amelyek az ilyen áron elért győzelmet is ugyan olyan korlátok alá vetik, mint a részvételben való megvalósulást. Az így értelmezett eleve korlátokat emel, miközben mobilizálja a személyiség energiáit. A játékban megvalósuló ösztön kielégülés korlátozott.

Amíg azonban *pozitív irányban* a játékként átélt valóság nem vezet igazi beteljesüléshez, *negatív irányban nem ez a helyzet.* A győztes és a vesztes viszonya, a vesztes szimbolikus megsemmisítése és megsemmisülése valamivel közelebb áll az élet viszonyaihoz, mint azt a pozitív vonatkozásban láttuk. Ez a negatív oldal a maga részéről ugyancsak szimbolikus vagy virtuális. Mégis a vesztes szimbolikus legyőzésének energetikai hatását erősebb nagyságrendűnek tartjuk, mint a társadalmi lét egészét leképező játékban aratott győzelem konstruktív energiáit.

IRODALOM

- BLEI, Franz, *Menschliche Betrachtungen zur Politik*. München, 1916.
BROCH, Hermann, *Schriften zur Literatur und Kritik* 1. Kommentierte Werkausgabe. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Band 9/1. Frankfurt am Main, 1975.
BROCH, Hermann, *Philosophische Schriften* 1. Kritik. Kommentierte Werkausgabe. Herausgegeben von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 1977.

- BROCH, Hermann, *Die Schlafwandler*. Eine Romantrilogie. Kommentierte Werkausgabe. Herausgegeben von Paul Michael Lützeler. Frankfurt am Main, 1978.
- BROCH, Hermann, *Massenwahntheorie*. Beiträge zu einer Psychologie der Politik. Kommentierte Werkausgabe. Herausgegeben von Paul Michael Lützeler. Frankfurt am Main, 1979.
- BROCH, Hermann, *Briefe*. 1-3. kötet. Kommentierte Werkausgabe, Herausgegeben von Paul Michael Lützeler. Frankfurt am Main, 1981. 418-419.
- GILBERT, Stuart, *James Joyce's Ulysses*. London, 1930
- KISS Endre, Hermann Broch elmélete a polihisztórikus regényről. Budapest, 1981.
- KISS, Endre, "Hermann Broch im Lichte der poststrukturalistischen Philosophie" in: *Cahiers d'Etudes Germaniques*, 1989/16.87-91.
- KISS Endre, *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Budapest, 2006.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Schopenhauer, als Erzieher*. in: *Saemtliche Werke*. Kritische Studienausgabe in 15. Bänden. Berlin - New York, 1980
- RITZER, Monika, *Hermann Broch und die Kulturkrise im frühen 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1988.
- SAUERLAND, Karol, "Broch und das mystische Denken". in: *German Life and Letters*. New Volume, XI. No. 3. April, 1978. 247.
- SCHELER, Max, *Umsturz der Werte*. Abhandlungen und Aufsätze. Vierte, durchgesehene Ausgabe. Szerk. Maria Scheler. Bern, 1955.
- SIMMEL, Georg, *Soziologie*. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig 1908. (Duncker & Humblot)
-

Bellum Knoticum - Magyarok az 1790-es göttingeni diák-revolúcióban

Bellum Knoticum – Hungarian Students in the Göttingen ‘Revolution’ 1790

Rab Irén

Georg-August-Universität Göttingen

irab@gwdg.de

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

An important aspect of the history of the European Universities is the evolution in the student mentality and self-awareness, the story of student self-government, the development of representation and enforcing of student interests. Although, the distinctive aims of the student movements have changed with time, the general goal of safeguarding students' autonomy and the tools to achieve this goal remained unchanged through the centuries. Demonstrations, rallies and even riots and upheavals escort the history of the higher education in Europe.

This paper concerns the famous student upheaval in 1790, in Göttingen (Germany), the so called „Knotum bellicum”. I focus on the hitherto unknown Hungarian aspects of the events. The reconstruction of the events based on partially unpublished documents of the University Archives in Göttingen and on the diary of the student Zsigmond Katona from 1789-90.

A clash between the guild apprentices and the university students in 1790 became more serious than a usual rivalry between distinct groups of young men. The students felt that so wounded in their honour that they left the city and planned to launch an armed attack on it.

The Hungarian students of the Göttingen University had a decisive role in averting an armed conflict and contributed greatly to finding a diplomatic solution for the crisis. The 24 Hungarian students, attending the university at this time, were known as skilled and diligent persons. Later, after returning to their home country, they became leading personalities in the Hungarian state administration, in education, science and cultural life

Keywords: student uprising, mentality, peregrinatio academica, „Hungarus” consciousness and identity

Kulcsszavak: diák felkelés, mentalitás, Peregrinatio Academica "hungarus" tudat és identitás

1. Az akadémiai szabadság árnyoldala

Rendbontás, verekedés, zavargás éppúgy beletartozott a diákok mindennapjaiba a közép- és újkorban, mint a kollégiumokba járás és a tanulás. A diákság külön rendet alkotott az egyetemi város társadalmi struktúrájában. Az *authentica habita*¹ eleinte még csak az egyén számára biztosított jogi védelmet, idővel azonban az akadémiai közösség jogállását jelentette. A privilégium kivonta az egyetemi polgárokat a városi bíraskodás alól, tetteikért a rektor, később a professzorokból álló egyetemi bíróság előtt feleltek. Miután a professzorok egzisztenciája a diákoktól függött, a kiszabott ítéletek többnyire igen enyhék voltak. A vétkeket általában pénzbüntetéssel, áristommal, karcerral, *consilium abeundival* vagy relegációval² szankcionálták. Ez utóbbi kettő fordult elő a legkevesebbet a büntetések között. Az egyetemi bíróság beérte a szigorú dorgálással, aminek inkább nevelési, sem mint büntetőjogi funkciója volt. A diákok az egyetemi hierarchiában a professzoraiktól való függést pedig természetesnek vették.

Ahogy szaporodtak az univerzitások, úgy erősödött meg a diákság csoportöntudata. A csoportmagatartás legtöbbször valamivel, egy más érdeket képviselő csoporttal szemben alakul ki. A diákok provokálták a városi polgárokat: az utcán, piactéren köszörülték a kardjukat, mutatva, hogy a kardviseléshez joguk van. Megzavarták a családi és városi rendezvényeket, ahova státuszuk szerint nem voltak hivatalosak, egyszerűen betörték, kötekedtek és randalíroztak. De randalíroztak az utcán is, csoportosan felvonulva lármáztak, bedobálták az ablakokat. Provokálták a tisztességes polgárokból álló városi őrseget, és a katonasággal is sokszor kerültek összetűzésbe. Keresték a városi társadalom azon csoportjait, akikkel szemben kiélhették ifjúkori szertelenségeiket. Legalkalmasabbnak erre az azonos korú, de más érdekcsoportba tartozó céhlegények voltak. A céhlegények társadalmi helyzete hasonló volt a diákokéhoz, ők is kötetlenül élő fiatalok voltak, és a céhekhez való tartozásuk nekik is egyfajta előjogot biztosított, ezért aztán sokszor mérték össze erejüket egymással. A nagy verekedések többnyire e két csoport között zajlottak.

Büntetés természetesen a főkolomposokat illette, hiszen a diákok többsége békés természetű volt. A rendbontások alól viszont nem vonhatták ki magukat: az írott-íratlan diáktörvények kiközösítették és szankciókkal sújtották azokat, akik megtagadták az együttműködést. A csoportkényszer akarata ellenére is belesodorta őket - ha nem is a konkrét provokációkba és verekedésekbe - de az azt követő jog- és érdekérvényesítő megmozdulásokba. Ha elhangzott a felhívás, utcára kellett vonulni, és ekkor kezdődött a tömegtüntetés, melyet több napon keresztül tartó zavargás követett mindaddig, amíg az egyetemi szenátus a diákok követeléseit egészben vagy részben ki nem elégítette. Ha a lázadás nem járt a kívánt eredménnyel, akkor játszotta ki a diákság az utolsó érdekérvényesítő ütőkártyáját: elhagyta az egyetemet és kivonult a városból.

A zsarolás nemcsak az egyetemet érintette közvetlenül, hanem a várost is. Egyetem nem létezik diákok nélkül, és egyetemi város egyetem nélkül. Nem pusztán presztízsből, de gazdasági kényszerből is meghajlottak a professzorok és a diákzavargásokat egyébként elszenvető polgárok. A professzori fizetés nagy részét a diákok tandíja tette ki, fogyasztóként pedig meghatározó piaci szereplői voltak a város gazdasági virágzásának: lakást béreltek, étkeztek, igénybe vették a szolgáltatásokat, költötték a pénzt. Jól keresett rajtuk a háztulajdonos, a kocsmáros, pék, szabó, csizmadia, fodrász, de a környékbeli parasztok is:

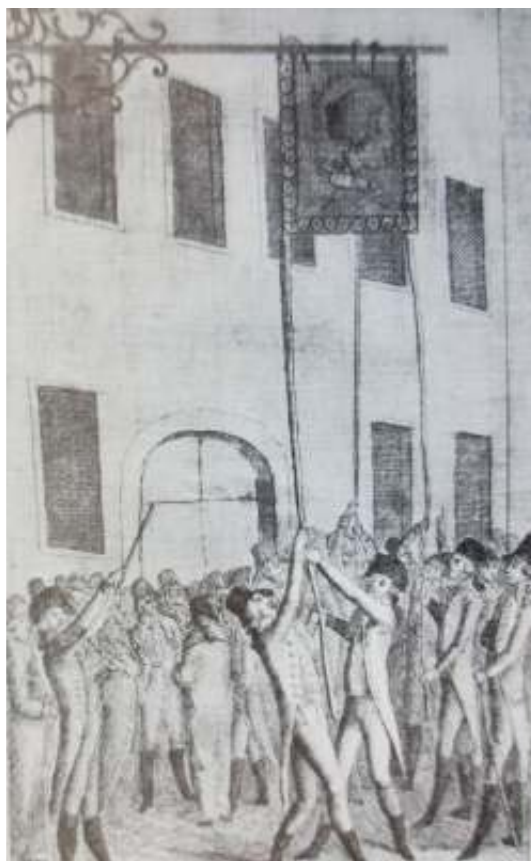
¹I.Frigyes császár által a bologna diákoknak 1158-ben adott különleges státuszt biztosító privilégium. A későbbiek során valamennyi európai egyetem számára autonómiát, az 'akadémiai szabadságot' jelentette.

² Szobafogság, egyetemi fogda, az egyetemről való ideiglenes illetve végleges kizárás. A büntetésekben belül is voltak fokozatok, végleges kizárásra ritkán került sor. Az egyetemek egy diák végleges kizárásáról általában értesítették egymást.

terményeikre megnőtt és állandó volt a kereslet, a képzetlen munkaerő számára pedig munkalehetőséget jelentett a fiatalurak kiszolgálása.

2. A göttingeni kivonulás

Kivonulás mégsem volt sok az egyetemek történetében,³ Göttingenben a 18. században mindössze egyszer fordult elő: 1790-ben. Az eset egyszerű, szokványos történetként indult: 1790. július 25-én vasárnap délután egy vándor asztalos-legény és egy diák összeszólalkozott, ami nem számított ritka esetnek. A diák a legény hangvételét udvariatlannak ítélte meg és egy pofonnal akarta megleckéztetni. Ebből verekedés támadt, a helyi asztalos-legények csoportszolidaritásból jól ellátták a diák baját. A diákok a társukon esett sérelem miatt elégtételt követeltek, este párszázan végigvonultak a városon, randalíroztak majd összetörték az asztalos otthon⁴ új céhtábláját (1.kép).

1.kép: A diákok leverik az asztalos otthon cégérét.
(J.W.Kobold korabeli rézkarca - Himme, 1987:151)

Most az asztalosok kívánták megtorolni a becsületükön esett sérelmet, összehívták a göttingeni és a környékbeli céhek legényeit és inasait, erőszakkal kényszerítve a más céhbelieket. Ennek ellenére a mészárosok, a kádárok, a fodrázok és a szakállnyírók ellenálltak, semmiképpen nem akartak a *Knoten*-nal ('bunkók', a legények gúnyneve) a

³Bahnson szerint 1348 és 1777 között a német egyetemeken mindössze 41 alkalommal fordult elő. (Bahnson, 1973)

⁴ A vándor asztaloslegények számára épült szállás, egyúttal a helyi céhlegények „szabadidőközpontja.”

Burschen ('fiúk', a diákok elnevezése) elleni közös dologban részt venni. (Brüdermann, 1791:83)

Szemtanúk szerint voltak vagy hétszázan, piros kokárdát tűztek a kalapjukra, italtól feltüzelve és botokkal felfegyverkezve támadtak rá az előadásokra tartó diákokra. A diákok egy része a városházára futott, de onnan az őrség kizavarta őket, mások a polgárházak kinyíló kapuin menekültek be. Aki épségben hazaért, nem mert többé kimozdulni. Az előadások elmaradtak, az egyetemi bíróság⁵ folyamatosan ülésezett, elfogták és karcserba zárták az előző nap főkolomposait. A városi magisztrátus ugyanezt tette a legényekre vonatkozóan,⁶ és rendkívüli állapotot hirdetett. A rend helyreállításához behívták a katonaságot.

A diákság tradicionális harci eszköztárából előbányászta a leghatékonyabbat: elhagyták a várost. Működött a diáksolidaritás vagy a csoportkényszer, majd minden diák kivonult Göttingenből az egy óra járásra fekvő Kertslingeröder Feldre. Tudták, nélkülük nincs egyetem és a város megélhetés⁷ is kockán forog. Visszatérésükhöz feltételeket szabtak: büntetlenségük biztosítását, ugyanakkor a céhlegények megbüntetését és ünnepélyes bevonulást a városba. Feltételeiket végül is teljesítették, a visszatérő diákokat zeneszó és ingyen sör fogadta, a katonaság szalutált. A következő napokban született ítéletek az céhlegényeket marasztalták el: súlyosabb büntetést kaptak, mint a diákok, akik közül csak kettőt zártak ki ideiglenesen az egyetemről. A presztízsharcot a diákok megnyerték.

3. A történet feldolgozása

A göttingeni kivonulás történetét Stefan Brüdermann részletesen feldolgozta és egy forráskiadványban közzétette. (Brüdermann: 1991) Átvizsgálta az egyetemi és városi iratokat, bírósági aktákat és tanúvallomásokat, a kortárs levelezéseket, a korabeli sajtót, valamint egy német diák, Friedrich Georg August Schmidtnak⁸ az eseményekről vezetett naplóját és az emlékkönyvi bejegyzéseket. Ezek alapján írott tanulmánya a diákok határozottságát, öntudatosságát, fegyelmeztségét emeli ki, ahogy az akadémiai szabadság biztosította jogaik és a diákbecsület védelmében felléptek és érdekeiket képviselték. A Göttingenből kivonult diákok ugyanis katonai egységekbe szerveződtek, egyesek szerint 9 mások szerint 10, egyenként 50-80 fős csapatot (Companie) alakítottak ki. Minden egységnek volt neve,⁹ kapitánya és adjutánsa, volt egy generalissimus, akiknek a többiek katonai engedelmességgel tartoztak. A kerstlingerodei tábort járőrökkel biztosították, a táborba bejutni, de onnan elmenni sem lehetett engedély nélkül. Gondoskodtak az élelmezésről, a környékbeliek a diákok által megszabott áron árusíthatták termékeiket, aki ezt megszegte, azt megbüntették.(2.kép)

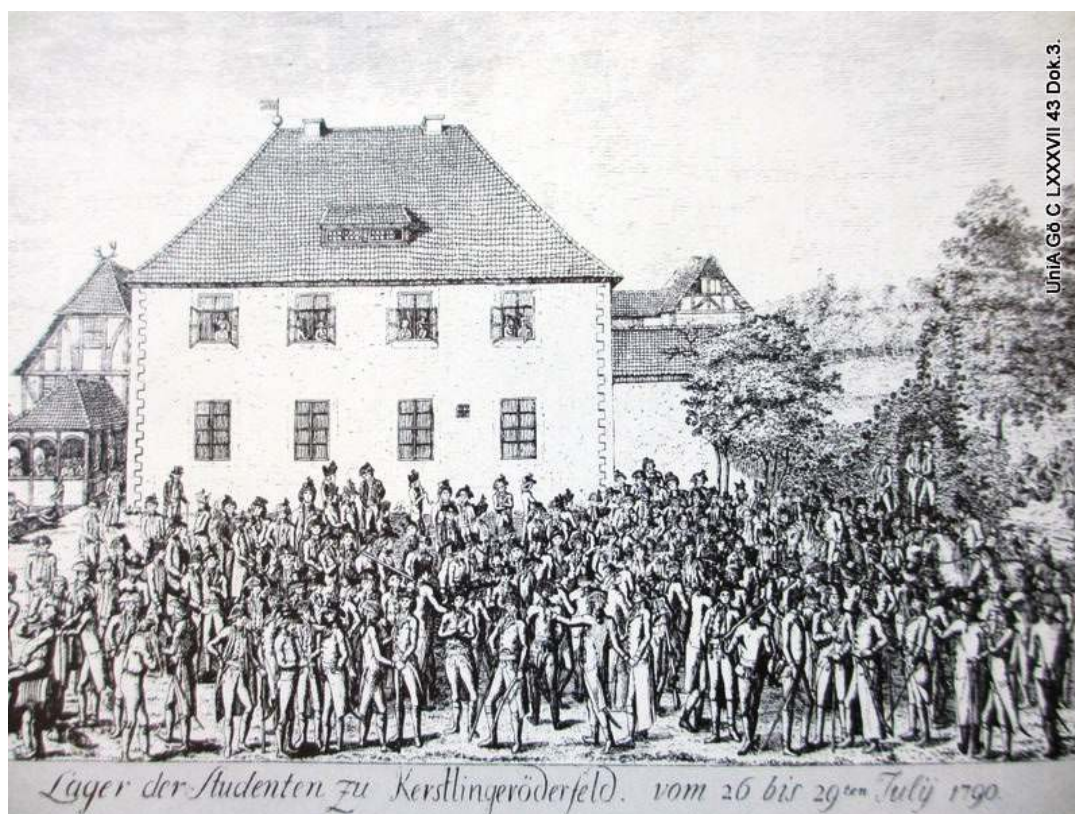
⁵ Universitäts- vagy Gerichtsdeputation. Egyszerűbb ügyekben a prorektor jelentette a bíróságot. Súlyosabb esetekben a prorektor összehívta a deputációt: a bíróság elnöke a prorektor volt, tagjai a 4 dékán, munkájukat egy szindikusz és egy titkár segítette, vizsgálatot folytattak és ítéletet hoztak. Az egyetem határozathozatali szerve az egyetemi szenátusz (consilium) volt, melynek valamennyi rendes professzor, összesen 19 személy volt a tagja. Ezeket a jogköröket az 1736.12.07-én kiadott királyi privilégium szabályozta. (Ebel, 1961:46-54)

⁶ 6 diákot és 32 legényt tartóztattak le. (Universitätsarchiv Göttingen, C LXXXVIII. 43)

⁷ A 8000 lakosú városban mintegy ezren számítottak az egyetemhez tartozónak, köztük 844 diák. A diákok évente 400.000 birodalmi tallér bevételt jelentettek a városnak és az egyetemnek.

⁸ Geschichte des Aufruhrs zu Göttingen vom 25. bis zum 30ten Jul. 1790, aufgeze. am 30.Jul. 1790. Az eredeti napló nincs már meg, 1909-ben készült másolata göttingeni magántulajdonban van. Részleteket és egész naplót is többször publikáltak, többek között Brüdermann, 1791:81-90.

⁹ Az elnevezéseket az emlékkönyvi bejegyzések alapján rekonstruálta Brüdermann. Eszerint az egyes efységeket a következőképpen hívták: 1.Biztonság, 2.Szabadság; 3.Becsület; 4.Minerva; 5.Mars; 7.Athén; 8. Patrióták; 9.Avantage; 10.Lovasok. (Brüdermann, 1991: 26)

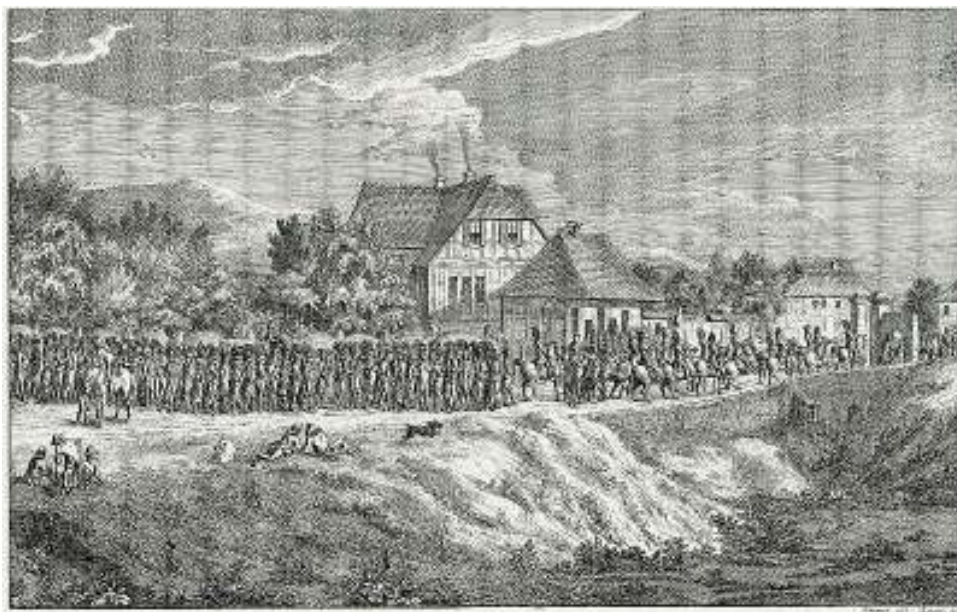

2.kép: A kerstlingeröderföldi tábor
(korabeli rézkarc, Grape – Himme 1987:152)

A katonai rend kialakításában sokan a diákrendek szerepét látták. Ebben az időben viszont Göttingenben kimutathatóan csak az unitisták csoportja létezett (Deneke 1938:72-74). Mivel titkos és tiltott társaságokról van szó, számukat nem ismerjük, de emlékkönyvi bejegyzésekben gyakorta találkozunk titkos diákrendek monogramjaival. Valószínűbbnek látszik azonban a hazafias társaságok ('Landsmannschaft') szerepe, ezt mutatja a magyarok viselkedése is.

Követeléseiket három levélben fogalmazták meg, az elsőt aláírásukkal erősítették meg, az egyetemről írásos választ, elszenvedett sérelmeikért elégtételt követelve. Négy napot vártak erre, mígnem egy lovas deputáció élén az egyetem részéről Ayer¹⁰ professzor, a városvezetés részéről Kleve főtanácsos és a kereskedők céhének képviselőjében Berkenbusch céhmester hozta el a kívánt elégtételt. A diákok csütörtökön este fegyelmezett katonai rendben, az egyetem zászlaja alatt ünnepélyesen bevonultak a városba. (3.kép)

¹⁰ A tanulmányban előforduló személyekről a 2.sz. mellékletben olvashatók információk.

3.kép: A diákok bevonulása Göttingenbe 1789.július 29-én
(korabeli rézkarc, Riepenhausen)

A polgárok éljeneztek, az asszonyok sírtak, mikor a diákok a királyi hercegeket,¹¹ Less prorektort és a velük együtt érző professzorokat – Böhmert, Möckertet és Schlözert - háromszoros viváttal köszöntötték. A bevonulást napokig tartó ünneplés követte, a diákokból élő polgárok egymást túllícitálva kedveztek kávéval, sörrrel, süteménnyel a fiataloknak, az ünneplő transzparenszeket, éltető rigmusokat azonnal kinyomtatták és bárki hozzájuthatott, aki felkereste az élelmes diákot, Grapet a Jacobi Kirchhofban.¹² A diákok bíróságot állítottak fel, ahova megidéztek a zendülés során nekik segítséget nem nyújtó polgárokat, és büntetésként az ő szolgáltatásaikat a jövőben nem vették igénybe. Elszámoltatásra beidéztek azokat a diákokat is, akik nem vettek részt a közös kivonulásban. Őket az íratlan diákkomment szellemében kiközösítették.

4. Magyar vonatkozások a feltárt forrásokban

A Stefan Brüdermann által feltárt forrásokban újra meg újra magyar vonatkozásokra bukkan az olvasó. Az újságok a diákok példamutató magatartása mellett kiemelik a magyarokat: az Altonaischer Mercurius azt írja, hogy a diákok éjszakára a környékbeli falvakba húzódtak, és „csak a született magyarok mertek az erdőben maradni” (Altonaischer Mercurius, 1790.08.23. 134:1849). Nem kevés csodálattal jegyzi be ugyanezt naplójába Schmidt: „A sok magyar a szabad ég alatt aludt az erdőben. A tűz köré heveredtek, a tűz őrizte őket, párnának követ tettek a fejük alá.” Ő írja azt is, hogy a diákok néhány gróft tárgyalni küldtek az egyetemi szenátushoz „A követek közül egy magyar báró tűnt ki leginkább, huszár egyenruhája aranytól csillogott.” (Brüdermann, 1991: 85-86)

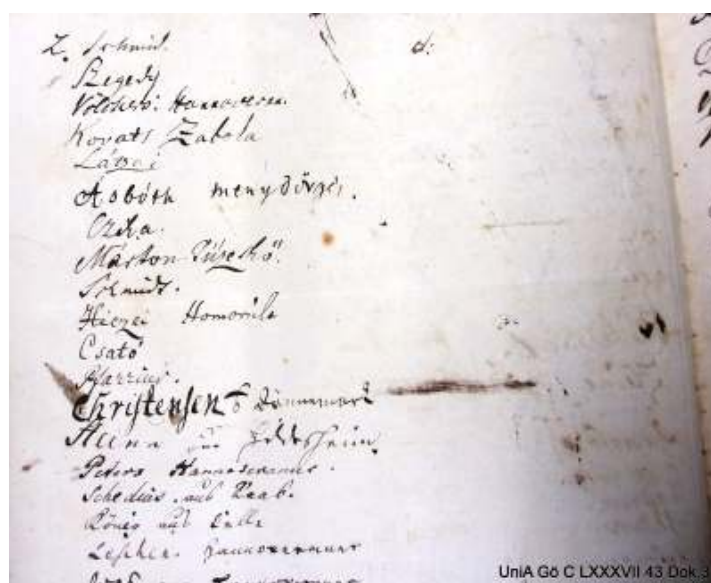
Brüdermann közli a július 27-én kelt petícióhoz mellékelt aláírás listát is. A lista 253 aláírást¹³ tartalmaz, köztük 19 magyarét. A sort a grófok és a magyarok aláírása nyitja: az első szignó

¹¹ Az angol király – aki egyúttal a tartomány választófejedelme volt - 3 fia ebben az időben Göttingenben tanult.

¹² Devisen bey der Illumination, welche nach dem öffentlichen Einzuge der Studirenden in Göttingen den 1. August 1790. freywillig veranstaltet wurde. Idéz belőle Brüdermann 1991: 108-112. Heinrich Grape matematikát tanult Göttingenben, később többek között a revolúcióról készített rézmetszeteivel lett híres.

¹³ Július 26-án délután mintegy 80 diák keresett először menedéket Kerstlingeröder Felden. 27-én már kb 250-en voltak, 28-án estére a számuk elérte a 700-at. A listát tehát minden akkor ott tartozkodó diák aláírta –

gróf Kendeffié, majd a két holsteini Rantzau gróf és nevelőjük következik érthető módon, hiszen az iparosok hajtóvadászatának ők is áldozatul estek. A további aláírások: Graf Rhédei, Joseph Wásárhelyi, Sigmund von Katona – hármójuk neve összevonva: aus Siebenbürgen – majd Christian Engel aus Ungarn, Dominique Imreh aus Siebenbürgen, Joh. Binder dito, azaz szintén Erdély, ezután még 4 gróf – a német Merfeld (Merveldt), Einsiedel, Oeynhausén és az osztrák Paar - a nevelőkkel. A többi aláíró neve elkülönítve: „*sämtliche Versammlete in Kirschlingerode*” cím alatt. Joggal feltételezhetjük, hogy az aláírás ötlete a magyaroktól származott, a megkezdett ívet körbevitték, és a csoportokba verődött diákok így írták alá. A magyarok többsége egy tömbben volt, hiszen további 9 magyart szintén egymás mellett találunk a papíroson: Szegedy, Kováts, Látzai, Asbóth, Czika, Márton, Héczei, Csató és Schedius neve együtt fordul elő. Harciasságukat választott nevük mutatja: Asbóth Menyörgés, Márton Tüzeskő, Kováts Zabola.¹⁴ (4.kép)

4.kép: Az aláírás lista a magyarokkal
(UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3)

Joggal vetődik fel a kérdés: milyen volt a társadalmi és nemzeti összetétele a göttingeni diákságnak 1790-ben, kik irányították a kivonulást és az egyetemi szenátussal való tárgyalásokat és milyen szerepe volt a magyaroknak az 1790-es göttingeni kivonulás megszervezésében?

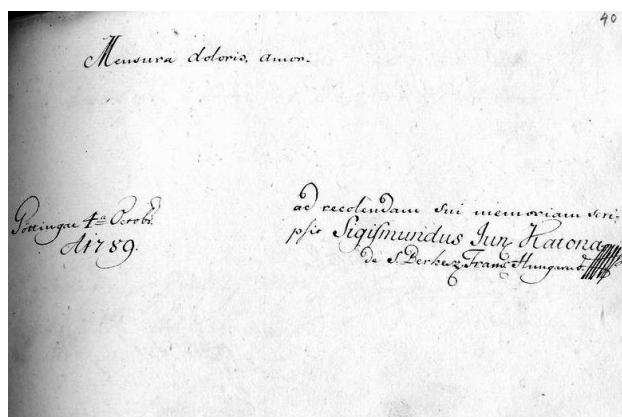
4. Magyar forrás az eseményekhez: Katona Zsigmond útinaplója

Nemcsak Schmidt vezetett naplót az eseményekről. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület honismereti folyóirata, az *Erdély* 1909-ben folytatásokban közölte Katona Zsigmond peregrinus naplóját Szádeczky Lajos értő gondozásában.¹⁵ (5.kép)

Vollständige Nachricht von den Unruhen in Göttingen, wie sich selbige vom 25. Juli bis 8. August zugetragen haben. Göttingen, 1790. ; Közli Brüdermann, 1991:107.

¹⁴ Kováts az erdélyi Zaboláról származott, de a zabola, zabla 'lószerszám' szavunk a heveség, harciasság megfűkezését is jelenti.

¹⁵ Katona Zsigmond útinaplója 1789-ből. Erdély 1909/5-6, 7-8, 9-10, 11-12.sz. Az 1892-1948 között megjelent Erdélyt az EKE digitalizálta és az utódmagazin, az Erdélyi Gyopár honlapján közzétette, így a napló interneten is hozzáférhető. <http://www.erdelyigyopar.ro/> Az eredeti naplót Szádeczky a család kérésének megfelelően az

5.kép: Katona Zsigmond autográfja Csehszombathy Sámuel emlékkönyvében
(DRK Kézirattár R 694:40)

Az események egyetemi levéltárban őrzött iratanyagát (Universitätsarchiv Göttingen, C. LXXXVII 43) magyar szempontból átvizsgálva Katona névvel többször is találkozunk. Ő volt az, aki két társával, Mecklenburggal¹⁶ és Seelhorsttal a kivonult diákok követeként az első petíciót az aláírásokkal együtt az egyetem vezetésének benyújtotta, és ő jelent meg Less prorektor előtt még aznap délután újra, hogy a diákok többségének kívánságát tolmácsolja: adják ki írásban is a délelőtt szóban közölt consiliumi határozatot. Katona Zsigmond volt tehát az aranytól csillogó huszáruhába öltözött magyar báró Schmidt naplójában!

4.1. Katona útja Göttingenig

Katona Zsigmond 1789 nyarán Zilahból indult útnak, hogy sok erdélyi társához hasonlóan a göttingeni egyetemen tanuljon. A napló alapján Katona nyitott, érdeklődő ugyanakkor határozott fellépésű, önálló véleményű, bátor és büszke embernek tűnik. Magát nemesi előneveivel immatrikulálja - Sigismund Katona de Sáros-Berkesz -, a magyar és a dán grófokkal barátkozik, így érthető, hogy Schmidt és mások is bárónak gondolták. Mindössze 23 éves, mikor 160 atyai arannyal a zsebében útnak eredt. A Partiumban még a rokonoknál szállt meg, mindenütt ünneplik, búcsúztatják a peregrinációra induló fiatalembert. Pár napot Debrecenben időzött, aztán Pesten, ahol ismerősökkel, szintén külföldi akadémiákra tartó diákokkal találkozott. A pesti sokadalom nem tetszett neki, a fogadók „véghetetlen csúf természetű és istentelen emberekkel rakva voltak”¹⁷ Egy billét-szededetöt meg is pofozott a grombaságáért.

Győr érintésével három és fél nap alatt ért Bécsbe. Kendeffiéknél szállt meg, és a szintén Göttingenbe igyekvő társasággal az útipasszusra várva majd három hetet töltött itt. Megnézték Bécset, Schönbrunn, kocsikáztak, szórakozni jártak. Naplójában részletesen beszámol a látottakról, hozzáfűzve saját véleményét. Bocskai koronáját díszesebbnek találja a magyarországinál, mely „arestomban van Bécsben, az ország akarattya ellenére.” „Igen együgyű munka, - írja - megtetszik, hogy nem a római pápa küldötte azt ajándékban Szent István első magyar királynak ... hanem valamely napkeleti császárnak kellett azt küldenie.” A

Erdélyi Magyar Egyesület könyvtárának adományozta. A kézirat 1950-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattárába került. (Bogdandi Zsolt szíves közlése, EME könyvtára)

¹⁶Brüdermann Mellenberget említ. Az eredeti jegyzőkönyvben az olvasat egyértelműen Meklenburg, és Mellenburg nevű diák nem is tanult Göttingenben.

¹⁷A Katona Zsigmond útinaplójából vett idézeteket oldalszám megjelölés nélkül, minden esetben kurzívban írtam.

minden iránt érdeklődő vidéki fiatalember szemével nézi a császárvárost, csodálat helyett inkább kétkedés jellemzi. Erkölcstelenség, szemtelenség, korhelység mindenütt, „*melyek a tudatlan és keveset látott ifjút könnyen veszedelembé vihetik.*” Katona nyitott szemmel és füllel jár, a napló tele van bécsi udvari pletykákkal, anekdotákkal. Érdekesség, hogy 6 héttel a párizsi forradalom után, ennek nyomát sem találjuk Bécsben, nyár végi fülledtségbe omlik minden.

Útlevelét mégsem várta meg, Rhédei Ádámék társaságában¹⁸ szeptember 7-én útra keltek és szeptember 28-án érkeztek meg Göttingenbe. A Duna-völgyén keresztül Nürnberg felé vették útjukat, ez volt a Göttingenbe tartó diákoknak a hagyományos útvonala. Az út 2 hét alatt kényelmesen megtehető, de Katonáék nem siettek, az érdekesebb helyeken elidőztek, megnézték a nevezetességeket, híres embereket látogattak meg. Élvezetes útleírás Katonáé, friss szeme nemcsak látja a világot, hanem észreveszi az élet apró, hétköznapi dolgait, és összeméricskéli saját értékrendjével.

4.2. Megérkezés Göttingenbe

Göttingenben hamar alkalmazkodott a körülményekhez. A kolozsvári kollégiumból jól ismert Pataki Sámuellel – „*doctor Pataky uram*” fiával - költözött egy házba, aki itt már 2 éve medicinát tanult, kosztot fogadott, csizmapucolót, mosót és „*frizert*”, jó pénzért.¹⁹ Szabót is keresett, hogy magyaros viseletét fekete „*Statskleid*”-re cserélje át, ezt tette a Göttingenbe érkező összes magyar diák. Amíg a ruha el nem készült, nem is ment sehová, mégis – ha hinni lehet Schmidtnak – a diákok petícióját díszes magyar mentéjében nyújtotta át az egyetemi szenátusnak.(6-7 kép)

6-7. kép: magyar és német viselet a 18.sz. végén

¹⁸Rhédei grófhoz és a szokásokhoz illően nevelőjével (Vásárhelyi József) és inasával indult peregrinációra.

¹⁹ A szállás 8 és fél Lajos-arany egy évre, a mosás 4, a fodrász 3, a csizmatisztítás 3 tallérba került egy negyedévre. A négyfogásos ebédért és háromfogásos vacsoráért 9 tallért fizetett vsz. havonta.

1789. október 5-én jogi tanulmányokra iratkozott be, Spittlernél Völkergeschichte-t és Universalis Historiát²⁰ hallgatott, Federnél logikát és metafizikát, Beckmann-nál Polizejis Cauzara-t, az anatómia professzor Wisbergnél pedig jogászok és filozófusok számára tartott antropológiát. Vizitált a híres professzoroknál, a vegyész Gmelinnél, a jogász Pütternél a történész Gatterernél és a klasszika-filológus Gottlob Heyne-nél. Heyne óvta, „*vigyázni kell az új purschoknak, mert hamar rossz társaságba elegyítik, de megfelelttem reá, hogy milyeneket lehet attól féltetni.*” Katona Patakival és az Erdélyből ismert 'purschokkal', a két magyar gróffal meg környezetével barátkozott.

A naplóban részletesen írt úti élményeiről, kikkel találkozott, kit és mit látogatott meg. Sokat anekdotázott, a göttingeni másfél év viszont töredékes: az első napok eseményein, néhány a környékre tett kiránduláson és a „göttingai revolutionak historiáján” kívül nem tájékoztat egyéb dologról. Úgy tűnik, a tanulás vagy az új életmód elvonta a rendszeres naplóvezetéstől, vagy túl egyhangú volt a göttingeni élet, kevés benne az említésre méltó érdekesség.

5. „A göttingai revolutionak historiája”

A verekedésbe fajuló vasárnap délutáni összezördülést és az asztalosok zendülését kiváltó casus bellit, azaz az asztalosotthon cégérének leverését és a pellengérré akasztását Katona kívülállóként meséli el. A diákokat utcára szólító 'Burschen, Burschen heraus!' kiáltózkodást, vagy nem hallotta, vagy – és ez tűnik inkább valószínűnek - nem akarta hallani. A csoportkényszer alól a magyarok kivonták magukat, kerültek az értelmetlen rendbontást, és az arra hívó felszólítást. A renommistáktól²¹ ha lehetett, távol tartották magukat: a magyarok szorgalmukról és becsületességükről voltak híresek. 1795-ben zárták ki az első magyart az univerzitásról, őt sem magaviselete miatt, hanem mert a betiltott unitista diákrend titkára volt.²² (Deneke, 1938:79)

Az asztalos legénnyel összeszólalkozó Konrad Albrecht Heyne közismerten kötekedő diák volt, a szóváltás „*nem igen illendő felelet egy purschtól*” véli Katona. Heyne segítségére jó pajtásai érkeztek, hiszen egy jófajta verekedés volt kilátásban. A verekedés elmaradt, mert a délutáni összetűzés miatt néhány asztalost már letartóztattak, a többieket pedig a mesterek hazarendelték és az asztalos otthon bezárták. A diák-rendbontók sérelmüket a cégéren torolták meg, s ezzel „*megbecstelenítettnék lenni tartották magukat az asztalosok*”. Az éjszakai rendbontásban Katona szerint mintegy nyolcvanán vettek részt, Schmidt néhány százat mond, a kihallgatási jegyzőkönyv alapján az esti megmozdulásban úgy kétszázán, de az éjszakai rendbontásban már jóval kevesebb diák volt jelen.

Schmidt szerint hétfőn az asztalos otthon előtt vagy egy tucat diák ácsorgott, a többiek egyik előadástól épp a másokra sietve tartózkodtak az utcán, amikor 11 óra körül az italtól felbőszült, husángokkal felfegyverkezett legények kirontottak. „*Kezdődött a mesterlegények nyargadozása, holmi hasított tűzifákkal agyba-főbe verték, akit értek...*”, *Landsmannaim közül Nicset, posoni fit és az gróf Kendeffi szolgáját,*²³ *három más purschot pedig szinte halálra*

²⁰ Népek történelme és egyetemes történelem.

²¹ Hetvenkedő, nagyszájú, kötekedő alak, így nevezték a rendbontó, provokatív diákokat.

²² „Csakugyan magyarok mind a két hazából sokan lévén, a Regierunghoz... folyamodtunk, s megengedtek Pfandlernek, minthogy mióta az univerzitás fennáll, soha több magyart nem relegáltak.” - számolt be az esetről Fogarasi. (Fogarasi, 1974: 235). A pozsonyi Pfandlerrel valójában consilium abeundival büntették.

²³ Az 1790. szeptember 13-án kelt ítélet 4. pontja „Johann Andreas Bretzin asztaloslegény, mert bevallotta, hogy egy diákra és Kendeffi gróf szolgájra, bár őt nem sértették meg, mégis 2-2 ütést mért, melyből az egyik a fejüket érte ... a már fogdába töltött időt beszámítva 1 hónapi börtönbüntetésre ítéltetik, melyet a hannoveri Clewerthurban kell letöltenie, féladag víz és kenyér mellett. A többi esetben is hasonló ítéletek születtek. (UAG C : LXXXVII 43)

verték”. – tudósít Katona. A szemtanúk 7-800 randalírozó céhlegényről számolnak be, Katona szerint viszont fékezhetetlen dühöngő közülük mintegy 30-40 lehetett. A többieket ugyanaz a csoportkényszer – a céhek statutuma - mozgósította, ami a diákokat előző este. A kivезényelt legalább nyolcvan fős katonaság nem mert beavatkozni, félt, „*hogy ennyinek meg nem felelhet, a piac közepin állott nagy kényesen sorjában*”.

Katona a piac sarkán lévő házban lakott,²⁴ a téren történt eseményeket jól megfigyelhette. „*Amilyen tehetetlen nép volt az, amely az utcákon nyargalózott, Magyarországon 10 bakancsos mind feltűzte volna*” – állapítja meg nem kevés büszkeséggel. A hazamenekült diákok mind az ablakokban voltak, onnan szemlélték az eseményeket. Schmidt szerint félték, hogy a feldühödött tömeg a házba is utánuk tör, és követeli kiadatásukat. Ő is félt, egész éjjel nem jött álom a szemére.

Katona Schmidt félelmében nem osztozott. Mint írja, hétfő reggel óta nagy izgalomban, „*furiában*“ volt, és magyar kardját délután már ki is köszörülte. Nem lehetett tudni, mi fog történni, de itt már nem kötekedésről és közönséges verekedésről volt szó, hanem becsületről, önvédelemről és harcról. Kedden délután Rhédeivel, Kendeffivel és Vásárhelyivel kilovagoltak „*Gerstingerodiba*”, mert azt hallották, hogy vagy 300 diák összegyűlt ott. A kivonulás már hétfőn elkezdődött: estefelé mintegy nyolcvanan hagyták el a várost, pisztolyokkal és karddal felszerelve. Schmidt szerint kedden délben kezdődött a kivándorlás, és csütörtökre szinte minden diák kivonult Kerstlingeröde Feldre. Lichtenberg professzor panaszkodott is naplójában, hogy „Göttingen a diákok nélkül teljesen kihalt.” (Brüdermann, 1991:77)

Mindenesetre Katonáék alig 60 társukat találták kint kedden délután, „*a legalját a göttingai puschoknak, magokat az legalábbvaló és nagyobb renomistákat*” akik fegyveresen rajta akartak ütni a városon. Katonát támasztja alá Nicolaus Wolff puskaműves panasztétele. Wolff az egyetemi és a városi hatóság előtt is panaszt tett, hogy néhány diák, akik közül csak Friedrich Adams-et ismerte, erőszakkal kényszerítették a házában található összes fegyver és lőszer átadására.²⁵ Fricke pedellust a folyamatosan ülésző egyetemi bíróság kiküldte Grone²⁶-ba, hogy az ott gyülekező, kardokkal és lőfegyverekkel felszerelkezett mintegy 150 diák szándékairól tájékozzák. A diákok aztán mégsem a város ellen vonultak, hanem ki Kertslingerodeba, de a szándékuk – megtámadni a várost, revansot venni a legényeken - nem változott.

A kilovagoló magyarok nem szerettek volna közösséget vállalni ezzel a társasággal, de nem volt már visszaút, mert közben egyre több diák érkezett ki a városból, köztük az összes magyar is. Hogy a fegyveres konfliktust elkerüljék, Katona, Rhédei és Vásárhelyi kitalálták, hogy levelet kellene írni az egyetemi szenátusnak, melyben a diákok elszenvedett sérelmeikért elégtételt követelnek. A levelet úgy kell körbeadni a táborban, hogy ne derüljön ki, ki írta, és ha hozzájuk ér, majd elkezdik dicsérni: „*igen jó és okos gondolat, jobb így statisfactot kérni, mintsem úgy venni, mint a paraszt asztaloslegények*”. Egy ilyen levél a szenátus előtt is jól mutat, mert tükrözi a diákság professzorai iránti tiszteletét és bizalmát. A levél megfogalmazásával a pozsonyi Nitschet bízták meg, neki volt jó íráskészsége és

²⁴Wartmann szabónál, a Pauliner utcában (Logis: 1789W), a naplóban a “Marcktnál” megnevezés szerepel.

²⁵ Compe városbíró jelentése a Hannoveri Titkos Tanács számára. (Brüdermann, 1991: 95-96)

²⁶ Göttingentől délnyugatra fekvő falu, ma a város egyik kerülete.

kifogástalan némettudása.²⁷ Rhédeiék dicsérni kezdték az elkészült levelet (1.sz. melléklet), hogy másoknak is tessenék. Elsőként írták alá, hogy őket követően mások is aláírják. „Subscribáltuk is eztet, előbb a magyar grófok, én és a többi grófok ily renddel.” Katona szavahihetőségét az aláírás-lista igazolja, és egyben magyarázatot is ad arra, miért a magyarok állnak a névsor élén, és miért Katona a diákok egyik deputáltja.

8. kép Az aláírás lista első oldala (UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3.)

Schmidt a levélről említést sem tesz, ő csak annyit tud, hogy a kivonult diákok követeket – néhány gróft – küldenek az egyetemi szenátushoz, hogy tárgyaljanak. Pedig Schmidt²⁸ neve is szerepel a névsorban, ráadásul a magyarok, Látzai, Czika, Asbóth társaságában.

Brüdermann nem tudja, hogy a levél ötlete a magyaroké volt, de követeléseiben és megfogalmazásában is igen bátor írásnak találja. (Brüdermann, 1991:28-29) Dicséri a szöveg felépítését, ahogy a diákok elhatárolják magukat a csöcselék viselkedésétől, és hangsúlyozzák jó modorukat, feljebbvalóik iránt érzett tiszteletüket. Nem az akadémiai szabadság okán interpellálnak: a saját tisztességük védelmében lépnek fel, melyet az iparosok durván megsértettek. A becsületsértésért nyilvánosan kell elégtételt venni. A sérelem közös ügy, mint ahogy közös a becsület helyreállítása is. Ha ezt nem kapják meg, akkor közösen más egyetemet, más várost keresnek maguknak. Ez a fenyegetés nem zsarolás, hanem jogos következménye annak, ha nem kapnak elégtételt. A tisztesség nem engedi, hogy olyan egyetemen tanuljanak, ahol az embert ily sérelem érheti. Tudták, ez hat a legjobban, hiszen professzor és polgár egyaránt anyagi függésben van tőlük. A levél csak melleleg kéri a letartóztatottak szabadon bocsátását. A későbbiekben ez okozott nézetkülönbséget a táborban.

²⁷ A levél teljes terjedelmében az 1.sz. mellékletben olvasható. - Nitsch 1791-ben versben búcsúzott göttingeni barátaitól, melyet Grape, aki a diákokat dicsőítő jelszavakat is kiadta, jelentetett meg. Nitsch Károly Dániel: *Vaterlandslied eines Ungarn bey dem Abschiede in Göttingen seinen Freunden gewidmet*. Göttingen, 1791. Grape. Nitsch később mint költő is ismertté vált.

²⁸ A matrikula szerint F.G.A.Schmidt 1786-ban iratkozott be jogra. Ahhoz képest, hogy 4 éve volt már az akadémián, kevés az információja, és nem aktív szereplő az eseményekben. Ebben az időben több Schmidt tanult Göttingenben, felvetődik a kérdés, hogy a személy beazonosítás helyes-e? Tanulmányomban Schmidt személye kapcsán csak a Brüdermann által megadott adatokat tudtam felhasználni.

Kedd este későre lett kész az iromány, s bár a deputációba választott három diák – Katona, Mecklenburg és Seelhorst – visszatért Göttingenbe, átadni nem tudták, mert a prorektort már ágyban találták. (Katona naplójában Mecklenburgot név szerint említi, de a harmadik deputált nevét nem ismerte, üres helyet hagyott neki.) Szerdán reggel 9 órakor sikerült csak benyújtaniuk a levelet. A professzorok láthatólag megkönnyebbültek, a prorektor maga ígérte, hogy muzsikaszóra, ünnepélyesen vonulhatnak be, de fegyver nélkül. Katona lehetett a hangadó, a diákküldöttség vezetője, mert erre a feltételre ő reagált *„Ën ezt nem ígérhettem meg, azt mondtam, meglátom, mit fognak a többiek reá mondani.”* Délután pedig már egyedül ő jelent meg a Consilium előtt, hogy a délelőtt szóban kapott ígéretet írásban is kikérje. A folyamatosan vezetett jegyzőkönyvben erről a következőt olvasható: *„Megjelent Katona és kérte, hogy a szóban kapott határozatot írásban is kapja kézhez, miután a kint lévő diákok többsége ezt kívánja. Így megkapta az itt fekvő határozatot és még egyszer megismételte a korábban tett ígéreteket, miszerint a diákok fegyelmezetten, a büntetés terhe nélkül akarnak bevonulni.”* (UAG C LXXXVII.43:23) Az egyetem írásos válaszát „an den Studenten Catona”-nak címezte, jelezve, hogy nem akarnak a diákokkal, mint testülettel tárgyalni. A feltétel továbbra is a fegyver és lárma nélküli visszatérés volt, mindenki menjen szépen haza, és viselkedjék a továbbiakban fegyelmezetten. A jogi és erkölcsi elégtétel megadását a hannoveri királyi kormány hatáskörébe utalták.

Természetesen a diákok egy csoportja ezzel a válasszal elégedetlen volt, s miután a magyarok a békés, megegyező szándékot és az erkölcsi elégtételt keresték, a továbbiakban kizárták őket az egyetemmel folytatott tárgyalásokból. Még aznap beküldték egy másik társukat, Carl Gabriel Domeyert egy újabb írással, mely további követeléseket tartalmazott. Most már azt kívánták, hogy a fogdában lévő diákokat engedjék szabadon, és a vezetőknek ne essék bántódásuk. Követelték a katonaság és parancsnokának áthelyezését, az asztalos otthon eltávolítását és a városi magisztrátus elszámoltatását, amiért nem gondoskodtak a diákok biztonságáról. Csupa olyan dolgot, mely nem tartozott az egyetem hatáskörébe. A Domeyer hozta válasz sem tetszett a hangadóknak, *„ámbar erősebb volt is azoknak a száma, ki azt kiáltotta, hogy bemenjünk, mégis elnyomták az kiabálás által, és künn kellett maradni mind”*. Este a tábortüznél aztán nyugodtabban meghányták-vetették a dolgot.

9. kép: este a tábortüznél a kertlingerodei erdőben (Rézkarc - Himme, 1987:154)

A magyarok azzal érveltek, hogy az asztalos cégért összetörő és meggyalázó diákokat a szenátus nem engedheti büntetés nélkül szabadon, és egyébként is „*azokat hadd büntessék, mi csak azt kérjük, hogy nekünk adjanak satisfactiot, mert bántottak ártatlanul az mesterlegények... Hiszen azokat hadd verték volna, kik címereiket leszaggatták, csak nekünk hagytak volna békét.*” Nemcsak ez az érvelés, hanem a kintlét viszontagságai is nyomtak a latban. Az időjárás egyelőre kedvezett, szokatlan meleg volt, derült napos idő,²⁹ de nem volt elég ennyivaló, a környékbeli falvakba jártak élelemért. Nem volt szállás sem ennyi embernek, a falvak szélén, a szénában háltak. „*Sem a grófoknak, sem a magyaroknak és még másoknak is sokaknak kedvek ellen vagyon az künmaradás.*” Sikertelenül meggyőzni a parancsnokokat a visszatérésről, így Johann Friedrich Stähler, aki a kint lévők 'generálissimusa' volt, újabb levelet írt a szenátusnak. Röviden, 5 pontba foglalta a követeléseket, melyeket aztán az egyetemi deputáció pontról pontra megválaszolt: a fogdában tartottakat szabadlábra helyezik, felőlük majd a királyi tartományi kormányzat fog ítélni.

Hasonlóképpen hártották el a többi követelést is, mindent a 'Königliche Regierung' hatáskörébe utalva. Egyedül az egyetem zászlaja alatt történő fegyveres bevonuláshoz járultak hozzá, de a diákok természetesen csak az akadémiai díszhez tartozó oldalfegyvert, azaz kardot viselhetnek.

Ezt a levélváltást már az idősebbik Rantzau gróf bonyolította le. Az ő személye Katona szerint alkalmas volt erre a feladatra „*gyönyörű moderatiojú ember, minden companiába tudja magát illeszteni és jó tanuló.*” Az eredmény több volt, mint amire számítottak. Az egyetem és a város küldöttsége vezette be őket a keleti, Albani-kapun át a városba, nagy éljenzések közepette.

Az utolsó éjszakán a grófok is és minden magyar kint háltak a táborban: „*gróf Rhédei és Vásárhelyi urak vélem és a több magyarokkal fenn az erdőben lévő térben egy bükkfa alatt a tűznél – melyen nem győztek a német pürschok eleget bámulni. Ekkor estve én és minden grófok numerust tettünk krétával a kalapunkra, mint a többi pürschok, a numerus volt 10...*”³⁰

6. Utójáték

Katona naplójának itt vége szakad. Hogy mi történt a bevonulás után, azt más forrásokból tudjuk meg. A diákok ünneplése jó egy hétig eltartott. A korabeli sajtó, például a göttingeni 'Allgemeine politische Staatszeitung' szelektíven számolt be az eseményekről: elítélte a céhlegényeket - a főkolomposok helye a börtönben van - és méltatta a diákokat: „*tanult polgártársaink a legszebb rendben, dicséretes nyugalomban újra visszatértek hozzánk.*”³¹ Tárgyilagosságot nehéz lenne elvárni: a legények fenyegető magatartásában a rendi társadalom forradalmi veszélyt látott. A kalapokra tűzött piros kokárdák is a francia forradalomra emlékeztettek, holott Göttingenben megkülönböztetésül tüzték fel. Ugyanis a sokadalomban nem ismervén egymást a legények, eleinte egymást is püfölték. Az 1790-es göttingeni rebelliónak nem volt köze egyik oldalról sem a francia forradalomhoz: két különböző érdekcsoport tradicionális ellentéte motiválta a céhlegények és a diákok megmozdulását is: erőfitogtatás és revans vétele.

²⁹Július 29-én a barométer esni kezdett, feltámadt a szél. Éjfél felé aztán dörgött-villámlott, eleredt az eső. A diákok épp időben tértek vissza a városba. Lichtenberg naplójából idézi Brüdermann, 1790:77-78)

³⁰A 10-es a lovasszázad numerusa volt. Minden diák a kalapján krétával jelölte, melyik csapathoz tartozik.

Schmidt azt írja, hogy a kalapra egy tölgyfaágat is tüztek. (Brüdermann 1791:88)

³¹ Az újságkivágás az egyetemi iratok között van lefűzve, (UAG C LXXXVII.43)

A diákok jól megszervezett katonai egységeit, fegyelmezettségét és összetartását példaértékűnek ítélték. A táborban mindennek egy szándék szerint kellett történnie - írta Schmidt a naplójában. (Brüdermann, 1790:88) Pedig a diákok hozzáállása korántsem volt olyan egységes, mint ez és a későbbi írások is mutatják. Egy meghatározó csoport – ide tartoztak a magyarok – a becsületen esett sérelemért kívánt erkölcsi elégtételt, és a fegyveres összetűzést mindenképpen el akarta kerülni. Mások az akadémia szabadság védelmében az elkövetők büntetlenségét követelték, és ugyanezen szabadság által érezték magukat feljogosítva erőszakos cselekedetekre is. Végül az előbbieket kerekedtek felül, pozitív szint és végkiélezést adva ezzel a rebellióknak indult és dicsőséggel zárult történetnek.

A kormányzat az ellentéteket el akarta simítani. Méltányosan kezelte a céhek petícióját is, melyben anyagi és erkölcsi jóvátételt követeltek az őket ért sérelemért, és utasította az egyetemet az új céhtábla költségeinek megtérítésére. A szeptember 13-án hozott ítélet a letartóztatott 32 iparos közül hétre szabott hosszabb-rövidebb várfogságot vagy fogházbüntetést, azzal a megjegyzéssel, hogy megérdemlik, a többiek büntetését elengedte.³² A diákok esetében az ítéletek méltányosak és enyhék voltak: pár napos áristomot osztottak ki néhány renitensnek. Mindössze 2 diákot, az asztalosotthon elleni zavargás főkolomposait – Döringet³³ és Grothausent - zárták ki ideiglenesen az egyetemről. Az ítéletek a tett kétféle megközelítését mutatják: a céglegényeket zendülésként ítélik meg, a diákoké viszont belefér az akadémia szabadság keretei közé.

A történetnek még egy magyar vonatkozása van. Schedius Lajos több társával a göttingeni diákok nevében 1790.szeptember 23-án levelet intézett a hannoveri kormánynak. (UAG C LXXXVII.43. Nr.43) Ebben a „bestere und gesitteter“³⁴ diákok nevében kéri annak kinyilvánítását, hogy a két főkolompos – Döringet és Grothausent - korábbi életvitelük és nem a diáktisztesség helyreállítását célzó kivonulás miatt távolították el az egyetemről. Döring és Grothausen a renommisták közé tartoztak, az akadémián tartózkodásuk óta erkölcstelen és zavaros életvitelük miatt sokszor büntették már őket. A minisztérium kötelezve érezte magát, hogy az itt tanulók jobbik részének nyugalma érdekében a nyilvános gondoskodás bizonyosságát adja. Az egyetemi hirdetőtáblára mégsem helyezték el a kért írást, a hannoveri szándék az események eltusolása volt.

7. Statisztika: a göttingeni diákság 1790-ben

Az 1790-es nyári szemeszterben 844 diák tanult Göttingenben. A létszám az előző félévhez képest ismét emelkedett, azaz kevesebben távoztak az egyetemről (176), mint ahány új hallgató iratkozott be (218). Legtöbben a jogi karon tanultak, legkevesebben a filozófiai, pedig ide kellett beiratkozni, ha valaki filológiát, történelmet, politikát, gazdaságtant vagy egyéb tudományokat akart tanulni. Az ezen a karon foglalkoztatott professzorok mégsem unatkoztak: Lichtenberg fizikai kísérletein szemeszterenként 50-60-an vettek részt.³⁵ Gottlob Heyne klasszika-filológia magánóráin sokszor 30-40 diák is ült, August Schlözer politikaóráira pedig nem lehetett bejutni. Elsősorban a jogra beiratkoztak hallgattak át ide,

³² A diákok írásban kérték az asztalosok büntetésének enyhítését. Ez többek között azért is érdekes, mert a táborból írt második levélben még valamennyiük súlyos megbüntetését követelték. Brüdermann 1791:

³³ Őket már július 25-én este letartóztatták. Döring volt a cégér meggyalázásának szellemi atyja és végrehajtója. A vizsgálati jegyzőkönyv szerint „Döringet kívánatos továbbra is fogdában tartani, és esetleg relegációval fenyegetni.” UAG C LXXXVII.43:17)

³⁴ jobb és kulturáltabb

³⁵ 1790. nyári szemeszterben 48 diák, a téli szemeszterben 88-an jártak Lichtenberg fizikai kísérleteire, köztük 8 (!) magyar. (Heerde, 2005)

hogy általános, széleskörű ismeretekkel gazdagodjanak, és a jogra jártak a tehetősebb diákok is, akiknek nem okozott gondot a privát órák díjának megfizetése.³⁶ A diákság egynegyedét a teológusok tették ki, ők is áthallgattak, de anyagi okokból főként a nyilvános (ingyenes) előadásokon vettek részt. A orvosok idejét már ebben az időben is lefoglalták az elméleti és klinikai feladatok, ők voltak a legkevésbé flexibilisek.

Karak	Diáklétszám		
	1789/90. téli szemeszter.	1790. nyári szemeszter.	1790/91. téli szemeszter
Jogi	405	403	417
Teológiai	210	237	207
Orvosi	104	116	108
Filozófia	83	88	86
Összesen	802	844	818

1. Táblázat A göttingeni egyetemen tanuló diákok létszáma karonkénti bontásban

A diákok származására nézve legjobb forrás az egyetemi levéltárban őrzött lakócímjegyzék. (UniA Gö: Logis) Eszerint az 1790. nyári szemeszterben itt tanult az angol király 3 fia, 13 gróf (köztük 2 erdélyi: Kendeffi János és Rhédei Ádám) valamint 116 további nemesi származású ifjú, azaz a diákok 16 százaléka tartozott a nemesek rendjéhez. 56 diák volt göttingeni illetőségű, 67 'valódi külföldi', a többiek a tartományokra, sok kis államra szabdalt Német Birodalom területéről érkeztek. Közülük csak az számított 'Landeskind'-nek, azaz hazainak Göttingenben, aki a braunschweig-lüneburgi választófejedelemségből való volt. Valódi szankciókat az egyetem csak velük szemben tudott foganatosítani, illetve az itt tanulás számukra biztosított több előnyt (kedvezmények, későbbi hivatalhoz jutás, stb.). A külföldiek között svájciakat, letteket, litvánokat találunk, elvéve néhány svéd, francia, holland vagy orosz előkelőt. Legtöbben a magyarok voltak: 1790 nyarán 24 hungarus tanult a göttingeni egyetemen, nyolcan Erdélyből, tizenötön Magyarországról, egy pedig - Matsko³⁷ -, a Hessen-Kassel tartományi grófság területéről. A magyarok szorgalmukról és jó magaviseletükről voltak híresek. Schedius, Engel és Binder pályamunkáját a 'hannoveri' király, az egyetem rektora első díjjal tüntette ki és 26-26 arannyal jutalmazta. A magyarok többsége komoly tanulási szándékkal érkezett a híres egyetemre, hogy hazatérve a megszerzett tudást hasznosítsa, országa fejlődését segítse, jólétét gyarapítsa. Érdemes név szerint is felsorolni a 24 ekkor itt tanult magyart, hogy lássuk, kik voltak és mire vitték az életben! (3. sz. melléklet)

8. Az egyetemlátogatás narratívája

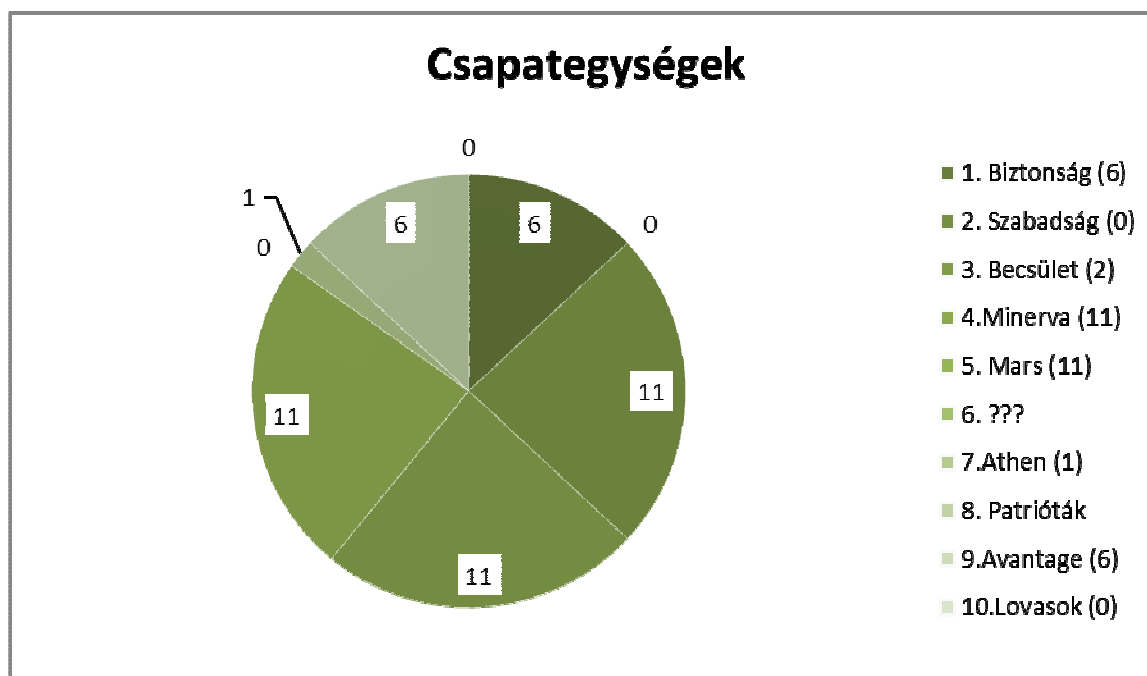
A diákok anyagi helyzetük, származásuk és tanulmányaik szerint barátkoztak. A szociális kapcsolati hálót az emlékkönyvi bejegyzésekből lehet legjobban nyomon követni. Teleki László gróf 1785-86 között Göttingenben vezetett emlékkönyvébe (MTA Kézirattára: Tört. Napló 8^o5, teljeskörűen feldolgozva: IAA), szinte csak előkelők írtak be: az angol királyfiak, 4 fejedelmi herceg, 11 gróf, 8 báró, 12 egyéb nemes és a felvilágosult demokratikus szellemiség jegyében ezek 'udvarmesterei'. Szinte kivétel nélkül jogot tanultak, ez felelt meg társadalmi helyzetüknek és ez kellett majdani társadalmi szerepvállalásukhoz is. Az 1791-92-ben Göttingenben teológiát tanult Kis János emlékkönyvét nem ismerjük, de emlékirataiban arról számol be, hogy „Barátkozásba külföldi tanulókkal nem bocsátkoztam. Egyfelől

³⁶ A privatus 1-4, a privatissimus 4-8 aranyba került szemeszterenként.

³⁷ Matsko, Fredericus a pozsonyi származású kasseli matematikaprofesszor és csillagász, Johannes Matthias Matsko fia vagy unokája volt.

gazdasági tekintetből, hogy általok erszényemet megeröltető költségeskedésre kényszeríthetném, másfelől anyai nyelvemen való beszélgetés az idegen földön még nagyobb bájjal bírt, megelégedést is többet reménylhettem a magyarok társaságában.” (Kis, 1845:103)

August Christian Wittrock lüneburgi diák emlékkönyvének (StA Gö: Stabu 9) 1790.szeptember 3. és 1791.augusztus 3. között keltezett 40 göttingeni bejegyzéséből 38-ban olvashatjuk, hogy a bejegyző melyik csapategységhez tartozott a kertslingerodei táborban. Ezek nagy része utólagos megjegyzés az albumtulajdonos részéről, aki nemcsak ezt, hanem a bejegyzők későbbi életpályájára vonatkozó információkat is feljegyezte. Tíz inscriptioban származik a bejegyzőtől a század megnevezése, néhol monogram és kiegészítő szöveg kíséretében. Mindez a diákrendek íratlan szabályaira emlékeztet: a rend monogramját a tagoknak mindig fel kellett tüntetni emlékkönyvi bejegyzéseikben. (Denecke, 1938:27). Ennek alapján rekonstruálhatjuk a csapategységek elnevezését is.

2. Táblázat A csapategységekbe tartozás A.C. Wittrock emlékkönyvében. (StA Gö Stabu 9)

A 2. (Szabadság), a 10. (Lovasok) és a 6. századból nincs a beírók között senki, sőt a 6. század elnevezése is ismeretlen, egy dokumentumban sem maradt fenn a neve. Az albumtulajdonos akadémiai éveinek meghatározó eseménye lehetett a göttingeni kivonulás, ezért találta fontosnak a csapatok megnevezését. A dedikációk pedig minduntalan az együtt töltött szép időkre emlékeztetnek: „auch versammelt bey der IX. Corp. Avantage...im Feldlager zu Cerstlingerode” (252), vagy „Es lebe die 1.ste Compagnie Sicherheit hoch!” (103) Az emlékkönyv 108. oldalára a bejegyző, Georg Peter Nissen hamburgi orvos félre németül, félre latinul a következőket írta: „1790. július 25. Emlék jó barátságunkra Kerstlingerodeban meg a 'bellum knoticumra' meg a többire. ” És persze a csapat neve is, amelybe a táborban tartozott: „Comp. 4. Minerva”.³⁸ Mindez a nyomaték kedvéért a valószínűleg kalapra is írt monogrammal megerősítve: „V/erbindung/. M/inerva/ C/ompanie/ IV”.

³⁸A bejegyzés 1791.március 10-én kelt, az inscriptio egy tévesen Asmusnak tulajdonított Matthias Claudius idézet.

Bellum knoticum lett a diáknyelvben a zendülés elnevezése, a céhlegények gúnynevével jelzett háború. Wittrock emlékkönyve néhány egységparancsnok nevét is tartalmazza. Beírt F.W. Cordes a Minerva parancsoka és adjutánsa, K.F. Luttringhausen, J.F.E. Leopold a Mars adjutánsa valamint H.C. Bonath és F. Stederckt (?), az Advantage hadnagya és adjutánsa, mindketten Celléből. Július 27-én este még nem vagy csak részben szerveződtek meg az csapategységek, mert az utóbbi kettő neve nem szerepel az aláírás listán. Arról nincs adatunk, hogy Wittrock maga melyik századhoz tartozott. Magyar bejegyző nem található az albumban.

10.kép August Christian Wittrock emlékkönyve (StA Gö Stabu 9:108)

Sokan úgy töltötték el tanulmányi idejüket, hogy szűk közösségükön kívül alig ismertek bárkit is. Schmidt a kivonulás egyik nagy eredményének könyvelte el, hogy a diákok közel kerültek egymáshoz, a táborban esténként együtt borozgattak és énekeltek, tekintet nélkül társadalmi helyzetükre és életmódjukra. „Sonst that einer gegen den andern steif und unbekannt. Jetzt hängt alles aneinander, und fast jeder kennt den andern.”³⁹ Az egy közösséghez való tartozás tudatát nem a csoportkényszer, hanem az érdekközösség alakította ki. A céhlegények brutalitásának inas és gróf egyaránt áldozatul esett.

1. sz. melléklet: Az egyetemi szenátusnak küldött első levél, melyet Katona Zsigmond naplója szerint a pozsonyi Nitsch Károly Dániel fogalmazott.

Egy becsületes embertől sem várható el, hogy aljas és rágalmozó szitkokra hűvösen reagáljon. Természetes és jogos tehát a követelésünk, mellyel szigorú elégtételt követelünk. Mi nem vagyunk alja csócselékből összezsúfolott népség: soha nem álltak a göttingeni diákok verekedő és kötekedő indulatok hírében, sohasem viselkedtünk feljebbvalóinkkal, a törvénnyel és a városi lakosokkal szemben oly módon, hogy iparosok pimasz tömege büntetlenül egy teljes napon keresztül aljas módon üldözzön minket, banditák módjára ártatlan embereket megtámadjon, szitkokkal illessen. Ezt kellett elviselnie közülünk azoknak, akik a zendülés okában ártatlanok voltak, és mégis ily módon gyalázták és gúnyolták őket büntetlenül. Minden tisztelettel, mellyel az ártatlanul bántalmazottak diáktestülete az egyetemi szenátusnak tartozik, és ami tiszteletet meg is adunk, követeljük ugyanettől a szenátustól és

³⁹„Egyébként egyik a másikkal szemben ridegen és idegenként viselkedett. Most csüggnek egymáson, mindenki ismeri a másikat.” Schmidt naplójából közli Brüdermann, 1791: 89

közvetve a városi polgári előjáróságtól, hogy az összes külhoni és német, gróf, báró, nemesember és polgári származású diák nyilvánosan megsértett becsületét állítsák helyre, és a név szerint megnevezett bűnösöket és a diákokat bántalmazókat nyilvánosan büntessék meg, ugyanakkor az összes ártatlanul bántalmazott diák írásbeli és szóbeli becsületbeli elégtételt kapjon.

Mi pedig feljebbvalóinknak, az egyetemi szenátusnak becsületünkre - ami nekünk a legtöbbet jelenti – ígérjük, hogy fegyelmezetten és illendően fogjuk viselni magunkat, mint eddig is, visszatérünk otthonainkba, ahogy eddig is, ha a szenátus az itteni diákok és az egyetem megsértett becsületéért viselkedésünket támogatja és jogosnak tartja.

Ellenkező esetben az összes itt összegyűlt és ezen írást saját kezével ellátó kül- és belhoni diák ezt az eddig híres és szeretett tudós egyetemet, bár nem szívesen, de elhagyja – mert nemzete, családja és az egész világ előtt nem akar csúffá téve lenni -, és egyébiránt az esetleges önvédelem módjáról a továbbiakban nem kezeskedik.

Az egész diáktestület addig marad együtt, míg erről a pontról az egyetemi szenátus valamelyik hivatalos képviselőjétől kielégítő szóbeli vagy írásbeli választ nem kap,

Végezetül a fenti feltételekhez még a következő fontos kérést fűzzük hozzá: az eddig szoba vagy városi fogságra ítélt diákok nemcsak azonnal szabadon bocsáttassanak, hanem további büntetések alól valamennyien biztosítva legyenek.

Kerschlingeröderfeld, auch Mackenrode, Hessendreusch, Herberhausen, Rohringen is Kleinen Lengen,

1790.07.27.

2.sz. melléklet

A tanulmányban előforduló személyek listája

Adams, Friedrich August David, (Münden-Hannover), 1787.május 21-én artis equest megnevezéssel immatrikulált. Wolff puskaműves műhelyét rabolta ki többedmagával, de megúszta büntetés nélkül, valószínűleg azért, mert Lichtenberg professzor védelmét élvezte. - *MGöttingen 14570*.

Ayrer, Johann Heinrich (1732-1814), 1760-tól haláláig professzori rangban lévő lovastanár és egyetemi istálló-master, az egyetem képviselőjében ő ment a diákok elé. - *Ebel 1962., Ex. 25.* – Ayrer 1749-től gróf Harrach generális bécsi udvari istállójának felügyelője volt, 1750-ben a császári udvari istállót kísérte a pozsonyi magyar országgyűlésre. A hétéves háborúban Esterházy herceg kíséretében részt vett a morvaországi hadjáratban.

Beckmann, Johann (1739-1811). 1770-től az ökonómia rendes professzora a göttingeni egyetemen. - *Ebel 1962., Ph. 1,36.; 3,27.*

Berkenbusch kereskedő – a göttingeni kereskedők céhe őt delegálta a diákok elé menő küldöttségbe.

Bonath, Heinrich Ludwig (Celle), 1788.április 27-én teológiára iratkozott. A IX. Comp. az „Avantage” hadnagya - *MGöttingen, 14912*

Bretzin, Johann Andreas asztalos legény. Egy diák és Kendeffy gróf inasának ütlegeléséért a király nevében egyhavi fogházbüntetésre ítélték. – *UAG C LXXXVII. 43.*

Cordes, Fridrich Wilhelm (Hoya), 1788.április 8-án teológiára immatrikulált. A IV.Comp, a Minerva hadnagya – *MGöttingen, 14794*

Compe, Carl Bernhard, 1784-1793-ig göttingeni városbíró – *Stadtarchiv Göttingen, Magistrat*

Domeier, Carl Gabriel, (Moringen, Hannover), 1789.május 5-én jogra immatrikulált. A diákok 2. és 3. levelét ő vitte be a szenátushoz. - *MGöttingen 15233*

Döring, August, (Hannover), 1789. május 1-jén én jogra immatrikulált. Az asztalosotthon elleni támadás egyik vezetője volt, 1790. szeptember 13-án consilium abeundi-val sújtották - *MGöttingen 15208*

Einsiedel, Heinrich Graf von (Kursachsen), 1789. április 25-én immatrikulált. – *MGöttingen 15125 A*

Feder, Johann Georg Heinrich (1740-1821), 1768-1796 a filozófia professzora az egyetemen, ismert szabadkőműves - *Ebel 1962., Ph 1,32.; 7,22.*

Fricke, Christoph 1763-1808-ig az egyetem egyik pedellusa. A pedellusok rendfenntartói feladatokat láttak el, felügyelték és engedélyezték és a tiltott rendezvényeket, esténként járőröztek az utcákon, a zavargásoknál a rendőrök és a katonaság bevetését koordinálták.

Gatterer, Johann Christoph (1727-1799), 17-től haláláig a história professzora. Ő vezette be a történeti segédtudományok oktatását az egyetemen. - *Ebel 1962., Ph. 1,22.*

Gmelin, Johann Friedrich (1748-1804), 1773-tól a filozófia és a medicina professzora az egyetemen. 1778-tól orvosprofesszorként a kémiai, botanikai és minerológiai tanszék vezetésével is megbízták. - *Ebel 1962., M. 1,16.; 3,10.; Ph. 1,40.*

Grape, Heinrich Christoph (1761-1834), rézmetsző, a göttingeni Wiederhold kiadónak dolgozott. Wiederholdnál jelentek meg nagyrészt a Göttingent és környékét ábrázoló emlékkönyv-lapok. 1787.szeptember 15-én matematikára iratkozott be, 1790-ben még diák volt. – *MGöttingen 14588.*

Grothausen, Theodor Heinrich.(Corbey, Franciaország) 1789.október 26-án jogra immatrikulált. Az asztalos otthon elleni támadás egyik vezetője volt, ezért 1790. szeptember 13-i ítélettel consilium abeundi-val sújtották. *MGöttingen 15443.*

Heyne Christian Gottlieb (1729-1812), 1763-tól haláláig a költészet és ékesszólás professzora, az egyetemi könyvtár vezetője, a királyi Tudós Akadémia titkára és a Göttingische Gelehrte Anzeige-nek szerkesztője. Ő teremtette meg a filológiát, történelmet és archeológiát magába foglaló ókortudományt. - *Ebel 1962., Ph. 1,26.*

Heyne, Conrad Albrecht (Hannover), 1789. május 7-én medicinára immatrikulált. – A göttingeni zendülést az ő vitája robbantotta ki. - *MGöttingen 15276*

Kis János (1770-1846) evangélikus szuperintendens, költő. 1791 őszétől a göttingeni egyetemen teológiát tanult. Emlékiratai sok értékes információval szolgálnak elsősorban a szegény hallgatók életmódjára vonatkozóan. – *Szögi, 2001:3652*

Kleve főtanácsos, a város képviselőjében ő ment a diákok elé.

Leopold, Johann Friedrich (Hohnstein), 1789. október 30án teológiára iratkozott. A táborban a V. Comp Mars adjutánsa. – *MGöttingen 15460*

Less, Gottfried (1736-1797) 1762-1791-ig a teológia professzora, kezdetben ő az egyetemi lelkész is. A zendülés idején ő volt a prorektor, azaz minden grémiumnak a feje. - *Ebel 1962., Th. 1,10.; 3,9.*

Lichtenberg, Georg Christoph (1742-1799), - 1770-től a fizika, matematika és asztronómia professzor. - *Ebel 1962., Ph. 1,37.; 3,29.*

Luttringhausen, Karl Friedrich (Cassel), 1790. április 27-én jogra iratkozott. A IV. Comp. Minerva adjutánsa. – *MGöttingen, 15643*

Mecklenburg, Franz Philip Christian (Boitzenburg in Meckl), 1789. május 1. jog - *MGöttingen 15214.*

vagy

Mecklenburg, Diederich Friedreich Wilhelm (Megapolitanus) 1788.október 18. jog – *MGöttingen 15006*

- Merveldt**, Paulus Buchardus Josephus Graf von (Westphalia), 1789.október 26. - *MGöttingen 15440 A3*
- Möckert**, Johann Nicolaus (1732-1792), jogászprofesszor 1784-1792-ig. - *Ebel 1962., J. 1,20.*
- Nissen**, Georg Peter (Hamburg), 1789.május 5-én medicinára immatrikulált. Wittrock emlékkönyvébe írt be (108v) – *MGöttingen 15263*
- Oeynhaus**en, eques Carl von (Paderborn), 1789.október 26. matematika. Az aláírás listán grófi címet használt - *MGöttingen 15436*
- Paar**, Wenceslaus Graf von (Wien), 1789.május 2. – *MGöttingen 145A/1789S*
- Pütter**, Johann Stephan (1725-1807) – 1746-tól haláláig a jogtudomány professzora, államjogot, alkotmányjogot tanított. A 18. század végén a Német Birodalom területén szinte valamennyi kormányzati státuszt Pütter növendékei töltötték be. - *Ebel 1962., J. 1,13.; 3,9.*
- Rantzau**, Christianus Detlevus Carolus, comes a Rantzau-Ascheberg (Holsatus, Dánia) 1790.április 27-én iratkozott be, a kiel-i akadémiáról érkezett. A magyar grófokkal barátkoztak. - *MGöttingen 15623 A1*
- Rantzau, Carolus Aemilius**, comes a Rantzau-Ascheberg. 1790.április 27-én iratkozott be, a kiel-i akadémiáról érkezett. A magyar grófokkal barátkoztak. *MGöttingen 15623 A2*
- Riepenhausen**, Ernst Ludwig (1762-1840), göttingeni grafikus és rézmetsző, 1781-ben maga is az egyetem hallgatója volt. 1790-ben a diákokkal együtt kivonult Kerstlingeröder Feldre. Részben az ő metszetei örökítették meg a lázadást. – *ADB 28. 566-567.*
- Schlözer**, August Ludwig von (1735-1809), a 18.század egyik legjelentősebb göttingeni professzora, 1769-től haláláig tanított itt, elsősorban történelmet, politikát és statisztikát. 1772-1802.között előadásait összesen 302 magyar hallgatta. A Staatsanzeigen c. lapjában sok magyar témájú hírt és dolgozatot közölt. - *Futaky 2007., 18-26.*
- Schmidt**, Friedrich Georg August (Wernigerode), 1786.május 2. jog. Az ő naplója volt eddig a legfontosabb szubjektív forrás a téma feldolgozásához. – *MGöttingen 14102.*
- Seelhorst**, Johann Wilhelm (Celle), 1788. április 11. jog. Az első petíciót vitte Katonával és Mecklenburggal az egyetemi szenátusnak. – *MGöttingen 14835.*
- Spittler**, Ludwig Thimotheus (1752-1810),. 1778-1797-ig a göttingeni egyetemen egyháztörténetet, helytörténetet és politikátörténetet tanított. Ismert szabadkőműves. Egyik megalapítója volt a Göttingeni Történeti Iskolának - *ADB, XXXV. 212-216.*
- Stähler (Stehler)**, Johann Friedrich (Braunschweig), 1789.október 24. jog. A 3. levél fogalmazója és aláírója, vsz. a kivonult diákok „generálisa”. - *MGöttingen 15424.*
- Teleki**, László (1764–1821) 1785-86-ben tanult Göttingenben. Két emlékkönyve fontos a diákság mentalitástörténetéhez. - *MGöttingen*
- Wittrock**, August Christian Ludwig (Lüneburg), 1790.április 14. teológia. Wittrock emlékkönyvében számos bejegyzés őrzi a kivonulás emlékét. Ezek alapján rekonstruálhatóak a csapatjegyzések elnevezései. - *MGöttingen 15508*
- Wolff**, Nicolaus, göttingeni puskaműves. Az ő műhelyéből vitték el önkényesen a diákok a fegyvereket és löszereket 1790. július 25-én.
- Wrisberg**, Heinrich August (1739-1808), 1764-től élete végéig a szülészet, nőgyógyászat és anatómia professzora a göttingeni egyetemen - *Ebel 1962., M. 1,13.*

3. sz. melléklet: Az 1790-ben Göttingenben tanult magyar diákok annotált névsora⁴⁰

1. **Asbóth** János (1768-1823) MGöttingen 15072, 1788.11.01. - Hung. Th.
A keszthelyi Georgicon első igazgatója (1801-), a göttingeni tudós társaság tagja (1801)
2. **Binder** János (1767-1805) MGöttingen 15472, 1789.11.09. – Trans. Th.
A nagyszebeni gimnázium tanára, 1804-től rektora.
3. **Bodola** István, csak a lakócímjegyzékben található a neve.
A nagyenyedi kollégiumnak alapítványt tett.
4. **Czika** Pál, MGöttingen 15528, 1790.04.19. - Hun. Th.
Nincs róla adat.
5. **Csató** Gergely (1761-1840) MGöttingen 15527, 1790.04.19. – Hun. Th.
Hevesi és nagykunsági főesperes
6. **Demian** András, MGöttingen, 15345, 1789.10.13. – Hun. J. (államtudomány)
Nincs róla adat.
7. **Engel** János Keresztély (1770-1814) MGöttingen 14876, 1788.04.16. – Hun. Ph.
Császári és király protestáns jogügyi tanácsos, Szepes megye táblabírája, történész.
A göttingeni, prágai, müncheni, varsói és harkovi tudós társaságok tagja.
8. **Héczei** Pál, MGöttingen 15529, 1790.04.19. – Hun. Th.
Református esperes, egyházkerületi jegyző
9. **Imreh** Dominik (Kendeffy nevelője), MGöttingen, 15363, 1789.10.17. – Trans. J (politika)
Nincs róla további adat
10. **Katona** Zsigmond (1767-1833) MGöttingen 15326, 1789.10.05. - Trans. J.
Erdélyi főkormányzói tanácsos
Kendeffi János, malomvizi gróf. MGöttingen 15325A, 1789.09.29.- Trans. Th.
kormányzói fogalmazó
11. zabolai **Kováts** József, MGöttingen 15506, 1790.04.13. - Trans. Th.
a nagyenyedi kollégium matézis tanára
12. **Látzai** Szabó József (1761-1828), MGöttingen, 15680, 1790.07.07. - Hun. Th.
református lelkész és teológiatanár Sárospatakon
13. **Márton** István (1760-1831), MGöttingen 15317, 1789.08.21. - Hun. Th.
Pedagógus, tankönyvíró. Pápán a gimnáziumból református teológiai főiskolát hozott létre.
14. **Matsko**, Fredericus, MGöttingen 15362, 1789.10.17. - Cassel, Th.
Matsko Mátyás göttingeni majd kasseli professzor fia, nincs róla további adat.
15. **Mohay** Károly, MGöttingen 15676, 1790.06.17. – Trans. J.
Nincs róla további adat.
16. **Nitsch** Károly Dániel (1763-1808), MGöttingen 14917, 1788.05.07. - Hun. Th.
A sárospataki református főiskola tanára, költő, folyóirat-szerkesztő.
17. **Pataki** Sámuel (1765-1824), MGöttingen, 1787.10.20. - Trans. Med.
Főkormányzói Egészségügyi Tanács elnöke (1806-) országos főorvos
Gróf **Rhédey** Ádám (1768 – 1849), MGöttingen, 1789.10.08. - Trans. Ph.
Valóságos titkos tanácsos, a Királyi Tábla elnöke (1835).

⁴⁰ A név melletti számok: az immatrukuláció sorszáma, ideje, illetőség (Trans=erdélyi, Hun=magyarországi) és a választott kar, értelemszerűen rövidítve. Minden személynél az életpályáján elért legmagasabb rangot vagy hivatali igyekezetem feltüntetni.

18. **Ribiny János György** (1760-1820) MGöttingen 11629, 1779.06.01. - Hun. Ph (Mat)
A Cs. és kir. Csatorna- és Bányaügyek igazgatóságának titkára.
19. **Rozgonyi József** (1756-1823) MGöttingen, 1789.11.25.- Hun. Th.
A sárospataki református főiskola tanára, filozófus.
20. **Schedius Lajos** (1768-1847) MGöttingen 15073, 1788.11.01. - Hun. Th.
királyi tanácsos, a pesti egyetem esztétika professzora, dékánja (1809) majd rektora (1835), az MTA tiszteleti és igazgatósági tagja, a Kisfaludy-Társaság alelnöke.
A göttingeni, jénai tudós társaságok és a harkovi cári akadémia tagja
21. **Szegedy Sámuel** MGöttingen, 15667, 1790.05.05. - Trans, Th.
Makkfalván református lelkész
22. **Vásárhelyi József** (Rhédei nevelője) 1789.10.26. - Trans. J.
Nincs róla további adat.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- BAHNSON, Karsten: *Akademische Auszüge aus deutschen Universitäts- und Hochschulorten*. Göttingen, 1973.
- BRÜDERMANN, Stefan: *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert*. Göttinger Universitätsschriften. Ser. A. Bd.15. Göttingen, 1990.
- BRÜDERMANN, Stefan: *Der Göttinger Studentenauszug 1790. Handwerkerehre und akademische Freiheit*. (Lichtenberg-Studien, 15). Göttingen, 1991.
- DENEKE, Otto: *Göttinger Studenten-Orden*. Göttingen, 1938.
- EBEL, Wilhelm (ed.): *Die Privilegien und ältesten Statuten der Georg-August-Universität*. Göttingen, 1961.
- EBEL, Wilhelm (ed.): *Catalogus Professorum Göttingensium, 1734-1962*. Göttingen, 1962.
- FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770-1799*. Közzéteszi: Juhász István. Bukarest, 1974, Kriterion Kiadó.
- FUTAKY István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Bp., 2007.
- HEERDE, Hans-Joachim: *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer*. Göttingen, 2005.
- HIMME, Hans-Heinrich (ed.): *Stich-haltige Beiträge zur Geschichte der Georgia Augusta in Göttingen*. Göttingen, 1987.
- IAA - Inscriptones Alborum Amicorum, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>
- KATONA Zsigmond *útinaplója 1789-1790*. Közzéteszi Szádeczky Lajos: Erdély, 19. évf. 1909. 5-12.sz. Kolozsvár, 1909.
- KIS János *superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve, I. Nevendekségét, professzorságát és prédikátorságát tárgyaló emlékezések*. Sopron, 1845.
- KUHN, Axel –SCHWEIGARD, Jörg: *Freiheit oder Tod! Die deutsche Studentenbewegung zur Zeit der Französischen Revolution*. Köln-Weimar-Wien, 2005.
- LOGIS: *Verzeichniß der Studierenden auf der Georg-August-Universität zu Göttingen*. Universitätsarchiv Göttingen.
- MEINHARDT, Günther: *Die Universität Göttingen: ihre Entwicklung und Geschichte von 1734 – 1974*, Göttingen, 1977.
- OLÁH Anna (sz.): *„Tanár Bolyai Farkas emlékkönyvi levélkéi” (1795-1799)*. Testamentum Bolyai, 1996.
- SELLE, Götz von (hrsg): *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837*. Leipzig, 1937.
- StA Gö: *Stammbuchsammlung des Stadtarchivs Göttingen* (Stabu 9)

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891.

Universitätsarchiv Göttingen, Curatorialarchiv LXXXVII 43 (UniA Gö C)

[WALLIS, Ludwig] *Der Göttinger Student oder Bemerkungen, Ratschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studentenleben auf der Georgia Augusta*. Göttingen, 1995. (2.Neudr. d. Ausg. von 1813.)

Képjegyzék

1. A diákok leverik az asztalos otthon cégérét, 1790. július 25. (J.W. Kobold (1740-1803) rézkarc. Himme, 1987:151)
2. A kerstlingeröderfeldi tábor. (Grape, rézkarc. Himme, 1987:152)
3. A diákok bevonulása Göttingenbe, 1790. július 29-én. (Riepenhausen, rézkarc. Himme, 1987:155)
4. Az aláírás lista egy tömbben a magyarok. (UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3)
5. Katona Zsigmond göttingai autográfja Cseh-Szombaty Sámuel emlékkönyvében. 1789. Debreceni Református Kollégium Kézirattára, R.694.
6. Magyar viselet a 18. század végén (OSzK)
7. Német férfidivat a 18. század végén
8. Az aláírás lista első oldala (UniA Gö C LXXXVII 43. Dok.3.)
9. Este a tábortúznél a kerstlingerodei erdőben (Rézkarc, Himme, 1987:154)
10. August Christian Wittrock emlékkönyve (Stadtarchiv Göttingen Stabu 9. 108.oldal)

A népi orvoslás és az alternatív gyógymódok kapcsolata

The connection between alternative and folk medicine

Vámos Gabriella
ELTE hallgató

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

This essay focuses on the connection between alternative and folk medicine in the 19th and in the 20th century. The author wants to define alternative medicine and shows how developed during the history and tries to consider social, historical and medical changes. The relation of these two healing traditions should be an object of further research because we could find many new manuscripts and printed works too from these decades. This study attempts to present dates from the 19th and 20th century and through some categories, the essay sheds light on the remarkable analogy between the folk principles and alternative ones. The research concentrated on the folk and alternative healers, methods and medical principles furthermore would like specify the users' social groups and status. This kind of researches are important in the ethnological views although the origin of alternative methods is close to folk ones.

Keywords: alternative medicine, folk medicine, historical view

Kulcsszavak: alternatív gyógymód, népi orvoslás, történeti nézet

Bevezetés, problémafelvetés

Dolgozatomban arra törekszem, hogy a népi orvoslás és az alternatív gyógymódok közötti kapcsolatra hívjam fel a figyelmet. A két területet történetileg, társadalmilag változó kategóriaként kezelem, és utalni szeretnék arra is, hogy a kettejük helyzetéről, jellemzőiről, egymáshoz való viszonyukról milyen források állnak a téma iránt érdeklődő kutató rendelkezésére. Ezek feltárása, rendszerezése a recens néprajzi gyűjtést is segítheti, kiegészítheti és az orvoslás kultúrája vonatkozó ismereteinket árnyalhatja. A téma vizsgálatát a XIX. és XX. századi adatok összehasonlításával szeretném elvégezni. Olyan adatok gyűjtését tartom szem előtt, amelyek bizonyítják azt, hogy két különálló gyógyítási rendszerről beszélhetünk, minden hasonlóságuk ellenére. Éppen ezért felmerül az a kérdés, hogy mikor válik külön a két gyógyítási gyakorlat, miben ragadható meg elkülönítésük, mikor jelennek meg az alternatív gyógyászat kultúrtörténeti morzsái. Ennek megválaszolásához a hivatalos - tehát egyetemi keretek között elsajátított - orvoslás irodalmát és forráskorpuszát is

vizsgálunk kell, és azt a folyamatot, amely eredményeként már három elkülöníthető betegségkezelő módszertan bontakozott ki.

Utalni szeretnék arra, hogy a későbbiek során sem tartom magam egy merev időhatárhoz a vizsgált téma esetében, már csak azért sem, mert mind a népi orvoslás, mind az alternatív gyógyászat rendkívül összetett és bonyolult jelenség. Folyamatosan változnak, több réteg és hatás épül egymásra, több évezredes és újabb elemek létezhetnek egymás mellett, amelyeket a közösségi és egyéni tapasztalat is befolyásolhat. Ez a jellemző figyelmeztet arra, hogy elhatároljam magam egy szigorú korszakolástól. Erre koncentrálni mégis keresni kell olyan fordulópontokat, amelyekhez viszonyítani lehet, és amelyek szem előtt tartják a ma már igényként fellépő interdiszciplináris kutatási lehetőségeket.

A dolgozat problémafelvetéséből adódóan szükséges a népi orvoslás és alternatív gyógyászat fogalmának elemzése, amely a változásvizsgálathoz is közelebb vihet, s nem utolsó sorban a két módszertan különválasztását és összehasonlítását segítheti. Továbbá annak a folyamatnak a vázolója is elengedhetetlen, amely különválásukat eredményezte. A gyógyításra tehát úgy tekintek, mint egy történeti és kulturális kategóriára, hiszen „*az ember úgy beteg és úgy gyógyít, ahogyan gondolkodik.*”¹ Ebből a gondolatból fakad az is, hogy a betegségek körüli képzetek, a megelőzősét célzó eljárások kulturálisan meghatározottak. „A betegség, egészség eszméje, test(ek), testállapot(ok) besorolásakor kategóriarendszerként működtetve különböző társadalmi és kognitív kontextusokat tár fel, így az is megállapítható, hogy egy-egy betegség története, tüneteinek kezelése a népi, a hivatalos, az alternatív orvoslás jellemzőire, különbségeire, találkozási pontjaira is rávilágít.”²

A fogalmak

Népi orvoslás

Dolgozatomnak nem lehet célja a népi orvoslásra vonatkozó szakirodalom teljes kutatástörténeti áttekintése, hiszen bőven túlfeszítené annak kereteit. Pusztán azokat a műveket szeretném felhasználni és megemlíteni, amelyek tágabb perspektívában keresik a népi orvoslás definiálásának lehetőségeit. A teljesség igényéről azért is lemondok, mert Hoppál Mihály a *Magyar Néprajz* VII. kötetében gazdag bibliográfiát publikált, továbbá a Keszeg Vilmos és Czégényi Dóra szerkesztésében 2010-ben megjelent *A beteg ember* című kötet záró tanulmánya is rendszerezi a népi orvoslással kapcsolatos munkákat. Itt utalni szeretnék arra, hogy a népi orvoslás kapcsán is megfigyelhető az a terminológiai bizonytalanság – majd később látni fogjuk –, mint az alternatív gyógyászat esetében. Egymást kiegészítő definíciók láttak napvilágot, amelyek bizonyítékai annak is, hogyan tágult a vizsgálatba bevonható források skálája.

A népi orvoslás 1945-ig terjedő kutatástörténetét Vajkai Aurél végezte el³, aki több borsavölgyi falu – Bádok, Csomafája, Kide, Kolozsborsa – népi orvoslással kapcsolatos adatait is összegyűjtötte. Ő következetesen a népi orvoslás terminológiát használta, és a következőt állapította meg: „*A néprajznak a népi orvoslással foglalkozó fejezete a népnek a betegségekről való felfogását és gyógymódját tárgyalja.*”⁴ Vajkai Aurél a népi orvoslás kutatásában elért újabb eredményeit is publikálta, a népi orvoslást több szempontból is megközelítette. Életművében találkozunk a veszettség gyógyításával, a falusi foghúzókkal,

¹ Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 423.

² Keszeg V. - Czégényi D. 2010. 13; 424.

³ Vajkai A. 1943; 1948.

⁴ Vajkai A. 1948. 1.

javasemberekkel, parasztfürdőhelyekkel foglalkozó írásokkal, de egy-egy falura koncentrálnó monográfiákkal is.⁵

Szendrey Zsigmond a *Magyarság Néprajza* kézikönyv *Betegség, gyógyítás* fejezetében foglalkozik a témával. Ő a népi orvoslás kutatását kettéválasztotta, és véleménye szerint a néprajznak és az orvostörténetnek külön-külön kell az elemeit vizsgálni, amely magában hordozza az eltérő megközelítésmódot is. A néprajznak a gyógyítás mágikus eszközeivel és varázsló műveleteivel kell foglalkozni. Szendrey tehát gyógyítás alatt néphit és népszokásokra vonatkozó adatokat ért. Az orvostörténetnek szerinte a „helyes megfigyelésen és eltanuláson alapuló hagyományos tapasztalati műveleteket” kell kutatnia.⁶

A néprajzi és orvostudományi szempontokat tartja szem előtt Berde Károly, aki igyekezett elhatárolni és egymástól megkülönböztetni a népi gyógyítást és az orvostudományt. Elfogadta a kettő közötti csereviszonyt, melynek közvetítői szerinte a házipatikák, füveskönyvek, kalendáriumok, csíziók, népszerűsítő iratok lehettek.⁷ Nézetét a következőképpen fogalmazta meg: „A kicserélődésből hosszú idő folyamán akár körforgás is kialakulhat; az egykori népi származású tétel vagy gyógyeljárás feljutván a tudományos orvostanba, onnan akkor szivárogo le ismét a néphez, amikor az már régen elfelejtette.”⁸

Az ötvenes években tovább folytatódott a népi orvoslás kutatása. A témáról szóló tanulmányok az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményeiben* (1955), majd az *Orvostörténeti Közleményekben* (1968) láttak napvilágot.⁹ Az 1975-ös *Orvostörténeti Közlemények Supplementumában* több, népi orvoslással foglalkozó tanulmány is közlésre került. Hoppál Mihály már a kötet bevezetőjében a népi gyógyászat megnevezést választotta. Törő Lászlóval közös tanulmányában a népi orvoslás történeti korszakait vizsgálta, melyben a következő definíciót adták: „a népi gyógyászat magába foglalja a betegségek gyógyításának leírásán kívül a nép körében élő vélekedéseket a különféle betegségekről, azok keletkezéséről. Vagyis a népi gyógyításhoz kapcsolódó tudásanyag kétrétegű: egyrészt az egyes betegségekről szóló ismereteket, másrészt a betegségek gyógyításához szükséges cselekvésekre vonatkozó utasításokat tartalmazza. A népi gyógyászat tudásanyaga nem választható el a népi tudás (természetismeret) területétől, mintegy annak része – de ugyanakkor része a hitvilágnak és a hiedelmek rendszerének is. Ez az újabb kettőség azt hivatott hangsúlyozni, hogy a népi gyógyítás egyfelől magába olvasztotta a racionális magyarázatokon nyugvó, a gyakorlati tapasztalat által megerősített tudást, másfelől pedig a babonákat, a legfantasztikusabb elképzeléseket az ún. hiedelemrendszeren belül. Ennek megfelelően megkülönböztethető a népi gyógyítás két fő formája: a racionális és az irracionális gyógymódok. A népi gyógyítás racionálisnak nevezhető gyakorlata elsősorban a gyógynövények felhasználásán alapult, de alkalmazták a különféle ásványi anyagokat is. Különösen gyakori volt a gyógynövények használata az egyszerű nép körében, ezeket maguk gyűjtötték erdőn-mezőn. Ennek a tudománynak az elterjedését jól nyomon lehet követni már a görög-római gyógyászati munkáktól kezdve a középkoron át. A nyomtatott orvosi szakirodalomban, amelyben a gyógynövény használat nép között való elterjedésére van sok példa a. a XVI. századtól (nálunk különösen a XVIII. századtól) kezdve megjelenő füveskönyvek és orvosi könyvek gazdag népi gyógyászati anyagot tartalmaznak.”¹⁰

⁵ Ezekről bővebben lásd: Vajkai A. 1936; 1937a; 1937b; 1938; 1939; 1940; 1942; 1943; 1948.

⁶ Szendrey Zs. 1943. 193.

⁷ Deáky Z. 2002. 36.

⁸ Berde K. 1940. 111-112.

⁹ Deáky Z. 2002. 37.

¹⁰ Hoppál M. – Törő L. 1979. 16.

Az 1979-ben megjelent *Supplementum* kötet tematikája ismét a népi orvoslás köré szerveződött. Itt olvashatjuk Gémes Balázs *A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon* címmel megjelent munkáját, amelyben a szerző is adott egy újabb definíciót, az előzőek kiegészítésének igényével: „A népi orvoslás magába foglalja az emberi és állati szervezetről kialakult anatómiai, élettani – ezen belül a terhesség és szülés minden mozzanatára vonatkozó – és kórélettani elképzeléseket; továbbá a betegségek eredetéről és felismeréséről (diagnosztika) kialakult képzeteket és ismereteket, a betegségek megelőzésére, a betegségek és külső fizikai tényezők kiváltotta elváltozások gyógyítására irányuló törekvéseket, melyekben felhasználták és felhasználgák a gyógyszerelést (a hagyományos – növényi, állati, ásványi eredetű – háziszereket, és mindenkor forgalomban lévő hivatalos gyógyszereit), fizioterápiát, diatetikát, pszichoterápiát, higiénét, és kozmetológiát.”¹¹ Tanulmányában utal hivatalos és népi gyakorlat kölcsönhatására, és hangsúlyozza a népi orvoslás történeti folyamatokon belül történő megközelítését. Gémes a további gyűjtőmunkákat szorgalmazta, a további kutatások elvi, módszertani, terminológiai kidolgozását kezdeményezte.¹²

A *Magyar Néprajzi Lexikon* Népi gyógyászat szócikkét Grynaeus Tamás és Hoppál Mihály írta. A népi orvoslásra úgy tekintenek, amely kapcsolatban áll a népi természetismerettel és hiedelemrendszerrel, tehát racionális és irracionális elemei is vannak. Felhívják a figyelmet arra, hogy a betegségek megnevezése eltér az orvostudománytól, ezért olykor nehezen azonosíthatók. Utalnak a népi gyógynövényhasználat fontosságára. Utalnak arra, hogy a kéziratok és nyomtatott források figyelembevételére is fontos a meghatározáskor, és arra is, hogy a nap, hét, hónap bizonyos időszakai alkalmasabbak a gyógyításra. A lexikon néprajzi voltából adódóan a szerzők a paraszti gyógyítói gyakorlatot értik népi orvoslás alatt, amely „magában foglalja a betegségek eredetére (kóroktan), tüneteire (diagnosztika), és gyógyítására (terápia) vonatkozó hagyományokat.”¹³

Oláh Andor 1986-ban megjelent *Új Hold, új király! A magyar népi orvoslás életrajza* című, eddigi hipotéziseit összefoglaló munkájában új definíciót adott a népi orvoslásra, és ő is az orvoslás terminológiát tartja helyesnek. A népi orvoslás jellemzőinek gyakorlatilag ugyanazokat tartja, mint korábban Grynaeus és Hoppál. Oláh Andor szerint „a népi (hagyományos) orvoslás a hivatalos (akadémikus) orvostudomány érvény-, gyakorlat- és intézményrendszerén kívül, attól függetlenül egzisztáló, szájhagyomány által fenntartott (az írásbeliséget mégsem nélkülöző), nemzedékről nemzedékre átörökített, egészségre, betegségre vonatkozó tudásanyag.”¹⁴ Munkájában ősi jellegzetességeit kereste, és a pneumatán emlékeit vélte felfedezni a népi orvoslásban.

Hoppál Mihály 1990-ben megjelenő *Magyar Néprajz VII.* kötetének Népi gyógyászat fejezetében ismerteti az addig megjelent főbb kutatástörténeti munkákat. Hoppál felhívja a figyelmet arra, hogy a szakirodalomban váltakozva használják a *népgyógyászat*, *népi orvoslás*, *népi gyógyítás* és újabban az *etnomedicina* kifejezéseket a terület megnevezésére. Hoppál a gyógyítás elnevezést tartja a legmegfelelőbbnek, mert szerinte ez kifejezi a régi falusi életforma jellegzetes öngyógyító gyakorlatát, szemben a hivatalos orvoslással és tudományos gyógyászattal. A népi gyógyítás a hagyományos köznapi kultúra részeként működött. A köznapiság fontos kulcsszó és kritérium a népi gyógyászat esetében.

¹¹ Gémes B. 1979. 20.

¹² Gémes B. 1979. 15-33.

¹³ Grynaeus T. – Hoppál M. 1980. 725.

¹⁴ Oláh A. 1986. 39.

Ismeretanyag tehát: egyrészt az általánosan ismert köznépi, másrészt csak specialisták által ismert, harmadrészt a tudományos orvoslásból a nép közé szállt.¹⁵

Alternatív gyógyászat

Problémát jelent, hogy az alternatív gyógyászatot a témával foglalkozó, változó minőségű munkák magától értetődő fogalomként kezelik. A szóhasználatok sokfélesége eligazít, de egyetlen szerző vagy kézikönyv sem használja következetesen. A következőkben kísérletet teszek a definícióra, de elhatárolom magam attól, hogy pusztán a szóismétlések elkerülése miatt használjam felváltva a természetgyógyászat, komplementer medicina, holisztikus gyógyászat, alternatív gyógyászat megnevezéseket.

Az alternatív gyógyászat bizonytalan, pejoratív, nagy heterogén kategóriákat takar, ami úgy definiálható, hogy az mi nem, ahelyett, hogy mi az valójában.¹⁶ Olyan – a népi és a hivatalos orvoslástól – jól elkülöníthető rendszerről van szó, amelynek fogalmát változásában ragadhatjuk meg. A korábban szinonimaként használt megnevezésekre itt szeretnék utalni, illetve bizonyítani szeretném miért az „alternatív” jelzőt tartom a megfelelőnek.

Természetgyógyászat: Véleményem szerint ez a megnevezés a 19. században elterjedt módszerekre utal. A természet utáni vágyakozás, a természetkultusz azzal a szemlélettel párosul, hogy a természet többé már nem az embert körülvevő, élettelen közeg, amelynek ki vagyunk szolgáltatva, hanem erőt ad, pihentet, óv, gyönyörködtet és gyógyít. Ebben a szellemben az embert úgy kezeljük, mint egy mikrokozmoszt, aki egészségének megtartása vagy visszanyerése érdekében a makrokozmoszsal való összhangra törekszik.¹⁷ Mára ez azért nem állja meg a helyét, mert a naturapátia egyetlen gyógymód a sok közül, amely a természet gyógyító erejébe vetett hiten alapul.

Komplementer medicina: A hivatalos orvosi eljárások kiegészítéseként alkalmazott eljárásokról lenne szó? Ez a terminológia a vizsgált terület önálló voltát is megkérdőjelezi. Ez mára azért nem helyes, mert egy 1997-es kormányrendelet értelmében olyan eljárások is az egészségügyi pénztár által finanszírozásra kerülnek, melyeket az alternatív gyógyászat csoportjába sorolunk.¹⁸

Holisztikus gyógyászat: az egyén testi-lelki-szellemi egységét vizsgálja, a környezet függvényében, kölcsönhatásában. Fontos a beteg életmódja, szokásai, érzélemléte, étrendje, testi gyakorlása, alvási jellemzői, az őt körülvevő szociális környezet. A testi-lelki-szellemi egység helyreállítása a cél, de az öngyógyítás lehetőségét sem zárja ki.

Mindezek után az alternatív gyógyászat alatt a következőt értem: Olyan gyógyászati rendszer, amely mögött egy, sajátos egészség - betegség értelmezési elmélet áll. Célja a betegség megelőzése, illetve a betegség hatására létrejövő külső, belső szervi és szellemi elváltozások gyógyítására irányuló törekvések. A szükséges anatómiai ismeretek mellett, kórtani és életvezetési szakértelmet is magában foglal. Felhasználja a népi gyógyászatban is ismert növényi, ásványi eredetű anyagokat, a diétát, a szervezet öngyógyító erejébe vetett hitet. Követői egy új típusú egészség és betegség fogalmat alakítanak ki, amely életfilozófiájukká válik. A XX. század elejétől, amikor a keleti tanok is éreztetik hatásukat pl. bicsérdizmus esetében, de különösen az 1989 utáni ezoterikus robbanás után olyan

¹⁵ Hoppál M. 1990. 694.

¹⁶ Pietroni, P. 1992. 565.

¹⁷ Kósa L. 1999. 11.

¹⁸ Lásd: Révai Új Lexikonának szócikke.

gyógymódok is megjelennek, amelyek az alternatív spiritualitás¹⁹ jegyeit viselik magukon. Nagy hangsúlyt fektet a gyógyító és beteg együttműködésére a sikerese gyógyulás érdekében.

Adatok az alternatív gyógyászat kultúrtörténetéhez

Az alternatív gyógyászat kultúrtörténetére vonatkozó adatok összegyűjtésével még adós a néprajztudomány. A téma iránt érdeklődő kutató orvostörténeti munkák sokaságában búvárkodva találhat olyan adatokat, amelyek egy új típusú gyógyítói rendszerre utalnak. Más társadalmi rétegben jelenik meg, és kerül felhasználásra, mint a népi gyógyászat és már a XIX. századi képviselői sem tekinthetők laikusoknak, hiszen vagy orvosi tanulmányokat folytattak, mint például a homeopátia kitalálója Samuel Hahnemann, vagy intézményes keretek között alkalmazták gyakorlatát, akár csak a Vincenz Priessnitz. Annak ellenére, hogy a homeopáták gyógyhatású szereinek egy része – növényi, állati és ásványi anyagok – a népi orvoslásban felhasznált szerekkel mutat hasonlóságot, megkülönbözteti őket orvosi képzettségük, diplomájuk és az a szándék, hogy az orvostársadalmon belül elismertessék tanaikat. A homeopata orvosok nemigen hatottak a népi orvoslás képviselőire, gyógyító módszerek kezdetben főúri körökben terjedt el, majd a polgári rétegek szimpátiáját élvezte.²⁰

Feltételezésem szerint az alternatív gyógyászat kultúrtörténeti adatai a felvilágosult abszolutista törekvésekig nyúlnak vissza, mely szellemi keretet biztosított az 1770-es, 1780-as években az orvostudomány központosítására.

Az egyetemi keretek között megvalósítani kívánt orvosi oktatás rendszere jóval távolabb nyúlik vissza²¹, itt csupán azokat a rendeleteket, fontosabb eseményeket emelem ki, melyek a hivatalos, a népi és az alternatív gyógyítás szétválásához vezettek. Az említett időszakban a hatalom az orvosi rend támogatásával lépett fel a „laikus” gyógyítók ellen (népi gyógyítók, bábák, seborvosok), akiket vagy hivatalos keretek között elismert vizsgák teljesítésére kötelezett, vagy működésüket korlátozta, kuruzslásnak minősítette. Ez a folyamat nemcsak kezdeményezője volt a hivatalos és népi gyógyítási gyakorlat elkülönítésének, hanem az alternatív gyógyászat szellemi kereteit is megteremtette. Az egészségügy központosításáig hosszú út vezetett, ezért „a három terület nem vált el élesen egymástól, laza

¹⁹ Lásd Kis-Halas Judit reikről írott tanulmánya. Az alternatív spiritualitás fogalma alatt a valláskutatók az erősen szekularizált posztindusztriális társadalmak bizonyos közösségi és egyéni vallási megnyilvánulási formáit jelölik, amely a vallási megnyilvánulások igen széles spektrumát öleli fel. Kis-Halas J. 2009. 512.

²⁰ Deáky Z. 2002. 19.

²¹ Felsőoktatási keretek között is létrejövő orvosi oktatás hazánkban Nagy Lajos, 1367-es pécsi egyetemalapítási szándékával már megkezdődött, de rendszeres és állandó oktatásról még nem beszélhetünk. Az egyetem pedig a török hódoltsággal megszűnt. Zsigmond és Mátyás király budai egyeteme is csak rövid ideig állt fenn. A mohácsi vész utáni időkben János Zsigmond, Erdély fejedelme orvosegyetem felállítását kezdeményezte, amely gondolat a Báthoryaknál is megjelent. A Báthoryak főiskolája, az *Institutum Medico-Chirurgicum* több száz sebészt is képzett. (Bencze J. 1957. 212.) Ezek az intézmények nem maradtak fenn sokáig az egyre erősödő pénzühiány és háborús károk miatt. Így azok, akik orvosi képzésben kívántak részesülni a környező országokban tanultak. Különösen nehéz a volt a helyzete a protestáns diákoknak, akiket a Habsburg Birodalom erőteljes katolicizmusa miatt, Angliában, Skóciában, Hollandiában, Németországban avathattak doktorrá, diplomájuk itthoni elfogadtatása is problémákba ütközött. (Magyari-Kossa Gy. 1929. 5.) Ezért jelentkezett hazánkban megoldásra váró jelenségként, az egészségügyi viszonyok rendezése, és az oktatás felekezetre való tekintet nélküli megvalósítása. A gyenge egészségi állapot és a rendre megjelenő járványok eredményezték azt, hogy Bécs nemcsak az adózók elvesztésétől, gyenge teljesítményétől tartott, hanem rettegett az emberi és állati járványoktól, féltette az udvart, a kereskedelmet és az erősödő városi polgárságot. Így az állam érdekében állt a közegészségügyi viszonyok javítása, megszilárdítása és mindenki számára fontos közüggé tétele. Ennek hatására indult ki Bécsből az egészségügyi közigazgatás szervezése, amelyhez kapcsolódva rendeletek, utasítások tömege jelent meg, és ha lassan is, de erre ráépült egy többfunkciós intézményrendszer, amely valójában egy meglévő folyamatot erősített és fejlesztett tovább. Deáky Z. 2002. 9.

kapcsolatuk hosszú ideig megmaradt, egymásra hatásuk kimutatható az archív forrásokban és a recens adatokban egyaránt.”²²

A felvilágosult abszolutizmus legfontosabb hazai képviselői Mária Terézia és II. József voltak, akik rendeletek kiadásával kívánták szabályozni a Birodalmat. Jól szervezett bürokráciára támaszkodva, a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés mellett a közegészségügyi viszonyok javításának alapjait is megteremtették.²³ A Magyarországon bekövetkező egészségügyi változások között mérföldkönek számított az 1724-ben megalakuló Helytartótanács, mely állandó orvosok tartására kötelezte a városokat, vármegyéket.²⁴ Az akkori egészségügyet alapjaiban megreformálni igyekvő rendeletek követték egymást (köztük az 1770-ben, Mária Terézia által kiadott *Generale normativum in re sanitatis* című kulcsfontosságú határozat), melyek szigorúan előírták, hogy ki lehetett orvos, ki gyógyíthatott, azt hogyan tegye, tevékenységéről évente, negyedévente, havonta és minden különleges alkalommal miképpen köteles jelentést adni.²⁵ 1770-ben megindult az orvospérezés a nagyszombati egyetemen, 1773-ban pótrendelet egészítette ki a *Generale normativumot* (*Supplementum Normativi Sanitatis*), 1783-ban létrejött a Helytartótanács külön Egészségügyi Szakosztálya, 1787-től rendelet szabályozta a megyei főorvosok teendőit, akiknek rendszeres időközönként jelentéseket kellett készíteniük törvényhatóságuk egészségügyi helyzetéről. Erre a feladatkörre irányuló előírások 1802-ben, 1826-ban is napvilágot láttak.²⁶ A XVIII-XIX. századi rendeletek elméleti alapját német közegészségügyi munkák adták, megvalósításukat Gerhard van Swieten – Mária Terézia udvari orvosa – kezdeményezte.²⁷

A XIX. század gyógyászatának köréből négy módszert emelhetünk ki, melyeket a későbbiekben felbukkanó alternatív gyógyítói eljárások alapjaként tekinthetünk. A vízgyógy módok²⁸, a homeopátia²⁹, mesmerizmus³⁰ mellett feltűnnek az életreformer irányzatok is.

Sorra jelentek meg az alternatív gyógyászat hirdetései amelyekben képviselői az eljárásaikat, gyógyintézetüket, módszertanukat reklámozták. Ebből a korszakból nyomtatott munkákkal is találkozunk, melyekben nézeteiket foglalják össze. Példaként szeretném megemlíteni Palócz Ignác 1898-ban megjelent *Az egészség megóvása és a betegségek gyógyítása* című könyvét. Az orvos szerző a saját korában ismert, új típusú gyógymódok precíz ismertetését adja. Munkája három részből áll. Az első részben az emberi test alapos bemutatását adja. Palócz annak ellenére, hogy orvos, szükségesnek tartja a természetes gyógymódok alkalmazását orvosi körben, főként azt, hogy ezeket a nagyközönség is megismerje.³¹ Nagyfokú rugalmasságra és felvilágosult szemléletre vall, hogy külön kitér a homeopátia, a diétetika, a Priesnitz féle vízkúra és masszázs ismertetése mellett. Az étkezésben a mértékletességre helyezi a hangsúlyt, a hideg-meleg ételek összhangjára, a fertőtlenítő eljárások fontosságát is hangsúlyozza. Palócz további érdeme, hogy a diétetikai gyógyítás történetéhez is szolgáltat adatokat. Hosszú sorokat szentel Priesnitz Vince sziléziai

²² Deáky Z. 2002. 9-10. vö. Spielmann J. 1979.

²³ Füst Molnár S. 1983. 17.

²⁴ Gortvay Gy. 1948. 5.

²⁵ Oláh A. 1986. 19.

²⁶ Erről bővebben lásd: Bencze J. 1957. 212-274., Deáky Z. 2002. 26-29., Gortvay Gy. 1948., Kapronczay K. 2010., Magyar-Kossa Gy. 1929., Oláh A. 1986. 92-95., Spielmann J. 1979. 35-49., Szumowski U. 1939.

²⁷ Oláh A. 1986. 95.

²⁸ Erről bővebben lásd: Bencze J. 1959. 5-36., Bugyi B. 1977. 89-95. Csoma B. 2002., Koltay E. 2004. 62-63., Kósa L. 1999.

²⁹ Erről bővebben lásd: Antall J. 1964. 518-520., 1969. 99-114., Kóczián M. – Kölnei L. 2003., 2007. 23-24.

³⁰ Erről bővebben lásd: Hardi I. 1959. 161-178., Mund K. 2007. 29-48., Kölnei L. 2006.

³¹ Palócz I. 1898. 71.

parasztember és Schroth János vízgyógyomódjának összefoglalására. Palócz bizonyoságot tesz kora alternatív orvosló eljárásainak ismeretéről is, mikor Rikli fény- és légfürdőjét, Kneipp vízkúróját mutatja be.³² A kötet további érdekessége, hogy szerzője – eddig nem látott módon – nem elégszik meg a testedzés testre gyakorolt jótékony hatásának ismertetésével, hanem ennél tovább megy és a svéd gyógytornát javasolja. „A 19. század utolsó negyedében a torna egészségmegőrző és gyógyító típusa is egyre szélesebb körben terjedt, társadalmi háttére megerősödött, intézményei kiépültek.”³³

A testmozgást az aktív mozgások közé sorolja, míg a masszázst a passzív mozgás egy formájaként ismerteti, és rajzokkal szemlélteti.³⁴ Nem túlzás azt mondani, hogy Palócz munkája a korszakban ismert alternatív gyógyítói eljárások gyűjteménye is egyben. Jelzi ezt az is, hogy a nagy megdöbbenéssel és kételkedéssel fogadott magnetizmus és hipnózis ismerete is olvasható könyvében. Palócz ismeri Mesmer tevékenységét – minden bizonnyal a körülötte kialakult vitákat is – és utal a módszer hátrányaira, kétes megítélésére: „Bárki legyen is az, a ki hipnotizálással foglalkozik, óva intem, ne használja azt fel mások mulattatására, mert az nagyon veszedelmes játék, ha nem hal is meg a médium, de megromlik, tönkre megy idegzete. Bizonyos betegségek gyógyítására azonban oly biztos, oly ártatlan eszköz a hipnotizmus a tapasztalt orvos kezében, hogy azt semmiféle orvossággal helyettesíteni nem lehet!”³⁵ Palócz érdeme, hogy nem csak ismerte ezeket a gyógyomódokat, hanem a XIX. század végén gyógyintézetet is nyitott, ahol a légzőszervi, hasüregi, idegrendszeri, vérkeringési, anyagcserezavarból származó betegségeket kezelték. A bőrbetegek, sebészeti beavatkozást igénylő, edzeni, erősíteni vágyó páciensek is bátran fordulhattak a doktorhoz. A kezelés során nagy hangsúlyt fektetett a diétára, a személyre szabott gyógyomód kialakítására.³⁶

Miután láthatjuk, hogy a népi és az alternatív gyógyászat elkülöníthető egymástól, arra kell kitérnünk, melyek azok a pontok, ahol a kapcsolatuk megragadható. Ehhez Koltay Erika tanulmányát használtam fel, és az általa kialakított csoportosítást vettem alapul.³⁷

A népi orvoslás és az alternatív gyógyomódok kapcsolata

1. Tudás megszerzése:

Népi specialista: tudását belenevelődés során sajátítja el, amely szituáció során aktivizálódik. A tudatos képzés kevésbé jellemző.

Alternatív gyógyító: tudatos képzés, tanok szabadon cserélhetők, mely során az egyén sajátos világnézetet tesz magáévá. XX. századi képviselőik fokozatosan törekednek a hivatalossá tételre, amely fontos a betegek, a hivatalos orvoslás képviselői és a többi gyógyító számára. A tanfolyamok széles skálája a tudás elmélyítését szolgálják, és hozzájárul világképe fejlődéséhez, nagyobb erejű energia felhasználására lesz képes.

³² Palócz I. 1898. 72-73.

³³ A gyógytorna alkalmazása nagyban hozzájárult az ortopédiai ismeretek fejlődéséhez, ösztönzőleg hatott az egészséges életmód, egészséges test ideáljának kialakulására. A 19. században a svéd Per Henrik Ling (1776-1839) táncpedagógus tanai kezdenek el terjedni, akit a gyógytorna tudományos rendszerének megalkotójaként tekinthetünk. 1813-ban tornaintézetet nyitott Stockholmban. Ling mellett a német Ludwig Jahn (1778-1852), Ernst Eistlen (1792-1846) léptek nyilvánosság elé, akik esetében a test fölötti kontrollt katonai indíttatás vezérelte, tornarendszerüknek kialakításakor egy ütöképes hadsereg megeremtését tartották szem előtt. Európa szerte divatossá Adolf Spiess (1810-1858) német tornatanító módszere vált, aki az iskolában is bevezette a tornaoktatást. Erről bővebben lásd: Kölnei L. 2010. 125-134.

³⁴ Palócz I. 1898. 127-133.

³⁵ Palócz I. 1898. 153.

³⁶ Palócz I. 1898. 216-217.

³⁷ Koltay E. 1993. 53-64.

Fontos a beavatás szertartása, ami egy különálló mi-ők öntudatot alakít ki az „avatatlanokkal” szemben.³⁸

2. Gyógyítás mögötti filozófia:

Népi specialista: esetükben a természettel való összhang nem tört meg. Az embert a makrokozmosz részeként képelték el, és gyógyításához a természetben talált anyagokat használták fel. Erre a népi gyógyászat fogalmának vizsgálatakor is történtek utalások.

Alternatív gyógyító: az említett összhangtól a XX. század embere folyamatosan eltávolodott. Az alternatív gyógyítókra az összetett világnézet a jellemző. Egy olyan új szellemi érdeklődésről beszélhetünk, amelyben az okkultista tanok és keleti eredetű gondolatok is helyet kapnak, melyekből a gyógyítók tevékenysége gazdagon integrál. A különböző energiákba, kozmikus erőkbe, magasabb tudatállapot szerepébe, bolygók hatásába, csakrákba, meridiánokba, aurába, asztrológiába, reinkarnációba vetett hit, mágikus, spirituális eszközökkel történő gyógyítás a jellemző.³⁹

3. **Gyógyítás módszere:** hasonló a két módszer a felhasznált anyagok tekintetében. Itt utalnunk kell arra, hogy az alternatív gyógyítók XX. századi képviselőinek nézeteivel a „hagyományos”, „mindennapi” felfogásokban nem találkozunk. Megfigyelhető egy új típusú testtagolás az alternatív gyógyítók esetében. Gondoljunk például a csakrákra, az aurára.⁴⁰ Catherine L. Albanese is hangsúlyozza, hogy a New Age és gyógyítás diskurzusaiban olyan megfogalmazások jelennek meg, mint „univerzum gyógyító energiái”, „csakrák”, „rezgés”, „harmonizálás”, melyből Albanese azt is következteti, hogy a gyógyítás az univerzum szintjén is zajlik, így egészsége annak összhangjával együtt értelmezhető. Ennek ellenkezője is igaz, mely szerint az univerzum felborult egyensúlya betegségek kialakulásához vezet.⁴¹

4. Fizetség, közösséggel való viszony:

Népi specialista: nem fogadtak el fizetséget, hiszen a közösségből kerültek ki.

Alternatív gyógyító: ebben az esetben változatos képpel találkozunk, hiszen azok a képviselői, akik reklámok útján hirdetik magukat, pénzért gyógyítanak, a piac határozza meg tevékenységüket. Vannak viszont olyan gyógyítók, akik minden fizetség nélkül végzik munkájukat.

5. Ismertség, páciensek köre:

Népi specialista: esetében többnyire a közösség veszi igénybe a szolgáltatásukat. Grynaeus Tamás utalt arra több munkájában, hogy a népi specialistának kiterjedt kapcsolathálózata lehet, és több településen híre van.⁴² Ez viszont nem olyan gyakori.

Alternatív gyógyító: Ebben az esetben már a média befolyásával is számolnunk kell, ahogyan erre már az előzőekben utaltam.

6. **Kezdőélmény:** Csoda alapélménye mindkét esetben megfigyelhető. (pl. megjelenik előtte Szűz Mária, már gyermekkorától érzi magában a gyógyító erőt, váratlan helyzetben aktiválódik a tudása.) Itt utalnunk kell arra, hogy maguk a gyógyítók tekintik csodásnak a velük történt eseményeket, és kutatások tárgyát képezi, hogy ez a terminológia milyen összefüggésben van a szakirodalom csoda értelmezésével.

³⁸ Erről bővebben lásd: Kis-Halás J. 2007. 400-420.

³⁹ Gál 2010: 349.

⁴⁰ Vámos G. 2012. 47-70.

⁴¹ idézi: Kis-Halás J. 2010. 597.

⁴² Grynaeus T. 1956; 1974a.

Összegzésként elmondható: a két területet összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy funkciójukat tekintve azonosak, formailag és társadalmi bázisukat tekintve viszont különböznek egymástól. Érzékelhető a társadalmi változás tendenciája, hiszen a XX. század végétől egyre inkább terjedő alternatív gyógymódok a New Age eszmeiségén belül kapnak helyet. Egy sokkal komplexebb világképpel találkozunk ezek esetében, mint a népi specialistáknál láthattuk, ez összefüggésben áll a korszak emberének heterogén világnézetével. Ilyen módon ismét bizonyítást nyert az a megállapítás, mely szerint „az ember úgy beteg és úgy gyógyít, ahogyan gondolkodik.”⁴³

Irodalom:

ANTALL József

1964 *A homeopátia tegnap és ma.* Természettudományi Közöny. 11. szám. 518-520.

1969 *Homoeopathy and medical education in Hungary.* Orvostörténeti Közlemények, 51-53. 99-114.

BENCZE József

1957 *Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól.* Orvostörténeti Közlemények, 6-7. 212-274.

1959 *A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről.* Orvostörténeti Közlemények, 12. 5-45.

BERDE Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásiban.* Orvosi Könyvkiadó, Budapest.

BUGYI Balázs

1977 *Priessnitz-féle hidegvízkezelés korai hazai története.* Orvostörténeti Közlemények, 81. 89-95.

CSOMA Borbála

2002 *Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel.* Korall, 7-8. 78-95.

DEÁKY Zita

2002 *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban.* Osiris Kiadó, Budapest.

FÜSTI MOLNÁR Sándor

1983 *Egészségünk útja. Az egészségnevelés Szakkönyvtára 13.* Medicina Könyvkiadó. Budapest.

GÁL Péter

1997 *A New Age keresztény szemmel.* Szent István Társulat, Budapest.

GÉMES Balázs

1979 *A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon.* Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11-12. 15-33.

GORTVAY György

1948 *A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban.* Athenaeum Kiadó, Budapest.

GRYNAEUS Tamás

1974a *Engi Tüdő Vince legenda és valóság.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972-73/1. 155-183.

⁴³ Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 423.

- HARDI István
1959 *A psychotherapia fejlődéstörténete.* Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 13. 161-178.
- HOPPÁL Mihály
1990 *Népi gyógyítás. In: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar Néprajz VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 693-724.
- HOPPÁL Mihály- TÖRŐ László
1975 *Népi gyógyítás Magyarországon.* Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7-8. 13-127.
- KAPRONCZAY Károly
2010 *Az orvostörténelem századai.* Semmelweis Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos - CZÉGÉNYI Dóra (szerk.)
2010 *Korok, kórok, kontextusok. In.: A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely. 423-458.
- KIS-HALAS Judit
2007 *„Fejtetőmön arany fénygömb”* In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Tanulmányok a transzcendensről V.* 400-420. Budapest: Balassi Kiadó
- 2010 *Jézus katonái a Földön és a Mennyei Jeruzsálemben. Szellemsebészet: egy kortárs ezoterikus gyógyászati rendszer. In Pócs Éva (szerk.): Mágikus és szakrális medicina. Tanulmányok a transzcendensről VII.* 593-622. Budapest: Balassi Kiadó
- KÓCZIÁN Mária – KÖLNEI Livia
2003 *Homeopátia Magyarországon 1820-1990.* Noran Könyvkiadó, Budapest.
- KOLTAY Erika
1993 *Népi gyógyító specialisták vagy természetgyógyászok?* In: Romsics Imre (szerk.) *A másik ember: A fiatal Néprajzkutatók III. Konferenciájának előadásai.* Kalocsa. 53-64.
- 2002 *A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata.* In Barna Gábor - Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* 167-171. Szeged: SZTEI
- 2004 *History of alternative medicine in Hungary in 19th and early 20th century.* Orvostörténeti Közlemények, 188-189. 57-68.
- KÓSA László
1999 *Fürdőélet a Monarchiában.* Holnap Kiadó, Budapest.
- KÖLNEI Livia
2006 *Az alternatív orvoslás kezdetei Magyarországon.* Orvostörténeti Közlemények, 196-197. 35-77.
- 2010 *„A gyógytestgyakorlat különböző betegségekben hatalmas gyógyszer és a kornak égető szüksége.” A gyógytorna a XIX. századi Magyarországon.* In.: *Három orvostörténész köszöntése.* John Béla Alapítvány - Magyar Orvostörténelmi Társaság Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet. Budapest, 125-134.
- MAGYARI-KOSSA Gyula
1929-1940 *Magyar orvosi emlékek. I-IV.* Budapest.
- MUND Katalin

- 2007 *Hol húzódnak a tudományosság határai?* In.: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás*. Balassi Kiadó, Budapest, 29-48.
- OLÁH Andor
1986 *„Újhold, új király.”* Gondolat Kiadó, Budapest.
- PALÓCZ Ignác
1898 *Az egészség megóvása és a betegségek gyógyítása*. Kn. Budapest.
- PIETRONI, Patric
1992 *Relationship between general practice and complementary medicine*. British Medical Journal. 305. 564-566.
- Révai Új Lexikona* XVII. 2006. Sz-Toa. Babits Kiadó, Budapest.
- SCHULTHEISZ Emil
1997 *Az orvoslás kultúrtörténetéből*. Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület - Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- SPEILMANN József
1977 *A közjó szolgálatában. Tudomány-és művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion Kiadó, Bukarest.
1979 *Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról*. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum. 11-12. 35- 49.
- SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos
1943 *Betegség, gyógyítás*. In: *A magyarság néprajza* 2. Országos Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 244-250.
- SZUMOWSKI Ulászló
1939 *Az orvostudomány története*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadása, Budapest.
- VAJKAI Aurél
1936 *Rándulás és törés*. Ethnographia XLVII. 294-299.
1937a *Adatok a Felföld népi orvoslásához*. Ethnographia XLVIII. 140-154.
1937b *Falusi foghúzó*. Ethnographia XLVIII. 42-45.
1938 *Az ősi javasember*. Ethnographia XLIX. 346-373.
1939 *Adatok a népi orvosláshoz a Bakony-Balaton vidékén*. Ethnographia L. 65-68ü
1940 *A csatkai búcsú. Adatok a népi orvosláshoz*. Ethnographia LI. 50-73.
1942 *Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken*. Magyarorságtudomány I. 116-139.
1943 *Népi orvoslás a Borsa-völgyében*. Kolozsvár.
1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. Budapest.
- VÁMOS Gabriella
2012 *A New Age eszmeisége köré épülő alternatív gyógymódok testértelmezési lehetőségei*. Néprajzi Látóhatár XXI.(3) 47-70.

En gard, pret, allé! Nők a sporttörténelemben; avagy küzdelem az esélyek egyenlőségéért a sportpályákon is.

En gard, pret, allé! Women in sports history; or the struggle for equal opportunities for sports grounds as well.

Dr. Trenka Magdolna MSc
Dr.Trenkam@sportjus.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

„The question of women's equal opportunities quite clearly a provocative and sensitive subject”. (Habermann et al., 2005:190). The root of women's disadvantaged position of women, is the historical segregation, which is realized in all fields of life; space, physically, status, law, worship; including sports too. Women historical isolation, this issue should be analyse, because arising out of these cultural beliefs, practices may still. I studied and present unequal position of women in sports history, pointing out they are still living, a result, and masculine nature of the sport today. This recent article on the 'woman question' in sport, you want to draw your attention again, because it is necessary keeping on Agenda; because of „women and sport still seems to be non issue in many area of the world” (Pfister and Hartmann-Tews, 2003:3.); and given the fact that there are still many solving task ahead of us; for the chances that women can be equal-opportunities, after the formal law- equality too. Key world: women's sports history, restriction of women in the Olympic Games, equal opportunities.

Keywords: women's sports history, restriction of women in the Olympic Games, equal opportunities.

Kulcsszavak: női sporttörténelem, nők korlátozása az olimpiákon, esélyegyenlőség.

A sporttudományban elég korán felismerték, hogy a női sport integrálja a kulturális hatalom viszonyainak összességét, beleértve a hatalmi viszonyokat a férfiak és nők között.(Hargreaves 1985.). A nők a sportban, mint speciálisan férfidominált alrendszerben elfoglalt helyzetét kutatom. Ehhez alapként vizsgáltam, a nők sportolási lehetőségeit a történelmi múltban; melyhez sporttörténeti forrásokat használtam. [Misángyi(1931.), Mező(1933.), Erdey(1936.), Szikora(2005.), Erdősi(2009.)]. Áttekintettem, a sportolónők alárendelt, alulreprezentált helyzetére vonatkozó nemzetközi sporttudományi alapműveket is. [A teljesség igénye nélkül, többek között: Beamish(1985.), Macintosh(1998.), Hargreaves(1982, 1985, 1990.), Talbot(1990.), Fasting(1993.)].

A nők történelme, - beleértve a női sporttörténetét is -, a nők szubordinált, szegregált, diszkriminált helyzetének a története; a kezdetektől, napjainkig. A premodern kultúrákban a nők elkülönítése, [szegregálása] a férfiaktól, - térben, fizikailag, státuszban, jogban, kultuszban, sportban egyaránt - kifejezte egyenlőtlen helyzetüket, másodlagos szerepüket. A nők, - történelmi - magánszférába szorítása, a nyilvános és közszféra férfiak számára történő fenntartása, [a világ két részre osztása (Kovács G. 2009.)], az egyenlőtlenség strukturális dimenziója markánsan érvényesült századokon át; hatása máig érzékelhető, következményei máig hatnak. A sportban való elkülönítésük, korlátozásuk ennek a folyamatnak, ennek a jelenségnek kiváló indikátora.

Íme, egy rövid áttekintés a nők sportolásának korlátairól, esélyegyenlőségi küzdelmeiről ebben a szektorban, sportolási lehetőségeiről a történelemben. Legkorábban Kr.e. a 3. évezredből maradtak fenn váza-festmények és barlangrajzok sportoló emberekről. (Erdősi, 2009.). A XII. dinasztia idején Béni Hasszán templomának falán, sportképeket találtak: birkóznak, botvívznak, ökölvívznak, lovas párviadalokban vesznek részt az emberek. Ezeken még csak férfiak szerepeltek. Az Asszír-Babiloni birodalomban igen népszerű volt a vívás, állítólag ők találták fel, a maihoz hasonló formában. A perzsáknál, 15 éves korban kezdték a "testnevelést": futás, lovaglás, íjászat voltak a fő sportágak. A gyalogos, fáklyás stafétafutás a perzsa háborúk idején terjedt el. A Kr.e. 2. évezredből az ókori Krétán szintén találtak sportolásra utaló tárgyi leleteket. A váza és edény-festményeken a bikaugrást ábrázolták (Erdősi, 2009), immár női résztvevőkkel. Ebből arra következettek, hogy Krétán a lányok hasonló nevelésben részesülhettek, mint a fiúk. Valószínűleg ott voltak a gimnasztikai játékokon, a nagy vadászatokon, részt vettek a kultikus táncban és a fent említett bikaugrásban is. Azonban erről a kultúráról írásos feljegyzések hiányában igen keveset tudunk. Spárta királya, Lükurgosz [Kr.e. IX. században], rendeletet hozott a spártai ifjak nevelésével kapcsolatban. Ezek a lányokra is vonatkoztak, így ők is együtt edzettek a fiúkkal: futottak, diszkoszt és gerelyt vetettek, birkóztak, úsztak. A nők fizikai nevelését azért tartották Spártában különösen fontosnak, mert vélelmezték, hogy az erős, edzett nő életképesebb gyermeket fog a világra hozni, és így a katonás spártai állam számára biztosított lesz a hadsereg utánpótlása. Miután a spártai férfiak gyakran időztek a háborúkban, ezért bizonyos, kormányzati és gazdasági szerepeket a nőknek kellett átvenni; ehhez tanulásra, fizikai felkészülésre - sportolhattak, táncolni tanulhattak - is szükségük volt, melyet biztosítottak számukra; egyben ezek a 'közszférához' tartozó tevékenységek a korabeli nőkéhez képest egyenlőbb helyzetet biztosítottak Spárta asszonyai számára. Solón, [Kr. e. 594-ben], ugyancsak rendeletben szabályozta a sportolást; az athéni gyermekek számára kötelezővé tette az úszni tanulást. Arról, hogy a nők is úsztak szintén váza- és falirajzok tanúskodnak, de a történetírók is megénekelték a leghíresebb úszókat. Így Dariosz, perzsa király idejéből egy történetet, mikor is a perzsák hajóhadát, mely egy vihar miatt a görög partoknál kikötni volt kénytelen, egy Szküllosz nevű görög és a leánya, Hüdna 'elsüllyesztette', oly módon, hogy kiúsztak a hajókig és elvágta azok köteleit; így a vihar elsodorta, tönkretette a harci gályákat. A macedón nők úszástudásáról is vannak feljegyzések; ezek szerint előfordult az is, hogy a versenyeken a férfiakat is legyőzték[!] Ismert volt náluk a 'szinkronúszás'; csoportosan különféle geometriai alakzatokat is bemutattak. Homérosz feljegyzései szerint, Kr.e. a VIII. században, a lányok kedvtelésből labdázta.(Grant, 2005:39.). A görögök a sportot, a testgyakorlást, az emberi életet egységébe¹ állítva, a szellemi tökéletesedéssel együtt tartották

¹ Athlon=verseny; Agon=igazságos, tiszta küzdelem. Athlészisz= küzdés (görög); [Homérosz :Iliász, Odüsszea].

értékesnek. A test és a szellem harmonikus egysége volt náluk az ideál; a 'kalokagathia', a szép test és széplélek gyönyörű harmóniája.(Erdey, 1936.).

Az olimpiai játékok 'elődje' a Pánhellén játékok voltak; négy városban Iszthmosz, Püthia, Nemea és Olümpia rendezték a versenyeket, melyeken csak szabad görög férfiak vehettek részt (Erdősi, 2009). Valószínűleg Kr.e. 776-ban rendezték az első játékokat, Zeusz főisten és a többi isten tiszteletére (Erdősi, 2009:10). Az olümpiai játékokon kizárólag szabad, felnőtt görög férfiak vehettek részt; nők még nézőként sem, kivéve a papnőket. Így a 'sportos' spártai nők sem lehettek ott, de volt egy női nyertes, aki kocsihajtásban, a győztes fogat tulajdonosnőjeként bajnoknak neveztetett (Német, 2001). Azért, hogy a nők se maradjanak versenyek nélkül, négyévenként nekik külön Olimpiát rendeztek, melyet Héra istennő tiszteletére tartottak meg. A versenyzők egyetlen sportágban mérték össze magukat: rövid távú futásban, és ebben is csak a hajadonok indulhattak; a győzteseket -a férfiakhoz hasonlóan - olajfa lombjából font koszorúval jutalmazták. A női Olimpiát viszont a férfiak nem látogathatták, még nézőként sem. Az 'edzők', a bírók és a teljes személyzet kizárólag nőkből állt. Köztudott, az olümpiai játékok idejére szüneteltek a görög városállamok közötti harcok. Az ókori olimpiai játékokat négyévente tartották, egészen addig, míg a római birodalom idején, Theodosius császár hivatalosan is betiltotta azokat (Erdősi, 2009).

A középkorban, a 'sportolás' a mindennapokban, elsősorban a létfenntartáshoz tartozó tevékenységet jelentette; a vadászat, a lovaglás és lövészet [először íjjal, nyíllal], vívás egyszerre napi gyakorlatot jelentett. A lovagkor lovagi tornái viszont kimondott testedzéseként is felfoghatók. Az első ilyen tornát II. Henrik [1154-1192] uralkodása alatt rendezték, Angliában. A tiszta verseny, 'agon' fogalmát vitte tovább a keresztény egyház, és emelte még magasabb szintre az ókori 'kalokagathia' gondolatát. A középkori lovagi eszmény részeként ugyanis az ifjakkal 7 területen kellett jártasságot szerezniük: verselés, zenélés², lovaglás, vívás, úszás, nyilazás vadászat. Tehát a szellemet is, komplex módon művelték, a legjobbjaik valóban kiművelt emberek, polihistorok³ voltak. A lovagi eszményhez hozzátartozott a szegények gyámolítása és a *nők megbecsülése és tisztelete*, ami a korábbi kultúrákból hiányzott. Nincs tudomásunk 'lovagnőkről', akik ilyen tornákon harcba szálltak volna.

Itt szükséges rámutatni, hogy téves az a nézet, mely szerint a keresztény egyház tiltotta volna a testedzést. Ez egyszerűen nem igaz. Ezek a [z egyház ellenes] régebbi történeti állásfoglalások ideológiai alapon keletkeztek, továbbá szakmai értékelhetetlenek, mert eredeti kontextusából kiragadva szemlélik az akkori ember mozgáskultúráját. Olyannyira nem igaz ez a vélekedés, hogy a kora középkorból, még női – kvázi - sportversenyről is maradt fenn forrásunk. István király ifjabbik leánya [1263-ban] versenyt futott, a solymász ispán, Jolanta nevű lányával, aki legyőzte őt. Ezért a király nem haragudott, ellenkezőleg megjutalmazta a győztes leányt (Misángyi 1931). Szintén a kora középkorból van adatunk arra, hogy az első magyar királynő, Mária [1382-87], lovasversenyekben vett részt (Szikora 2005.). Ha az egyház tiltotta volna a sportolást, a főnemesek, az egyházat támogató királyi ház tagjai nyilván nem vettek volna részt ilyen tevékenységekben. Természetesen a rendszeres testgyakorlás sokáig [döntően] a férfiak és közülük is a nemesek tevékenysége volt. Azonban az arisztokrácia [és később a polgárság] leányainak sem volt tilos lovagolni, vadászni - különösen solymászatban részt venni -, táncolni, labdajátékot játszani. Megjegyzendő, hogy

²Valami felborulni látszik a nevelésben. A mindennapos torna órák mellett –a mi nagyon jó -, a heti egy énekóra viszont borzasztóan aránytalan. „A zene a Lélek tápláléka, ezért semmi mással nem pótolható”! (Kodály Zoltán).

³ Hol van ettől az élsport, ma?

a középkorban a sporthoz való hozzáférés nagymértékben függött az auktorok státuszától, társadalmi helyzetétől. A felsőbb osztályok [nemesek, arisztokraták, a királyi család] tagjai tudták csak a mozgást, a sportolást, mint 'szabadidős tevékenységet' végezni; az alsóbb néprétegek férfi tagjainak elsősorban a katonáskodás, illetve a napi megélhetés részeként volt részük 'sportban'; lovaglás, lövészet, vívás; illetve a vadászat - halászat stb. terén. A széles népréteg - beleértve a nőket - számára a mozgás sokáig a különböző nép-ünnepségekhez kapcsolódott; elsősorban a labdajátékok, céllövészet versenyek és természetesen a tánc során. [Ilyen alkalmak voltak, a vallási ünnepek pl.: a Húsvét; a családi események, pl.: menyegző; a mezőgazdasági fesztiválok pl.: a szüret.] (Szikora 2005.). A sportmozgás egyéb ágait jellemzően Kr.u. a XVI.-XVII. sz.-tól gyakorolták tömegesen. Sylvester János [1531-ben] által németből, lefordított tankönyvben már szerepelt a „*hamarját futni, hamarját szökni*” kifejezés, előbbi a futást, utóbbi a távol vagy magasugrást jelentette (Misángyi 1931). Hazánkban a parittyával, kővel való dobálás [ebből alakult a súlylökés] elterjedt testgyakorlati ágazat volt; ezt bizonyítja, hogy több család címerében szerepel ez a momentum (Misángyi 1931). Ezekben is a férfiak jeleskedtek. A nők először - széles körben - a turistáskodásba kapcsolódtak be hazánkban, a Felvidéken a Tátrában. Kutatásom során talákoztam olyan forrással, mely szerint a középkor delén [1630-s évek] hazánkban már szokásban volt „*a testi nevelés szolgálatában álló rendszeres turistáskodás*” (Bukner, 1928:31.), és pedig a késmárki líceum hallgatói, tanárai körében. Ez volt - a források szerint - a legelső „közösségi sportolás”. A Magas Tátra fenyveseiben tett túrákból a hallgatók családtagjai, így a nők sem voltak kizárva. Ezek a hegyi túrák, a magas hegyek szeretete Késmárkon olyan hagyománnyá vált, hogy ebből fejlődött ki a hazai alpinizmus [mint sport] és annak első szervezete, a Magyarországi Kárpáti Egyesület, 1872-ben (Bukner 1928). Ez volt tehát az az idő mikor - korlátozottan ugyan - de már státusztól és 'nem'-től függetlenül is, szélesebb kör számára nyílt meg a sportmozgás adta örömeik élvezete.

Egyéb sportágakban a rendszeres sport a nők számára, hazánkban a XIX. sz.-ban kezdődött, így 1839-ben, a források szerint, már a nők uszodában „*úszásban gyakorolták*” magukat (Regelő 1839, in: Mező, 1933:780). A Honderú korabeli adatai szerint 1843-ban Csáky Rozália [mint női 'sportvállalkozó'] már úszóiskolát is működtet. Ugyancsak a Honderú tudósít női evezős versenyről (Honderú 1846, in: Mező, 1933:780). 1863-ban csónakversenyen, 1875-ben agyaggalamb lövészetben indulnak a nők az '*asszonyságok díjáért*' (Mező 1933). Kolozsvárott 1864-ben a nők számára pisztolylövő versenyt tartottak. Az 1869-ben megalakult Magyar Korcsolyázó Egylet pedig erősen támogatta a nők korcsolyázásba történő bevonását. 1871-ben, a lányok számára is látogatható torna iskolát alapított Pesten a győri tornatanító, Magvassy Mihály; a vívómester Sztrakay Norbert pedig megnyerte a nőket a vívás számára (Mező 1933). Érdekesnek mondható, hogy ő a kardvívást ajánlotta a hölgyeknek, a törvívástól féltette a nőket [a mellüket]. Ezzel szemben sokáig csak tört vívhattak a lányok és csak napjainkra nyílt meg számukra a kardvívás lehetősége. Tudjuk a forrásokból, hogy Sissy [Erzsébet királyné] a lovaglás mellett a vívást is kedvenc sportjai közé sorolta. Hazánkban a tenisz is népszerű volt a hölgyek körében; az első magyar - akkor még koedukált - teniszbajnokságot, gróf Pálffy Karolina nyerte[!], 1894-ben (Mező 1933.)

A sportolás kapcsán érintenünk kell az oktatást, az oktatásban a lányok, nők helyzetét. A nők az oktatásból sokáig ki voltak zárva; csak az elkülönült és alulértékelt, a női világhoz, a háztartáshoz tartozó területen kaphattak képzést. Ugyanakkor az iskola volt és ma is az a hely, ahol a tanulók először találkoznak szervezett formában a sporttal. Így akik nem részesülhettek

oktatásban, azok eleve ki voltak zárva a sport számos formájából. Hazánkban Lorántffy Zsuzsanna [~1602-1660], Erdély fejedeleme asszonya [I. Rákóczi György felesége, II Rákóczi Ferenc dédnagymamája] hívta Patak várába Coméniust [1592-1670], a - magyar ősökkel is rendelkező - híres nevelőt, aki, az elsők egyikeként, erősen támogatta a lányok oktatásában való egyenlő részvételét (Szikora 2005). A hívő keresztény Comenius - aki a Sárospataki Református Kollégiumban tanított -, a hitbéli, az erkölcsi és az értelmi nevelést egyszerre preferálta. Később Mária Terézia [uralkodott 1740-1780.], a Ratio Educationis [1777] rendeletével szabályozta a kötelező közoktatást; e körben a testnevelést azonban még csak választható tárgyként (Szikora 2005). Végül, az 1868. XXXVIII. tc. szabályozta először az elemi iskolai [6-12 éves kor között], - immár a leányok számára is kötelező - oktatást. Az 1868-as népoktatási törvény megteremtette a leánypolgári iskolát is, ezzel széles körben biztosította a lányok középfokú oktatásának lehetőségét. Ezekben az iskolákban már a lányok számára is volt testnevelés oktatás. A kötelező testnevelést a lányoknak a tanítónőképzőkben vezették be, 1877-ben (Mező 1933). A lányok testnevelés oktatáshoz pedig szükség volt testnevelő tanárnőkre. Az első testnevelő tanárnők 1881-ben végeztek a Nemzeti Torna Egyletben (Szikora 2005). Majd 1925-ben megnyílt a Testnevelési Főiskola, kezdettől koedukált oktatási formában.

A nők a - mai értelemben vett - „sport világába először passzív szereppel, csak nézőként léptek be. A 19. század végén váltak a sport aktív résztvevőivé, akkor kezdtek el úgynevezett férfias versenysportot űzni” (Kovács, 2012:8). Az élsportban, az Olimpiákon viszont még sokáig a nők nem, vagy csak igen korlátozottan vehettek részt. Coubertin báró szerint ugyanis az olimpiai játékok a férfi sport „dicsőítésének hagyományos eszköze” kell legyen. Ő a kantianus etika lényegéből vezette le azt az elképzelését, hogy az olimpiákon, mint egy új *'lovagrend' tagjai* olyan elitréteget alkotnak, amelyben a bajtársiasság, a tisztaság [fair play] magától értetődő (Doros 1943), ebbe a nők nem fértek bele, így a nők versenysportját csak korlátozottan és csak bizonyos sportágakban tartotta elképzelhetőnek. Coubertin báró gondolatai a nők sportjáról: „Én személy szerint nem helyeslem nők részvételét a nyilvános versenyeken, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy ők egy sor sportágat nem művelhetnek, csak éppen nem nyilvánosan bemutatva. Az olimpiai játékokon szerepük kiváltképp az lehet - miképp a régi lovagi tornákon -, hogy megkoszorúzzák a győzteseket”. (Kertész 2001, in: Gáldiné, 2007:37). A róla kialakult képet azonban némiképp árnyalni szükséges, mert ő mondta a következőket is: „A sport minden férfi és nő öröksége, hiánya semmivel sem pótolható!” (Nemes, 2009:51). Azonban egy bátor nő, Alice Milliat vezetésével 1917-ben megalakult a Nemzetközi Női Sportszövetség [FSFI]. Az FSFI és Milliet 1921-ben és 1922-ben női olimpiákat rendeztek. Akárcsak néhány ezer évvel ezelőtt őseik a görögöknél; hogy a nők se maradjanak [széleskörű] sportversenyek nélkül. Visszavonhatatlan tény viszont, hogy 1900-tól már női versenyzők is voltak az újkori olimpiai játékokon; például Charlotte Cooper teniszező két aranyérmes is nyert; azonban még sokáig sok ellenzője akadt részvételüknek. Nemzetközi [él] sportversenyeket [az Olimpián kívül] a nők számára először a Wimbledoni tenisztornán rendeztek, 1877-ben (Gáldiné 2007).

Néhány statisztikai adat a nők élsportban való emancipációjának történetéből: 1900-ban az olimpián 22 nő vett részt, ez a versenyzői létszám 2,2%-át jelentette. 1904-ben 6 női sportoló volt olimpián, így a versenyzői létszám 0,9%-a volt nő. Innentől fogva a női versenyzők lassú létszámemelkedését találjuk. [1936-ban 8, 3%-a, 1948-ban 9, 5%-a, 1956-

ban már 11,3%-a volt a versenyzőknek nő. A növekedés folytatódott: 2000-ben Sydney-ben 38,2%-a, 2008-ben Pekingben már az összes versenyző 42,3%-a nő.]⁴ 2008-ban a magyar küldöttségben a versenyzők 48 % -a már nő volt.⁵

Nancy Théberge 1991-ben, egy sportszociológiai konferencián felidézte Hargreaves elhíresült megállapításait: ...”az olimpiák története a hatalom, az elitizmus, a megszállottság, a túlzások, a megosztottság és a kizsákmányolás története.” Továbbá ”... az olimpizmus férfi sovinizmussal, férfi dominanciával teljes”(Théberge, 1991:365). A nők kirekesztése vagy részvételük korlátozása a Játékokon [és egyéb sportversenyeken] hosszú ideig a férfi dominancia jelképévé vált. Elmondható, a mai napig sincs egyenlőség a sportpályákon [sem] a nők számára. Az olimpizmusban való részvételük kezdeti visszautasítása után napjainkig is minden apró lépésért meg kell harcolniuk. Néhány afrikai - ázsiai országban, kulturális- és vallási alapon még mindig kirekesztik a sportból a nőket. Van, ahol férfinak kell álcázzák magukat a lányok, hogy szeretett sportágukat gyakorolhassák. A „fejlett nyugaton” sem megnyugtató a helyzet. Jó néhány sportklub van Európában, mely nőket nem enged soraiba. [Például a Római Sakk Klub⁶ és a Nápolyi Evezős Klub is csak férfiakat fogad tagjai közé.] Sok sportágba csak néhány éve ”bocsátották be” a nőket: így az öttusa, a kardvívás, a bokszt csak néhány éve nyitott a nőknek. A 2014-s Szocsi-i Téli Olimpián bemutatkozó női síugrásért való küzdelmet külön is megemlíthetem. Ez utóbbi [a síugrás] tárgyában még 2004-ben is sok ország sí-szövetsége teljességgel elutasító volt. A kutatók a kutatás eszközeivel küzdöttek ez ellen. Figyelemre méltó volt az egyik ilyen vizsgálat kvalitatív eszköze, Norvégiában egy speciális ’lekérdezés’, mely módszerrel tárták fel a megkérdezettek véleményét, attitűdjeit a témában, még 2004-ben. Egy újságcikk nyomán, a síugrást a sportsajtóban nyilvánosan elítélő [a nemzeti síugró szövetség elnöke], illetve támogató [egy síugrónő] vitájához kapcsolódva, e két közszereplőnek kellett egy - egy levelet írnia a kutatásban résztvevőknek. A kutatás alanyainak a nagy port felkavaró sajtóhír nyomán kellett érvelni a síugrás ellen vagy mellette.. Ebben a vizsgálatban, a támogatástól a teljes - nyomdafestéket nem tűrő - elutasításig mindennel találkoztak a kutatók (Lippe 2005). Szerencsére ez mára már sporttörténelem.

A feminizmus második szakasza, az un. „új feminizmus” [kb.: 1960-as évektől] a formális jogegyenlőség mellett az esélyegyenlőséget kívánta elérni a nők számára a sportban is. Ebben az időben, a hatalomgyakorlás módjainak szélesebb kontextusban történő vizsgálatakor megkezdődhetett a sport társadalmi viszonyrendszerének kutatása, immáron a női szempontok figyelembe vételével. A feminizmus második szakaszában és a posztmodernben is, a kutatások fókuszában a férfiúi hatalomgyakorlásnak a sporton belüli és a sport általi megerősítésének kérdése áll (Bodnár 2012). A sport feminista kritikája rámutat a sport maszkulin jellegére [agresszió, erő, ’le’győzni akarás], azon keresztül pedig a nők - férfiak eltérő hatalmi helyzetére. Amióta a sport intézményesült, azóta folyamatosan megőrzi és újratermeli a férfiak dominanciáját és a nők alárendeltségét. (Ross and Shiner 2008, in: Kovács, 2012:8). Azonban „a modern sport patriarchális jellegét és ennek szerepét a férfiak hegemoniájának fenntartásában eddig csak néhány feminista szerző kérdőjelezte meg....” (Dunning, 2002:141), pedig az élsport, a sport üzletté válása nyomán még inkább a túlzások, a megszállottság, az [ön]kizsákmányolás területe; azaz a sport maszkulinitása csak fokozódott. Ezeket az interakciókat elemezve tapasztalható, hogy a sport legitimálja a diszkrimináció

⁴ Forrás: Répertoire Directory 2012.

⁵ MOB Hírlevél 2009, No 32

⁶Kossuth Rádió 2012 máj. 20. „,30 perc alatt a föld körül” c. műsor; Sárközy Júlia jelenti Rómából

különféle formáit [pl.: a női sport kevésbé elismert, kevésbé értékelt, elviekben és anyagiakban is]. Egy hazai - a női bokszolókkal kapcsolatos -, vizsgálat ugyancsak Hargreavesre hivatkozik, aki „...*a sportolónőkről szóló történeti és szociológiai vizsgálatokat áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy a sportnak még mindig vannak szélsőségesen maszkulin területei, amelyekben évszázadok óta benne rejlik a hatalommegosztás a férfiak és nők közötti egyenlőtlensége...*” (Kovács K., 2009:66). Megítélésem szerint, napjainkban a sportolónők legsúlyosabb 'diszkriminációja' látens módon van jelen és szubsztantív [tartalmi] ellehetetlenítésüket jelenti: különösen ilyen, amikor maguk az edzőik[!] és férfi sporttársaik sem veszik egészen komolyan női tanítványaikat [, mert ők 'csak nők', úgy sem képesek olyan teljesítményre, mint a férfiak (Kovács K. 2009). E mellett a nők a sportmédiában is találkozhatnak a róluk alkotott sematikus képekkel, továbbá a megjelenítésük súlyát és minőségét tekintve is 'lemaradnak' a férfiak megjelenítésétől: „... *a nőt kevészer, eljelentéktelenítve, míg a férfit nyilvános tereken mozogva, a cselekvés aktív részeseként*” (Gál, 2008:41) mutatják. A nemi diszkrimináció gyökerei a sportban is az eltérő szocializációs folyamatból erednek, melynek során a férfiak és nők elsajátítják a nemi szerepeket (Lüschen 1980, in: Kovács, 2012:7). Az eredmény pedig kísértetiesen hasonlít a nők történelmi szegregációjához. A nők „*a társadalmi térben elfoglalt pozíciójuktól függetlenül továbbra is egy szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiaktól*” (Bourdieu 1990, in: Hadas, 2002:185). A történelmi 'elkülönítés' meghatározta a női [a magánszférához kötődő] és a férfi [a nyilvános szférához kötődő] tevékenység értékelését; mögöttesen pedig a nő és férfi státuszát, rangját, tekintélyét, végső soron a SZEMÉLY értékét, és pedig aszimmetrikusan. Azaz a női tevékenység [a nő] alulértékelése, a férfi tevékenység [a férfi] megbecsültségével szemben. Ennek nyomait ma is fellelhetjük, és pedig a sportban is. A sport feminista kritikája szerint a szexizmus a sportban kulturális és strukturális interakciós formákban jelenik meg (Kovács K. 2009). Minden eredmény és előrelépés ellenére a sport ma is „*hagyományosan egyike a férfiaknak fenntartott területeknek, és ennél fogva alapvető fontosságú része a patriarchális rendszereknek*” (Duninng, 2002:140). A sport a férfiak társadalmi felsőbbrendűségét konstruálja és legitimálja (Földesiné et al 2010, in Kovács, 2012:9), ugyanakkor alkalmas [lenne] a tradicionális női és férfi szerepek - a XXI.-ban elengedhetetlen - újrafogalmazására is. A privát- és a magánszféra közti szakadéknak, a nemek közötti 'rendi' szereposztásnak, a világtörténelmi kettéosztásának (Kovács G. 2009) felszámolását a nők sportban való egalizálódása nagyban elősegítheti. Azonban sok még a teendő, hogy a formális jogegyenlőség után, a nők esélyeikben is egyenlőek legyenek; a sportpályákon is. Mert a sport, - sajnos - egyelőre és még mindig, „...*a közélet egyik legkonzervatívabb és legkevésbé rugalmas területe, amely messze elmarad más társadalmi struktúrák mögött....*” (Talbot, 2000: 91). Emmeline Pankhurst [1858-1928], a női jogok egyik első szószólója, még 1914-ben így foglalta össze céljukat: „...*Mi azért harcolunk, hogy eljőjön az idő, amikor egy születendő kislány egyenlő esélyekkel vág neki az életnek, mint fiútestvérei.*” (Názer, 1996:1). Azt kell megállapítsuk, hogy ez - t.i. a női esélyek egyenlősége - 100 év elteltével sem valósult meg teljes körűen; a sportban sem. Kétségtelen azonban, hogy a sportolónők helyzetének, számának lassú egalizálódásában, új sportágak nők számára történő kiterjesztésben nagy szerepe volt a feminista sportkutatásoknak.

IRODALOM

BODNÁR I. (2012): *Az edzői munka, mint női foglalkozási életpálya.* (from: <http://phd.sote.hu>). Utolsó látogatás: 2013. május. 12.

- BRUCKNER Gy. (1928): *Visszapillantás a Késmárki Evangélikus Liceum közel négyszáz éves múltjára.* in:(szerk..Krisch Jenő), Késmárki Diáktalálkozó Emlékkönyve, 29-35. Budapest, Kellner.
- DUNNING, E.(2002): *A sport mint férfiaknak fenntartott terület. Megjegyzések.* in. Korall, 7-8, 140-154. (Ford: Lengvári István).
- DOROS Gy. (1943): *A Sport etikája és lélektana.* Budapest, Stephaneum.
- ERDŐSI Z. (2009): *Sporttörténet.* (from:http://www.gardonyi-eger.hu/user/browser/File/tantargyak_dokumentumai/Sport-testnevel%C3%A9s/Sporttortenetkonyv.pdf). Utolsó látogatás: 2013. nov.22.
- ERDEY F. (1931): *Néhány lap az ókori sport történetéből.* in: Testnevelés, 1931, 6/7.
- GÁLDINÉ GÁL A. (2007): *Sport és társadalmi nem a 21. század elején a média tükrében Magyarországon.* (from: <http://phd.sote.hu>). Utolsó látogatás: 2013. szept.17.
- GÁL A (2008): *Esélytelen(?) egyenlőség - a nemek megjelenítése a sportmédiában* in: Kalokagathia, 2008, 1, 31-47.
- GRANT, N. (2005): *Így éltek a középkori Európában.*(ford. Dodrás Zsófia). Tessloff és Babilon, Budapest. (from:<http://www.books.google.hu/books>). Utolsó látogatás: 2013. okt.15.
- HABERMANN, U.- OTTENESSEN, L.- SKIRSTAD B. (2005): *It will solve itself(?).* in: Anette R Hoffmann and Else Trangbaek(ed), *International perspectives on Sporting Women on Past and present.* University of Copenhagen, 189-213.
- HADAS M. (2002): *A libido academica narcizmusa; Pierre Bourdieu: Férfiuralomról.* in: Replika 47–48, 2002. június: 175–194.
- HARGREAVES, J. (1985): *Playing Like Gentlemen While Behaving Like Ladies; Contradictory Features of the Formative Years of Women's Sport.* in: *British Journal of Sports History*, 2 (1).
- KOVÁCS G. (2009): *A nőkérdés az egyház társadalmi tanításában.* (from:<http://www.vigilia.hu/regihonlap/2009/2/kovacs.htm>). Utolsó látogatás: 2014. febr.28.
- KOVÁCS K. (2009): *Küzdelmek a ringben - és azon kívül; Szerepkonfliktusok az élsportoló ökölvívónők életében* in: Kultúra es Közösség XIII. évfolyam 2009, III-IV, 63-77.
- KOVÁCS K. (2012): *Sportoló csoportok a Debreceni Egyetemen* (from:<http://www.campuslet.unideb.hu>). Utolsó látogatás: 2013. okt.17.
- von der LIPPE (2005): *Female flying bodies in Norwegian sports media.* in: : Anette R Hoffmann and Else Trangbaek(ed), *International perspectives on Sporting Women on Past and present.* University of Copenhagen, 321-343.
- NÁZER Á. (1996): *Harc a női jogokért. Szüfrazsettek.* from:http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/harc_a_noi_jogokert_szufrazsettek Utolsó látogatás: 2013. nov.22.
- NEMES A. (2009): *Sportjog jegyzet.* Budapest, TF.
- NÉMET Gy. (2001): *A nők erényei. Női szerepek az ókori Hellaszban* in: Rubikon online.(from:http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nok_erenyei_noi_szerepek_az_okori_hellaszban/). Utolsó látogatás: 2013. dec.6.
- MEZŐ F. (1933): *A magyar nők és a testi kultúra.* in: Herczeg Ferenc (szerk.) Új Idők, 1933, 25. 779-782.
- MISÁNGYI O. (1931) *Az újkori atlétika története.* in: Testnevelés, 1931, 6/7.
- SZIKORA K. (2005): *Women and in sport in Hungary.* in: Anette R Hoffmann and Else Trangbaek(ed), *International perspectives on Sporting Women on Past and present.* University of Copenhagen, 147-158.

TALBOT, M. (2000): *Döntéshozatal a sportban.* in: Perényi E.- Berta G.K. (szerk): *Nemzetközi tapasztalatok a nők sportjának világából,* 2000,11, 91-116. Budapest, Ifjúsági és Sport Minisztérium Értesítő.

THÉBERGE, N. (1991): *Women and the Olympics. A Consideration of Gender, Sport and Social Change.* in: Landry,F.- Landry M, -M.Yerlès, St.-Foy(szerk.); *The Third Millennium: Proceedings of the International Symposium,* Quebec City, 385–396.

Európai Sport: Fikció vagy Valóság?

European Sports: Fiction or Reality?

Farkas Péter PhD

S.E. Testnevelési és Sporttudományi Kar (TF), Társadalomtudományi Tanszék,

farkaspeter@tf.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Social, economic and cultural significance of sport is highly recognized throughout Europe. However its downsides are well known as well: the exploitation of young players, doping, and violence in and outside the stadiums, racism, betting scams and so on. That's why the European Union's (EU) different institutions turned to sport in recent years with an unprecedented intensity. A prominent station and proof of this is the Lisbon Treaty that deals with sport as well. The Court of Justice of the European Communities (ECJ or the European Court of Justice) had been dealing with sport issues since 1974, which also affected the policy and the EU institutions.

However, this was not always the case. This area has never received enough attention in Europe's economic and political integration. To tell the truth there was less demand for it. The sport professionals were fine in their closed world, which was characterized by a high degree of autonomy.

The attention of the EU decision-makers have turned towards sport issues simply because economic weight of the sport has been growing continuously, and its specific set of rules are not always adapted to the general legal framework of the European Union.

It was clear that this area can not be treated in a conventional manner, the elaboration of "How" and the adaptation to changed circumstances, however, took many years.

The study is investigating the events - with document analysis method- that led to the idea that sport does contribute to the EU's strategic objectives of solidarity and prosperity. The aim of our work was the presentation, analysis of the process step by step, and exploring the chronological changes of public policy on European sport.

Kulcsszavak: Európai Unió, Független Európai Sport Jelentés, Európai Parlament, Lisszaboni Szerződés

Keywords: European Union, Independent European Sport Review, European Parliament, Treaty of Lisbon

Bevezetés

„A világbajnoki döntőben az Európai Unió labdarúgó válogatottja fölényes győzelmet aratott az Egyesült Államok csapata felett.” – jelenleg ez a képzelt hír képtelen fikciónak tűnhet. Pedig a sport hozzájárulhat az összeurópai identitás kialakításához, néhány föderalista komolyan hisz is ebben. Ha most még távolinak is tűnik EU válogatottak versenyeztetése, a sport mára része az uniós döntéshozatalnak: ami évekkel ezelőtt elképzelhetetlen volt, mára valósággá vált.

A sport szociális, gazdasági és kulturális jelentősége egész Európában elismert. „A sport egyre fejlődő szociális és gazdasági jelenség, amely jelentősen hozzájárul az Európai Unió stratégiai céljaként kitűzött szolidaritás és jólét eléréséhez.” (Európai Bizottság 2007: 6). Ugyanakkor ismertek a sport árnyoldalai is: a fiatal játékosok kihasználása, a dopping, az erőszak a stadionokban és azokon kívül, a rasszizmus, fogadási csalások és még lehetne sorolni. Éppen ezért az Európai Unió (EU) különböző intézményei az elmúlt években soha nem látott intenzitással fordultak a sportkérdések felé. Ennek kiemelkedő állomása, hogy az Európai Bizottság kiadott egy fehér könyvet a sportról, és hogy a Lisszaboni Szerződésben már a sport is szerepel. Az Európai Közösségek Bírósága (EKB vagy Európai Bíróság) eseti alapon 1974 óta több alkalommal is foglalkozott sportügyekkel, ami szintén kényszerítőleg hatott a politikára és az EU-s intézményekre¹.

Nem volt azonban ez mindig így. Európa gazdasági, majd később politikai integrációjában e terület sose kapott túlságosan nagy figyelmet. Igaz, ezt nem is követelte ki magának. A sportszakemberek jól megvoltak a saját zárt világukban, amelyet nagyfokú autonómia jellemzett. A sport gazdasági súlyának növekedésével, valamint azzal, hogy sajátos szabályrendszere néhányszor nem alkalmazkodott az Európai Unió általános jogrendszeréhez, felhívta magára az uniós döntéshozók figyelmét. Az már hamar világosan látszott, hogy e területet szokványos módon kezelni nem lehet, a mikéntek kimunkálása és az alkalmazkodás a megváltozott körülményekhez azonban hosszú éveket vett igénybe. (Farkas P. 2009).

Az Európai Unió lakosságának körülbelül 60%-a vesz részt rendszeresen valamiféle sporttevékenységben. Az EU területén kb. 700 ezer sportklub működik. A sport a gazdaság egyik nagy és dinamikusan növekvő ágazata, amely jelentős mértékben hozzájárul a növekedéshez és a foglalkoztatáshoz. A testmozgás és a sport az EU több szakpolitikája révén (oktatás- és ifjúságpolitika, egészségügy, társadalmi befogadás és regionális politika) már részesül anyagi támogatásban, ám a fenti projektek célja az, hogy előkészítsék az első olyan uniós programot, amely kifejezetten a sport finanszírozását célozza. Ez utóbbi a képzésre, az ifjúságra és a sportra vonatkozó, 2014–2020 közötti új uniós program részét képezi.

A tanulmány a dokumentumelemzés módszerével vizsgálja a közös cselekvés esélyeit a sport területén, valamint feltárja és bemutatja az eddig elért eredményeket. Munkánk célja e folyamat állomásainak bemutatása, elemzése, az európai sportról szóló közgondolkodás változásainak kronologikus feltárása.

Tétova kezdetek

Európában az Európa Tanács volt az a szervezet, amely elsőként foglalkozott sport- és sportot érintő kérdésekkel, és tevékenységével jelentősen hozzájárult a terület problémáinak európai szintű értelmezéséhez és kezeléséhez. Ellentétben az Európai Unióval, az Európa Tanács már

¹ Tanulmányunk az EKB sport jogeseteivel részletesen nem, csak hivatkozás szinten foglalkozik. Ezek a jogesetek ugyanakkor lényeges hatással voltak az európai sportpolitikára.

az 1970-es évek óta elismeri a sport társadalmi, kulturális és szociális jelentőségét, valamint a sport hozzájárulását egy fejlettebb társadalom építéséhez.

Az Európa Tanács az elmúlt négy évtizedben számos olyan dokumentumot bocsátott ki, melyek a szervezet európai sportpolitikájának gerincét alkotják. Ezek a következők:

- Mindenki Sportja Charta (1976);
- Európai Sport Charta (1992; 2001);
- Etikai Kódex (1992; 2001);
- Doppingellenes Egyezmény (1989);
- Nézőtéri Erőszak Elleni Európai Egyezmény (1985);
- Bővített Sport Részegyezmény (2006);

Az Unió sokkal később reagált. Az európai integráció első negyven évében a sport és a közösségek kapcsolatát meglehetősen távolságtartás jellemezte. A sport ugyan számos közösségi politikával érintkezik, sőt amennyiben gazdasági tevékenységként jelenik meg, akkor a közösségi jog hatálya alá tartozik, mint ahogy ezt az Európai Közösségek Bírósága több ítéletében is megerősítette, azonban ez egészen a Bosman ügyig (Európai Bírósági Határozatok Tára - továbbiakban: EBHT – 1995: I-4921.)² nemigen befolyásolta a sport autonóm civil szervezeteinek tevékenységét. Ám a sport majd' minden szektorának gazdasági jelentősége olymértékben megerősödött, hogy ezt már uniós szinten sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Mégis, a kezdetekben igencsak a tétovaság jellemezte a két fél kapcsolatát.

Az Amszterdami Nyilatkozat a sportról, majd az Európai Bizottság 1998 szeptemberében, *Az európai sportmodell* címmel kibocsátott konzultációs dokumentuma (European Commission, 1999), később 1999-ben, Helsinkiben, az Európai Tanács csúcserőkezletén előterjesztett jelentés a sportról³ sok konkrétumot nem tartalmaznak, legfeljebb felsorolják, hogy mire jó a sport, milyen funkciói vannak, illetve mely területeit lenne szükséges pontosabban szabályozni. Fontos, hogy a játék megfelelő irányítása érdekében az Európai Bizottság a helsinki jelentésben kiemelte a sport irányítótestületei és a közigazgatási hatóságok közötti együttműködés szükségességét, amely teljes mértékben tiszteletben tartja a hivatásos sport önszabályozó jellegét. Lényeges az a filozófia is, amelyet leginkább szintén a helsinki dokumentumban követhetünk nyomon, amely – többek között – szól az uniós tagországokban működő sportstruktúrák megőrzésének szükségességéről. „Ez két dolgot jelent: egyrészt az Unió hangsúlyozza a sport szubszidiaritását⁴, másrészt – és ez nagyon fontos – kiemeli, hogy a különbözőségek ellenére az európai sportmodell lényegesen eltér a más fejlődési úton kialakult modellektől, pl. az észak-amerikaitól. „Egység a sokféleségben”? – Igen, az Unió jelmondata ebből a szempontból határozottan illik a sportra is!” (Farkas P. 2008)

A 2001-es Nizzai Szerződés előtt már határozott igény mutatkozott arra, hogy a sportot is beépítsék a szerződés szövegébe, ám ismét csak egy nyilatkozatra futotta, jóllehet, ez már sokkal részletesebb, mint a fent említettek. Az Európai Tanács által 2000-ben elfogadott nyilatkozat a sport számos olyan jellemzőjét határozta meg, amelyeket értékesnek és fontosnak tekint az egész európai társadalom szempontjából.⁵ A nyilatkozat azonban jogilag nem kötelező, csak egy átfogó jelzést adja annak, hogyan kellene bizonyos

² C-415/93. sz. ügyben 1995. december 15-én hozott ítélet..

³ COM (1999) 644 végleges

⁴ A szubszidiaritás elve szerint minden döntést azon a lehető legalacsonyabb szinten kell meghozni, ahol az optimális informáltság, a döntési felelősség és a döntések hatásainak következményei a legjobban láthatók és érvényesíthetők.

⁵ Elnökségi következtetések, nizzai Európai Tanács, 2000. december 7-9., IV. melléklet.

kérdéseket kezelni. Más szóval, részletesen nem fejt ki a tennivalókat, illetve nem nyújt semmiféle olyan jogi garanciát, amire a sportnak szüksége lenne. Különösen jelentős azonban abból a szempontból, hogy a Nizzai Nyilatkozatban az európai kormányfők már elismerik a sport specifikus jellegét. „Következésképp a vita többé nem arról szól, hogy a sportnak van-e specifikus jellege: azokról a gyakorlati intézkedésekről szól, amelyeket meg kell valósítani annak érdekében, hogy az európai jogban figyelembe vegyünk e specifikus jelleget.” (J-L. Arnaut 2006: 12)

A sportot is az uniós politikák között látni vágyóknak tehát továbbra is várniuk kellett. Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló, 2004. október 29-én Rómában aláírt szerződés III. rész V. fejezete III-282 cikkelyében szerepelt a sport, azok között a területek között, ahol az Unió támogató, összehangoló, vagy kiegészítő intézkedéseket tehet. Az Európai Unió a sport sajátos természetére, az önkéntes részvételen alapuló szerkezeti sajátosságaira, valamint a társadalomban és a nevelésben betöltött szerepére tekintettel, hozzá kívánt járulni az európai sport előmozdításhoz. Az unió tevékenységének célja, e cikkely szellemisége szerint a következő lenne: a sport európai dimenzióinak fejlesztése, a sportversenyek tisztaságának és nyitottságának, valamint a sport területén felelős szervezetek közötti együttműködésnek az előmozdítása, illetve a sportolók, különösen a fiatal sportolók fizikai és szellemi épségének védelme. Ennél azonban nem lép tovább, de nem is érdekes, hiszen – az alkotmány kidolgozásában legaktívabb – franciák, majd a hollandok is népszavazáson elutasítják a szerződés ratifikálását. (Farkas P. 2009)

Az európai sportmozgalom óriási sikere, hogy 2004-et a sport általi nevelés európai évének (EYES 2004) nyilvánította az Európai Parlament (EP) és a Tanács. Az év tágabb értelemben vett célja az volt, hogy támogassa a sport általi nevelést a formális és a nem formális oktatásban, valamint erősítse a sportnak a társadalmi integrációban betöltött szerepét. Mindezt annak érdekében, hogy az oktatási intézmények, és a sportszervezetek közötti együttműködés ösztönzése révén hozzájáruljon az ismeretgyarapodáshoz és a készségfejlesztéshez. (291/2003/EK) Az év konkrét célkitűzései között szerepelt az önkéntes tevékenység, a tanulói mobilitás és a sporttal kapcsolatos csereprogramok támogatása, hátrányos helyzetű csoportok szociális integrációja és egészségesebb egyensúly megteremtése a szellemi és fizikai tevékenységek között az iskolai életben.

Az európai sport szempontjából leglényegesebb dokumentumok azonban az elmúlt négy évben születtek.

Független jelentés a sportról

Az Európai Unió angol elnöksége (2005/II. félév) azzal a kezdeményezéssel lépett fel, hogy készüljön egy független jelentés a sportról, két fő részre osztva. Az egyik rész, az EU jogszabályaiból kiindulva, általánosságban foglalkozik a sport specifikus jellegével, míg a másik, az európai labdarúgást esettanulmányként használva, bizonyos gyakorlati megoldásokat vizsgál és ezek alapján ajánlásokat fogalmaz meg. A jelentés így már nem csak általánosságban fogalmaz, hanem célja megvizsgálni a sport előtt álló egyes konkrét kérdéseket, ennek során a legnépszerűbb európai sportágat, a labdarúgást használja esettanulmányként. További célja ajánlásokat tenni arra vonatkozóan, hogy miként vehetnének részt e kérdések megoldásában az EU intézményei, az unió tagállamai és az európai sporttal foglalkozó szervek, és hogyan valósítható meg a Nizzai Nyilatkozat mind európai, mind nemzeti szinten (J-L. Arnaut 2006: 10).

Hangsúlyozza, hogy a sport európai modelljét fenn kell tartani és védeni kell. „A modell fő jellemzője az általános piramis struktúra, amelyet a pénzügyi szolidaritás elvei (finanszírozás a gyökereknél), valamint a promóció (magasabb osztályba sorolás) és relegáció

(alacsonyabb osztályba sorolás) fogalma (nyitottság) jellemez” (Ugyanott: 9). A jelentés kísérletet tesz arra, hogy megfogalmazza a sport „specifikumainak” valódi értelmét. (Farkas P. 2009)

Az elemzés a sport specifikumait három fő csoportba sorolja, a szabályok és gyakorlatok szerint:

1. a versenyek rendszeressége és működése,
2. a sport integritása és
3. a versenyek egyensúlya.

Az 1. csoportba tartozó kérdések - többek közt a pályán érvényes szabályok megalkotása, a bajnoki kiírások, a versenynaptárak szerkezete - nem kérdőjelezhetők meg az európai uniós jog részéről. Ezeknek a szabályozó testület önálló hatáskörébe kell tartozniuk. Ugyanez vonatkozik a nemzeti csapatok összetételére, vagy a nemzeti sportstruktúrára.

A piramis-felépítés az európai sport fontos sajátossága, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. A helsinki jelentésben is említett európai sportstruktúra valójában ezen a piramisrendszeren alapul. Ez egy oszthatatlan struktúra, és nem ellentétes az EU joggal, hogy kötelezik a sportszervezeteket az ebben való részvételre.

A hétköznapi életben nemigen létezik olyan foglalkozás, amelyben meghatározzák, hogy ki, mikor válhat munkahelyet. A sporthoz nem értők így bizonyára meglepődnek, hogy az átigazolási időszakok szintén összhangban vannak az EU joggal, csakúgy, mint a verseny rendszerességének és megfelelő működésének fenntartását előíró egyéb szabályok.

A sportolók sok esetben munkavállalói is egy adott klubnak. A munkáltatók pedig nem szeretik kölcsönadni dolgozóikat más szervezeteknek, mert például ott sérülést is szenvedhetnek. A sportban ez is másképp működik, itt az is jogos, hogy a sportot szabályozó testületek lépéseket tesznek annak érdekében, hogy a legjobb csapatok álljanak rendelkezésre a világbajnokságon és az Európa-bajnokságokon. Itt válik fontos kérdéssé a játékosok elengedése a nemzeti válogatottakba. Ez az intézkedés mindenekelőtt arra irányul, hogy védje az ilyen bajnokságok hatékony működését. Nincs ütközés az ilyen jellegű szabályok és az Európai Unió joga között.

Végül, minden sportnak meg kell tennie a szükséges lépéseket a csalás minden formájának leküzdésére. Aki illegális teljesítményfokozót használ, az csal, az ezzel kapcsolatos ellenőrzések tisztán sportkérdések, amelyeket szakértőre kell bízni, és itt az önrendelkezésnek széles teret kell engedni.

A 2. csoport – az integritás – tekintetében fontos, hogy komoly ellenőrzés szükséges a klubok tulajdonlása és felügyelete terén. Pozitív példaként említi a jelentés az Európai Labdarúgó Szövetség (UEFA) klub engedélyezési rendszerét, hiszen a sportot védeni kell a nem megfelelő befolyástól. A jelentés szerint e kérdéseket nem lehet a véletlenre bízni, hanem figyelemmel kell kísérni és megfelelően szabályozni szükséges.

A játékos-ügynökök tevékenységük során nem minden esetben tartják be az írott és íratlan etikai szabályokat. Következésképp e területen a megfelelő szabály-rendszer elengedhetetlen a sport szervezéséhez, és ezt természetesen a sport szabályozó testületeire kell bízni.

Szemben a társadalmi és gazdasági élet egyes területeivel a sport nem nélkülözheti az izgalmas és változatos versenyt, sőt, ez az egyik lényege. Ezért jogos, hogy a szabályozó testületek megteszik azokat a lépéseket, amelyek a verseny védelme és javítása érdekében tehetők. A 3. csoport – a versenyek egyensúlya – erre hívja fel a figyelmet. Úgy vélik, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet teljesen a szokásos piaci erőkre bízni, mert akkor fennáll a kockázat, hogy a sportverseny eredményét kizárólag a pénz fogja meghatározni.

A médiajogok tulajdonosi szerkezetében a nemzeti szabályozások a meghatározóak (Farkas P. 2003). Az európai sport struktúrájának megőrzése szempontjából azonban rendkívül fontos, hogy a sport által megtermelt bevételeket, a piramis rendszer figyelembevételével, igazságosan osszák el a sport különböző szintjei között. A kereskedelmi (különösen a média-) jogok központi marketingje hasznos mechanizmus a pénzügyi újraelosztási intézkedések elérésére, amely erősíti az európai sport versenyszerkezetét.” (Farkas P. 2009)

Az Európai Parlament állásfoglalása a profi labdarúgásról

E jelentésből kiindulva, az Európai Parlament 2007. március 29-én hivatalos állásfoglalást adott ki az európai hivatásos labdarúgás jövőjéről (Európai Unió Hivatalos Lapja: 2008). Az állásfoglalás nagyban támaszkodik a Független Európai Sport Jelentésre, azonban annál jóval hivatalosabb és politikusabb is. Szűkebben foglalkozik a sporttal általában, hiszen ebben a dokumentumban a labdarúgás már nem csak példa, hanem maga a téma.

Kilenc részterülettel foglalkozik behatóan:

1. általános összefüggések;
2. irányítás;
3. a bűncselekmények elleni küzdelem;
4. a labdarúgás szerepe a társadalomban, a kultúrában és a nevelésben;
5. munkaügyi és szociális kérdések;
6. az erőszak, a rasszizmus és a hátrányos megkülönböztetés egyéb formái elleni küzdelem;
7. versenyjog és a belső piac;
8. a televíziós jogok értékesítése és a versenyjog;
9. dopping.

Az Európai Parlament az első uniós intézmény, amely azt is deklarálja, hogy az európai hivatásos labdarúgás jövőjét fenyegeti a gazdasági erő és a sportbeli hatalom egyre növekvő összefonódása.

Az állásfoglalás elismeri, hogy a sportról szóló nizzai nyilatkozat önmagában nem elegendő a jelenlegi problémák kezelésére. A sport globalizálódó világában ezek megoldása már meghaladja a nemzeti kereteket és ennek megfelelően európai megoldást igényelnek. Az EP hangsúlyozza a labdarúgás európai modelljéhez való ragaszkodását. (Farkas P., 2009)

A labdarúgás európai modelljét a nyílt sportbeli verseny és a piramis struktúra jellemzi, amelynek során ki lehet esni, és fel lehet kerülni, továbbá az, hogy nincs egyértelmű különbség a professzionális és az amatőr szint között, azaz e kettő egymásra épül. Ez egy piramisszerkezetet eredményez, amelyben sok amatőr klub képezi a nemzeti és európai szinten játszó legnagyobb professzionális klubok bázisát.⁶ Az a jelenlegi tendencia, hogy a klubok a tőzsdére mennek, egy lépést jelent az amerikai modell felé. Kérdéses, hogy a két cél (a verseny megnyerése és a részvényesek nyereségének maximalizálása) összeegyeztethető-e a hagyományosan nyílt európai modellen belül.

Tiszteletben tartva a hivatásos sport önszabályozó jellegét az Európai Bizottság már a helsinki jelentésben is kiemelte a sport irányító testületei és a közigazgatási hatóságok közötti

⁶ Az Egyesült Államokban a professzionális és amatőr ligák egyértelműen elkülönülnek egymástól. A legmagasabb zárt ligákban szereplő egyesült államokbeli klubok célja a nyereség maximalizálása, nem pedig a győzelem. A feljutás és kiesés nem létezik. Az izgalmas verseny érdekében a klubok nyitottak az újraelosztási intézkedések irányában.

együttműködés szükségességét. Az egyre nagyobb mértékű professzionalizmus és üzleti szellem révén a közösségi jog egyre fontosabbá vált e területen, ami az Európai Bíróság és a Bizottság előtt folyamatban levő ügyek növekvő számában is megmutatkozik. Az érintettek számára a kizárólag egyedi eseteken alapuló megközelítés azonban jogbizonytalanságot eredményez. Nem egyértelmű, hogy az önszabályozó testületek, mint például a nemzeti szövetségek, a nemzeti ligák vagy az UEFA, mekkora autonómiát élveznek és milyen mértékben kötik őket bizonyos közösségi jogi elvek – mint például a szabad mozgás, a megkülönböztetés-mentesség és a versenyszabályok – önszabályozói jogaik gyakorlása és szabályozói feladataik ellátása során.

Az Európai Parlament úgy véli, hogy a Charleroi-ügy⁷ jelentősen alááshatja a kis és közepes nemzeti labdarúgó szövetségek nemzetközi versenyeken való részvételi lehetőségeit. Ebben a tekintetben úgy véli, hogy a kluboknak kártérítési jogosultság nélkül el kell engedniük játékosait a válogatott mérkőzésekre. Az ügy végül közös megegyezéssel zárult.

Meglehetősen késéssel az Európa Tanács nézőtéri erőszakot elítélő 1985-ös egyezménye után⁸ az Európai Parlament e dokumentumban leszögezi, hogy a sportirányításnak a politikai hatóságokkal társulva törekedni kell a labdarúgást övező negatív fejlemények ellensúlyozására. Továbbá az EP kéri a tagállamokat és a labdarúgást irányító testületeket, hogy ténylegesen mozdítsák elő a fair play szabályait tiszteletben tartó futballszerzők társadalmi és demokratikus szerepvállalását. A labdarúgást övező és a labdarúgást veszélyeztető bűncselekmények – így a pénzmosás, a tiltott fogadások, a dopping és a bundázás, valamint a főbb labdarúgó-eseményeket kísérő kényszerprostitúció – esetében átveszi a Független Európai Sportjelentés ajánlásait.

Az Európai Parlament kiemeli a sporton keresztül történő nevelés jelentőségét és a labdarúgás azon képességét, hogy segíteni tudja a hátrányos szociális helyzetben lévő fiatalok társadalomba való beilleszkedését, valamint kimondottan ösztönzi, hogy a játékosoknak az edzésekkel párhuzamosan lehetőséget kell adni az általános oktatásban és szakképzésben való részvételre.⁹

Számunkra is komoly üzenete van annak, hogy a parlament tagjai külön hangsúlyozzák a más tagállamban szerzett szakmai képesítések kölcsönös elismerésének jelentőségét a munkavállalók szabad mozgásában. Pedig ez is egy nagyon régi probléma, amit már az 1997-es Heylens-eset¹⁰ óta illetett volna megoldani.¹¹

⁷ Egy belga klub, a Charleroi eleinte jelképes, egy eurós kártérítést követelt, amiért válogatott mérkőzésen megsérült marokkói játékosa, akire így nyolc hónapig nem számíthatott. A legjelentősebb és legtehetősebb európai labdarúgó klubokat tömörítő G14 csoport saját érdekeit szem előtt tartva kiállt az egyesület mellett, és javasolta az összeg 250 millióra emelését, amelyből 150 millió a FIFA-val, 100 millió pedig az UEFA-val szembeni követelés volt. Mára ez az összeg az elmúlt tíz évre visszamenőleg 860 millióra emelkedett, s a két szervezetet fele-fele arányban perelte a G14.

⁸ Európa Tanács (1985): Európai egyezmény a sporteseményeken, különösen a labdarúgó mérkőzéseken megnyilvánuló nézői erőszakról és nem megfelelő viselkedésről

⁹ Az EP ragaszkodik ahhoz, hogy a fiatal külföldi tehetségek szerződtetésével kapcsolatban mindig tiszteletben kell tartani a bevándorlási jogot, és felhívja az Európai Bizottságot, hogy az emberkereskedelem elleni küzdelemről szóló, 2002. július 19-i 2002/629/IB tanácsi kerethatározat (1) és/vagy a fiatal személyek munkahelyi védelméről szóló, 1994. június 22-i 94/33/EK tanácsi irányelv (2) végrehajtásával összefüggésben kezelje a gyermekkereskedelem problémáját;

(<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:027E:0232:0240:HU:PDF>)

¹⁰ EKB 222/86. sz. Heylens-ügyben hozott ítélete (EBHT 1987., 4097. o)

¹¹ Egy belga állampolgár, belga labdarúgó edzői diplomával francia csapatnál (Lille) szeretett volna edzősködni. A francia sportminisztérium elutasította diplomája egyenértékűségének elismerését, indoklást nem adott. Heylens pert indított a Hivatásos Edzők és a Francia Labdarúgás Alkalmazottainak Nemzeti Egyesülete ellen. Az

Magyarországon talán kevés figyelem irányul a játékos-ügynökök tevékenységére, pedig működésük átláthatósága elengedhetetlen a sport tisztaságának megőrzése szempontjából. Az Európai Parlament úgy véli, hogy módosítani és szigorítani szükséges a játékos-ügynökökre vonatkozó szabályozást, szigorú kritériumokat és vizsgakövetelményeket szabni a játékos-ügynökké válás feltételül. Továbbá létre kell hozni az európai irányító testületek hatékony ellenőrzési és fegyelmi rendszerét, bevezetni az „ügynökengedélyezési rendszert”, továbbá véget vetni a „kettős képviselőnek” és az ügynökök játékos általi díjazásának.

Az EP elítéli a labdarúgó stadionokban történő erőszakos viselkedés összes formáját, a rasszizmus minden megnyilvánulását és a hátrányos megkülönböztetés egyéb formáit. Ezzel kapcsolatban ösztönzi a tagállamokat, hogy a rendelkezésükre álló legszigorúbb intézkedéseket alkalmazzák a sportpályákon történő erőszak minden formájának csökkentése és felszámolása érdekében. Ezen a területen szó sem lehet sportspecifikumokról beszélni, a köztörvényes bűncselekmények mindenütt azok, stadionokon kívül és azon belül is. Éppen ezért az EP támogatását fejezi ki az UEFA-nak az erőszak megszüntetése érdekében tett minden intézkedésével kapcsolatban.

Annak ellenére, hogy az Európai Unióban a sport irányítása és szervezése a tagállamok, az országos és nemzetközi sportszövetségek hatáskörébe tartozik, a sport számos közösségi politikával érintkezik, amennyiben pedig gazdasági tevékenységként jelenik meg, akkor egyértelműen a közösségi jog hatálya alá tartozik.¹² Így a versenyjogi és a belső piaci szabályozás közvetlen hatással bír e területre. Ennek megfelelően az Európai Parlament kéri az Európai Bizottságot, hogy dolgozzon ki egyértelmű iránymutatásokat az állami támogatási szabályok alkalmazására vonatkozóan. Ugyanis nincs tisztázva, hogy az állami, önkormányzati¹³ támogatások mely formája fogadható el, mi nem torzítja még az egyenlő versenyfeltételeket.¹⁴ A Parlament úgy ítéli meg, hogy „a labdarúgásnak biztosítania kell a versenyzők kölcsönös függőségét, és szükségképpen a verseny eredményeinek kiszámíthatatlanságát, amely igazolásként szolgálhat a sportszervezetek számára a sportesemények rendezése és értékesítése tekintetében sajátos piaci keret létrehozására. Úgy ítéli meg azonban, hogy e sajátos keretek nem jelenthetnek a közösségi versenyszabályok alkalmazása alóli automatikus kivételt a hivatásos labdarúgáshoz kapcsolódó gazdasági tevékenységek esetében, tekintettel e tevékenységek növekvő gazdasági súlyára” (Európai Unió Hivatalos Lapja 2008). Azaz nem lehet minden esetben a sport specifikus természetére hivatkozni, annak is vannak korlátai.

Az Európai Parlament ezen állásfoglalásának egyik központi eleme az egyenlő versenyfeltételek kialakításának ösztönzése. Ennek megfelelően értelmezi a klublicenc rendszert, a már említett állami támogatásokat, a fogadási piac esetleges liberalizációjának következményeit, általában a sport, és különösen a labdarúgás finanszírozását biztosító

EKB a kereseti kérelemnek helyt adott: kimondta, hogy minden képzettség, amelyet valaki a hazájában megszerzett, minden más EU tagországban is érvényes.

¹² A Bíróság szerint a sport csak annyiban tartozik a közösségi jog hatálya alá, amennyiben az EK 2. cikk értelmében vett gazdasági tevékenységről van szó (a Bíróság 36/74. sz., Walrave és Koch ügyben 1974. december 12-én hozott ítéletének [EBHT 1974., 1405. o.] 8. pontja, a C-415/93. sz. Bosman-ügyben 1995. december 15-én hozott ítéletének [EBHT 1995., I-4921. o.] 73. pontja és a C-51/96. sz. Deliège-ügyben 2000. április 11-én hozott ítéletének [EBHT 2000., I-2549. o.] 41. pontja) stb.

¹³ Az önkormányzat a helyi „állam”, így az önkormányzati támogatásokra is lényegében ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint a központi állami támogatásokra.

¹⁴ Több ilyen példát lehetne mondani, a Jelentés a hatóságok által a labdarúgó-stadionok vagy létesítmények fenntartására vagy korszerűsítésére biztosított pénzügyi és egyéb támogatásokat emeli ki.

mechanizmusok bevezetésének lehetőségét, és áll ki a nemzeti és európai labdarúgó-események integritásának védelmét szolgáló intézkedések meghozatala mellett.

A közvetítési jogok értékesítésén keresztül a média vált a sport legfőbb finanszírozójává Európában és az egész világon. (Farkas P. 2003) Természetes tehát, hogy ez az állásfoglalás is foglalkozik azzal. A pénzügyi szolidaritás modelljének megteremtése és védelme elengedhetetlennek látszik, miközben az Európai Közösség (EK) versenyjoga sem sérülhet. Az EP azon a véleményen van, hogy a labdarúgó-közvetítéseknek a lakosság lehető legszélesebb köre számára hozzáférhetőnek kell lenniük, többek között szabadon fogható televíziós csatornák útján, éppen ezért hangsúlyozza, hogy felbecsülhetetlen a hatályban lévő, határok nélküli európai televíziózásról szóló 97/36/EK irányelv (1) 3a. cikkének jelentősége (Európai Unió Hivatalos Lapja 2008). Az EP leszögezi, hogy a bevételek elosztásának jelenlegi gyakorlata a nagy tagországoknak kedvez, míg a kisebbek számára hátrányos.

Végül az állásfoglalás – meglehetősen érintőlegesen – megemlíti a dopping problematikáját is a hivatásos labdarúgásban. Igaz, amint azt az Európai Bíróság a Meca-Medina és Majcen kontra Európai Bizottság ügyben¹⁵ megállapítja, „a doppingolás tilalma tisztán sport-megfontolásokon alapul, és idegen bármilyen gazdasági megfontolástól. Ebből a megállapításból az következik, a doppingellenes küzdelem szabályai nem tartoznak a Szerződés gazdasági szabadságokra vonatkozó rendelkezéseinek, és különösen az EK 49., az EK 81. és az EK 82. cikk hatálya alá. Valójában a doppingellenes szabályok magához a sporthoz kapcsolódnak szorosan.”¹⁶ (Farkas P. 2009)

Fehér könyv a sportról

A 2000-es évektől az uniós intézmények a sportnak már nem csak gazdasági, hanem egyre inkább társadalmi jelentőségét is hangsúlyozzák. Az Európai Bizottság ennek a szemléletnek a jegyében adta ki 2007. július 11-én a *Fehér könyv a sportról* elnevezésű dokumentumot, amely a mai napig a legátfogóbb módon foglalkozik az európai sport jelenével és jövőjével.

Az Európai Bizottság 1991-ben indított el konkrét párbeszédet a sportszervezetekkel, amikor is megnyitotta az Európai Sportforumot. Az Európai Bizottság 2005-ben *Az EU és a sport: az elvárások összeegyeztetése* címmel konzultációt kezdeményezett a sportmozgalommal és a tagállamokkal. E konzultációs keretben egyes kormányzati és nem kormányzati érdekelt felek arra kérték fel az Európai Bizottságot, hogy támogassa az európai sport népszerűsítését és vegye figyelembe annak különleges jellegzetességeit a politikaformálás során, valamint hogy biztosítson nagyobb jogi átláthatóságot. (Európai Bizottság 2007, Előszó) Egy évvel később további tárgyalások kezdődtek az Európai Bizottság égisze alatt. *A sport szerepe Európában* című konzultáción tárgyalták a sport három fontos megközelítését. Ezek a sport társadalmi szerepe; a sport gazdasági hatása; és a sport

¹⁵ David Meca-Medina (spanyol) és Igor Majcen (szlovén) hosszútávúszó 1999 januárjában első és második helyezést ért el a Brazíliában megrendezett hosszútávúszó világbajnokságon. A verseny után elvégzett doppingellenőrzés mindkettőjük szervezetében tiltott teljesítményfokozó alkalmazására utaló szert talált. A Nemzetközi Úszósövetség Dopping Tanácsa 1999. augusztus 8-án hozott határozatával a sportolókat négy évre eltiltotta, ezt később két évre mérsékeltek. A két sportoló ezt követően panaszt tett az Európai Bizottságnál, amelyben felvetette, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) által elfogadott, és a Nemzetközi Úszósövetség által átültetett doppingellenes szabályzat egyes rendelkezései, valamint a doppingvizsgálat során követett egyes gyakorlatok összeegyeztethetetlenek a közösségi versenyszabályokkal és a szolgáltatásnyújtás szabadságával.

¹⁶ Az Elsőfokú Bíróság ítélete (negyedik tanács) 2004. szeptember 30. „Verseny – Szolgáltatásnyújtás szabadsága – A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) által elfogadott doppingellenes szabályzat - Tisztán sportszabályozásnak minősülő előírások”, a T-313/02. sz. ügyben. (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62002A0313:HU:HTML#Footnote>)

szervezése voltak. Ez a tagolás egyébként megegyezik a fehér könyvben szereplővel. E két, még viszonylag kötetlen tárgyalássorozattal ért meg az idő arra, hogy elkészülhessen a *Fehér könyv a sportról*. (Farkas P. – Bardócz-Bencsik M., 2009)

A Fehér könyvek különböző politikai területekkel kapcsolatos hivatalos javaslatok gyűjteményei, amelyek a megvalósítás eszközéül is szolgálnak. Az Európai Bizottság által kibocsátott fehér könyvek tehát, a közösségi cselekvésre tesznek konkrét javaslatokat különféle szakterületeken.

A Fehér könyv a sportról a nagyon lényeges elvi kérdéseket felvető „formális” részein kívül három fő kérdéskört vizsgál:

1. a sport társadalmi szerepe, azaz a sport mint társadalmi jelenség;
2. a sport gazdasági vetülete, azaz a sport hozzájárulása a növekedéshez és a munkahelyteremtéshez Európában;
3. a sport szervezése, azaz az egyes érintett (állami vagy magán-, gazdasági vagy sport-) felek szerepe a sportmozgalom irányításában.

1. A sport társadalmi szerepe fejezet, amely magában foglalja az alábbi témákat:

- A közegészség fejlesztése a fizikai aktivitás által;
- Összefogás a dopping elleni küzdelemben;
- A sport szerepének erősítése az oktatásban és képzésben;
- Az önkéntesség és az aktív polgárság ösztönzése a sporton keresztül;
- A sportban rejlő lehetőségek kihasználása a társadalmi befogadás, integráció és esélyegyenlőség érdekében;
- A rasszizmus és erőszak megelőzése és az ellenük folyó küzdelem erősítése;
- Értékeink megosztása a világ más részeivel;
- A fenntartható fejlődés támogatása.

2. A sport gazdasági vetülete:

- Elmozdulás a bizonyítékokon alapuló sportpolitikák irányába (adatok, statisztikák gyűjtésére irányul a kezdeményezés);
- A sport köztámogatásának biztosabb megalapozása.

3. A sport szervezése:

- A sport sajátossága;
- Szabad mozgás és nemzetiség;
- Áthelyezések;
- A játékosok menedzsmentje;
- A kiskorúak védelme;
- Korrupció, pénzmosás és a pénzügyi bűncselekmények egyéb formái;
- A klubokra vonatkozó engedélyezési rendszerek;
- Média.

A sport(ágazat) egyre szélesebb szeletét teszi ki a gazdaságnak. A fejlett országok nemzeti össztermékének egyre nagyobb részét termeli a sportszektor, több és több munkavállalónak biztosítva megélhetést. A szélesebb értelemben vett sportágazat már 2004-ben 407 milliárd euró hozzáadott értéket generált, ami az EU GDP-jének 3,7%-a, továbbá 15 millió embert, azaz a munkaerő 5,4%-át foglalkoztatta. (D. Dimitrov/C. Helmenstein/A. Kleissner/B. Moser/J. Schindler, 2006). Azóta ezek a számok tovább növekedtek.

A sport és a gazdaság múltbeli kapcsolatát az SSSL-modell (Spectators-Subsidies-Sponsors-Local) írja le. Eszerint a nézők, az együttműködő partnerek, a szponzorok, valamint a helyi közösség voltak a sport és a gazdaság kapcsolatának mozgatórugói. Manapság az

MCOMM-modell (Media-Corporations-Merchandising-Markets) már jobban mutatja ezt a kapcsolatot. A kétezres években a média, a vállalatok, az értékesítés és a piacok négyzöge mentén rajzolódik ki a sport és a gazdaság kapcsolata. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a hangsúly a helyi közösségeknek nyújtott szolgáltatásokról a globális, média által vezérelt szolgáltatások felé tolódott el. (W. Andreff és P. D. Staudohar, 2006)

Ugyanakkor az EU-ban a legnagyobb mértékben a háztartások (49,7%) finanszírozzák a sportot. Ebben benne foglaltatnak a különböző sporthoz kapcsolódó termékek és szolgáltatások vásárlásai, ami azt jelenti, hogy a családok a legnagyobb sportfogyasztók az EU-ban. A sportfinanszírozás majdnem egynegyedét adják a helyhatóságok (24,3%), a központi állami hozzájárulás ennek kevesebb, mint fele (11,9%). Ennél kicsit nagyobb a vállalatok hozzájárulása a finanszírozáshoz, de csak mindössze 14,1%. (CCPR: Meeting of sports directors, 2008: 1)

A fehér könyvet egy cselekvési terv egészíti ki, amely Pierre de Coubertin nevét viseli. Ebben a Bizottság egy sor konkrét intézkedést javasol a sport társadalmi és gazdasági szerepével – így az egészséggel, a társadalmi beilleszkedéssel, az önkéntességgel, az oktatással és a külkapcsolatokkal – összefüggésben.

A cselekvési tervben is megjelennek a következő javaslatok:

- a fizikai aktivitásról szóló iránymutatások kidolgozása, valamint a sportot, mint az egészségre kedvező tényezőt előmozdító uniós hálózat kialakítása;
- a doppingolás elleni küzdelem fokozottabb, uniós szintű összehangolása;
- európai díj odaítélése a fizikai aktivitás végzését előmozdító iskolák számára;
- tanulmány készítése az önkéntesség szerepéről a sportban;
- az uniós programok és alapok útján a sport általi társadalmi befogadás és integráció fokozása;
- a bűnüldöző hatóságok és a sportszervezetek között az információ- és tapasztalatcsere, valamint a bevált gyakorlatok cseréjének előmozdítása a rasszista és erőszakos események bekövetkezésének megelőzése területén;
- az európai fejlesztési politika eszközeként a sport fokozottabb felhasználása;
- a sport gazdasági hatásának számszerűsítésére szolgáló statisztikák létrehozása;
- a sport állami és magánfinanszírozásáról szóló tanulmány elkészítése;
- a játékosok ügynökeinek tevékenységére vonatkozó hatáselemzés, valamint e területen egy esetleges közösségi fellépés hozzáadott értékének vizsgálata;
- a közösségi szinten a sportról folytatott párbeszéd – különösen az egy évente szervezendő sportforum útján való – jobb strukturálása;
- a sport területén a kormányközi együttműködés fokozása;
- a sportágazatban tevékenykedő európai szociális párbeszéd bizottságok létrehozatalának előmozdítása és a munkáltatók és munkavállalók támogatása.

Lisszaboni Szerződés

A később elutasított Alkotmányszerződés vitái során a nagy nemzetközi sportszövetségek bíztak abban, hogy számukra megfelelő szövegezéssel bekerül a sport a dokumentumba. Két elvet szerettek volna érvényesíteni: a sportszövetségek autonómiáját, valamint a sport különleges helyzetének elismerését (Bátonyi V. 2012, p.66). Az élsport várakozásait végül a portugál fővárosban megkötött szerződés hűtötte le.

A sport a Lisszaboni Szerződés 165. cikkelyében az alábbi szöveggel került megfogalmazásra, s ezzel megteremtődött a jogalap a sport területén is az uniós szintű fellépéshez.

„Az Unió a sport sajátos természetére, az önkéntes részvételen alapuló szerkezeti sajátosságaira, valamint a társadalomban és a nevelésben betöltött szerepére tekintettel hozzájárul az európai sport előmozdításához.” (XII. Cím, 165(1) cikk)

„Az Unió fellépésnek célja: a sport európai dimenzióinak fejlesztése a sportversenyek tisztaságának és nyitottságának, valamint a sport területén felelős szervezetek közötti együttműködésnek az előmozdítása, illetve a sportolók, köztük különösen a legfiatalabbak fizikai és szellemi épségének védelme révén.” (XII. Cím, 165(2) cikk)

„Az Unió és a tagállamok erősítik az együttműködést harmadik országokkal és az oktatás és a sport területén hatáskörrel rendelkező nemzetközi szervezetekkel, különösen az Európa Tanáccsal.” (XII. Cím, 165(3) cikk)

„Annak érdekében, hogy hozzájáruljon a célkitűzések eléréséhez: Az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében, a Gazdasági és Szociális Bizottsággal és a Régiók Bizottságával folytatott konzultációt követően ösztönző intézkedéseket fogad el, kizárva azonban a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek bármilyen összehangolását;

A Tanács a Bizottság javaslata alapján ajánlásokat fogad el.” (XII. Cím, 165(4) cikk)

Az Európai Unió sportpolitikája 2009 után

A sport 2009-től, a Lisszaboni Szerződés elfogadásától számít EU-s kompetenciának. Mivel az évszám a költségvetési időszak (2007-2013) közepére esett, komolyabb új forrás nem jelenhetett meg a sportra, de a kezdeti lépéseket így is meg lehetett tenni. Ezek a kezdeti lépések azt a célt szolgálták, hogy konkretizálódjon az Európai Unió sportpolitikája, amely figyelembe veszi a „sport európai dimenzióit”, és amely megalapozza a 2014-2020-as időszak oktatási, képzési, ifjúsági és sport EU programját, illetve a sport „bejuttatását” a 2014-20-as költségvetésbe.

Ennek megfelelően egyrészt EU-szintű sportpolitikai dokumentumok születtek, másrészt – korlátozott kerettel – pályázatok kerültek kiírásra „előkészítő intézkedések” (*Preparatory actions in the field of sport*) címmel, bizonyos kulcsterületek feltérképezésének céljából. Mindezeket túl munkacsoportokat hoztak létre kormányzati és EU-s szereplők részvételével, amely szintén európai szintű tapasztalatcserét indukáltak különböző témakörökben. A 2007-es Fehér Könyv és a 2011-es Sportközlemény a két legfontosabb dokumentum, amelyek megjelölik azokat a témákat, amelyekkel kapcsolatban a tagállamok egyébként autonóm sportpolitikáját az Európai Unió kiegészítendőnek látja, és elképzelhetőnek tartja, hogy tevékenysége hozzáadott értéket jelenthet.

Az előkészítő intézkedések keretében 2009-től kezdődően kerültek kiírásra olyan pályázatok, melyek az adott terület európai szintű megismerését célozták. A támogatott tevékenységek között szerepeltek az összehasonlító, feltérképező jellegű kutatások; nemzetközi konferenciák, szemináriumok, workshop-ok szervezése; európai szintű hálózatok építése, szakemberek együttműködésének elősegítése, „bevált gyakorlatok” terjesztése, megosztása, tesztelése, európai szintű tapasztalatcsere és policy támogatás, valamint a nemzeti és európai szintű döntéshozatal előkészítése. (Farkas, P. – Dóczi T. 2013)

Előkészítő intézkedések

Az egymást követő években az alábbi témakörök kerültek be az Előkészítő intézkedések pályázati kiírásaiba:

- 2009 Egészségfejlesztő testmozgás (HEPA); Oktatás és képzés; Társadalmi befogadás – fogyatékkal élők; Nemek közötti egyenlőség;
- 2010 Dopping elleni küzdelem, Társadalmi befogadás – migránsok, kisebbségek; Önkéntesség;
- 2011 Erőszak elleni küzdelem; A sport szervezése – jó irányítás a sportban;
- 2012 Fogadási csalások elleni küzdelem; A fizikai aktivitás terjesztése az aktív öregedés érdekében; A sport támogatása a helyi önkormányzatok szintjén; Határokon átnyúló ‘grassroots’ sportversenyek szomszédos régiókban és tagállamokban;
- 2013 A jó kormányzás és a kettős karrier lehetőségének erősítése a non-profit szervezeteknél dolgozó önkéntesek, edzők, szervezők és egyéb munkatársak mobilitásának elősegítésével; A sportolók, különösen a fiatalok egészségének és biztonságának védelme az edzés- és versenykörülményeinek fejlesztésén keresztül; A hagyományos európai sportok és játékok támogatása.

A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának (2011. január 18.).

A sport európai dimenziójának fejlesztése

Összhangban a Fehér Könyvvel és a Pierre de Coubertin cselekvési tervvel – a tagállamokkal folytatott konzultáció alapján – a Bizottság a sport szervezéséhez kapcsolódó alapelveként tiszteletben tartja a sportirányítási struktúrák autonómiáját és – összhangban a szubszidiaritás elvével – a tagállamok e téren gyakorolt hatásköreit. Az uniós fellépés arra irányul, hogy támogassa, és adott esetben kiegészítse a tagállami fellépéseket az olyan kihívások kezelése érdekében, amelyek a nemzetinél magasabb szintű válaszokat is igényelhetnek.

A sport jelentős potenciállal rendelkezik ahhoz, hogy hozzájáruljon az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedéshez. Elősegíti a társadalombiztosítási és egészségügyi kiadások emelkedésének visszafogását, javítja a lakosság egészségét, termelékenységét, magasabb életminőséget biztosít. Hozzájárul a szociális kohézióhoz és javítja a lakosság foglalkoztathatóságát. Az önkéntes tevékenység hozzájárulhat a polgárok nagyobb részvételéhez, különösen a fiatalok körében. Ugyanakkor a sport számos olyan fenyegetéssel szembesül, amelytől a – különösen a fiatal – sportolókat és a polgárokat meg kell védeni. A sport társadalmi szerepével kapcsolatban a következő területekkel számol az EU:

- Dopping elleni küzdelem;
- Oktatás, képzés a sportban;
- Erőszak és intolerancia elleni küzdelem;
- Egészségvédelem a sport révén; és
- Társadalmi befogadás a sportban és a sport által.

A sport a gazdaság egyik nagy és gyorsan növekvő ágazata, amely jelentős mértékben hozzájárul a növekedéshez és a foglalkoztatáshoz, az átlagos növekedési rátákat meghaladó hozzáadott értékkel és foglalkoztatási hatásokkal együtt. A globális GDP körülbelül 2 %-át a sportágazat termeli; a sport az Európa 2020 stratégiához is hozzájárul. Fontos kérdés ugyanakkor a hivatásos és alulról szerveződő sport közötti pénzügyi szolidaritás erősítése. A sport gazdasági vetületével kapcsolatban a következő területekkel számol az EU: (1) Tapasztalaton alapuló szakpolitikai döntéshozatal a sportban, (2) a sport fenntartható finanszírozása, (3) az állami támogatásokkal kapcsolatos uniós szabályok alkalmazása a sportra, valamint (4) regionális fejlesztés és foglalkoztathatóság.

Noha nem lehet egyetlen irányítási modellt meghatározni, mint „jó irányítást” a sportban, bizonyos alapelvek az európai sokszínűség ellenére azonosíthatók, például a jog

határain belüli önállóság, a demokrácia, az átláthatóság és elszámoltathatóság a döntéshozatalban, valamint az érdekelt felek képviseletében gyakorolt befogadás. Szintén meghatározó tényező a sport sajátos jellege, mely szükségessé teszi az uniós jognak és a sport szabályrendszerének összeegyeztetését. A sportolók szabad mozgása és állampolgársága esetében szintén harmonizálni kell a nemzeti hagyományokat és az uniós alapelveket. A pénzügyi büncselekmények és a fiatal játékosok kizsigerelésének kiküszöbölésére az átigazolásokat és a sportügynökök tevékenységét szabályozni kell. A sportversenyek integritásának védelméért fontos a pénzügyi fair play támogatása, fogadási visszaélések hatékony kezelése. A problémák és kihívások kezelésére európai szociális párbeszédre van szükség a sportágazatban.

A Lisszaboni Szerződés felszólítja az Uniót és a tagállamokat, hogy segítsék elő az együttműködést harmadik országokkal és a sport területén hatáskörrel rendelkező nemzetközi szervezetekkel. Kiemelten kell kezelni az EU-n kívüli európai – különösen a tagjelölt és a potenciális tagjelölt – országokkal, valamint az Európa Tanáccsal folytatott együttműködést.

A sport terén tett javaslatok összetettsége szükségessé teszi a tagállamok közötti nem hivatalos együttműködési formák folytatását annak érdekében, hogy biztosítsák a bevált gyakorlatok folyamatos cseréjét és az eredmények terjesztését. A Bizottság továbbra is segíteni fogja a sport terén működő és létrejövő nem hivatalos munkacsoportokat, amelyek a tagállamok illetékes minisztériumaiban a sportért felelős vezetőknek tesznek jelentést. A Bizottság felkéri az Európai Parlamentet és a Tanácsot, hogy támogassák a sportról szóló közleményben tett javaslatokat, valamint jelezzék a jövőbeli tevékenységekre vonatkozó prioritásaikat. (Farkas, P. – Dóczy T. 2013)

Összegzés

A sport sokáig nem szerepelt az Unió által támogatható tevékenységek között. Általános értékeit mindig hangoztatták, de ahhoz, hogy uniós politikává váljon nem voltak meg a közös gondolkodás és cselekvés objektív alapjai. A sport szemszögéből az uniós közgondolkodás fejlődéstörténete mindenképpen abba az irányba mutat, hogy önszerveződésének tiszteletben tartása mellett integrálni kell e területet is az unió által támogatható tevékenységek körébe. Az elmúlt évek eseményei azt mutatják, hogy az EU-s intézményekben és a sport független szervezeteiben is megvolt, megvan a szándék egy új uniós közpolitika, a sportpolitika kimunkálására és megvalósítására. Az Uniónak tehát már van kompetenciája a sportban, azonban ez nem jelenti a nemzetállami sportszervezés térvesztését.

Irodalom

ARNAUT, J-L.: *Independent European Sport Review*, London, UK Government Official, 2006.

AZ EURÓPAI UNIÓ HIVATALOS LAPJA C 27 E/232, 2008.1.31.

BÁTONYI V., *Európai unió és sport*, 2012

http://tamop412a.ttk.pte.hu/TSI/Europai_unio_es_sport/EUesSportBatonyi.pdf, p.66. on.
2013. aug. 12.

CCPR: *Meeting of sports directors*, 2008

CITIZENS OF THE EUROPEAN UNION AND SPORT (2004): Special Eurobarometer 213.: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_213_report_en.pdf, 2008. okt. 26.

D. DIMITROV-C. HELMENSTEIN-A. KLEISSNER-B. MOSER-J. SCHINDLER: *Die makroökonomischen Effekte des Sports in Europa, Studie im Auftrag des Bundeskanzleramts, Sektion Sport*, Wien, 2006

ELNÖKSÉGI KÖVETKEZTETÉSEK, nizzai Európai Tanács, 2000. december 7–9., IV. melléklet.

EUR-Lex, hozzáférés az Európai Unió joganyagához: <http://eur-lex.europa.eu>

EURÓPAI BIZOTTSÁG: *Fehér könyv a sportról*, ISBN 978-92-79-06558-3, Luxemburg, Az Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, 2007.

EURÓPAI BÍRÓSÁGI HATÁROZATOK TÁRA (EBHT) I-4921. 1995

EURÓPA TANÁCS: *Európai egyezmény a sporteseményeken, különösen a labdarúgó mérkőzéseken megnyilvánuló nézői erőszakról és nem megfelelő viselkedésről*, Strasbourg, 1985.

EUROPEAN COMMISSION (1998): *The European Model of Sport*, Consultation Document of DG X.

FARKAS P.: *A közvetítési jogok és a sport az Európai Unióban*, Magyar Sporttudományi Szemle 1.sz. (2003), p. 10-14.

FARKAS P.: *Sportstruktúrák Európában: Ahol legerősebb az állami befolyás*, Kalokagathia 46.évf. 1.sz. (2008), p. 5-13.

FARKAS P., *Út a Fehér könyvig*, Kalokagathia 47.évf. 2/3.sz. (2009), p. 33-47.

FARKAS P. – BARDÓCZ-BENCSIK M.: *Európai Sport a lisszaboni szerződés ratifikálása idején*, Kalokagathia 47.évf. 2/3.sz. (2009), p. 48-64.

FARKAS P.-DÓCZI T.: Sport az EU-s dokumentumokban. In: Farkas P. (szerk.): *EU és Sport*. Budapest, SE-TSK (TF), LLLP Projekt JMM Modul, 2013.

FÜGGETLEN JELENTÉS A SPORTRÓL: www.independentfootballreview.com, 2013. dec. 12.

W. ANDREFF-P. D. STAUDOCHAR: *The EU and Sport Matching Expectations*, Report from Workshop 2: The Economic Impact of Sport, 2006

Einstein elméletének magyarországi interpretátorai 1907–1945. Az új világkép hazai percepciója

Hungarian interpretators of Einstein theories 1907–1945 . Domestic perception of the new worldview

Gazda István DSc

MATI igazgató

tudomanytortenet@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

In the 20th century, the largest attention paid among the physics recognitions was that of the statements of Einstein, particularly his special and general relativity theories. Number of publications were published in connection with Einstein. Some of them were written by natural science researchers, physics teachers, others were experts interested in phylosophy or writers. There were a number of interviews conducted with him by Hungarian journalists as well. Our bibliographical collection consists of the publications that were published between 1907 and 1945, and were written by Hungarian authors. Our bibliography is the result of a research conducted for numerous years.

Kulcsszavak: Albert Einstein, fizikatörténet (20. század), relativitáselmélet, bibliográfiák, interpretátorok

Keywords: Albert Einstein, history of physics (20th cent.), relativity theory, bibliographies, commentators

1907

Cikk

FARKAS, Julius: *Über das Postulat der Relativität*. = *Physikalische Zeitschrift* 8 (1907) pp. 169–171.

PALÁGYI, Melchior: *Naturphilosophische Vorlesungen über die Grundprobleme des Bewusstseins und des Lebens*. Charlottenburg, 1907. Günther. 312, [8] p.

1908

Könyv, könyvrészlet

ZEMPLÉN Győző: *Jegyzetek Einsteinról*. In: H. Poincaré: *Tudomány és föltevés*. Bp., 1908. K. M. Természettudományi Társulat. pp. 251–252.

1910**Cikk**

FARKAS Gyula: *Alapvetés az elektromosság és mágnesség folytonossági elméletéhez.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 28 (1910) pp. 1–25. – *Folytatását lásd 1911-nél!*

1911**Könyv, könyvrészlet**

MIKOLA Sándor: *A relativitáselméletről.* In: Mikola Sándor: *A fizikai alapfogalmak kialakulása.* Bp., 1911. Hornyánszky. pp. 403–404.

Cikkek

FARKAS Gyula: *Alapvetés az elektromosság és mágnesség folytonossági elméletéhez.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 29 (1911) pp. 771–809. – *Előzményét lásd 1910-nél!*

MIKOLA Sándor: *Az új physika.* = *Uránia* 12 (1911) No. 6–8. p. 261.

ZEMPLÉN Győző: *A relativitás elvéről.* = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 20 (1911) pp. 331–347.

SELÉNYI, Paul: *Über Lichtzerstreuung im Raume Wienerscher Interferenzen und neue, diesen reziproke Interferenzerscheinungen.* = *Annalen der Physik* 35 (1911) pp. 444–460.

Selényi híres nagyszögű interferencia kísérlete.

1912**Cikk**

OLTAY Károly: *Az ingákkal való relatív gravitatio-mérések pontossága.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 30 (1912) No. 5. pp. 843–875.

TOMITS Iván: *Adalékok a fekete sugárzás konstitúciójának kérdéséhez.* = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 21 (1912) pp. 298–338. és klny.: Bp., 1913. 42 p.

1913**Könyv, könyvrészlet**

BAUMGARTNER Alajos: *A relativitáselméletről.* In: Baumgartner Alajos: *A fizika története.* Bp., 1913. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal. p. 145. (Tudományos zsebkönyvtár)

Cikkek

BERNHARD Zsigmond S. J.: *A relativitás elvéről.* = *Magyar Kultúra* 1 (1913) pp. 524–526.

STROPHANTUS [ROHONYI Hugó]: *A relativitás elvéről.* = *Szabadgondolat* 3 (1913) pp. 10–15.

1914**Könyvek, könyvrészletek**

PALÁGYI, Melchior: *Die Relativitätstheorie in der modern Physik.* Berlin, 1914. Reimer. 77 p.

PALATIN Gergely: *A relativitás elvének alapját alkotó Michelson-féle kísérlet.* In: A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1913–1914-iki tanévre. Pannonhalma, 1914. pp. 349–380.

RHORER László: *A relativitáselméletről.* In: Rhorer László: *Physika.* Egyetemi és főiskolai hallgatók számára. Bp., 1914. Universitas Könyvkiadó Társaság. p. 650.

Cikkek

ZEMPLÉN Győző: *A fényforrás mozgásának hatása a fényjelenségekre.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 32 (1914) pp. 225–246.

ZEMPLÉN Győző: *A tér és az idő fogalma a relativitás elvének világításában.* = *Természettudományi Közlöny* 46 (1914) pp. 53–67. és ua.: *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* 15 (1914) pp. 35–50.

1915

Cikkek

SUTÁK József: *A Michelson-féle kísérlet elméleti következményei.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 33 (1915) No. 1. pp. 104–113.

FARKAS Gyula: *Michelson negatív kísérletének magyarázatai.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 33 (1915) No. 3–4. pp. 355–361.

1916

Cikkek

MENDE Jenő: *A Brown-féle mozgás.* = *Uránia* 17 (1916) No. 5. pp. 160–165.; No. 9. pp. 244–255.

ORTVAY Rudolf: *A. Einstein: Az általános relativitás elméletének alapvonalai.* = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 25 (1916) pp. 147–154. [Recenzió.]

RYBÁR István: *A. Einstein és J. W. de Haas: Az Ampère-féle molekuláris áramok kísérleti kimutatása.* = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 25 (1916) pp. 33–36. [Recenzió.]

SULEK József: *A relativitás elvének kérdéséhez.* (I. Grdin, *Izvestija Jekaterinoslavskago gornago instituta* 1914. Jekaterinoslav.) = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 25 (1916) pp. 44–53. [Recenzió.]

1918

Könyv, könyvrészlet

CSÁSZÁR Elemér: *A fekete sugárzás újabb elméleti és kísérleti vizsgálata.* Pápa, 1918.

Cikkek

CSÁSZÁR Elemér: *Planck sugárzási elméletének újabb módosítása.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 36 (1918) pp. 373–396.

OLASZ Péter S. J.: *Az Einstein-féle gravitációs elmélet próbaköve.* = Természettudományi Közlöny 50 (1918) pp. 494–495.

1919

Cikkek

HATVANI Pál: *Kísérlet az expresszionizmusról.* = MA. Irodalmi és képzőművészeti folyóirat 4 (1919) No. 6. (jún. 1.)

MENDE Jenő: *A fény meggörbülése nehézségi erő hatására.* = Természettudományi Közlöny 51 (1919) p. 201.

MIKOLA Sándor: *A mindenség szerkezetére vonatkozó új felfogás igazolásáról.* = Uránia 20 (1919) pp. 76–78.

PEKÁR Dezső: *A Földön mozgó testek súlya.* = Természettudományi Közlöny 51 (1919) pp. 236–239.

Újsághír

Forradalom a természettudományokban. Einstein berlini fizikus megdöntötte Newton tételét. = Bécsi Magyar Újság [Bécs] 1 (1919) No. 18. (nov. 23.) p. 2.

1920

Könyvek, könyvrészek

CZUKOR Károly: *A relativitás elve.* Bp., 1920. Dick Manó. 112 p.

LAMBRECHT Kálmán: *Spengler (Oswald), Albert Einstein, Steinach (Eugen), Niels (Henrik) Bohr.* In: Pesti Hírlap Naptára az 1921. közönséges évre. Szerk.: Schmittely József. 31. évf. Bp., 1921. Légrády Testvérek. pp. 148–151.

SCHLESINGER, Ludwig: *Raum, Zeit & Relativitätstheorie.* Leipzig, 1920. 40 p.

SILBERMANN Jenő: *Történelmi felfogás és relativizmus.* Nagyvárad, 1920. Nagyvárad Napló. 55 p.

Cikkek

BALKÁNYI Béla: *Einstein felfedezése.* = Vasárnap [Bécs] 1 (1920) No. 9. pp. 5–7.

ERDŐDY Árpád: *Helyes-e a relativitás elmélete vagy sem?* = Pesti Hírlap 42 (1920) No. 217. (szept. 14.) p. 3.

EÖTVÖS Loránd: *Kísérleti kimutatása annak a nehézségi változásnak, amelyet valamely a szabályos alakúnak felvett Földfelületen keleti vagy nyugati irányban mozgó test e mozgás által szenved.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 32 (1920) pp. 1–28. – *A publikáció kapcsolódik Einstein általános relativitáselméletéhez. Előzménye: Eötvös Loránd: A Föld vonzása különböző anyagokra.* = Akadémiai Értesítő 1 (1890) pp. 108–110.

FELEKY Géza: *Einstein.* = Napkelet [Kolozsvár] 1 (1920) pp. 185–187. [A Világ 1920. szept. 21-i számából átvett közlemény.]

FÖLDI Mihály: *Végtelen huszadik század.* = A Hét 31 (1920) No. 23. pp. 341–342.

HOITSY Pál: Einstein elmélete a relativitásról. Vonatkozása a magyar tudományhoz. = Pesti Hírlap 42 (1920) No. 230. (szept. 29.) p. 3.

JOCL Béla: *Einstein a kultúra nézőszögéből.* = Napkelet [Kolozsvar] 1 (1920) pp. 372–375.

JUHÁSZ Gyula: *Margó.* = Szeged, 1920. szept. 30.

LENDVAI Rezső: *Einstein veszedelmes tévedései.* = Katholikus Szemle 34 (1920) No. 6. pp. 337–341.

M. S. [MIKOLA Sándor]: *Eddington tanár a nehézségről és a relativitás elvéről.* = Uránia 21 (1920) No. 1–3. pp. 42–43.

OLASZ Péter S. J.: *Az Einstein-féle gravitációs elmélet csillagászati igazolása.* = Természettudományi Közlöny 52 (1920) p. 48.

OLASZ Péter S. J.: *Einstein relativitásának bírálata.* = Természettudományi Közlöny 52 (1920) pp. 375–378.

OLASZ Péter S. J.: *Wiechert új elmélete a gravitációról.* = Természettudományi Közlöny Pótf. 52 (1920) p. 67.

PUTNOKY László: *A relativitás elve.* = Budapesti Szemle, 1920. Vol. 182. pp. 144–153.

SÓS Aladár: *A relativitás teoriája.* = Nyugat 13 (1920) II. No. 17–18. pp. 901–904. [Albert Einstein Über die specielle und die allgemeine Relativitätstheorie című írásáról.]

SZENES Béla: *Hogy is van az az Einstein-féle relativitás?* (Kávéházi beszélgetés). = Pesti Hírlap 42 (1920) No. 232. (okt. 1.) p. 3.

TANGL Károly: *A relativitásról. I–III.* = A Technikus 2 (1920–21) No. 5–6. pp. 89–99.; 2 (1920–21) No. 9–10. pp. 174–194.; 3 (1921–22) No. 2–3. pp. 37–48.

WODETZKY József: *Az 1919. május 29.-i napfogyatkozás és a relativitás.* = Természettudományi Közlöny 52 (1920) pp. 394–396.

Újsághírek

Tér és idő. = Vasárnapi Ujság 67 (1920) No. 20. pp. 236–237.

[A magyar népbiztosokért! Politikai amnesztiát!] = Világosság [Bécs], 1920. dec. 15.
[Einstein tiltakozásával.]

1921

Könyvek, könyvrészletek

CZUKOR Károly: *A relativitás elve.* 2. bőv. kiad.: Bp., 1921. Dick Manó. 112 p.

FENYVESI Andor: *Einstein relativitási elméletének lényegéről és jelentőségéről*. Debreczen, 1921. Hegedüs és Sándor ny. 16 p.

TANGL Károly: *A gravitáló és tehetetlen tömeg arányossága*. In: Tangl Károly: *Bevezetés a fizikába*. Bp., 1921. Pantheon. pp. 87–88. (A Pantheon ismerettára)

LENARD, Philipp: *Über Äther und Uräther*. I. Aufl. Leipzig, 1921. II. Aufl. 1922.; *Über Relativitätsprinzip. Äther, Gravitation*. III. Aufl. Leipzig, 1921.

Cikkek

BAUMGARTNER Alajos: *A relativitási elmélet*. = Új Magyar Szemle 22 (1921) No. 4. pp. 91–97

BIBÓ István, id.: *Az emberiség multjáról és jövőjéről*. = Társadalomtudomány 1 (1921) No. 1. pp. 115–135.

BOR Pál: *A mozgás ábrázolása*. = Nyugat 14 (1921) I. No. 4. pp. 322–324.

Cz. A. [Czakó Ambró]: *Könyvismertetés*. = Független Szemle 1 (1921) pp. 269–270. [Von P[ater] Theo Wulf S. J.: *Einsteins Relativitätstheorie*. Innsbruck, 1921. Verlagsanstalt Tyrolia. 86 p. kötetről] [Recenzió.]

CSÁSZÁR Elemér: *A quantumelmélet főbb eredményei*. = Matematikai és Fizikai Lapok 28 (1921) pp. 38–53.; 29 (1922) pp. 96–103.

FÁJ Árpád: *Néhány szó a relativitás elméletéhez*. = Magyar Helikon, 1921. pp. 1178–1183.

HAUSER Ignác: *Az anyagi világ méretei Einstein szerint*. = Uránia 22 (1921) No. 5–10. pp. 43–44.

KARINTHY [Frigyes]: *Miről van szó? Új tudomány*. = Pesti Hírlap 43 (1921) No. 72. (ápr. 6.) p. 3.

KOMJÁTHY Aladár: *A relativitás elvéről*. = Nyugat 14 (1921) II. No. 21. pp. 1629–1633.

LAMBRECHT Kálmán: *Einstein és Harry Schmidt a relativitásról*. = Magyarság 2 (1921) júl. 17. p. 7.

LAMBRECHT Kálmán: *Három magyar tudós könyve*. = Magyarság 2 (1921) No. 207. (szept. 18.) p. 8. – [Madari-Kreybig Károly]: *A. Einstein, E. H. Schmitt und das Ende der »Philosophie«*. Versuch einer Synthese von Carl Madary. Berlin, 1921. Alberti-Verlag. 96 p. (Nyomt.: Bp.)

MÁRAI Sándor: *Einstein és Hauptmann*. = Kassai Napló 37 (1921) No. 209. (szept. 24.) pp. 2–3. és ua.: Bukaresti Kurir 1 (1921) No. 2. (okt. 2.) p. 6.

MOSZKOVSKY, Alexander: *Einstein*. = Jövő [Bécs] 1 (1921) No. 23. p. 7.

MURÁNYI Győző: *Einstein teóriái Franciaországban.* = Napkelet [Kolozsvár] 2 (1921) p. 768.

NAGY Lajos: *Beszélgetés Einsteinról. (Találkozásaim az antiszemitizmussal 2.)* = Mult és Jövő 11 (1921) No. 29. p. 5.

NEUBAUER Szilárd: *A relativitás elmélete.* = Uj Nemzedék, 1921. jan. 28. p. 2.

OLASZ Péter S. J.: *Könyvismertetés.* = Magyar Kultúra 8 (1921) pp. 302–303. [Einstein: A különleges és az általános relativitás elmélete. A nagyközönség számára. Ford.: Vámos Ferenc. Bp., 1921.] [Recenzió.]

OLASZ Péter S. J.: *Éter és őséter.* = Természettudományi Közlöny 53 (1921) pp. 299–230.

SZTOKAY Kálmán: *Uj világnézet?* = Uj Idők, 1921. pp. 110–111.

TIHANYI Márkus: *Einstein viszonylagosság (relativitás) elmélete és a keresztény világnézet.* = Katholikus Szemle 35 (1921) pp. 357–367.

VERESS Pál: *Einstein és Lénárd. Uj elmélet a relativitásról.* = Magyarság 2 (1921) No. 267. (nov. 27.) p. 11.

WODETZKY József: *A Merkur-perihélium mozgása és a relativitástan.* = Természettudományi Közlöny 53 (1921) pp. 281–284.

WODETZKY József: *A relativitás-elmélet és a Fraunhofer-féle vonalak eltolódása.* = Természettudományi Közlöny 53 (1921) p. 365.

Újsághírek

A modern Newton. = Világ 11 (1921) No. 4. (jan. 4.) pp. 3–4.

sz.: *Magyar tudós Einstein ellen. Lénárd Fülöp feltűnést keltő bírálata.* = Magyarság 2 (1921) No. 18. (jan. 23.) p. 4.

„Az emberiség egyik legjobb zsenije”. = Uj Kelet [Kolozsvár] 4 (1921) No. 132. p. 3.

Einstein cionista beszéde Berlinben. A palesztina-problemát csak a zsidók oldhatják meg. = Uj Kelet [Kolozsvár] 4 (1921) No. 148. (júl. 10.) p. 3.

Einstein elmondja, hogyan lett cionista. A nemzeti öntudat szükségessége. = Uj Kelet [Kolozsvár] 4 (1921) No. 139. (jún. 30.) p. 3.

Einstein ünneplése a manchesteri egyetemen. = Uj Kelet [Kolozsvár] 4 (1921) No. 132. (jún. 22.) p. 3.

Film készül a relativitásról. = Magyarság 2 (1921) No. 207. (szept. 18.) p. 8.

Film a relativitás elméletéről. = *Magyarság* 2 (1921) okt. 16. p. 9.

LAMBRECHT Kálmán: *Einstein gravitációs elmélete az Akadémiában. Farkas Gyula előadása.*
= *Magyarság* 2 (1921)

London ünnepli Einsteint. Lord Haldane üdvözlő beszéde. = *Uj Kelet* [Kolozsvar] 4 (1921)
No. 135. (jún. 25.) p. 2.

Méltatták Einsteint a francia akadémián. = *Uj Kelet* [Kolozsvar] 4 (1921) No. 235. (okt. 27.)
p. 5.

BEKE Manó előadása – *Einsteinről.* = *Budapesti Hirlap* 41 (1921) No. 286. (dec. 20.) p. 5.

Az MTI által kiadott híryanagból

- január 8.: *Einstein Prágában előadást tartott a relativitás elméletéről.*
- – február 25.: *Einstein tanár március 8-án Amerikába utazik, hogy a Palesztinában felállítandó egyetem ügyében tartandó tárgyalásokon résztvegyen [sic!].*
- – május 25.: *A lapok szerint Einstein tanár május 28.-án Angliába megy, ahol különböző egyetemeken felolvasásokon fog tartani.*

1922

Könyvek, könyvrészletek

SALAMON Ernő: *Bevezetés a relativitás elméletébe.* Oradea-Mare, 1922. Ny. n. 13 p.

SCHMIDT, Harry: *A relativitás tanának világszemlélete.* Ford. és előszóval ellátta: Sztrokay Kálmán. Bp., [1922]. Révai. 123 p. (A külső borítón: Einstein relativitás-elmélete.)

Cikkek

BEKE Manó: *Az Einstein-féle elmélet.* = *Nyugat* 15 (1922) I. No. 1. pp. 13–27.

FARKAS Gyula: *Einstein-féle gravitáció régi elméletből.* = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 39 (1922) pp. 156–163.; ua. németül: *Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*, 1922.

G. [GORKA Sándor]: *Az Einstein-féle relativitás-elmélet csillagászati bizonyítékainak bírálata.* = *Természettudományi Közlöny* 54 (1922) pp. 379–380.

LÁCZER István: *Einstein pályafutása és egyénisége.* = *Mult és Jövő* 12 (1922) No. 4. pp. 142–144. [A. Moszkowski Einstein-könyvéről.] [Recenzió.]

LOTHARIDES Géza: *Einstein és a filozófia ujjáébredése.* = *Magyar Írás* 2 (1922) pp. 111–115.

MENDE Jenő: *A Nobel-díj nyertesei.* = *Természettudományi Közlöny* 54 (1922) pp. 315–316.

OLASZ Péter S. J.: *A relativitás-elmélet váza és az Einstein-torony.* = Természettudományi Közlöny 54 (1922) pp. 363–364.

OLASZ Péter S. J.: *Einstein elmélete és a Kant-féle kriticizmus.* = Természettudományi Közlöny 54 (1922) Pótf. pp. 74–75.

ORTVAY Rudolf: *A Sagnac-kísérlet az általános relativitás elmélete szempontjából.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 39 (1922) pp. 314–323.

S. J. [SUTÁK József]: *Könyvismertetés.* = Athenæum 8 (1922) No. 1–3. pp. 74–77. [Joseph Petzoldt: *Die Stellung der Relativitätstheorie in der geistigen Entwicklung der Menschheit.* Dresden, Sibyllen-Verlag, 1921. 131 p.] [Recenzió.]

SZÁNTÓ Hugó: *Einstein a láthatáron.* = Tűz [Bratislava] 2 (1922) No. 1–3. pp. 43–46.

SZENDE Pál: *Az Einstein-féle elmélet történeti jelentősége.* = Nyugat 15 (1922) I. No. 2. pp. 117–125.

UJHELYI József: *Röpiratokat terjesztenek Einstein ellen. Az antiszemita német tanárok agitációja Einstein elméletei ellen.* = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 212. (szept. 26.) p. 5.

Újsághírek

Aki kétezerkétszáz évvel megelőzte Einsteint. = Pesti Napló 73 (1922) (máj. 19.) p. 4.

Rathenau, Harden és Einstein. Kiket ítélte halálra a német reakció. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 144. (júl. 6.) pp. 1–2.

Beszélgetés Einstein feleségével. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 146. (júl. 8.) p. 2.

Zsidó tudósok el akarják háritani a német katasztrófát. Albert Einstein és Viktor Basch missziója. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 152. (júl. 15.) p. 1.

Ludendorff és Einstein. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 174. (aug. 9.) p. 1.

Ludendorff irányítja a német gyilkosságokat. Einstein elhagyta Németországot. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 174. (aug. 9.) p. 5.

[Angol és német orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése]. = Magyarország 3 (1922) szept. 24. p. 6.

Einstein. = Uj Kelet [Kolozsvár] 5 (1922) No. 250. (nov. 13.) p. 1.

A Nobeldij [sic!] ez idejéig nyertesei. = Ellenzék (Cluj-Kolozsvár) 43 (1922) No. 259. (nov. 16.) p. 4.

A relativitás elmélete filmén. = Keleti Ujság 5 (1922) No. 26. (nov. 19.) p. 8.

Einstein közérthetően. = Panoráma [Bécs] 2 (1922) No. 40. pp. 27–28.

Kik nyerték az idén a Nobel-díjat? = Vasárnap 2 (1922) No. 47. (nov. 19.) pp. 14–15.

Mit látott az Einstein-expedíció a Karácsony-szigeteken. = Uj Kelet [Kolozsvar] 5 (1922) No. 260. (nov. 25.) p. 3.

Az MTI által kiadott híryanagból

– március 20.: *A Times jelentése* szerint a francia természettudományi társaság meghívta Einsteint, hogy tartson előadás sorozatot...

- március 29.: *Einstein tanár* ma résztvesz a [francia] tudományos akadémia ülésen és előadást is fog tartani.

– május 19.: *A Nemzetek Szövetsége* kitünőségekből álló tanácsot választott (ennek lett tagja A. Einstein is).

– július 15.: *Kiváló német férfiak, köztük Einstein tanár*, felhívást intéztek a szovjet kormányhoz a vádolt szocialforradalmárok érdekében.

– november 10.: *A svéd tudományos akadémia elhatározta*, hogy az 1921. évi fizikai Nobel-díját Einstein Albert tanárnak adományozza az elméleti fizika terén végzett munkálataiért, főleg pedig a fotovillamosság hatás törvényének felfedezéséért.

– december 11.: *V. Gusztáv király vasárnap ünnepélyesen szétosztotta a Nobel-díjakat.* A díjaknak csak három nyertese jelent meg személyesen: Frederick Soddy tanár (Angolország), Niels Bohr tanár (Dánia) és dr. William Aston (Angolország). Mivel Einstein tanár és Jacinto Benevente az ünnepélyen nem jelenhettek meg, díjaikat átadták hazájuk követének.

1923

Könyvek, könyvrészletek

BERGSON, Henri: *Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez.* A második kiadás után ford. és az előszót írta: Dr. Dienes Valéria. Bp., 1923. Pantheon Irodalmi Intézet. 172 p. (A Pantheon ismerettára)

PÉCSI Gusztáv: *Einstein relativitási elméletének bírálata.* Bp., 1923. A szerző kiad. Stephaneum ny. 76 p.

WODETZKY József: *A relativitástan csillagászati bizonyítékainak kritikája.* In: A Szent István Akadémia Mennyiségtan-, Természettudományi Osztályának Felolvasásai 1 (1923) No. 8. és klny. Bp., 1923. 21 p.; ua. németül: *Astronomische Nachrichten*, 1922.

Cikkek

CSÁSZÁR Elemér: *A Planck-féle formula vizsgálata fényelektromos úton* (Than Károly-díjjal jutalmazott munka). = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 40 (1923) pp. 16–29.

DIENES, Paul [Pál]: *Sur la théorie électromagnétique relativiste.* = *Comptes Rendus* 176 (1923) pp. 238–241.

FÉNYES Samu: *Jegyzetek Einstein elméletéhez.* [1]. A csalfa matematika. + 2. A rengeteg nagy s a rengeteg kicsi. + 3. A Kátyu. + 4. Az az ármányos koordináta rendszer. + [5]. A

régiak relativitási elve. + [6]. A különleges relativitási elv. + [7]. Az idő viszonylagos volta. + [8]. A téridő. + [9]. A gravitáció. + [10]. Az egyetemes relativitás elve. + [11]. Következtetések és bizonyítékok. + [12]. Hatása a világszemléletre. = Diogenes 1 (1923) No. 2. pp. 18–21.; No. 3. pp. 18–21.; No. 4. pp. 17–20.; No. 5. pp. 13–18.; No. 6. pp. 17–20.; No. 7. pp. 11–14.; No. 8. pp. 13–16.; No. 9. pp. 4–7.; No. 10. pp. 18–21.; No. 11. pp. 13–17.; No. 12. pp. 19–23.; No. 13. pp. 3–7.

HOLLÓ Márton: *Einsteinékkal [sic!] Kinában. Egy magyar művészasszony élményei.* = Mult és Jövő 13 (1923) aug.–szept. pp. 235–237.

m. s. [MÁRAI Sándor]: *A papiros-ravatalon.* = Kassai Napló 39 (1923) No. 133. (jún. 14.) p. 5.

OLASZ Péter S. J.: *Einstein a Galilei-pörről s a hívő természettudósról.* = Magyar Kultúra 10 (1923) pp. 476–477. [A. Moszkowski Einstein-könyvéről.] [Recenzió.]

OLASZ Péter S. J.: *A relativitáselmélet és a nagyközönség.* = Magyar Kultúra 10 (1923) pp. 585–594.

PÁLYI Ede: *Einstein.* = Világ 14 (1923) dec. 2. pp. 3–4.; CSÉCSY Imre: *Einstein. Megjegyzések Pályi Ede cikkéhez.* = Világ 14 (1923) dec. 14. pp. 2–3.

PEKÁR Dezső: *A tehetetlenség és a gravitáció arányossága.* = Természettudományi Közlöny 55 (1923) 1–4. pótfüz. pp. 35–43.

RÉVÉSZ Andor: *Einstein, az ember. (Naplóból).* = Világ 14 (1923) [Cikk-kivágot Révész Andor hagyatékában.]

SCHWARZ EGGENHOFER Artúr: *Néhány szó a „relativitáselmületről”.* = Magyar Kultúra 10 (1923) pp. 677–680.

SZOLNOKI Imre: *Eötvös Loránd báró utolsó felfedezése.* = Világ 14 (1923) No. 6. (jan. 10.) p. 6. [Einsteinről is.]

WODETZKY József: *Mekkora a világ terjedelme?* = Természettudományi Közlöny 55 (1923) p. 56.

Újsághírek

Einstein megveti alapját a jeruzsálemi héber egyetemnek. A tudóst ünneplik Palesztinában. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 3. (febr. 21.) p. 4.

A madridi egyetem díszdoktorává választotta Einstein professzort. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) márc. 7. p. 2.

Einstein Madridban. = Világ 14 (1923) No. 57. (márc. 11.) p. 1.

Einstein új elméletet fedezett fel. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 27. (márc. 21.) p. 4.

w. g.: *Postás, kalauz, akik Einsteint tanulják.* = Világ 14 (1923) No. 65. (márc. 21.) p. 6.

Az Einstein-elmélet bírálata. = Világ 14 (1923) No. 71. (márc. 28.) p. 5.

Lénárd professzor. = Világ 14 (1923) No. 87. (ápr. 18.) pp. 1–2.

Einstein elméletét igazolták. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 51. (ápr. 21.) p. 4.

Einstein beszámol palesztinai útjáról. A zsidó gyarmatosítás rövidesen sikerülni fog. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 51. (ápr. 27.) p. 4.

Albert Einstein. = Világ 14 (1923) No. 122. (jún. 2.) p. 1.

Miért hagyta ott Einstein a Népligát. Az igazi béke útja. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 136. (aug. 4.) pp. 1–2.

Einstein koncepciójának műhelyéből. A nagy tudós életútja. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 168. (szept. 11.) pp. 11–12.

Einstein ismét emigrált. = Uj Kelet [Kolozsvár] 6 (1923) No. 219. (nov. 19.) p. 1.

Az MTI által kiadott híryanagból

– február 9.: *A Times jelenti Jeruzsálemből,* hogy Einstein tanár az ottani zsidó egyetemen előadást tartott a relativitásról.

– március 22.: *Einstein tanár, Japánból hazautaztában, néhány napig Zürichben tartózkodik.* A Népszövetség titkárságához intézett levelében bejelentette a szellemi együttműködés bizottságából való kilépését. Levelében megállapítja, hogy az utóbbi időben arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy a Népszövetségben nincs meg sem a kellő erő, sem a kellő jóakarát faladatai teljesítésére. Komoly pacifista részére ezért nem tartja helyesnek, hogy bármely kötelék is fűzze a Népszövetséghez. Ezért az a kérése, hogy nevét a bizottság tagjainak jegyzékéből töröljék. (Április 23.: Bergson indítványára Lorenz hollandiai fizikust választották be a szellemi együttműködés nemzetközi bizottságába.)

– június 30.: *Ludendorff tanár, a potsdami asztrofizikai obszervatórium igazgatója,* a mexikói kormány meghívására Mexikóba utazik, hogy a szeptember 10-i napfogyatkozás alkalmával felülbírálja az Einstein-féle relativitási elmélet helyességét.

– július 30.: *A berlini egyetem aulájában tartott tiltakozó gyűlésen,* melynek tárgya „Franciaország Ruhr-vidéki, rajnai és Saar-vidéki eljárása és az erkölcsi világ” volt, felolvasták Einstein tanár nyilatkozatát, amelyben Einstein hangsúlyozza, hogy mint ember és pacifista, aki mag van arról győződve, hogy Európa a mai gazdasági és technikai viszonyok között államközi jog- és hatalmi rend nélkül nem élhet meg, Franciaországnak a megszállt vidékeken tanúsított eljárását a legmélyebben sajnálja.

1924

Könyvek, könyvrészek

BEKE Manó: *Albert Einstein.* In: Lambrecht Kálmán (szerk.): *A gondolat úttörői.* Második sorozat. Bp., 1924. Dante. pp. 49–69.

BEKE Manó: *Relativitás*. In: Révai Nagy Lexikona. XVI. köt. Bp., 1924. Révai Testvérek. p. 147.

OLASZ Péter S. J.: *A relativitáselmélet mai állása*. In: Olasz Péter S. J.: Világproblémák és a modern természettudomány. Bp., 1924. Magyar Kultúra. pp. 34–43. (Katolikus kultúrkönyvtár VI.) (A mű teljes terjedelme: 92 p.)

PÉCSI Gusztáv: *A relativitás elméletének liquidálása. A Napsebesség kiszámítása*. Bp., 1924. A szerző kiad. A Szent István Társulat bizományában. Stephaneum ny. 258 p. (Ugyanaz németül: Regensburg, 1925. 299 p.)

VEKERDI Béla: *Tér és idő, és a relativitáselmélet filozófiai vonatkozásai*. In: Vekérdi Béla: Határproblémák a fizika és a filozófia köréből. Debreczen, 1924. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó. pp. 29–32. (A mű teljes terjedelme: 32 p.)

WODETZKY József: *Relativitás-elmélet és csillagászat*. In: A Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1925-re. Bp., 1924. pp. 155–169.

Cikkek

Einstein a zsidó újjászületés szolgálatában. Beszélgetés Bécsben a világhírű tudóssal. = Uj Kelet [Kolozsvár] 7 (1924) No. 220. (szept. 27.) p. 1.

FÉNYES Samu: *A legfürgébb legény*. = Diogenes 2 (1924) No. 10. pp. 10–13.

FÉNYES Samu: *A mesterséges hideg*. = Diogenes 2 (1924) No. 19. pp. 14–16.

FÉNYES Samu: *Mi a fény?* = Diogenes 2 (1924) No. 29. pp. 17–19.

GÁL Vilmos: *Egy új Aetherelmélet kísérlete*. = Nyugat 17 (1924) I. No. 2. pp. 92–101.

GÁSPÁR Kornél: *Örök megújulás-e vagy világ vége?* = Nyugat 17 (1924) I. No. 5. pp. 336–345.

KISS Kázmér: *Könyvismertetés*. = Athenæum 10 (1924) No. 4–6. pp. 54–57. [H. Bergson: Tartam és egyidejűség. Fordította: dr. Dienes Valéria. Pantheon. Bp., 1923.] [Recenzió.]

M. POGÁNY Béla: *Rabevel*. = Nyugat 17 (1924). I. No. 10. pp. 756–759.

OLASZ Péter S. J.: *Magyar szerző Einstein ellen*. = Magyar Kultúra 11 (1924) pp. 52–53. [Pécsi Gusztáv 1923-ban megjelent könyvéről.]

WODETZKY József: *Könyvismertetés*. = Katholikus Szemle 38 (1924) p. 253. [Pécsi Gusztáv 1923-ban megjelent könyvéről.]

Újsághírek

Einstein professzor ismét tagja a népszövetségi kultúrbizottságnak. = Uj Kelet [Kolozsvár] 7 (1924) No. 135. p. 5.

Einstein Oroszországban. = Uj Kelet [Kolozsvar] 7 (1924) No. 193. (aug. 27.) p. 5.

Einstein Bécsbe érkezik. = Uj Kelet [Kolozsvar] 7 (1924) No. 216. (szept. 23.) p. 5.

Az MTI által kiadott híryanagból

– január 3.: Az a német expedíció, amely az Einstein-féle elmélet beigazolása érdekében Mexicóban volt, hogy a legutóbbi teljes napfogyatkozást megfigyelje, most érkezett vissza Berlinbe. Eredmények csak néhány hónap múlva várhatók.

1925

Könyv

PALÁGYI, Melchior: *Ausgewählte Werke*. Bd. III. Leipzig, 1925.

Összeüjtött művei III. kötetének tartalmából:

Kritik der Relativitätstheorie (pp. 84–93.)

Lenard und Einstein (pp. 100–103)

Kopernikus und die Relativitätstheorie (pp. 104–113.) – *Ez eredetileg 1922-ben jelent meg.*

Das Weltbild der neuen Physik (pp. 129–146.) – *Ezen belül: Elektrizität und Relativismus* (pp. 141–146.)

Cikkek

BÁCS Imre: Az einsteini elmélet metafizikai jelentősége. = Magyar Jövendő, 1925. No. 1.

FÉNYES Samu: *A világ képe. A kettősség utolsó maradéka.* = Diogenes 3 (1925) No. 27. pp. 13–16.

FÉNYES Samu: *Rövid monista káté.* = Diogenes 3 (1925) No. 29. Függelék. pp. 1–48.

KUDAR János: *Az Einstein-féle szinképtelődés és a kvantumelmélet.* = Matematikai és Fizikai Lapok 32 (1925) pp. 80–91.

OLASZ Péter S. J.: *Einstein contra Kant?* = Pásztortűz 11 (1925) No. 12. p. 275.

OLASZ Péter S. J.: *A relativitás-elmélet és az abszolút létezése.* = Természettudományi Közöny 57 (1925) p. 124.

OLASZ Péter S. J.: *Könyvismertetés.* = Magyar Kultúra 12 (1925) pp. 217–218. [Pécsi Gusztáv 1924-ben megjelent könyvéről.]

ORTVAY Rudolf: *A tér és idő problémája Kantnál és az exakt tudományokban.* = Athenæum 11 (1925) No. 1–3. pp. 20–30.

POLLÁK Antal: *A perpetuum mobile és a világ vége.* = Uj Idők 31 (1925) No. 6. (febr. 8.) pp. 134–136. – *A Merkúr pályamozgásának rendellenességeiről is, erre Einstein talált egy magyarázatot.*

RÁCZ Gyula: *A relativitás elmélete ötven sorban. Támadások Einstein tana ellen.* = Szocializmus 20 (1925) pp. 249–252.

ROTHSCHNEK Jenő: *A tehetetlenség és gravitáció felfedezői.* = Természettudományi Közönlöny 57 (1925) pp. 79–81.

SCHWARZ EGGENHOFER Artúr: *Könyvismertetés.* = Katholikus Szemle 39 (1925) No. 7. p. 448. [Kritika Pécsi Gusztáv 1924-ben megjelent „A relativitás elméletének liquidálása” c. könyvéről.]

S. I.: *Könyvismertetés.* = Az Élet 16 (1925) No. 13. p. 264. [Kritika Pécsi Gusztáv 1924-ben megjelent „A relativitás elméletének liquidálása” c. könyvéről.]

SZTRÓKAY Kálmán: *Végre meg lehet érteni az Einstein-elméletet.* = Uj Idők 31 (1925) No. 45. pp. 476–477.

TRIKÁL József: *Einstein elmélete bölcseleti szempontból. I–II.* = Religio, 1925. pp. 49–65, 137–161.

Újsághírek

Fénykép a nagyvilágból. Az amerikai Yale-Egyetem különleges készülékei, amelyekkel a minapi napfogyatkozás alkalmával az Einstein-féle relativitás-elméletet kívánták megfigyelésekkel ellenőrizni. = Uj Idők 31 (1925) No. 8. (febr. 22.) p. 183.

S. L.: *Einstein az indexen.* = Uj Kelet [Kolozsvár] 8 (1925) No. 157. (júl. 11.) p. 1.

Milyen lesz a jeruzsálemi egyetem új tanéve. = A Föld [Az Uj Kelet hetilapja] 2 (1925) No. 39. (okt. 16.) pp. 4–5.

Weizmann és Einstein lettek a jeruzsálemi héber egyetem vezetői. A jeruzsálemi egyetem új alkotmánya. = Uj Kelet [Kolozsvár] 8 (1925) No. 239. (okt. 20.) p. 4.

Einstein a jeruzsálemi egyetem jövőjéről. = A Föld [Az Uj Kelet hetilapja] 2 (1925) No. 46. (dec. 4.) p. 13.

Az MTI által kiadott híryanagból

– október 22.: *Berlinben Klebelsberg gróf* magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter látogatást tett a német tudományos testületek szövetségének otthonában, utána Harnack titkos tanácsos adott a magyar miniszter tiszteletére ebédet, amelyre a kiváló tudósok egész sora hivatalos volt, köztük Einstein tanár.

1926

Könyv, könyvrészlet

B. M. [BEKE Manó]: *Einstein elméletének bizonyítékai.* In: Az Est Hármaskönyve. 1926. A tudomány és technika haladása. Szerk.: Salusinszky Imre. [Bp., 1926.] Est Lapkiadó Részvénytársaság, Athenaeum R.-T. Könyvnyomdája. pp. 100–103.

Cikkek

AIGNER László: *Beszélgetés Einstein professzorral a Palais Royal árkádjai alatt.* = Az Est 17 (1926) No. 17. (jan. 22.) p. 4.

CSÁSZÁR Elemér: *A fényelektromos jelenség.* = Természettudományi Közlöny 58 (1926) pp. 472–481.

G. [GÖTZ Irén]: *Harc Einstein körül.* = Korunk 1 (1926) pp. 137–138.

LANCZOS, Kornel: *Zur Anwendung des Variationsprinzips in der allgemeinen Relativitätstheorie.* [1925. März.]. = Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephine. Sectio Scientiarum Mathematicarum. (A m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Tudományos Közleményei. Matematikai Tudományok). Tom. II. Szeged, 1924/1926. M. kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátai Egyesülete. pp. 182–192.

M. J. [MENDE Jenő]: *A színeképvonalak relativisztikus eltolódása.* = Természettudományi Közlöny 58 (1926) pp. 180–181.

MENDE Jenő: *A relativitás elméletének újabb kísérleti ellenőrzése.* = Természettudományi Közlöny 58 (1926) No. 1–2. Pótfüzet. pp. 62–63.

POGÁNY Béla: *A relativitáselmélet kísérleti alapjairól.* = Matematikai és Fizikai Lapok 33 (1926) pp. 88–113.

POGÁNY, Béla: *Über die Wiederholung des Harres-Sagnacschen Versuches.* = Annalen der Physik 80 Band. 390. (1926) No. 2. pp. 244–256.

POGÁNY Béla: *A Harress-Sagnac-féle kísérlet megismétléséről. (Előzetes jelentés).* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 43 (1926) pp. 155–176.

POGÁNY Béla: *A Harres-Sagnac-féle kísérlet megismétlése.* = Természettudományi Közlöny 58 (1926) 1–2. pótfüz. pp. 1–18.

SZENDE Pál: *A tudományok rendszere és a társadalmi rend.* = Századunk 1 (1926) No. 3. pp. 182–190.

WODETZKY József: *Bolyai János és a relativitási elmélet.* = Természettudományi Közlöny 58 (1926) p. 214.

Újsághírek

„A magányos emberek közössége üdvözli önt...”. *Einstein levele a 60 éves Romain Rollandhoz.* = Pesti Napló 77 (1926) febr. 9. p. 12.

Einstein a Keren Hajjeszódért. Aki hű a fajához, az hű marad államához. = A Föld [Az Új Kelet hetilapja] 3 (1926) No. 5. (márc. 1.) p. 29.

Működésben a héber egyetem. = A Föld [Az Uj Kelet hetilapja] 3 (1926) No. 7. (máj. 1.) pp. 6–7.

Az MTI által kiadott híryanagból

– január 14.: *London: a királyi csillagvizsgáló-társulat aranyérmét Einstein Albert tanárnak ítelték oda a relativitási teória felállításáért.*

1927

Könyv, könyvrészlet

TAKÁTS Sándor: *Newton, Einstein vagy Én? Az általános gravitáció, különös tekintettel a nehézségre, s a Föld tengelyforgásának jellegére.* Debrecen, 1927. Hegedűs és Sándor ny. 55 p.

Cikkek

FÉNYES Samu: *Atómcsinálás.* = *Diogenes* 5 (1927) No. 2. pp. 15–18.

FÉNYES Samu: *Az Einstein elmélet megrostálása. I–III.* = *Diogenes* 5 (1927) No. 7. pp. 17–20.; No. 8. pp. 16–19.; No. 9. pp. 16–19.

FÉNYES Samu: *A tudomány fejleményei.* = *Diogenes* 5 (1927) No. 9. pp. 5–8.

SZÉLL Kálmán: *Az egyatomú ideális gázok Einstein-féle quantumelmélete.* = *Mathematikai és Fizikai Lapok* 34 (1927) pp. 55–68.

Újsághírek

Einstein legegyszerűbb magyarázata a relativitásról. = *Az Est* 18 (1927) febr. 1. p. 9.

F. N.: *A zseni felesége. Edison és Einstein felesége nyilatkozik arról, milyen nehéz zseni hitvestársának lenni.* = *Az Est* 18 (1927) szept. 14. p. 13.

A kor vezető lángelméi: Einstein és Edison. = *Temesvári Hírlap* 25 (1927) No. 212. (szept. 21.) p. 9.

Az MTI által kiadott híryanagból

– március 3.: *Berlinben a radioaktív laboratóriumban két terjedelmes kutatást folytattak a fénykvantumokról szóló Einstein-féle elmélet kísérleti megvizsgálására. A kutatás igazolta ezt az elméletet.*

– november 15.: *Olasz lapszemle.* A híres antifascista zsidó, a relativista Einstein, abban az üzenetében, melyet a jeruzsálemi cionista egyetem megnyitása alkalmával az ottani zsidókhöz küldött, egyebek között így fejezi ki magát: Sajnos Európa egyetemei manapság nagy többségben valósággal tűzhelyei a sovinizmusnak és annak a vak tudatlanságnak, mely minden iránt megnyilatkozik, ami idegen mindennel szemben, amely egy tőlük különböző egyéniség jellegzetességét viseli magán.

1928

Könyv, könyvrészlet

GOITEIN Zsolt: *A relativitás philosophiája és a pszichologia methaphysikája*. 1. kiad. Bp., 1928. Comptoir. 38 p. [Utánnymásban is megjelent.]

Cikkek

„*Bízunk egymásban!*” – mondja Einstein professzor, a relativitás tanának világhírű képviselője. Beszélgetés Einstein tanárral a Népszövetségről, a német–francia közeledésről, Európa jövőjéről és – a diákságról. = Pesti Napló 79 (1928) jan. 3. p. 5.

HOLENDA Barnabás: *Tér és idő a modern fizikában*. = Természettudományi Közlöny 60 (1928) pp. 354–360.

SOMOGYI József: *Könyvismertetés*. = Athenæum 14 (1928) No. 3–4. pp. 179–182. [H. J. Mellin: *Das Zeit-Raum-Problem und das Gravitationsgesetz*. Helsinki, 1928.] [Recenzió.]

Az MTI által kiadott híryanagból

– február 4.: ...meg kell említeni, hogy a „*Nemzeti Újság*”, a „*Magyarság*” közlik a cionista és a német íróknak Bethlen miniszterelnökhöz intézett levelét, amelyben hangoztatják, hogy Hatvany Lajos „*A megsebzett ország*” című könyvével egész Európában felébresztette a Magyarország iránti szimpátiát, és remélik, hogy Magyarország ezt a szimpátiát nem fogja csökkenteni azzal, hogy Hatvany Lajost elítélje, A levelet aláírták Albert Einstein és mások.

1929

Könyv, könyvrészlet

GOITEIN Zsolt: *A relativitás elmélete, rövid ismertetése, kritikája és módosítása. Létezik-e a fény sebességénél nagyobb sebesség?* Tanulmány, érthetően a művelt közönség számára. Bp., 1929. A szerző kiad. Arany J. ny. 21 p.

Kopernikustól Einsteinig. In: *A műveltség útja*. XIII. köt. Bp., [1929.] Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat R. T. pp. 317–318.

Cikkek

BEKE Manó: *Amit mindenkinek tudnia kell. Mi minden következik az einsteini relativitás-elméletből*. = Uj Idők 35 (1929) No. 50. pp. 711–712.

BEREND Pál: *Az ötvenesztendő Albert Einstein*. = Mult és Jövő 19 (1929) pp. 224–226.

ÉRDY Lajos: *Einstein relativitáselmélete és az általános relativizmus*. = Századunk 4 (1929) No. 3. pp. 135–146.

KARINTHY Frigyes: *Húzdj össze. Gondolatkísérlet á la Einstein*. = Pesti Napló 80 (1929) No. 245. (okt. 27.) p. 35.

LÁNCZOS Kornél: *A megmaradási elvek invariáns fogalmazása az általános relativitás elméletében*. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 46 (1929) pp. 554–572.

MENDE Jenő: *A Michelson-Morley-féle kísérlet megisméltése.* = Természettudományi Közlöny 61 (1929) No. 4. pótfüzet p. 152.

NOVOBÁTZKY Károly: *Einstein legújabb geometriája.* = Matematikai és Fizikai Lapok 36 (1929) pp. 57–69.

WIGNER Jenő: *Összetett rendszerek statisztikája az új quantum-mechanika szerint.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 46 (1929) pp. 576–583.

Újsághírek

Berlin ajándéka Einstein professzornak. = Népszava 57 (1929) No. 62. (márc. 15.) p. 13.

Einstein, a Cion-bölcse. = Korunk 4 (1929) p. 667.

Einstein, az érsek és a főrabbi... Sürgönyváltás az Istenhitről. = Szombat 2 (1929) No. 7. pp. 10–11.

LECACHE, Bernard: *Einstein Palesztinában. (Beszélgetés a nagy tudóssal a békéről és az igazságról. Einstein üzenete a magyaroknak.)* = Pesti Napló 80 (1929) dec. 8. p. 14.

Az MTI által kiadott híryanagból

– július 24.: *Náray-Szabó István* a berlini egyetem fizikai kollégiumának keretében előadást tartott a W. L. Bragg manchesteri tanár intézetében végzett kutatásairól. Az előadás során, amelyet a többi közt Einstein, Laue, Nernst és Planck professzorok is végighallgatták, és amelynek során Náray-Szabó a kristályok alkatának és az atomok belső alakulásának terén az utóbbi időben a röntgensugarakkal elért alapvető haladást fejtegette.

- november 21.: *Az Excelsior tudósítója beszélgetést folytatott Einstein tanárral*, aki kijelentette, hogy Franciaország és Németország közeledése életkérdés Európa jövőjére nézve.

1930

Cikkek

BEKE Manó: *A relativitás negyedszázada.* = Pesti Napló 81 (1930) dec. 2.

BEKE Manó: *Egy csodálatos csillag tanuságtétele Einstein mellett.* = Uj Idők 36 (1930) No. 38. pp. 352–353.

KARINTHY Frigyes: *Bravo, Shaw, úgy van, Einstein! Korszerű közbeköttyanás.* = Pesti Napló 81 (1930) nov. 1. p. 37.

Újsághírek

Einstein professzor a szocializmus diadalát jósolja. = Népszava 58 (1930) nov. 16. p. 7.

Nehéz megintertüvolni Einsteint. = Az Est 21 (1930) No. 248. (okt. 31.) p. 8.

PALÁSTI László: *Einstein előadásával kezdődött meg Berlinben az energia-világkongresszus.* = Magyar Hirlap 40 (1930) No. 139. (jún. 22.) pp. 11–12.

1931

Cikkek

KISS Kázmér: *Einstein alapgondolata érthető-e középiskolai tudással?* = A rákospalotai Wágner Manó reálgimnázium Értesítője az 1930/31. tanévre. pp. 6–11.

MEDVE Miklós [GAÁL Gábor]: *Százan Einstein ellen.* = Korunk 6 (1931) pp. 468–469.

NAGY Béla: *A relativitásról.* = Fizikai és Kémiai Diadaktikai Lapok 2 (1931) pp. 147–151.

PÜNKÖSTI Andor: *Einstein-mithosz.* = Ujság 7 (1931) No. 55. (márc. 8.) p. 7.

SIKLÓS Ferenc: „*A papa már belenyugodott abba, hogy nem értjük meg soha...*” *Beszélgetés Einstein professzor lányával.* = Pesti Napló 82 (1931) jan. 18. p. 12.

WODETZKY József: *Könyvszemle.* = Stella 6 (1931) No. 3–4. pp. 107–111. [Gerold von Gleich: *Einsteins Relativitätstheorien und physikalische Wirklichkeit.* Leipzig. 1930.] [Recenzió.]

Újsághírek

Mik az okai és mikor lesz vége a mai gazdasági világválságnak? = Pesti Hírlap 53 (1931) No. 55. (márc. 8.) p. 3.

Miért nagy tudós Einstein? Beke Manó előadása. = Pesti Napló 82 (1931) No. 16. (jan. 21.) p. 6.

Ez a karikatúra tetszett Einsteinnek. Major Henrik karikatúrája. = Az Est 22 (1931) márc. 11. p. 8.

Shaw után Einstein. = Az Út 1 (1931) No. 8–9. p. 20.

Az MTI által kiadott híryanagból

– január 30.: *Einstein tanár a californiai csillagvizsgáló intézetben* kijelentette, hogy megfigyelései és számításai alapján a Nap sarkai melegebbek az Egyenlítőnél és szerinte ez a hőmérsékleti különbség magyarázza a ciklonoknak és a napfoltoknak a váltakozását és sűrű előfordulását.

– február 24.: *A Chicagói Magyar Klub tudományos előadásai* közül különösen kiemelkedett az, amelyet Morandini Dénes, a Kaliforniai egyetem magyar származású matematika-előadója tartott az Einstein-féle relativitásról.

– október 13.: Bécs: *Dr. Einstein professzor* ma délelőtt ide érkezett, hogy az exakt tudományok külföldi tudósai által tartandó előadások rendezésére alakult bizottság meghívására előadást tartson a relativitás-elmélet jelenlegi állásáról.

1932

Cikkek

Klimatológia és a relativitás elmélete. = Debreceni Szemle 6 (1932) No. 8. p. 312.

NÉMETH Andor: *Új irányok a világirodalomban. Nyugat-konferencia.* = Nyugat 25 (1932) II. No. 23. pp. 524–528.

SZÁSZ Ferenc: *Einstein és a napfogyatkozás.* = Pásztortűz 18 (1932) No. 16. pp. 252–253.

Újsághírek

[*Einstein Albert tanár úr tehát csakugyan nem telepedhetik meg az Egyesült Államokban?*] = Népszava 60 (1932) No. 263. (dec. 3.) p. 5.

Einstein kapott amerikai vízumot, mert nem többnejű s nem tervez merényletet az elnök ellen. = Az Est 23 (1932) No. 277. (dec. 10.) p. 4.

Az MTI által kiadott híryanagból

- március 14.: *Einstein tanár Californiában* megismerkedett Miss Gene Bennis világhírű médiummal, kit Sir Arthur Conan Doyle, a spiritizmus főapostola, a „világ nyolcadik csodájának” nevezett. Einstein, ki mindaddig a legélesebben tagadta a szellemvilág létezését, korlátlan bámulattal nyilatkozott a médiumról, aki, úgymond, olyan dolgokat mondott neki, amiket senki a világon nem tudhatott, kitalálta legtitkosabb terveit és kísérleteit, és bebizonyította, hogy olyan képességekkel rendelkezik, amelyekre ő, a tudós, nem talál semmiféle magyarázatot.
- – október 11.: *A Princetonban* a jövő ősszel megnyíló tudományos intézet matematikai főiskolájának igazgatójává Einsteint nevezték ki, aki a főiskolán matematikát és fizikát fog előadni.

1933

Könyvek, könyvrészek

CSÁVOSSY Elemér: *Relativitás.* In: Katolikus Lexikon. 4. köt. Bp., 1933. Magyar Kultúra. p. 79.

MIKOLA Sándor: *A relativitáselméletről.* In: Mikola Sándor: *A fizika gondolatvilága.* Bp., 1933. pp. 229–252.

Cikkek

A. V.: *Beszélgetés Einsteinnal [sic!] belga száműzetésében.* „*A tudomány utazó ügynöke vagyok*” – mondja. = Pesti Napló 84 (1933) No. 131. (jún. 11.) p. 38.

Beszélgetés Einsteinnal [sic!], a huszadik század Newtonjával. = Népszava 61 (1933) No. 230. (okt. 8.) p. 12.

BABITS Mihály: *Könyvről könyvre.* = Nyugat 26 (1933) II. No. 15–16. pp. 162–164.[Eddington könyvéről.]

LÓRÁNT Mihály: *A világegyetem terjeszkedik! Einstein „világűr-görbületi” teóriája uralja az egész mai tudományos asztronómiai kutatást.* = Pesti Napló 84 (1933) márc. 19. p. 38.

RÉVÉSZ Gyula: *A dialektikus relativitás.* = Korunk 8 (1933) No. 3.

SZÉKELY Béla: *Einstein és Freud. A két tudós levélváltása a háború kitörésének megakadályozásáról.* = Ujság 9 (1933) ápr. 14. p. 5.

VÖRÖS Cyrill: *Végtelen tér a relativitástanban. (Függelék: A tetraéder térfogata a Bolyai-féle geometriában.)* = Szent István Akadémia Értesítője 18 (1933) pp. 57–59. és klny.

Újsághírek

Einstein Amerika „hazafias” asszonyairól. = Népszava 61 (1933) No. 1. (jan. 1.) p. 4.

[*Einstein ötletes válasza...*] = Literatura 8 (1933) No. 1. p. 4.

Einstejn [sic!] hitvallásának nyolc pontja. = Pesti Napló 84 (1933) febr. 5.

Einstein lemond porosz állampolgárságról. = Népszava 61 (1933) No. 73. (márc. 30.) p. 6.

Senor Einstein. = Az Est 24 (1933) No. 86. (ápr. 16.) p. 8.

Einstein – francia akadémikus. = Magyar Hírlap 43 (1933) No. 143. (jún. 27.) p. 7.

Az MTI által kiadott híryanagból

– április 10.: *A spanyol közoktatásügyi minisztérium közli*, hogy Einstein tanár elfogadta a spanyol kormánynak ajánlatát, és az egyik spanyol egyetemen, mint rendes tanár előadásokat fog tartani. Egyúttal folytatja tudományos munkáját.

– április 12.: *Párizs: A képviselőház ma esti ülésén de Monzie közoktatásügyi miniszter törvényjavallatot terjesztett elő*, amelynek értelmében a College de France-on Einstein részére fizikai tanszéket állítanak fel. A képviselőház a javaslatot hosszan tartó egyhangú tetszésnyilvánítással fogadta.

– május 4.: *Einstein a brüsszeli egyetemen megkezdte előadásait.* A hallgatóság között több neves belga tudós volt jelen.

– június 26.: *A Francia Tudományos Akadémia ma délután az elhunyt Michelson helyébe titkos szavazással külföldi tagjai közé választotta Einstein tanárt.*

– október 9.: *Einstein a régóta bejelentett beszédét nagy apparátussal és demonstratív külsőségek mellett tartotta meg az Albert-Hallban, az egyéni szabadság és a kultúráról.*

1934

Könyvek, könyvrészletek

MÓD Aladár: *Az anyagi létezés tér-idős szerkezete.* In: MÓD Aladár: *Materialista lételmélet.* (Vázlat). Bp., 1934. Phönix. pp. 21–39.

SZENTKUTHY Miklós: *Erősz és Einstein-idill...* In: Szentkuthy Miklós: *Prae.* Bp., 1934. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. p. 132.

Cikkek

Einstein és Freud levélváltása. = Szabad Írás 1 (1934) pp. 4–6.

Hogyan látom a világot. Einstein Albert könyve. = Ujság 10 (1934) máj. 20. p. 28. [Recenzió.]

NEUFELD Béla: *A háború lélektani problémája*. = Korunk 9 (1934) No. 10. pp. 707–713. [Az Einstein–Freud levelezésről.]

JESZENSZKY Erik: *Mechanikai, fizikai és dialektikai törvények*. = Korunk 9 (1934) No. 12. pp. 937–942.

SZÉLL Kálmán: *A többatomú gázok statisztikája*. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 50 (1934) pp. 241–250.

VÉSZI Margit: *Egy nap Princetonban, világhírű matematikusok új otthonában. Ebéd Einstein tanár házában, látogatás Neumann Jánosnál, a kiváló magyar tudósnál; tea Weyl Hermannál, az új térszemlélet megalkotójánál, Kármán Tódor társaságában, aki Amerika két „Repüléstudományi Intézetének” vezetője*. = Pesti Napló 85 (1934) márc. 11. p. 16.

Újsághírek

Az Einstein-elmélet megdőlt? = Az Est 25 (1934) No. 157. júl. 14. p. 15.

Egy francia tudós állítólag megdöntötte Einstein relativitási elméletét. Magyar szakkörökben kétkedéssel fogadják a felfedezés hírét. = Magyar Hírlap 44 (1934) No. 157. (júl. 14.) p. 6.

Fizika és politika. = Népszava 62 (1934) No. 156. (júl. 14.) p. 9.

Megbukott Einstein elmélete – mondja egy francia. = Magyarország 41 (1934) No. 157. (júl. 14.) p. 9.

Az Einstein-elmélet lomtárba kerül? = Az Est 25 (1934) No. 162. júl. 19. p. 4.

Az MTI által kiadott híryanagból

– február 16.: *A Rengo Iroda jelenti Tokióból*: Az a tudományos bizottság, amely Losop szigeten megfigyelte a teljes napfogyatkozást, most eljuttatta jelentését a japán Közoktatásügyi minisztériumhoz. Három fényképfelvétel megerősíti az Einstein-elmélet helyességét. Johnson amerikai csillagász kijelentette, hogy a megfigyelések a lehető legkedvezőbb légköri viszonyok között történtek.

– december 29.: *Einstein tanár*, az amerikai tudományos szövetség pittsburgi értekezletén tartott feltűnést keltő előadásában olyan elméleteket ismertetett, amelyek megdönteni látszanak korábbi tanítását a relativitásról és a tér határoltságáról. Kijelentése szerint lehetséges, hogy a világegyetem mégis végtelen, azaz nem szétpattanó, hanem olyan buborék, amelynek nincsenek határfalai.

1935

Könyvek, könyvrészek

CZENTHE Béla: *A negyedik dimenzió. A természettudományos szemlélet ismeretkritikai elemzése*. Bp., 1935. Neszt ny. 20 p.

HAMPEL László: *Relativitáselméleti vizsgálatok*. Bp., 1935. Buzárovits ny. 15 p.

Cikkek

EINSTEIN, Albert: *Hogyan látom a világot.* = Búvár 1 (1935) No. 2. p. 142. [Recenzió.]

EINSTEIN, Albert: *Hogyan látom a világot.* = Literatura 10 (1935) No. 6. p. 96. [Recenzió.]

FEJTŐ Ferenc: *Hogyan látja Einstein a világot?* = Szocializmus 30 (1935) pp. 357–361. [Recenzió.]

KEMÉNY Gábor: *Einstein világszemlélete.* = Századunk 10 (1935) pp. 142–144. [Recenzió.]

MÓD Aladár: *Einstein világnézete.* = Gondolat 1 (1935) No. 2. pp. 154–157. [Recenzió.]

ÉRDY Lajos: *A természettudományos világfelfogás válsága.* = Századunk 10 (1935) No. 4–5. pp. 150–162.

NAGY Lajos: *A hónap tükre. A világegyetemnek nincsenek határfalai?* = Tükör 3 (1935) No. 2. pp. 10–11.

RENNER János: *Kísérleti vizsgálatok a tömegvonzás és a tehetetlenség arányosságáról.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 53 (1935) pp. 542–570.

SZERB György [GYÖRGY Mátyás]: *Einstein felfogása a vallásról. (Einstein vilásképe I.)* = Korunk 10 (1935) pp. 398–403.

SZERB György [GYÖRGY Mátyás]: *Einstein pacifizmusa. (Einstein vilásképe II.)* = Korunk 10 (1935) pp. 463–468.

SZERB György [GYÖRGY Mátyás]: *Einstein és a tudományos elmélet. I–II.* = Korunk 10 (1935) pp. 760–768, 937–946.

TAMKÓ-SIRATÓ Károly: *A Planizmus bevezetése az Einstein–Minkowski-féle tér-idő elmélet alapján.* Paris, 1935. 30 p. – Előtanulmány a Dimenzionista Manifesztum első kiadásához (Paris, 1936). – Lásd újabban: A Dimenzionista manifesztum története. A dimenzionizmus (nemeuklideszi művészetek) I. albuma. A szöveget gond. és a jegyzeteket írta: Klaniczay Júlia, utószó: L. Simon László. Bp., 2010. Artpool. 197 p.

Újsághírek

Einstein új elmélete a relativitásról. = Pesti Hírlap 57 (1935) No. 155. (júl. 11.) p. 13.

Einstein új tétele az atomtűneményekről. = Népszava 63 (1935) No. 155. (júl. 11.) p. 8.

1936**Könyv, könyvrészlet**

DOSTLER Gábor: *Relativitás és egy zenei határjelenség.* Bp., 1936. A szerző kiad. Budapesti Hírlap ny. 16 p.

Cikkek

NAGY Endre: *Einstein világnézete. I–III. (Könyvismertetés)*. = Ujság 12 (1936) No. 198. (aug. 30.) p. 13.; No. 204. (szept. 6.) p. 29.; No. 209. (szept. 13.) p. 29. [A. Einstein: Hogyan látom a világot? c. kötetéről.]

SZEMLÉR Ferenc, ifj.: *A költő és a világegyetem*. = Nyugat 29 (1936) II. No. 9. pp. 165–176.

Újsághírek

Itt a „német” és a „zsidó” fizika. A Nobeldíjas [sic!] Lenard professzor különös eszméi új műve előszavában – Roham Einstein ellen. = Magyarország 43 (1936) No. 28. (febr. 4.) p. 2.

Százezerdolláros [sic!] rádióajánlatot utasított vissza Einstein. = Esti Kurir 14 (1936) No. 258. (nov. 10.) p. 9.

1937**Könyv, könyvrészlet**

FARAGÓ László: *A modern fizikai világkép és az ember*. Bp., 1937. Egy. ny. 44 p. (Filozófiai értekezések 8.)

KÖHLER Gusztáv: *Archimedestől Einsteinig. A modern fizika alapjai*. Bp., 1937. Kronos. 47 p. (Kronos könyvek 9.)

Cikkek

[Ifj. TANKÓ Béla]: *Einstein világképe*. = Debreczeni Független Újság, 1937. márc. 25.

ERNST Ottó: *Einstein. (Kortársak, akiket ismerni kell XXVI.)*. = Ujság 13 (1937) nov. 28. p. 29.

FARAGÓ László: *A modern fizikai világkép és az ember*. = Athenæum 23 (1937) pp. 87–128. – *Ezen belül: A relativitástan és kvantumelmélet alap gondolatai*.

Újsághírek

Einstein, a princetoni varázsló eddig 72 találmányt fejezett be Amerikában. = Az Est 28 (1937) No. 79. (ápr. 9.) p. 7.

Einstein 72 találmányt szabadalmaztatott Amerikában. = Népszava 65 (1937) ápr. 9. p. 5.

Einsteinnél, Princetonban. Hogyan él és dolgozik a nagy tudós? Egyik legújabb találmánya gyökeresen megváltoztatja a fényképezés és mozi technikáját. = Pesti Napló 88 (1937) jún. 27. p. 35

[*A zsidó Einstein...*]. = Esti Kurir 15 (1937) No. 261. (nov. 17.) p. 9.

1938**Cikkek**

DÉSI Frigyes: *A modern fizikai világkép és az ember*. Faragó László természetfilozófiai tanulmányához. = Apollo 4 (1938) No. 1–2. pp. 93–96.

Einstein, a világ legnagyobb élő matematikusának mesészerűen érdekes és furcsa élete. = Tolnai Világlapja 40 (1938) No. 35. pp. 12–13.

SZÉNÁSY [SZÉNÁSSY] Barna: *A modern fizika bölcséleti vonatkozásai.* = Magyar Kultúra 25 (1938) pp. 19–21.

SZEPESI Zoltán: *Száztíz éves a Brown-féle mozgás.* = Búvár 4 (1938) No. 5. p. 397.

Újsághírek

Einstein lekészül a tenger fenekére. = Az Est 29 (1938) No. 8. (jan. 12.) p. 8.

Einstein forradalmasítja a filmipart. Amerika legnépszerűbb embere a Princetonban élő nagy német tudós. = Magyarország 45 (1938) No. 31. (febr. 9.) p. 9.

Einstein új könyve. = Népszava 66 (1938) No. 68. (márc. 25.) p. 5.

Albert Einstein könyvet írt a fizika történetéről. = Az Est 29 (1938) No. 74. (ápr. 2.) p. 8.

Támadás Einstein elmélete ellen. = Az Est 29 (1938) No. 80. (ápr. 9.) p. 9.

1939

Könyvek, könyvrészek

FARAGÓ László: *A modern természettudomány világképe.* Bp., 1939. Egy. ny. 26 p. (Filozófiai értekezések 10.)

SZILÁGYI Zoltán: *A világmindenségről. „Fizika”. I–II.* Bp., [1939]. A szerző kiad. 112, 120 p.

Cikkek

FARAGÓ László: *A modern természettudomány világképe. A M. Filozófiai Társaság vitaulése 1939. január hó 12-én.* = Athenæum 25 (1939) pp. 94–100. [Mikola Sándor, Dési Frigyes, Pozsonyi Frigyes, Ortvyay Rudolf, Bay Zoltán, Bárány Brandenstein Béla hozzászólásával.]

JUHÁSZ Vilmos: *Egyház és szabadság.* = Ujság 15 (1939) No. 285. (dec. 16.) p. 4.

REÖK Iván: *A fizikai világkép változása.* = Katholikus Szemle 53 (1939) pp. 619–626.

TÁPAY-SZABÓ László: *Einstein – közelről.* = Ujság 15 (1939) No. 286. (dec. 17.) p. 6.

Újsághírek

Einstein új világraszóló felfedezése. = Az Est 30 (1939) No. 65. (márc. 19.) p. 14.

1940

Könyvek, könyvrészek

ÉRDY Lajos: *Newtontól Einsteinig.* In: A természet titkai. Fölfedező séták a természetben. Bp., 1940. Szociáldemokrata Párt. pp. 101–110.

NÉMETH László: *Az Einstein-elmélet*. In: Németh László: *A minőség forradalma*. 2. köt. Bp., 1940. Magyar Élet. pp. 106–110.

RÉVÉSZ Gyula: *Einstein. A relativitás születése*. Oradea [Nagyvárad], [1940]. Zsidó Nemzeti Szövetség Oradeai helyi csoportjának kulturbizottsága. 64 p.

Cikkek

HERSKOVITS Fábán: *Relativitás és zsidóság*. = *Mult és Jövő* 30 (1940) p. 155.

REÖK Iván: *Az új fizikai világbé és a modern orvostudomány*. = *Apollo* 6 (1940) pp. 14–19.

SELÉNYI Pál: *Tehetetlen és nehézkező tömeg*. = *Természettudományi Közölny* 72 (1940) Pótfüzet. pp. 118–121.

Az MTI által kiadott híryanagból

- november 9.: *A szovjet tudósok egész légiója készülődik a jövő évi teljes napfogyatkozás megfigyelésére*. Az expedíciók egyik fontos feladata az Einstein-féle relativitási elmélet felülvizsgálása lesz

1941

Könyvek, könyvrészek

GALAMB Ödön: *Makói évek. Függelék: József Attila válogatott, kiadatlan verse[i]*. (Radnóti Miklós jegyzetével). Bp., 1941. Cserépfalvi. p. 9, 65. (József Attila élete nyomában 1.) – *A relativitáselméletről is*.

Relativitás-elmélet. In: *Uj idők lexikona*. 21. köt. Bp., 1941. pp. 5245–5246.

Újsághírek

A Merkúr bolygó nem jelent meg Einstein randevuján. Összeomlással fenyeget a relativitás híres elmélete. = *Magyarország* 48 (1941) No. 4. (jan. 7.) p. 4.

Einstein relativitás-elméletét újból ellenőrzi egy szovjetexpedíció [sic!]. Nagyobb-e a valóságos fényelhajlás, mint amennyinek Einstein elméletileg kiszámította? = *Magyar Nemzet* 4 (1941) No. 14. (jan. 18.) p. 6.

1942

Könyv, könyvrészlet

SÁNDOR Pál: *Einstein*. In: Sándor Pál: *Filozófiai lexikon*. Bp., [1942]. Faust. pp. 278–280.

Cikk

BESZE László: *A Brown-féle mozgás*. = *Búvár* 8 (1942) No. 8. p. 318.

BUZÁGH Aladár: *A szuszpenziók belső surlódásáról*. = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 61 (1942) pp. 89–121.

CSÁSZÁR Elemér: *A fekete sugárzás törvényei*. 1–2. = *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 61 (1942) pp. 496–516. és klny.: Bp., 1943. 22 p.

KLATT Román: *Visszaemlékezés Lénárd professzor pozsonyi diákéveire.* = Magyar Hírlap [Pozsony] 2 (1942) No. 154. (jún. 11.) p. 6.

1943

Könyvek, könyvrészek

KECSKÉS Pál: *A modern természettudomány és a filozófia.* In: Kecskés Pál: A bölcselet története főbb vonásaiban. 2. átdolg. kiad. Bp., 1943. pp. 515–520.

KOCZKÁS Gyula: *Einstein új világa.* In: Koczás Gyula: Örök törvények. A fizika regénye. Bp., 1943. Béta. pp. 36–44. (2. kiad.: Bp., 1947.)

NOVOBÁTZKY Károly: *Relativitás.* Bp., 1943. Magyar Szemle Társaság. 76 p. (Kincsestár 86.)

Cikk

HORVÁTH Zoltán: *Miként született a relativitás elmélete?* = Búvár 9 (1943) No. 11. pp. 401–404.

MIKOLA Sándor: *Az időfogalom kialakulásáról és fizikai jelentéséről.* = Matematikai és Természettudományi Értesítő 62 (1943) pp. 367–383.

1944

Az MTI által kiadott híryanagból

– május 18.: *Washington: 44 állam 1700 egyetemi tanára kérvényt írt és küldött a Fehér Házba.* Ebben arra kéri Roosevelt elnököt, vesse latba befolyását azért, hogy Palesztina kapuit megnyissák a zsidók előtt. A kérvényhez az előszót Dr. Albert Einstein írta.

1945

Könyv, könyvrészlet

ANTAL Gábor: *Einstein a humanista.* Bp., 1945. Dante. 64 p. (Dante új könyvtár)

Einstein által írt, magyar nyelvre lefordított és megjelentetett publikációk 1905–1945

EINSTEIN, Albert: *A különös és általános relativitás tana.* Ford.: Mende Jenő. = Természettudományi Közlöny Pótf. 51 (1919) pp. 1–19. [Kivonat Einstein 1917-ben megjelent munkájából.] és klny.: Albert Einstein: A különös és általános relativitás tana. Bp., 1920. Pesti Lloyd-Társ. 18 p.

EINSTEIN: *A különleges és az általános relativitás elmélete. A nagyközönség számára.* Ford.: Vámos Ferenc. Bp., 1921. 94 p. (A Pantheon ismerettára) – *Még 1921-ben 2. változatlan kiadásban is megjelent.*

EINSTEIN: *A különleges és az általános relativitás elmélete. A nagyközönség számára.* Ford.: Vámos Ferenc. 3. átdolg. kiad. Bp., 1922. 94 p. (A Pantheon ismerettára)

EINSTEIN, Albert: *Az éter és a viszonylagosság tana.* Ford.: Mende Jenő. = Természettudományi Közlöny Pótf. 54 (1922) pp. 36–41. – *Einstein ezt a beszédét 1920. máj. 5-én tervezte megtartani, de csak okt. 27-én tarotta meg.*

Einstein Newtonról. = Korunk 2 (1927) No. 6. pp. 449–453.

Politikai hitvallásom. Az igazi lefegyverzés. A Pesti Napló számára írta: Albert Einstein. = Pesti Napló 82 (1931) dec. 25. p. 41.

EINSTEIN Albert: *Tudomány és civilizáció.* A londoni nagygyűlésen tartott előadás. Angolból ford.: Feuerstein Emil (London). = Mult és Jövő 23 (1933) p. 311.

EINSTEIN, Albert: *Hogyan látom a világot.* Ford.: Szécsi Ferenc, a tudományos rész fordítását átnézte Somogyi Mihály. Bp., 1935. Faust Könyvkiadó. 217 p. (Másik kiadása: Lugoj, 1935. Kirjat Széfer. 217 p. [Nyomt.: Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézete, Debrecen])

Prof. EINSTEIN: *Az „asszimiláció” tévedései Németországban.* = Mult és Jövő 25 (1935) p. 260.

Einstein professzor beszéde Reinhardthoz, aki Werfel új darabját rendezi Newyorkban. [sic!] = Pesti Napló 89 (1938) aug. 8.

Albert EINSTEIN: *A héber egyetem a zsidó méltóság forrása.* = Mult és Jövő 28 (1938) p. 261.

EINSTEIN, Albert: *Mivel tartozunk a cionizmusnak?* A nagy zsidó tudós 1938. április 17-i, a New York-i Hotel Commodore-ban rendezett „harmadik” széderen tartott beszéde. Angol gyorsírói jegyzetek nyomán fordította: Dr. Feuerstein Emil (Tel-Aviv). = Mult és Jövő 28 (1938) p. 182.

Albert EINSTEIN: *Mein Weltbild című könyvéből.* In: Magyar Zsidók Naptára. Bp., 1942–5702. OMIKE. pp. 166–167.

Összefoglaló:

A 20. században a fizikai elismerések közül Einstein megállapításait kísérte a legnagyobb figyelem, különös tekintettel speciális relativitáselméletére (1905) és általános relativitáselméletére (1915–16), valamint a fotoelektromos effektusra (1905) és a Brown-mozgásra (1905), utóbbiak magyarázatáért Nobel-díjat is kapott. Magyarországon számos publikáció jelent meg Einsteinhez kapcsolódóan, egy részüket természettudományi kutatók, fizikatanárok, más részüket pedig a filozófia iránt érdeklődő szakemberek, illetve szépírók vetették papírra, s természetesen jó néhány újságírói interjú is készült vele, magyar újságírók jóvoltából. Einstein zsidóságához kapcsolódóan is több publikáció látott napvilágot.

Bibliográfiai összeállításunk az 1907 és 1945 közötti időszakban született, magyar szerzők által megjelentetett publikációkat veszi sorra, továbbá közreadjuk a Magyar Távírási Iroda által a sajtó képviselőihez eljuttatott, Einsteinre vonatkozó híryanagból készített válogatásunkat. Ezeknek a híreknek egy része az akkori napilapokban megjelent; a bibliográfia az utóbbi újságcikkek visszakeresésével bővíthető. Bibliográfiánk több éves kutatómunka eredményeként született, amelynek során több olyan periodikát is feldolgoztunk, amelyek eddig elkerülték az Einstein-kutatók figyelmét, köztük említendő a kolozsvári Uj Kelet, a bécsi Diogenes és a budapesti Nyugat.

A felsorolt publikációk egy részét újraközöltük korábbi kötetünkben: Gazda István (szerk.): Einstein és a magyarok. Bp., 2004. Akadémiai Kiadó. 733 old. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 38.) Ebben a munkában az Einsteinról publikálók többségével kapcsolatban életrajzi adatokat is közreadtunk.

Kassa és környéke villamosításának kezdete (1917-ig)¹

The beginning of electrification of Kassa and its surroundings (until 1917)

Antal Ildikó PhD

tudomanytortenet@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

In Hungary, the electrification of the cities started in 1890ies, and among these cities were Kassa and its surroundings. In this electrification process, there were some factories, mines, smaller and bigger towns and the start of the electronic tram in Kassa. Our collection summarizes those articles that present the beginning of this era, and which is the first large bibliographical collection in this subject matter. For transparency, we listed the publications by newspapers and in chronological order.

Kulcsszavak: fizikatörténet (19. század), fizikatörténet (20. század), bibliográfiák

Keywords: history of physics (19th cent.), history of physics (20th cent.), bibliographies

A 19. század utolsó évtizedeiben a műszaki haladást nemcsak világszerte, de Magyarországon is a villamosenergia gyakorlati felhasználásának megindulása és mind nagyobb térhódítása jellemezte. Új gépeket és berendezéseket fejlesztettek és gyártottak, a villamosenergia-termelés pedig folyamatosan növekedett.

Magyarországon 1878-ban a Ganz és Társa Vasöntöde és Gépgyár Rt. öntő műhelyében találkozunk először villamos ívlámpákkal. 1882-ben már villamos lámpák világítják meg a Nemzeti Színház színpadát és nézőterét. Ezt követően a Ganz-gyár néhány állandó, de főleg az ideiglenes jelleggel üzembe helyezett villamosvilágítási berendezései meggyőzően bizonyítják, hogy Magyarországon az első fények Budapesten gyúltak ki épületek, intézmények külső-belső, valamint a Lánchíd, az Alagút, a Kerepesi út és a Sugár út megvilágításaként.

Budapest után a Mezőhegyesi Ménesbirtokon, Nagyváradon, Békéscsabán, Aradon, a szlatinai sóbányában, Triesztben, Fiumében, Zombolyán, Kolozsvárott, Szegeden ismerhették meg a villamosvilágítást. 1884-ben Temesvár – elsőként Európában – döntött a villamos közvilágítás mellett. A mai Magyarország területén 1888-ban, Mátészalkán indult el az első közcélú áramszolgáltatás.

A villamosenergia szolgáltatás és termelés fejlődéséből az észak-nyugati Felvidék városai is kivették részüket. 1889-ben a Hernádmenti Bánya és Vasgyár Rt. Korompán

¹ Jelen anyag az OTKA K82121 kutatás háttéranyagául szolgál.

állította üzembe első egyenáramú villamos vízi erőművét. Rövidesen az alsószalánki bányauzemet is Korompáról látták el villamosenergiával. Röviddel ezután a nagysolymári bányauzem is részlegesen villamosított volt. 1890-ben saját erőművéből villamosították a zakárfalvai bányákat. 1890 és 1894 között a pelsőci faipari telep és a lőcsei szeszgyár részére létesítettek villamos telepeket. 1890-ben villamosították a nyitrai jéggyárat. A létesített villamos telepek – ha csak korlátozottan is, de – a lakosságot is ellátták villamos energiával. Ilyen villamos telepeket szereltek fel a felvidéki bányák és üzemek 1894-től 1900-ig Aranyosmaróton, Aranyidán, Tótsóváron, Lúciabányán, Körmöcbányán, Besztercebányán, Zólyomban és Rozsnyón. 1890 után pedig elkezdődött a *közcélú erőművek* építése is az északnyugati Felvidéken, így Iglón, Királyhelmeceken, Gölnicbányán, Pozsonyban, Ipolyságon, Eperjesen, Kassán és Máriahután.

A magyarországi villamosításról számos könyv, szakkikk jelent meg, ezek azonban zömmel csak a jelenlegi Magyarország területére korlátozódnak. A történelmi Magyarország egész területének villamosításával kapcsolatos adatok nagy része a határokon kívüli levéltárakban rekedt. Jelen összeállításunk a Felvidék keleti részének villamosításával kapcsolatosan megjelent egykorú újságcikkek kivonatos bibliográfiája, mely minden bizonnyal a téma iránt érdeklődők számára a további kutatásokat nagyban elősegítheti.

A Felvidék keleti részének villamosításával kapcsolatosan megjelent újságcikkek kivonatos bibliográfiája 1917-ig

Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa]

Kaschau und die elektrische Beleuchtung. (Kassa és villamos világítása). = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1891. nov. 7. p. 3.

Felhívás! (A villamos világítás bevezetésének kérelmezésére, Kassán) = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1895. okt. 15. p. 4.

Der Betrieb des Elektrizitätswerkes... (Villamos telepek üzeme) = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1897. nov. 30. p. 2.

Die elektrische Oberleitung... (Utcai távvezetékek elhelyezése). = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1900. okt. 20. p. 3.; valamint: Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1900. okt. 25. p. 2.

Die Eleltrische Beleuchtung. (Villamos világítás) = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1901. febr. 23. p. 2.

Aus der Hohen Tatra. (A tátrai villamos vasút erőtelepének átadása) = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1904. ápr. 7. p. 5.

Eigene Beleuchtungsanlage. (A Schalkház nagyszálló saját villanytelepének építése a Magyar Siemens-Schuckert Művek által) = Kaschauer Zeitung. Kassa-Eperjesi Értesítő [Kassa], 1909. aug. 24. p. 2.

Felsőmagyarország. Kassai Napló

KRESZ J.: *A malomárok vizerejének kihasználása* = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1895. ápr. 6. pp. 1–2.

Kassa város közgyűlése = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1895. szept. 3. p. 2.

Villamvilágítás Bártfán. (Bártfafürdő villanyvilágításáról) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1901. febr. 2. p. 3.

A villamos vezeték kiterjesztése. (Kassán) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1902. júl. 2. p. 5.

Füstemésztőkészülék a villanytelepen. (A füstemésztőt Balassa János ipariskolai tanár készítette) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1903. jan. 8. p. 4.
 UNGÁR Miklós: *Villamos világításunkról. (Kritika az áramszolgáltatásról)* = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1903. dec. 23. p. 2.
Villamos vasút Bártfa város és a fürdő között. = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1904. aug. 12. p. 5.
A villamos erő a bányászat szolgálatában. (Bindtbánya villamosításánál torokgáz motorokkal hajtott generátorokkal fejlesztik az áramot) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1905. máj. 4. p. 4.
A villany- és légszesz szerződés. Színház- és magánvilágítás. = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1907. márc. 20. p. 3.
A megszűnő monopólium. = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1907. ápr. 20. pp. 2–3.
Színházunk világítása. (A kassai színház világítása) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1907. aug. 4. pp. 2–3.
Olcsó villamosság iparosok részére. = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1908. jan. 14. p. 4.
Az Andrassy-kávéház. (A kassai kávéház saját villamos telepe) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1911. aug. 19. p. 4.
Új iparvállalat Kassán. (A Felsőmagyarországi Villamossági Vállalat) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1913. jún. 1. p. 4.
A malomárok viziereje. (A lakosság ellenvetése a malomárok szintjének emelése ellen) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1914. márc. 28. p. 4.
A közvilágítás korlátozása Kassán. = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1917. febr. 16. p. 2.
Sötétség fenyeget! (A villanytelep rövid üzemzavaráról) = Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1917. dec. 15. p. 1.

Abauj-Kassai Közlöny. Politikai, közgazdasági és vegyes tartamú hetilap [Kassa]

Villamos világítás. (A gáz és villanyvilágítási különbségről) = Abauj-Kassai Közlöny [Kassa] 25 (1896) dec. 17. p. 3.
A kassai légszesz- és villanytelepen... = Abauj-Kassai Közlöny [Kassa] 32 (1903) márc. 18. p. 5.
 K. S.: *Villamos világításunk. (Válasz Ungár Miklós kritikájára).* = Abauj-Kassai Közlöny [Kassa] 33 (1904) jan. 1. pp. 4–5. – *Ungár Miklós cikkét lásd: Felsőmagyarország. Kassai Napló, 1903.*
A közgyűlés előkészítése. Együttes bizottsági ülés = Abauj-Kassai Közlöny [Kassa] 41 (1912) nov. 13. pp. 1–2.

Pannonia. Zeitschrift für sociale und volkswirtschaftliche Interessen [Kassa]

Elektrische Beleuchtung. (Villamos világítás) = Pannonia [Kassa] 25 (1896) aug. 9. p. 2.
Das legen der Kabel... (Kábelfektetés Kassán) = Pannonia [Kassa] 25 (1896) aug. 15. p. 2.
Elektrische Beleuchtung. (Villamos világítás) = Pannonia [Kassa] 25 (1896) dec. 13. p. 2.
Das Elektrische Licht. (Elektromos fény) = Pannonia [Kassa] 25 (1896) dec. 31. p. 3.

Napló. Kassai Esti Lap

A városok új jövedelmi forrása. A gáz- és villamvilágítás megadóztatása = Napló. Kassai Esti Lap 1 (1905) jún. 1. p. 1.

Próbavilágítás villanyfényvel. (A Barkóczy utcán Kassán) Napló. Kassai Esti Lap 3 (1907) júl. 7. p. 3.

Kassai Hírlap. Független politikai napilap [Kassa]

A somosi vizierőtelep. (Eperjes villamosításával kapcsolatban) = Kassai Hírlap 2 (1905) aug. 18. p. 2.

Abszolutizmus a gáz és villanytelepnél = Kassai Hírlap 3 (1906) febr. 28. pp. 1–2.

Közvilágítás? (Kritika az utcai lámpákról) = Kassai Hírlap 6 (1909) márc. 31. p. 2.

Felvidéki Ujság. Politikai Napilap [Kassa]

A Fő-utca villanyvilágítása. (Kassán). = Felvidéki Ujság [Kassa] 3 (1908) jan. 21. p. 3.

Villanyvilágítás Szepsiben. = Felvidéki Ujság [Kassa] 4 (1909) máj. 7. p. 3.

A villamos világítás megnevezése. (Kassán). = Felvidéki Ujság [Kassa] 10 (1915) júl. 2. p. 2.

Kassai Ujság [Kassa]

Kassa érdekeltsége az eperjesi villanyműnél. = Kassai Ujság 1 (1910) júl. 7. p. 3.

Új iparvállalat Kassán. (A Felsőmagyarországi Villamossági Vállalat). = Kassai Ujság 3 (1913) jún. 1. p. 4.

Eperjesi Lapok. Politikai, társadalmi, közgazdasági, közművelődési és szépirodalmi hetilap [Eperjes]

Villamvilágításunk reformja. (Eperjesen). = Eperjesi Lapok, 1901. jún. 23. pp. 1–2.

Az árammérő-rendszer ügye. = Eperjesi Lapok, 1901. szept. 15. p. 3.

Villamos-világítás és közlekedés Bártfán. (Glück János javaslata). = Eperjesi Lapok, 1904. szept. 18. p. 3.

Új vizierőtelep a Tárca mentén. (Kassa és Eperjes villamosítására javaslat). = Eperjesi Lapok, 1905. ápr. 9. p. 4.

Új vizierő-telep a Tárca mentén. = Eperjesi Lapok, 1905. ápr. 30. pp. 3–4.

ZÁRAY Károly: *Elektromos motorok iparosaink számára. (Eperjesen).* = Eperjesi Lapok, 1905. aug. 20. pp. 1–2.

Új turbina. (Eperjesen). = Eperjesi Lapok, 1906. márc. 11. p. 3.

Villamvilágítás Bártfán. (A telep építésének jóváhagyásáról). = Eperjesi Lapok, 1906. júl. 6. p. 5.

A villamos-részvénytársaság közgyűlése. (Eperjesen). = Eperjesi Lapok, 1907. febr. 24. p. 5.

Bártfai hírek. (A város villamos világításáról). = Eperjesi Lapok, 1907. okt. 13. p. 6.

A kisipar fejlesztése. (A villamos áram felhasználása a kisiparosok részére). = Eperjesi Lapok, 1909. máj. 2. pp. 1–2.

Az eperjesi villamosmű kibővítése. = Eperjesi Lapok, 1909. jún. 27. p. 3.

Villamvilágítás Sebeskellemesen és Alsósebesen. = Eperjesi Lapok, 1912. szept. 15. p. 3.

Szepesi Hírnök [Lőcse]

Poprád... (Poprád elsőizbeni villamosítása). = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1903. jan. 24. p. 2.

Strassenbeleuch. (Utcai közvilágítás Csányi Henrik elektrotechnikus új galváneleméről). = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1903. szept. 5. p. 3.

- Die Beleuchtungsfrage in Lőcse. (Lőcse villamos világításának kérdése).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1904. jan. 16. pp. 1–2.
- SZENTIVÁNYI Béla: *Temesvár... (Lőcse villamosításának kérdéséhez).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1904. febr. 13. p. 3.
- Ein project in Verbindung mit der elektrischen Beleuchtung. (Lőcse közvilágítása).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1905. máj. 13. p. 2.
- Lőcse sz. kir. város elektromos műve.* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1905. jún. 10. p. 2.
- Elektrische Beleuchtungsfrage in Szepesváralja. (Villanyvilágítás Szepesváralján).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1906. jan. 20. pp. 4–5.
- Fiat lux. (Kísérleti világítás Lőcsén).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1906. márc. 10. p. 3.
- Die Lőcse'er Strassenbeleuchtung. (Közvilágítás Lőcsén).* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1906. márc. 17. p. 3.
- Iglói villamosművek fejlesztése.* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1913. ápr. 12. pp. 3–4.
- A poprádi elektromos világítás.* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1913. ápr. 12. p. 4.
- Az Iglói Villamvilágítási Részvénytársaság.* = Szepesi Hírnök [Lőcse], 1914. ápr. 18. p. 4.

Felső-Zemplén. Politikai és társadalmi hetilap [Nagymihály]

- A városi villamos világítás... (Nagymihály közeledő villamosításáról).* = Felső-Zemplén [Nagymihály] 10 (1905) márc. 16. p. 2.
- A villamos világítás... (Nagymihályban).* = Felső-Zemplén [Nagymihály] 10 (1905) jún. 15. p. 2.
- Próbavilágítás. (Nagymihályban).* = Felső-Zemplén [Nagymihály] 10 (1905) nov. 2. p. 3.
- A villamos világítás (Nagymihályban).* = Felső-Zemplén [Nagymihály] 10 (1905) nov. 23. p. 2.

Szepesi Lapok. Szepesi Ellenőr [Igló]

- Villamos vasút a Tátrában.* = Szepesi Lapok. Szepesi Ellenőr [Igló] 11 (1895) No. 16. (ápr. 21.) p. 3.
- Az Iglói Villamvilágítási Részvénytársaság...* = Szepesi Lapok. Szepesi Ellenőr [Igló] 11 (1895) No. 17. (ápr. 28.) p. 3.
- Az „Iglói Villamvilágítási Részvénytársaság”.* = Szepesi Lapok. Szepesi Ellenőr [Igló] 28 (1912) No. 49. (márc. 31.) p. 4.
- Az Iglói Villamvilágítási Részvénytársaság.* = Szepesi Lapok. Szepesi Ellenőr [Igló] 30 (1914) No. 43. (ápr. 15.) p. 3.

Karpathen-Post. Volkswirtschaftliches, sociales und touristisches Organ für Ober-Ungarn [Késmárk]

- Elektrische Beleuchtung in Leutschau. (Villamos világítás Lőcsén).* = Karpathen-Post [Késmárk] 23 (1902) No. 32. (aug. 7.) p. 3.
- Elektrische Beleuchtung in Leutschau. (Villamos világítás Lőcsén).* = Karpathen-Post [Késmárk] 25 (1904) No. 38. (szept. 15.) p. 2.
- Glückliches Poprád! (A villamosítás terjedése Poprádon).* = Karpathen-Post [Késmárk] 34 (1913) No. 11. (márc. 13.) p. 5.

Homonna és Vidéke. Vegyes tartalmú társadalmi, közművelődési, szépirodalmi és közgazdasági hetilap [Homonna]

Villanyvilágításunkhoz. (Homonnán). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 22. (máj. 30.) p. 3.

Villanyvilágításunk. (Gróf. Andrássy Sándor cikke). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 30. (júl. 25.) pp. 1–2.

Villanyvilágításunk. (A homonnai villanytelep befejezéséről). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 43. (okt. 24.) p. 2.

Méltányos panaszok. (A homonnai erőművel kapcsolatban). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 46. (nov. 14.) p. 2.

Villanyvilágításunk. (Homonna utcáinak ívlámpákkal való megvilágításról). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 48. (nov. 28.) p. 2.

Elért célunk. (Beszámoló Homonna villamosításáról). = Homonna és Vidéke [Homonna] 7 (1907) No. 5. (dec. 12.) p. 2.

Sajó-Vidék. Vegyes tartalmú hetilap [Rozsnyó]

Villamos telepünk túlterheltsége. (A rozsnyói villanytelepről). = Sajó-Vidék. Vegyes tartalmú hetilap [Rozsnyó] 15 (1912) No. 29. (júl. 18.) p. 3.

Összefoglaló: Magyarországon az 1890-es években indult el a városok villamosítása, s ezek sorába illeszkedik a felvidéki települések, köztük Kassa és környékének közcélú villamosítása. Ebbe a folyamatba illeszkedik az egyes üzemek, bányák, kisebb és nagyobb települések villamosítása, valamint a kassai villamosvasút megindítása. Összeállításunk elsősorban azokat a cikkeket sorolja fel, amelyek a kezdeti korszakot mutatják be, Ebben a témakörben ez az első nagyobb bibliográfiai összeállítás. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a publikációkat periodikák szerint, azon belül időrendben dolgoztuk fel.

Szegedi Kőrös Gáspár (1525k-1563) – az első dokumentáltan sikeres magyar méhdagant-kezelő orvos

Szegedi Kőrös Gáspár (1525k-1563) – the first Hungarian doctor documenting a successful treatment of sterility caused by a myoma of uterus

Dr. Szabó T. Attila DSc
szabotattila@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Analysing a case study -- a successful treatment of sterility caused by a myoma of uterus in the case of O. Kanizsai (1521-1571) and the medical care of her newborn baby – based on a rich correspondence between the medic, his host and his patient, presents contributions regarding the following main questions:

1. How we can characterize in the mid 1500th the relations between a Hungarian medical expert (Caspas Fraxinus 1525c-1561) his landlord (T. Nádasdy) and his wife (O. Kanizsai)– the patient?;
2. Which were the main steps in diagnosis and treatment of female sterility in Hungary in this period?;
3. What kind of professional relations may be traced between the medic of the Sárvár-court and the western (Austrian, German, Italian) medical centres?;
4. What was the possible role of the Sárvár-School (where the first book with lessons of Hungarian professional terminology were printed) in the birth of the first Hungarian professional monographs (*Ars medica* 1577k) and handbooks (*Herbárium* 1578; *Fíves könyv* 1595)?

A focused analysis of the correspondence between the medic (Fraxinus), the landlord (Nádasdy) and the patient (Kanizsai) the following answers can be outlined:

1. In mid 1500th in the Sárvár Court there were sincere, confidential and professionally well founded relations between the landlord, the medic and the patient;
2. The anamnesis, diagnosis and successful treatment of chronic female sterility has been performed according to the highest standards of the contemporary European science;
3. The professional relations of the Hungarian medic both toward the West (Vienna – now Austria, Presburg – now Slovakia, Padova, Perugia – Italia) and East (Gyulafehérvár – Alba Iulia –Weissenburg, Transylvania, now Romania) were stimulating;
4. The Sárvár Court – beside the more general significance of its School in Hungarian cultural history – may be regarded also as the first informal Hungarian Doctor Scholl

as well, due to its documented or still presumed role in the emergence of the first Hungarian medical monographs compiled by P. Melius (1578), G. Lencsés (1577k), A. Beythe (1595).

This analysis also demonstrates that in mid 1500th in the very middle of Europe, in the last period of the medieval Hungarian Kingdom – in counties belonging now to Austria, Hungary, Romania, Slovakia and even Ukraine – there were a professionally well trained, relatively successful, humanistic medical practice both among the aristocrats and among the urban population.

Keywords: History of medicine, XVIth century, gynaecology, female sterility, myoma, uterus, Hungarian medical language

Kulcsszavak: orvostörténet, XVI. század, nőgyógyászat, terméketlenség, méhdaganat, orvos-beteg kapcsolat, magyar orvosi nyelv, történeti természetismeret

„Az tudós mestert illeti, hogy tudós tanítványai legyenek”
Sylvester János, 1536/1539

Bevezető

Ez az írás a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat alapító szerkesztőjének, Bősze Péternek a felkérésére született, és a Semmelweis Orvosegyetemen az idézett folyóirat címével megegyező tantárgyban tartott *A magyar orvosi nyelv születése* című vetített képes előadás témába vágó részének, illetőleg az előadásból a Magyar Orvosi Nyelv 2013. évi augusztusi számában megjelent cikk szövegváltozata. Az idézett cikknek¹ egyetlen célja volt: előkészíteni az első magyarul írt orvosi nagymonográfia, Váradi Lencsés György (1530–1593) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkájával kapcsolatos kerek évfordulók méltó megünneplését.

Ezek az évfordulók 2013-ban a következők voltak:

- 515 éve született Nádasdy Tamás (1498–1562), aki a XVI. század minden bizonnyal legjobb magyar orvosát alkalmazta udvarában, felesége, Kanizsai Orsolya meddőségének (eredményes) kezelésére.
- 450 éve hunyt el Szegedi Kőrös Gáspár (1525 k.–1563), az első, dokumentáltan eredményes magyar méhdaganat-kezelő orvos.
- 435 éve jelent meg Kolozsvárott, özv. Heltai Gáspárné kiadásában, az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyv, Melius Juhász Péter Herbárium az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól című orvosbotanikai munkája.
- 420 éve hunyt el Váradi Lencsés György (1530–1593), aki a Szegedi által képviselt orvoslás szellemében összeállította és 1577 táján Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájába kiadás céljából leadta az első magyarul írt orvosi nagymonográfia hat kötetének a kéziratát. Ezeket és további 2012/2013 folyamán esedékes (itt most nem említett) kerek évfordulókat egy helyszínen és egy szellemiség köti össze: Sárvár (*1. kép*).

¹ Szabó T.A., 2013, *450 éve hunyt el Szegedi Kőrös Gáspár (1525k-1563), az első dokumentáltan sikeres magyar méhdaganat-kezelő orvos.* Magyar Orvosi Nyelv, XIII., 1: 36-42.

1. ábra A sárosvári vár főbejárata (Szabó T. A. fényképe)

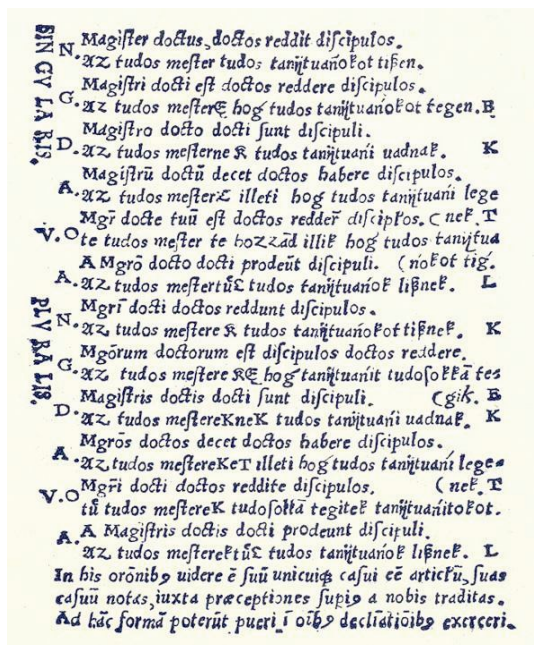
Sárosvárujszigeten fogalmazta meg 478 éve Sylvester János a *Grammaticájában* – az első magyar nyelvű szakírást oktató könyvben – jelen írásunk mottóját. Az első pillantásra nyelvtani leckének tűnő oldalon a sárosvári iskola szellemisége fogalmazódott meg. Ez a *genius loci* akkoriban Sárosváron a kor legtisztább európai forrásaiból táplálkozott: Nikolausz Kopernikusz Krakkó-já-nak, Jean Fernel Párizsának, Philippe Melanchton (2. kép) Wittenbergjének és Andreas Vesalius Padovájának szelleméből.

2. ábra Philippe Melanchton,
ahogy (Ajtósi) Albrecht Dürer látta 1526-ban

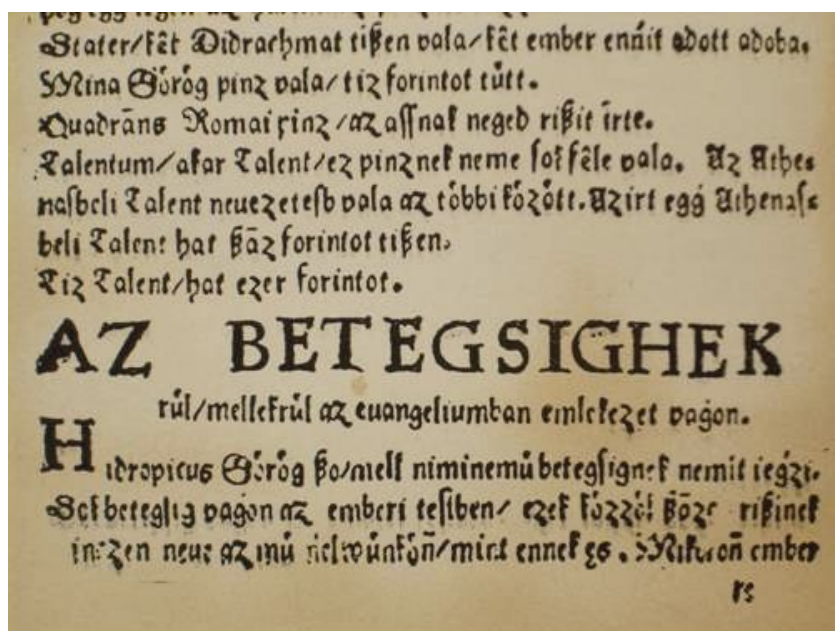
Ezt a szellemet itt – némi anakronizmussal – „Sárosvári Doktori Iskolának” (vagy röviden és kisbetűkkel írva „sárosvári iskolának”) nevezzük. Ennek az iskolának 12 pontba, 12 különböző nyelvtani formába foglalt bármelyik példamondata a tanár és a tanítvány

viszonyáról, egymás iránti kölcsönös felelősségéről minden mai magyar doktori iskolának, de akár az egész magyar egyetemi és közoktatásnak is jelmondata lehetne (3. kép).

3. ábra A sárvári iskola szellemiségét tükröző
nyelvtani lecke Sylvester 1539-es Grammaticájában

Az sem kétséges, hogy mai tudásunk szerint az első, magyarul nyomtatott orvosi szöveg is Sylvester Jánosnak – és ő révén a sárvári doktori iskolának – köszönhető, ez a Sárváron kinyomtatott Új-Testamentum fordításának jegyzetanyagában olvasható (4. kép).

4. ábra Az első, magyarul nyomtatott orvosi szöveg,
Sylvester János Új-Testamen-tum fordításának (1541) jegyzetanyagában

Kérdésselvetés: Botanikusként, a magyar orvosbotanika (herbalizmus) kapcsán az 1970-es években találkoztam először ezzel a témával. Azóta foglalkoztatnak azok a kérdések, amelyek ma, félszáz, sőt a főszereplők miatt félezer év elteltével is időszerűek:

1. Milyen emberi kapcsolatok, milyen körülmények álltak a magyar élettudományi szakírás európai mércével is jól mérhető kezdeteinél?
2. Hogyan illeszthetők be – ha egyáltalán beilleszthetők – a sárvári iskola szakírói körébe a különböző személyiségek, mindenekelőtt Szegedi Kőrös Gáspár és Lencsés György?

A témával való hosszas foglalkozás alighanem elfogulttá tett a szereplők megítélésében. Különösen elfogult vagyok abban a kérdésben, hogy visszavetíthetők-e a mai szigorú vagy éppen célzatosan túlzó elvárások az eredmények hivatkozás nélküli felhasználásának a tekintetében? A sárvári iskola két, itt részletesen nem tárgyalt kulcsszereplőjéről, Beythe Istvánról és Andrásról (apa és fia) tudjuk, hogy különböző okokból egyes írásaikat kölcsönösen egymás neve alatt nyomatták ki. Azt is tudjuk, hogy Beythe András – okkal, ok nélkül – 1595-ben nem tüntette fel Melius Péter nevét azon a *Fíves könyv*ön, amelyet esetleg éppen édesapjával közösen dolgozott át. Az sem kizárt, hogy megtudta: Melius orvosbotanikai munkájának nyomdai előkészítésében a kolozsvári Heltai-műhelynek a nyomdász feladatokat jócskán meghaladó szerepe lehetett. Úgy tűnik, a plágium, a szerzőség kérdése fél évezrede is problematikus volt a magyar szellemi életben.

* * *

Szegedi Kőrös Gáspárnak a dokumentumokkal bizonyítható nőgyógyászati érdeklődése és eredményessége, valamint Váradai Lencsés Györgynek ez irányú érdeklődése és szerepe a fejedelmi hölgyek (pl. Báthory István leánya, Grizeldis vagy Báthory Kristóf felesége, Bocskai Erzsébet) körében az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* esetében is felveti a két érintett közvetlen szakmai kapcsolatát, pontosabban annak a kérdését, hogy használhatta-e, és ha igen, milyen mértékben Lencsés György Szegedi Kőrös Gáspár irodalmi hagyatékát? Ennek a kérdésnek a megnyugtató tisztázása azonban további kutatásokra vár, a jövő kutatóinak a feladata.

Történetünk néhány kulcseménye

- 1525 táján megszületett Szegedi Kőrös Gáspár.
- 1527: Sylvester János Krakóban tanult.
- 1539: Sylvester János Sárváron tanított és kiadta az első – magyar szaknyelvet is oktató – könyvét.
- 1543: Padovában elkészült Vesalius A. *De humani corporis fabrica* című munkája.
Somogyi (Melius) Péter megkezdi tanulmányait Sárváron, a Nádasdy-iskolában
- 1551: A sárvári iskola mecenása, Nádasdy Tamás Erdélyből Bécsbe küldte a magyar koronát.
- 1553: Kőrösi Gáspár első levele Nádasdy Tamásnak (Grynaeus–Vida 1988).
- 1554: Kőrösi emlegeti Nádasdynak Lencsést (i. m.).
- 1555: Kőrösi emlegeti Nádasdynak Lencsést (i. m.).
- 1561: Kőrösi Gáspár utolsó levele Nádasdy Tamásnak (i. m.).
- 1575-1586: Lencsés György feltűnt Báthory István udvarában.
- 1575: Heltai Gáspár kiadta Kolozsvárott a *Chronica az magyaroknak dolgairól* című munkáját.
- 1577 k.: *Egész orvosságról való könyv* I–VI. kézirata bekerült Heltai kolozsvári nyomdájába.
- 1578: Ugyanitt megjelent Melius Péter: *Herbárium*.

1602: Basta hadai feldúlták Erdélyt.

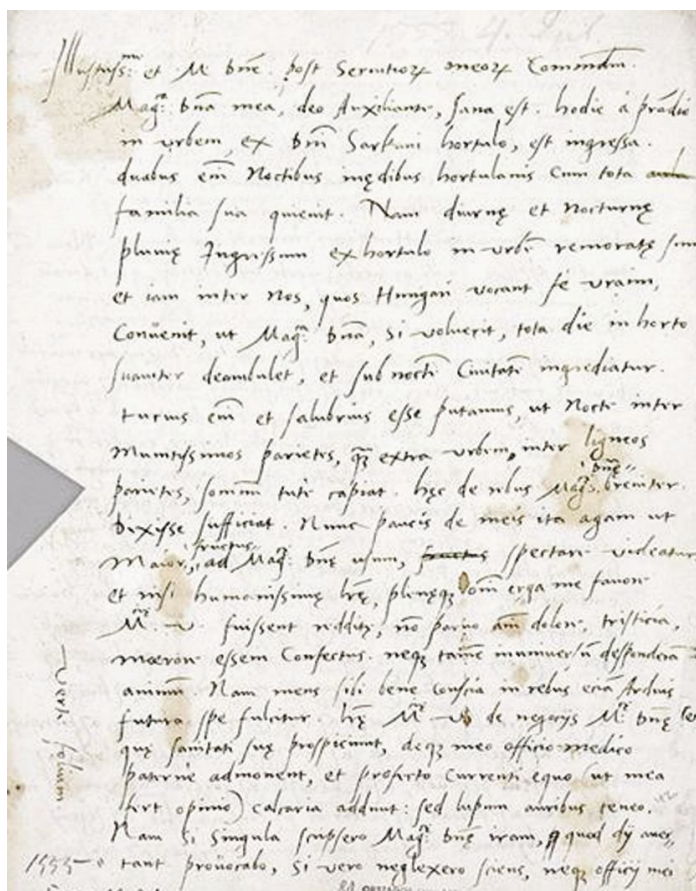
Történetünk szereplői Szegedi Kőrös Gáspár (1525 k.–1563)² (Caspar Fraxinus Zegedinus)

1525 táján Szegeden vagy környékén született.

1552-ben Perugiában befejezte a padovai egyetemen kezdett orvosi tanulmányait.

1553 elején hazatért, és Sárváron Nádasdy Tamás nádor orvosa lett; betegei között – Nádasdyné mellett – főurak és magas egyházi személyiségek voltak.

1553 és 1557 közt Nádasdy Tamásnak írott levelei a magyar orvoslás értékes dokumentumai (5. kép).

5. ábra Szegedi Kőrös Gáspár saját kezű levele
Nádasdy Tamásnak 1554-ből

1555. júl. 4-én kelt levelét magyar nyelven írta.

1555-ben Sopronba költözött.

1556-ban Oláh Miklós érsek Pozsony város orvosául ajánlotta.

1563. augusztus 6-án Pozsonyban hunyt el (valószínűleg pestisben).

Nádasdy Tamás (1498–1562), a későbbi nádasdi és fogarasföldi báró Nádasdy Tamás, országbíró (nádor), Fogaras földjének ura, Horvátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja, Szegedi Kőrös Gáspár sárvári munkaadója, korának egyik legműveltebb, legváltozatosabb életutat bejáró politikusa, egyik letehetségesebb diplomatája, a török elleni háborúk sikeres hadvezére volt, aki az utókortól a *nagy nádor* epitheton ornanst

érdemelte ki.

1498. június 2-án született Egerváron.

1520-as években részese volt IV. Lajos, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd küzdelmeinek.

1535-től Kanizsai Orsolya férje lett.

1537-től Horvátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja volt.

1542-től a Magyar Királyság országbírója és katonai főparancsnoka lett.

1551-ben Izabellától Gyulafehérváron megszerezte Habsburg Ferdinándnak a Magyar Szent Koronát.

1553-ban bárói címet kapott I. Ferdinánd magyar királytól.

1554-től a Magyar Királyság nádora (6. kép).

6. ábra Nadasdy Tamás (1498–1562) nádor, a sárvári iskola kialakítója és fenntartója
(http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Tam%C3%A1s)

1555-ben megszületett egyetlen fia, Nadasdy Ferenc báró, a későbbi „fekete bég”.

1562-ben Egervárott halt meg.

Nadasdy Tamásné Kanizsai Orsolya (1521–1571) korának egyik legműveltebb asszonya volt, kiterjedt levelezést folytatott ismerőseivel. Zala vármegye sok családjához fűzte rokoni kapcsolat. Ismert kertkedvelő volt. Lékán, a Szent Miklós plébániatemplomban, férje mellett nyugszik (7. kép). Halálával kihalt a történelmi Kanizsai család.

7. ábra Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya (1521–1571),
Szegedi Kőrös Gáspár páciense

1521: megszületett Kanizsai Orsolya.

1532: Szapolyai János, Izabella férje, fiúsította.

1535: 14 éves korában feleségül ment Nádasdy Tamáshoz.

1555: Megszületett egyetlen fiuk, I. Nádasdy Ferenc.

1571: Kanizsai Orsolya Sárváron halt meg március 2. és május 2. között.

Az első sikeres magyar méhdaganat-kezelés dokumentumai Szegedi Kőrös Gáspár, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében

Szemelvények és kulcsszavak az 1553 és 1555 közötti levelekből

(Forrás: Grynaeus–Vida 1988)

1553. szept. 12. Gáspár doktor levele Okicsról Nádasdy Tamásnak: érdeklődés Kanizsai Orsolya egészségi állapota felől: étvágy, szomjúság, menstruációs tünetek.

1554. március 6. Gáspár doktor levele Sárvárról Bécsbe Nádasdy Tamásnak: Kanizsai Orsolya meddőségének kivizsgálásáról és az ezzel kapcsolatban javasolt orvosi konzílium összehívásáról. Megbeszélés nemzeti György úrral (aki fiatal, és nem lehet kiigazodni a vallási hovatartozásán – ez a jellemzés az akkor 24 éves Lencsés Györgyre ráillik, a jóval idősebb és az udvarban ismertebb Pernezith Györgyre viszont nem): „A Nagyságos Úrnő [Kanizsai Orsolya] dolgát [...] úgy kezeltem, hogy semmit sem hagytam el, ami a fogamzás kivizsgálására vonatkozik, azon kívül, ami semmiképpen sem történhet meg az ön távollétében. [...] A mézsört a nagyságos úrnő [...] kiitta március 5-én, alvás előtt, miután előbb jól vacsorázott. [...] Reggel, amikor megkérdeztem, azt felelte, hogy hascsikarást és kevés fájdalmat érzett. [...] Március 6-án reggel éhomyra Anna nagyságos úrnő és Sennei Orsolya jelenlétében kétszer kivizsgáltam fűszerszámok füstölésével, és a

szándéknak megfelelően egybehangzó volt valamennyi vizsgálatom, a többi jelre nézve Nagyságod távollétében nem akartam kérdezősködni”.

„[...] véleményem szerint Nagyságtok kérjen a királyi felségtől engedélyt egy vagy kétnapos hazatérésre [Bécsből?], és hozza magával Sárvárra a két kiváló doktort, Pétert és Józsefet.”

„[...] ha Nagyságotoknak úgy tetszik, én megyek el Önhöz [Bécsbe], ahol a kiváló doktorokkal egybevetném véleményeinket a nagyságos úrnő dolgáról, majd velük és Nagyságotokkal együtt újra visszatérnénk Sárvárra; [...] ha mindnyájunk azonos véleménye szerint úgy látszik, hogy a nagyságos úrnő viselős, a betegségek kezelését abba kell hagyni, ha nem, szorgalmas igyekezettel majd mi hárman minden szellemi képességünket latba vetjük, a nagyságos úrnő jövőbeni kezelésére [...] Úgy vélem ugyanis, hogy hat éles szem többet lát kettőnél. [...] Bármit akar Nagyságtok, ugyanaz nekem is tetszeni fog. Hiszen amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom. S mivel látom, hogy a nagyságos úrnő betegségeinek elűzésére nagyon is szükséges az orvostudomány, felajánlom Nagyságtok használatára szorgalmamat, hűségemet, minden igyekezetemet, virrasztásaimat [...] megkezdtem volna a kezelést Lékán, míg Pozsonyba érünk, ha nem rontott volna ránk a jelenlegi gyanú [ti. hogy Kanizsai Orsolya már áldott állapotban volna].”

„Minderről szorgos eszmecserét folytattam nemzeti György úrral, mindkettőnk ügyfelével [!], akinek nagyon tetszik ugyanez a terv. [...] Naponta jobban érzi magát”.

„[György úr] Német ugrással táncol, és lutheránus módon eszi a húst, bár tagadja, hogy lutheránus, amit én nem hiszek; Ön se higgye, a szent Istenre mondom. Gáspár doktor, Méltóságok és Nagyságtok Hűségese szolgálója”.

1554. március 8. Kőrös Gáspár levele Sárvárról Bécsbe: „Jelenleg [...] nagyságos úrnőm és a derék György úr igen jól vannak. [...] Sárvárrott várom Nagyságtokat a jeles doktorokkal együtt [...] ha nem, elmegyek Önhöz, hogy tárgyaljak nagyságos úrnőm ügyeiről”.

„Cincius irhái [pergamenjei] vannak ugyanis a fejemben, el kell azokat adnom a jeles doktoroknak. [...] [ez okos] éber vevőket követel, mint amilyenek a bécsiek. Ezt tréfásan, amazt komolyan mondom.³ [...] Jelenleg nagyon szükségesek nagyságos úrnőm használatára a papírra felírt gyógyszerek, ezért nagyon kérem Nagyságotokat, hogy a leghamarabb vásároltassa meg [...] szükséges, hogy most fel legyenek szerelve e dolgokkal, nehogy esetleg [...] valamiféle balszerencse szele lopakodjék be. Ha gondoskodni akarsz a nagyságos úrnő életéről, siettesd azt a követet [...] A dolgok ne legyenek idejétmúltak.”

1554. március 9. Kőrös levele Sárvárról Pozsonyba (?) Nádasdy Tamásnak: „Tamás papnak beszámolót adtam [...] A lényege az, hogy a [...] kapott pénzt arra használja fel, amire megbízást adtak neki. És Olaszországban a legünnepélyesebben köszöntse nevemben a barátaimat. [...] Azt pedig, hogy komám, az olasz orvos [Andreas Matthioli] jövőendő útitárs legyen-e, nem tudom, miért kell annyi ideig halogatni. [...] szeretném megkapni azokat az orvosságokat, amelyeket egy lapra jegyeztem fel. Ha ugyanis ha valami baja esnék nagyságos úrnőmnek, [...] amíg Bécsbe küldünk, esetleg olyasmi következik be, amire nem számítottunk [...] A nagyságos úrnő [...] jól van. [...] jól eszik és iszik, kellemesen alszik, jó a vizelete [...] A lába [...] nem dagad [...] nem látom [...] betegségnek [...] semmiféle jelét. [...] Hiszen az emberi test alá van vetve minden betegségnek, ám jelenleg nem látok semmilyen rossz jelet [...] Ami a köztünk lévő

megegyezést illeti, sohasem akartam semmi egyebet a Nagyságotok által adott szónál. [...] Szükséges ugyanis, hogy az ember, amíg él, higgyen a másíknak. [...] Ezért semmi kétségem sincsen a közöttünk kötött megegyezés felől, inkább [...] úrnőm egészsége miatt aggodalmaskodom. [...] Mert mihelyt meg kell kezdeni a kezelést [...] előbb meg kell oldanunk a jeles doktorokkal együtt az új fogamzással kapcsolatban támadt gyanút. [...] Nem szeretném Nagyságotok [...] jó várakozását megtéveszteni az én egyszerű véleményemmel egy ilyen nehéz, veszélyes, eddigelé bizonytalan dologban. [...] Ezért szeretném, hogy a jeles doktorok idejöjjenek, vagy én menjek hozzájuk. Mindamellet sokkal jobb lenne, ha ők jönnének hozzánk, ahol saját szemükkel nézhetnének meg mindent”.

„Élj boldogul! Gondoljon Nagyságotok a könyveimre.”

„Mind a nagyságos úrnő, mind a derék György úr jól érzi magát, s ők is kívánják Nagyságotoknak a legjobb egészséget. [...] Jó viszonyunknak nincsen híja. [...] Ha van ideje rá, küldjön nekem Nagyságotok ceruzát kis növények lerajzolására”.

1554. március 25. Kőrös levele Sárvárról Nádasdy Tamásnak Kanizsai Dorottya sárvári egészségügyi ellátásának megszervezéséről: „Nem akarnék orvost [...] olyan önteltet, mint amilyenek az italos németek, akik orvosnak tartják magukat, mihelyt orvosaitól megtanultak egyfajta főzetet, és nem fogadnak szót az orvosok előírásainak. [...] Szolgát akarok, nem urat; fűszerszámost, nem fűszerszámos orvost. [...] nem akarom, hogy öntelt legyen, [...] aki őt, de legalább négy órán keresztül akarja cicomázni magát. [...] ahogyan nem akarok a következő három hónapra gyűrűjét fitogtató, feleselgető, hajthatatlan és állatias fűszerszámost, úgy azon asszonyokat sem akarnám, akik rátartiak, gögősek, minduntalan az őseiket emlegetik, italosak, bűdösek, bakszaguk van, ostobák, szószátyárok. Mert tisztességes családjának tisztességes, szemérmes, józan, alázatos nő szolgáljon”.

„Amint a nap és egyéb körülmények alkalmat nyújtanak rá, nem leszek hanyag, csak legyenek ott a gyógyszerek, melyeket a papírlapon [írtam fel] Nagyságotoknak Csúnyon, hogy küldessenek el, hiszen azok nélkül nem kezdhető meg a kezelés. Ezért szeretném, ha azok az orvosságok mihamarabb itt lennének. Nagyságotokat nádorként várom, nem fűszeresként. [...] Lelkemből kérem ugyanis Istent, hogy igazi s nem mondvasínált nádorként térj vissza nekünk, sőt egész Magyarországnak.”

„[...] azt fontolgatom, keressünk néhány helyet Léka környékén a nagyságos úrnő használatára. Ha tehát úgy tetszenék nagyságos Batthyány Ferenc úrnak, hogy az ő birtokait is szemügyre vegyük, szívesen magamra vállalom nagyságos Ferenc úr ama helye bejárásának egész terhét a nagyságos úrnő számára. Ezt hivatalos embereihez írt levéllel igazolja, s figyelmeztesse őket rá. Húsvét napjának délutánján, 1554-ben Sárvárról Gáspár doktor Méltóságok és Nagyságotok szolgálja és fia.”

1554. március 29. Kőrösi levele Lékáról Nádasdy Tamásnak Kanizsai Dorottya egészségügyi gondozásáról: „Március 29-én érkezünk Lékára [...] egészségesen és épen, bár március 28-án indultunk útnak Sárvárról, és aznap Csepregen fürdés miatt pihenőt tartottunk. Azt akartam ugyanis, hogy nagyságos úrnőm ne érezze a hely s a levegő hirtelen változását; a nagyságos úrnőn kívül a többi lány csoportja megfürdött.”

„[...] ma délután a derék Ferenc úrral készülünk megsejmelni a szomszédos kellemesebb helyeket a nagyságos úrnő számára, és holnap reggel a régi betegség kezeléséhez látunk, [...] Azt akartam ugyanis, hogy a nagyságos úrnő az út fáradalma után egy napot pihenjen.

[...] az [...] úrnő [...] egészséges, és jó reménységgel viseltetik jövőbeli egészsége iránt. Bennem senki sem fogja hiányolni sem a szorgalmat, sem az orvoslásban való hűséget [...] Mi nem hagyjuk cserben magunkat, remélem, Isten sem fog cserben hagyni bennünket.”

„Várom a gyógyszerészt, akinek valami helyet kell készíteni a kastélyban, ahol, amikor akar, tüstént tüzet is tudjon csinálni. [...] Ezért én [...] a jövőendő gyógyszerésszel együtt a jegyzők akarata ellenére kiválasztottam [egy] helyet hogy ott állítsa össze, főzze, készítse a nagyságos úrnő számára való valamennyi orvosságot. Nem tudtam ugyanis az orvosságok elkészítésére a kastélyban ennél alkalmasabb helyet találni.”

„A derék György úr húsvét másodnapján, miután előbb kőtörő italt ivott, hét lednek nagyságú kövecskét vizelt, s tüstént meggyógyult e hosszú életre méltó ember”
[Kiemelés tőlem Sz. T. A.].⁴

„A nagyságos úrnő elkezdte a kenyeret magyar módra vajjal, tojással készített fonott alakban enni. A magyarok tyukmoyos kalácsnak vagy vajas kalácsnak hívják. Talán lassanként hozzálát majd az egyszerű kenyérhez is, adja Isten, amen.”

Kulcsszavak és szemelvények az 1554 és 1559 közötti levelekből

(Forrás: Grynaeus–Vida 1988)

Az 1554 április 4. és 25. között Kőrös Gáspár, Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás közötti levélváltások témánk szempontjából fontosabb kulcsszavai: aranyér, levegőn járás, gyógyszervásárlás Bécsben, asszonyi tanakodás, nádorispánság, nádori kötelességek, lelki izgalmak, testi betegségek, a vigasztaló orvos, az áldott állapotban lévő nő lelki gondozása (hogy kettőből egy egészséges emberke legyen); Pernezh György vesekövei, ellenségeskedés, harag és a betegségek; csömör, görcsök, szirupok, étel, ital, gyógyfüves fürdők, lép és hasdagadás, növényrajzolás.

Az 1554 június. 4. és november 26. között Kőrös Gáspár, Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás közötti levélváltások témánk szempontjából fontosabb kulcsszavai: orvosi előírások betartatása, beteglátogatás, diéta, napirend, a méhdaganat diagnosztizálása és „félelmetes nehéz” kezelése; a daganatoszlító, csökkentő gyógyszerek bejuttatása a méhbe; a doktor feladata; disputáció Bécsben a magyar asszonyok fájdmáról, Hippokratész *De sterilibus* című munkájának tanulmányozása és a megfelelő kezelés megtalálása („magam valódi tapasztalataiban bízom”, de „Isten kezét nem húzza görcs”); a kancsal kuruzsló és a lignum gallicum; „nem létezik nálam szerencsésebb orvos”; a tiszta, derűs arc és a jövőendő egészség; a peripatetikus iskola tanításai; a siennai Mathiolus doktor (Szegedi keresztkomája!) tanításai; a velencei, bécsi és sárvári gyógyszertárak, annak bejelentése, hogy 1555-ben ki kíván lépni Nádasdy szolgálatából, és városi, polgári orvos kíván lenni; a méh sok éve szerzett daganatának a természete és gyógyítása.

Az 1554 december 4. és 1555 augusztusa között Kőrös Gáspár, Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás közötti levélváltások témánk szempontjából fontosabb kulcsszavai: a havibaj napjának a megállapítása, a méhdaganat újbóli kezelésének megkezdése; a természet szerepe a betegség gyógyításában; a vizelet állapota és a fogantatás közötti kapcsolat; egy veszélyes tévedés: a havivérzés elnyomása; a füstikefőzet használata; a várandós nő mozgása, a soproni kert, mint egészséges környezet Kanizsai Orsolya számára; Arisztotelész tanúbizonysága a fiúmagzatról; a nehéz szülésről való oktatás és

jókívánságok a szerencsés szüléshez; szülés [téves prognosztizálása] augusztusra.

Az 1555 szeptember 23. és október 7. között Kőrös Gáspár, Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás közötti levélváltások témánk szempontjából fontosabb kulcsszavai: a szerencsés szülés napja közeleg, de „*sok eshet le a száj és a falat között* [nagy a kockázat]”; prognózis arról, hogy Nádasdy rövidesen „*jó fiúnak lesz jó attya*” (8. kép), aki a maga részéről feleségének azt tanácsolja, hogy „*élj az Isten adta eszeddel*”; Gáspár doktor magyarázza, miért tévedhetett „*a magzat kialakulásának ideje*” tekintetében, és arról panaszkodik, hogy „*inkább legyen tíz férfi, mint egy női*” betege; majd az október első hetében írott levelek már csak a várakozásról, az aggodásról és a bábák megválasztásáról szólnak.

8. ábra I. Nádasdy Ferenc (1555–1604), a fekete bég,
Szegedi Kőrös Gáspár méhdaganat-kezelésének „emberi eredménye”.
Kép forrása: [http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Ferenc_\(hadvez%C3%A9r\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Ferenc_(hadvez%C3%A9r))

Szegedi Kőrös Gáspár levelezésének (feltételezhető) hatása a magyar orvosi nyelv XVI. századi alakulására

Az előbbieken idézett dokumentumok önmagukban is érdekesek és fontosak. De különleges jelenőséget kapnak, ha elfogadjuk azt az (egyelőre csak igen valószínű) feltételezést, hogy 1553 és 1559 között Gáspár doktor és Várad Lencsés György együtt is megtanácskozta Kanizsai Dorottya kezelését. Szegedi Kőrös Gáspár akkor javakorabeli, 28–34 esztendő doktor volt, és már csak 4 éve volt hátra az életből, hiszen a doktorok igencsak hullottak ezekben a járványos időkben. A „*német ugrással táncoló*” Lencsés György akkoriban 23–29 esztendő, feltörekvő, értelmes udvari ember lehetett. Ha

feltételezésünk helytálló, akkor az is valószínű, hogy a két okos fiatalember kedvelhette egymást. Ennek a feltételezésnek azonban eddig csak közvetett bizonyítékai kerültek elő:

Szegedi Kőrös Gáspár és Váradi Lencsés György „egyívásúak” voltak – bár Szegedi úgy öt évvel idősebb, és huszonéves korára sokkal iskolázottabb volt.

Az idézett levelezés idején Nádasdy Tamás („koronaügyben” is) gyakran megfordult a gyulafehérvári fejedelmi udvarban, tehát könnyen kíséretébe keveredhetett Váradi Lencsés György.

Gáspár doktor gyakran emleget leveleiben bizonyos „György urat”. Ezek között az említések között olyanok is vannak, amelyek Lencsés Györgyre nem illenek, de olyanok is, amelyek rá is vonatkozhatnak.

1559. október 15-én a következőket írja Nádasdy Tamás Bécsből Sárvárra, Kanizsai Orsolyának: „*Vettem leveledet, ez mastani októbernek 13. napján Sárváratt költet, Pruky Balázs által, hol azt írod azért, hogy mind Ferenczel egyetemben jó egészségben vagy [...] Továbbá hol azt írod, hogy immár egy heti vagyon, hogy **Lencsést hozzám bocsátád, én Lencsést nem láttam, nem is tudom, ki légyen az?***” [Kiemelés tőlem, Sz. T. A.].(9. kép)

9. ábra Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya tumbája Lékán (AU)
(Fénykép: Szabó T. A.)

A végső és igencsak meggondolkodtató érv Szegedi Kőrös Gáspár és Váradi Lencsés György személyes ismeretségére szakmai jellege miatt messze túlmutat a nemzedéki és udvari párhuzamokon. Aki ugyanis alaposabban foglalkozott az első magyar nyelvű orvosi nagymonográfia, az 1577-ben Kolozsvárott nyomdába adott, de először és hiányosan ugyanott csak 1943-ban kinyomtatott *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* hat kötetével, annak nem kerülhette el a figyelmét, hogy ennek a munkának legjobban kidolgozott és legeredetibbnek tűnő részei éppen a nőgyógyászati vonatkozások: a női és a férfimeddség kezelése, a méh (akkori szóhasználatban: madra) betegségei, a terhesség, a szülés és szoptatás, egyszóval a női betegségek.

IRODALOM

ASZTALOS Bernadett 2010. „*If God is with us, who is against us...*”. *The Private Life of Tamás Nádasdy in Four Aspects, on the Basis of Archival Sources*. PhD Thesis, Pázmány

www.kaleidoscopehistory.hu

Dr. Szabó T. Attila DSc

Péter Catholic University, Doctoral School of History Modern Intellectual History Department.

http://www.btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/asztalos_bernadett/tezis_en.pdf.

(Letöltés ideje: 2013. június 17.)

GRYNAEUS Tamás – VIDA Tivadar 1988. *Szerelmes Orsikám ... A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

<http://mek.niif.hu/05100/05134/html/rmm0014.html>. (Letöltés ideje: 2013. június 17.)

SZABÓ T. Attila 2010. Váradi Lencsés György (1530–1593) „Egész orvóságról való könyv, azaz *Ars Medica*” című könyvének tartalomjegyzéke és mutatói, mint a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsesládája. *Magyar Orvosi Nyelv* 10/1: 27–41.

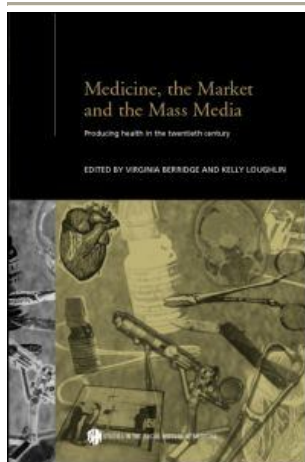
Lábjegyzetek

1. Szegedi Kőrös Gáspár (Caspar[us] Fraxinus Zegedinus) neve a szakirodalomban magyarul és latinul különböző formákban bukkan fel. A továbbiakban többnyire a Vida és Grynaeus (1988) által javasolt formát használom, de stílári okokból szerepel a szövegben más névforma is.
2. <http://www.csongrad-megye.hu/hfm/pages/pages/details/60.html>
3. http://wn.com/Lucius_Cincius_Alimentus
4. Váradi Lencsés György későbbi egészségi állapotáról követtársa, Marcello Squarcialupus antitrinitárius orvos küldött Rómából Gyulaféhevárra az itt leírtakkal szinte szó szerint egyező jelentést.

Képek

1. kép. A sárvári vár főbejárata (Szabó T. A. fényképe)
2. kép. Philippe Melanchton, ahogy (Ajtósi) Albrecht Dürer látta 1526-ban
3. kép. A sárvári iskola szellemiségét tükröző nyelvtani lecke Sylvester 1539-es Grammaticájában
4. kép. Az első, magyarul nyomtatott orvosi szöveg, Sylvester János Új-Testa-men-tum fordításának (1541) jegyzetanyagában
5. kép. Szegedi Kőrös Gáspár saját kezű levele Nádasdy Tamásnak 1554-ből
6. kép. Nádasdy Tamás (1498–1562) nádor, a sárvári iskola kialakítója és fenntartója (http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Tam%C3%A1s)
7. kép. Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya (1521–1571), Szegedi Kőrös Gáspár páciense
8. kép. I. Nádasdy Ferenc (1555–1604), a fekete bég, Szegedi Kőrös Gáspár méhdaganatkezelésének „emberi eredménye”. Kép forrása:
[http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Ferenc_\(hadvez%C3%A9r\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1dasdy_Ferenc_(hadvez%C3%A9r))
9. kép. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya tumbája Lékán (AU) (Fénykép: Szabó T. A.)

KÖNYVEK

Virginia Berridge , Kelly Loughlin : Medicine, the Market and the Mass Media, Routledge, London, 2005, 320p.

ISBN: 978-0415304320

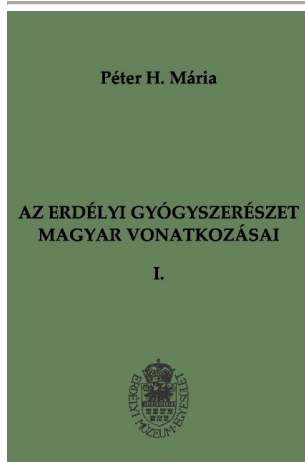
Recenzió: [Forrai Judit DSc - Semmelweis Egyetem](#) - Semmelweis Egyetem, Népegészségügyi Intézet

Kötet: [2014/8](#)

This collection opens up the post war history of public health to sustained research-based historical scrutiny. *Medicine, the Market and the Mass Media* examines the development of a new view of 'the health of the public' and the influences which shaped it in the post war years.

Taking a broad perspective the book examines developments in Western Europe, and the relationships between Europe and the US. The essays look at the dual legacy of social medicine through health services and health promotion, and analyse the role of mass media along with the connections between public health and industry.

This international collection will appeal to public health professionals, students of the history of medicine and of health policy

PÉTER H. Mária: Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai I-II., Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2013, 886p.

ISBN: 9786068178837

Recenzió: [Kapronczay Katalin PhD](#) - Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár

Kötet: [2014/8](#)

Napjainkban vehettük kézbe Péter H. Mária *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai* c. könyvének 2. javított és bővített közreadását, két kötetben, 886 oldal terjedelemben, amely Kolozsvárott, az EME kiadásában, 2013-as impresszummal jelent meg.

Az első kötet három fejezetre tagolódik

Az erdélyi gyógyszerészeti hálózat kialakulása c. fejezet a kezdetektől (tábori, udvari, egyházi, városi, egyetemi) 1949-ig, a gyógyszerészek államosításáig 722 gyógyszerészt sorol fel alapításuk

kronológiai sorrendjében. Különös figyelmet szentel Marosvásárhely, Nagyvárad és Temesvár, továbbá Szilágy megye gyógyszerészeinek és gyógyszerészeinek bemutatására. Részletesen megismerhetjük több gyógyszerészeti ellenőrzés eredményét, közlésre került néhány gyógyszerészeti eskü szövege is.

A gyógyszerészképzés c. fejezetben az egyetemi oktatást megelőző képzés, a külföldön végzett, valamint a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen (1872-1919), majd a

Trianon utáni kolozsvári, bukaresti román egyetemeken, és párhuzamosan a szegedi és budapesti egyetemen oklevelet szerzett erdélyi származású gyógyszerészek bemutatására kerül sor. Összesen 888 gyógyszerész adatait gyűjtötte össze a szerző. Ezt követik az 1945 utáni, marosvásárhelyi oktatás adatai (előbb a karközi, majd 1948- tól az önálló Gyógyszerészeti Kar megalakulásával kapcsolatos adatok). Az oktatást megalapozó tanárok, az egyes diszciplínákban kimagasló tudású oktatók bemutatásán kívül az itt végzett több mint 1500 gyógyszerész névsora is megtalálható, a 2000-es évvel bezárólag. A továbbiakban 198 erdélyi, magyar nemzetiségű, doktori fokozatot is elnyert gyógyszerész neve kerül felsorolásra (1863-tól a 2000-es évek elejéig), akik a hazai és különböző európai egyetemeken szereztek meg doktori fokozatukat, további adatként értekezésük címét is közli az összeállítás.

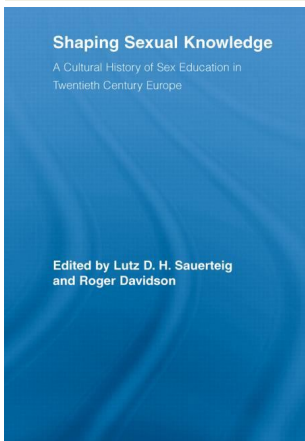
A gyógyszerészek egyesületi tevékenysége és magyar nyelvű írásbelisége című fejezetben az erdélyi magyar gyógyszerészek szakmai egyesületeinek megalapítására, működésére vonatkozó adalékokat közli a szerző, kiegészítve a társaságok, egyesületek folyóirat- és szakkönyvkiadási tevékenységének adataival, továbbá a tagok publikációinak bibliográfiájával. Külön fejezet foglalkozik a gyógyszerésznőkkel, valamint az 1848-49 –es szabadságharcban részt vett gyógyszerészekkel.

A II. kötet 261 erdélyi származású, vagy Erdélyben tevékenykedő magyar gyógyszerész életútját tartalmazza alapos részletességgel feldolgozva, hiteles, eredeti dokumentumok közreadásával. További melléklete 1063 gyógyszerész életrajzi adatait tartalmazza rövidebb címszavak formában (születés, oklevél megszerzésének helye, ideje, munkahelye, esetenként elhalálozás időpontja).

Mindkét kötetben az egyes fejezetekhez és alfejezetekhez irodalom-jegyzék csatlakozik. A feldolgozott adatokat 71 táblázat teszi áttekinthetőbbé. Az adatgyűjtés levéltárakban (Magyar Országos Levéltár, szegedi és budapesti egyetemi levéltárak, Kolozsvári és Marosvásárhelyi Nemzeti Levéltár), könyvtárakban (OSZK, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár), valamint a leszármazottak által megőrzött irattárak anyagának áttekintésével történt. A nem magyar nyelvű olvasók tájékozódását szolgálják a román-, angol- és német nyelvű összefoglalók és tartalomjegyzékek. Mindkét kötetben külön névmutató található, összesen mintegy 2458 személy vonatkozásában. A második kötet befejezésekképpen a szerző röviden ismerteti saját szakmai tevékenységét és gyógyszerésztörténeti írásainak jegyzékét.

A könyv megjelenését magyarországi szakmai társaságok, intézmények és magántulajdonú gyógyszertárak, erdélyi származású gyógyszerészek leszármazottjai, továbbá erdélyi gyógyszergyárak és magán gyógyszertárak tulajdonosai támogatták anyagilag.

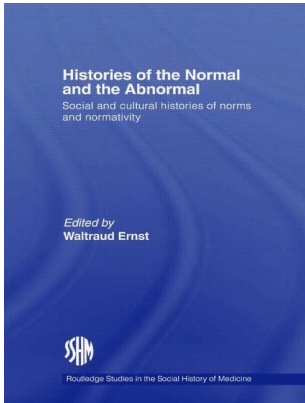
A rendkívül gondossággal összeállított mű igazi segédlet az erdélyi gyógyszerészet múltja iránt érdeklődő kutatóknak.

Lutz Sauerteig, Roger Davidson: Shaping Sexual Knowledge,
Routledge, London, 2012, 264p.
ISBN: 978-0-415-54218-0
Recenzió: [Forrai Judit DSc - Semmelweis Egyetem](#) - Semmelweis
Egyetem, Népegészségtani Intézet
Kötet: [2014/8](#)

The history of sex education enables us to gain valuable insights into the cultural constructions of what different societies have defined as 'normal' sexuality and sexual health. Yet, the history of sex education has only recently attracted the full attention of historians of modern sexuality.

Shaping Sexual Knowledge: A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century Europe makes a considerable contribution not only to the cultural history of sexual enlightenment and identity in modern Europe, but also to the history of childhood and adolescence. The essays collected in this volume treat sex education in the broadest sense, incorporating all aspects of the formal and informal shaping of sexual knowledge and awareness of the young. The volume, therefore, not only addresses officially-sanctioned and regulated sex education delivered within the school system and regulated by the State and in some cases the Church, but also the content, iconography and experience of sexual enlightenment within the private sphere of the family and as portrayed through the media.

Waltraud Ernst: Histories of the Normal and the Abnormal,
Routledge, London, 2012, 304p.
ISBN: 978-0-415-64832-5
Recenzió: [Forrai Judit DSc - Semmelweis Egyetem](#) - Semmelweis
Egyetem, Népegészségtani Intézet
Kötet: [2014/8](#)

This fascinating volume tackles the history of the terms 'normal' and 'abnormal'. Originally meaning 'as occurring in nature', normality has taken on significant cultural gravitas and this book recognizes and explores that fact.

The essays engage with the concepts of the normal and the abnormal from the perspectives of a variety of academic disciplines – ranging from art history to social history of medicine, literature, and science studies to sociology and cultural anthropology. The contributors use as their conceptual anchors the works of moral and political philosophers such as Canguilhem, Foucault and Hacking, as well as the ideas put forward by sociologists including Durkheim and Illich.

Cor senile. Weöres Sándor és az öregség

Cor senile. Weöres Sándor and the Old-age

Dr. Felszeghi Sára PhD

egyetemi docens, országos szakfelügyelő főorvos

sarafelszeghi@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

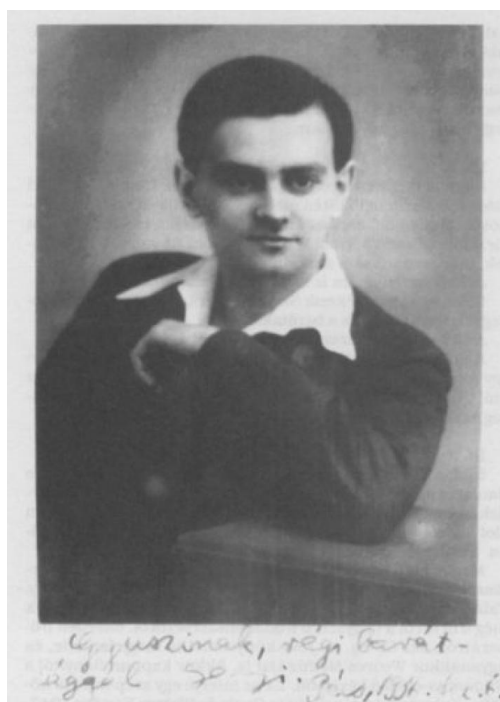
The young poet Weöres had an increased empathy for the problematics of the old-age, the poem *Valse triste* we analyse here was written at the age of 20. During his childhood, he was several times ill experiencing the feeling of solitude and suffering. He even finished his schools as a private student because of health problems. Probably he possessed „cor senile”, the heart and wisdom of old people. The poem written in the years 30 has a regrettable actuality, the depersonalisation of people, not only the old-age people of modern society. However, active ageing could be a value for the society as examples given in different cultures. Similar subjects of poems of the same author and others are cited here as well.

Keywords: solitude, depersonalisation, value-weight, old-age, suffering, illness, death

Kulcsszavak: magány, deperszonalizáció, érték-teher öregség, szenvedés, betegség, halál

Weöres Sándor verseinek témaválasztása igen sokszínű, és az egyik fővonulatát az öregség problématikája képezi.

„Még nem ismertem, mikor egy újságban, gondolom, a Pesti Hírlapban megjelent az Öregek, az ő arcképével, akkor még diák volt, diáksapkás képe volt ott. A vers mindjárt megkapott, mert ritkán hallani ilyen őszinte érzést, és főleg fiatal embertől, az öregek iránti szánalmat.”
[1] írja Kodály Zoltán az *Öregek* című versről, amelyet tizenötévesen írt, és Kodály zenésített meg, de például a *Valse triste* című vers megírásakor - amely az öregség, az élet, a halál, a zene és a tánc verse - alig múlt húsz éves. (1.kép)

1. ábra a fiatal Weöres Sándor

Mi készítené egy fiatalembert, hogy ilyen témát válasszon, hogy az öregség úgy éljen benne, mint a betegség, a félelem és a halál, nem pedig a kiteljesedés szinonimája?

A különböző kultúrákban és történelmi időkben, az öregség megítélése más és más volt. A régi magyar és a keleti kultúra csak az idős embert tekintette teljes embernek, és nagy becsben tartotta, igazi értéként kezelte őket, a tudás, a bölcsesség, a kiteljesedés és nem a betegség, vagy halál gondolatát társították az öregséggel. Vannak kultúrák, ahol ez a szemlélet még ma is él, bár a világon egyre inkább azt vallják, hogy „a jövő a fiatalság kezében van”. Ennek ellentmondani látszik azonban, Európa elöregedő társadalma. Az Európai Unióban az elmúlt 40-50 év alatt az idős korosztály létszáma csaknem megduplázódott. Egyes adatok alapján, 1960-ban 34 millió, 2001-ben 62 millió volt a 65 év feletti lakosok száma. A leggyorsabban növekvő korcsoport a 85 év felettek (nagyon idősök) aránya, amely az előrejelzések alapján, az elkövetkező 10-15 évben 50%-ra fog nőni. Ennek számos oka van, többek között a születések számának csökkenése, illetve a születéskor várható élettartam növekedése, a családok stabilitásvesztése, felaprózódása, a házasságkötések számának csökkenése, a kitolódott gyermekvállalások ideje, egyaránt meghatározói ennek a jelenségnek. Ez a helyzet *Olaszországban* a legsúlyosabb, itt a legkevesebb fiatal és a legtöbb idős ember Európában. A pozitív szélsőséget *Írország jelenti*, ahol 20 % fölött van a társadalomban a gyerekek száma, és ezzel ő áll az első helyen a legtöbb gyermek kategóriában, Európában. A társadalom elöregedése, nem csak szociális kérdés, de gazdasági is. Az elöregedő társadalom csak úgy képes fent tartani önmagát, ha az idős emberek aktivitását meghosszabbítjuk, azaz minél hosszabb ideig képesek lesznek munkavégzésre, önmaguk eltartására. Ezért is született ezzel kapcsolatosan számos intézkedés és dokumentum az Európai Unióban és hazánkban is, az aktív életkor meghosszabbítására. Így joggal merül fel a kérdés, hogy „a jövő az öregek kezében van?” Ha igen, hogyan viszonyulunk az idős emberekhez, mi a társadalom üzenete, és mi volt Weöres Sándor idejében? (2.kép)

2. ábra Weöres Sándor

A fiatal Weöres Sándor az idős emberekkel kapcsolatos tapasztalatait a harmincas évek Magyarországon szerezte, ahol a hagyományok tisztelete mellett, nyilván jelen vannak a világot átfogó gazdasági recesszió következményei, többek között, az ezen a téren változó, mindinkább a fiatalság fele forduló szemlélet is. Természetesen, ennek a látásmódnak, számos más összetevője is van: a költő gyermekkorában sokat betegeskedik, így aztán korán megismeri a betegségtől és a haláltól való félelmet. Egyedüli gyermek, aki gyakori betegsége miatt nem tud iskolába járni, magántanulóként végzi tanulmányait, így az egyedüllétet és a magányt is megtapasztalja. „Az ablakból néha elnézem őket”, írja az Öregek című versében és kitűnő megfigyelőképességével könnyen felismeri a sorsközösségét az idős emberekkel, empátiával gondol rájuk, hiszen *”Oly árvák ők mind...”*, írja az Öregek című versében, oly árvák, akárcsak ő. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy Weöres rendelkezett már gyermekként a „cor senile”-vel, azaz az öregkor bölcs szívével, mert erre utalnak az e témában írott korai versei.

Ezek a versek szomorú, lemondást, elmúlást sugalló versek (*„úgy állnak búsan, csüggeteg,/mint hervadt őszi levelek /a sárga porban.”* Öregek), vagy *„...ha az utcán bottal bandukolnak,/idegenül néz a napsugár is”* (Öregek). A Valse triste című versének már a címe is ezt a hangulatot tükrözi. A szomorú szó a lemondást, elmúlást jelenti, ennek ellentmond a *keringő, mely az életet, a forgatagot, a pezsgést* jelképezi, de ezzel az ellentmondással még inkább kihangsúlyozza a költő a szomorúságot, az elmúlást, amit az öregség szinonimájának tekint.

A versek *színe* még csak fokozza ezt a hangulatot, melyek sötét, hideg tónusúak (*”hűvös és öreg az este”* vagy a *”gyors záporok sötétén”* Valse triste), *„vacogó szél”* (Öregek), *„a kék kökény* (Valse triste), melynek sötét tónusa, a hideg, a távolságtartás színe és az elmúlást hangsúlyozza.

Az ilyen témájú verseiben, általában egy külső és egy belső kép párhuzama lelhető fel. A *külső képet, a tájat*, sötét tónus és hangulat uralja, ezt erősítik meg a hangutánzó szavak ("*csörög a cserje teste*" Valse Triste vagy „*a jég reccsen a patakban*” Haláltánc). de a hideg érzetét kelti az egész vers („*A fagyos fák kérge pattan,*”, „*Mindenfelé csupa hó*” Haláltánc). ami ugyancsak az elmúlást szimbolizálja. A *belső kép, a lélek*, azonosul a tájjal, melyet az *Önarckép* című versében így fogalmaz meg:

*"Cselekszem és szenvedek, mint a többi,
de legbenső mivoltom maga a nemlét",*

és ezt a magány érzetét kelti a *Valse triste* illetve az *Öregek* című versei is.

A külső és belső képek a versben végigvonulva, hol különválnak, hol egybeolvadnak, jól szimbolizálva a költő lelkiállapotát, ugyan akkor az empátia, és a részvét sorai is ezek, a gyenge, elesett öregek mellett.

Az öregség és az elmúlás gondolata végig követhető ezekben a versekben. Az idős ember és az est párhuzama ("*Hívös és öreg az este*" Valse triste), vagy az őszi falevelekkel való összehasonlítás („*hervadt őszi levelek a sárga porban*". Öregek), a fizikailag és lelkileg leépült ember ("*Remeg a venyige teste*" Valse triste, vagy „*csupa váz és bőr maradtam.*" Haláltánc) a csonttá aszott öreg, aki didereg és magányos, nemcsak a hidegtől, de az elhagyatottságtól is fázik. Elhagyták a szó fizikai és lelki értelmében a szerettei, de a társadalom sem vállal közösséget velük...

A termékenység, az élet elmúlását jelentik az "*Elhull a szüreti ének.*" és "*Elhull a nyári ének,...*" (Valse triste) „*kötényemben almát hordtam*" (Haláltánc), melynek hangulatát Petőfinél ("*elhull a virág...*") és Berzsenyinél („*Hervad már ligetünk, s díszei hullanak,...*") egyaránt fellelhetjük, de amíg náluk az ősz szelíd tónusa dominál, itt a tél komor hangulatát idézi.

A test és lélek töpörödését, az öregséggel megjelenő fizikai leépülést jelzi a "*Kuckóba bújnaka vének.*" (Valse triste), „*zörgős Miska*”, „*csupa váz és bőr maradtam*" (Haláltánc), verssorok. A "*Kuckóba bújnak a vének.*" (Valse triste), azonban mást is jelent. Egyfelől jelenti azt, hogy az öregek már nem házba, hanem „kuckóba”, azaz kis helyre húzódnak. Ez egyben az elmagányosodás jelképe is, mert egy kuckóban csak egyedül fér el, bújik el az idős ember, aki, mint ahogy az Öregek című versében írja „*Oly árvák ők mind, ...*”, vagy „*Úgy élt szegény már, / mint puszta ház,*”, vagy „*árva, se párja...*” (Vénülő férfi), „*Volt nekem párom, foszlós kalácsom,*” (Öreg szekeres), és ez a magány az egyik legsúlyosabb teher az idős ember számára. Egyik betegem mondta: „az én gyerekeim mindent megvesznek nekem, több milliót költenek rám, pedig nekem csak az kellene, hogy leüljenek mellém, megfogják a kezem, és beszélgessenek velem egy kicsit!”. Megrázó gondolat! Ugyanakkor, az elbújás oka, nem csak a „ne legyek útjában senkinek” gondolata, hanem a halálra való készülés is (*élet-gyertyán lefolyt viasz:*”, „*te már elégtél: mehetsz aludni...*”, *Olyanok ők, / mint ki utazni készül/és már csomagol.*” Öregek, vagy „*elbújnak már a vének*” Valse triste), akár az állati világban, ahol, ha az állatok érzik a halálukat, elvonulnak egyedül meghalni.

Ebben a magányban, nem csoda, ha mind jobban kiég, elsivárosodik az idős ember lelke, azaz "*Az ember szíve kivásik.*" (Valse triste), és az élete kilátástalanná válik. A

főlöslégesség-érzet fájdalmát nem csak a Valse triste, hanem az Öregek című versében is fellelhetjük:

"tán fáj, ha érzik,
hogy e két kézre,
dolgos kezekre,
áldó kezekre
senkinek sincsen szüksége többé."

Ebben az eseménytelen, ingerszegény világban, az "Egyik nyár, akár a másik." (Valse triste), ami csak még fokozza az elmúlás folyamatát, mert, ahogy egy kedves idős barátom mondta: "az ember nem az évektől öregszik meg, hanem attól, ha már nincs semmi feladata".

Ez az a világ, ahol mind inkább az egyformaság, a deperszonalizáció jelenik meg, ahol nincs többé tanár, asztalos, mérnök, itt már csak "nyugdíjas" mindenki, azaz az ember, mint érték megszűnik, és csupán „tömeg”, azaz teher lesz a társadalom részére. Itt nincs szükség az emberi, azaz a szellemi teljesítményre, pedig „amit nem használsz az elvesz”, így siettetve a szellemi leépülést, az amnéziát, ahol

"Mindegy, hogy rég volt vagy nem-rég.
Lyukas és fagyos az emlék."
(Valse triste)

A férfikor elmúlása ("Lányok sírnak a házban." Valse triste), a szerelem utáni vágy megszűnése („lábszárunkon, gerincünkön/szerelem se citeráz”.Haláltánc), már az önfeladás és egyben az igénytelenség jelképe is ("Hol a szádról a festék?" Valse triste). de jelenti az időskor betegségeit is

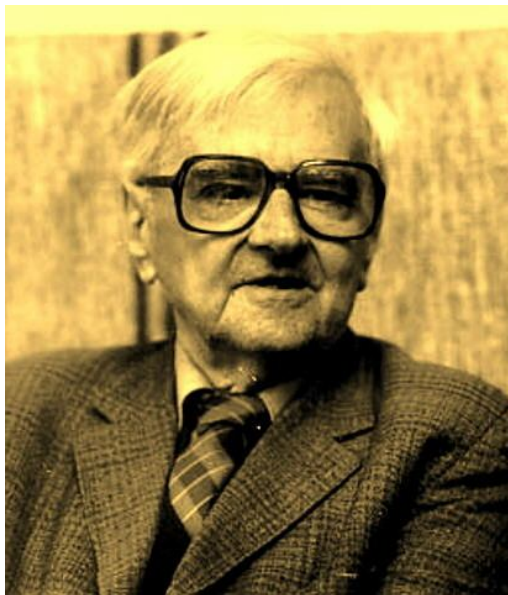
"Hol a szádról a festék?
kékre csípi az esték.
(Valse triste)

azaz, a virágzó fiatalságot (piros száj) az öregség, a betegség váltja fel (kék száj), a kék száj, a cianózis a betegséget is jelenti, az oxigén hiányt, ahol nem csak a szó szoros értelmében fogy el a levegő és következik be a halál. Ez a kép megegyezik a rómaiak közmondásával: „Senectus ipsa morbus est” azaz az öregség-betegség, vagy Terentius szerint „Az öregség maga a halál.” De vajon, ennek így kell lenni? Miért nem kezeljük (akár ma is) az idős embereket értéként, a tudás, a bölcsesség megtestesítőjeként? A 90-es évek végén, Northbay - ben (Kanada) egy kongresszuson vettem részt, ahol kedves meghívást kaptam a feketeláb indián törzs vasárnapi ebédjére. A törzs tagjai közt sok, magasan képzett ember- orvosok, egyetemi tanárok- volt, és a törzs tagjai féltően őrizték kultúrájukat. Feltűnő volt az a nagy tisztelet és szeretet, amivel a törzs idős embereit körülvették. Kérdésekre, hogy ez miért van így, természetes egyszerűséggel csak annyit mondtak: „Ez népünk megmaradásának záloga!” Mi ezt miért nem így gondoljuk? Miért nem készülünk fel az idős korra, s ha eljött, miért nem becsüljük az idős embert, mint a megmaradásunk zálogát?

„Amit nem használsz, azt elveszítet!” tartja a mondás, és ez, az idős embernél nagy jelentőségű. A mozgás beszűkülésével a távolságok is megnőnek, fogy az oxigén, a domb is leküzdhetetlen magasságnak tűnik, ezért is "Ködben a templom dombja," (Valse triste), illetve

„És rabok ők már,/.../hetven nehéz év a békó karjukon,/.../hetven nehéz évtől leláncolva várják/egy jóságos kéz,/.../ parancsszavát” (Öregek).

A keringő az élet, a végtelenség jelképe (Valse triste), de itt egy olyan keringő, ahol a keringés nem örök, hanem megszakad, azaz szomorú... (3.kép)

Az idős Weöres Sándor

Weöres idős emberekről szóló versei, a párhuzamok és ellentétek versei, de egyben egy belső utazást is jelentenek: a magánytól, szenvedéstől, öregségtől való félelmet, mert itt, az öregség a betegség, a halál szinonimája nem pedig a kiteljesedés, megbecsülésé, pedig az ókori kultúra, de az Őszövetség is *az öreget* és *a bölcsességet* azonos fogalmakként értelmezi. Áprily ezért írja a *Kérés az öregséghez* című versében:

*Öregség, bölcs fegyelmezője vérnek,
taníts meg hogy Csendemhez csendben érjek.*

*Ne ingerelj panaszra vagy haragra,
hangoskodóból halkíts hallgatagra.*

*Ne legyek csacska fecskéhez hasonló,
ritkán hallassam hangom, mint a holló.*

Weöres idős emberek iránti empátiája mellett, ott az aggodalom is, hogy nem becsüljük értékeinket: az idős embereket, és valljuk be, ebben túl sok változás nem történt a harmincas évektől napjainkig, pedig ahogy Frank Schirrmacher írja [2]

„Az a társadalom lesz a legsikeresebb, amelynek vallási és kulturális meggyőződése alkotóerővé tudja tenni az öregséget”

Ezzel, sajnos napjainkig adósok maradtunk és ebben a kérdésben is, mielőbbi szemléletváltásra lenne szükség, mert, idősödő társadalmunk fent maradásának, ez lehet az egyik biztosítéka,

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. www.hotdog.hu/lelekhang/versek/p3
 2. Frank SCHIRRMACHER *A Matuzsálem-összeesküvés*, Scholar Kiadó, 2007.
 3. WEÖRES Sándor: *Egybegyűjtött írások, I.-II.* Magvető Budapest,1970.
-

Adatok az orvostörténelem egyetemi oktatásához Európában és hazánkban

Details of the education of History of Medicine at University in Europe and in our Country

Prof. Dr. Kapronczay Károly
k.kapronczay@freemail.hu

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Az egyetemes orvostörténeti feldolgozások java része nem szentel kellő figyelmet Európa néhány régiójának, legfeljebb vázlatos képet adnak a Baltikum, Lengyelország, Oroszország, még kevésbé a Balkán és a délszláv népek orvosi múltjáról. Nem találunk elfogadható magyarázatot erre, legfeljebb az említett területek történelmére hivatkozhatunk, hiszen többségük nagyhatalmak részeként, befolyása alatt létezett századokon át. A szóban forgó régiók kulturális értékei, a műveltség gazdagsága az itt élő lakosság sokszínű nemzetiségi, vallási összetételével is magyarázható. A szellemi hagyományok őrzése és tisztelete mellett a szomszédos népek tudásának, tapasztalatainak átvétele, befogadása az orvoslás fejlődését is nagyban befolyásolta. Az orvosképzés megszervezése, az egészségügy intézményrendszerének, törvényi szabályozásának megalkotása a nagy múltú európai egyetemeket végzett hazai tudósoknak, sőt nem ritkán a külfonból áttelepedett neves egyéniségeknek is köszönhető, mindamelllett a sajátos helyi vonások, irányzatok is megfigyelhetők.

Keywords: education of History of Medicine, Europe, Hungary

Kulcsszavak: orvostörténeti oktatás, Európában, Magyarországon

Az orvostörténelem egyetemi oktatásának kezdete

A 18. század végétől kialakultak az orvostörténelem oktatásának egyetemi központjai. Az orvostörténelmet – rendkívüli tárgyként - elsőnek Franciaországban, a párizsi egyetemen vezették be /1795/, amire az itáliai és a német területeken csak a 19. század első felében került sor /Firenze 1806, Nápoly 1814, Padova 1815, Pisa 1841, stb./, de ez nem jelentette még az orvostörténeti tanszékek megszervezését. A nyugat-európai egyetemeken kívül Moszkvában 1826-ban, Bécsben 1850-ben, Pesten 1836-ban iktatták be az orvostörténelmet - rendkívüli tárgyként - az egyetemi tanrendbe. A krakkói egyetemen már 1809-ben megszervezték a kötelező tárgyként előadott orvostörténelem egyetemi tanszéket az anatómiai intézeten belül. A nemzeti függetlenség elvesztése után Krakkóba összpontosult a lengyel függetlenségi

mozgalom, amelynek szellemi központja az egyetem lett. Ez a sajátos helyzet ösztönzőleg hatott a nemzeti és az egyetemes orvostörténelem művelésére.¹

A 19. század orvostörténeti kutatásai már a nemzeti vonatkozások feltárására összpontosított.. Sorra születtek – főleg a század utolsó harmadában – azok a szintézisre törekvő feldolgozások, amelyek az általános vonatkozások feldolgozása mellett jelentős helyet biztosított nemzeti orvostörténelemre is.² Sajnos sok helyen az orvostörténelem oktatása erősen kötődött egy-egy kiemelkedő előadóhoz például Breslauban Haeserhez, Berlinben Hirschhez, akiknek halála után vagy megszűnt az orvostörténelem előadása, vagy más formában folytatódott: például kötelezőből rendkívülivé tantárgy lett. Ebből jelentett kiutat a magántanári rendszer bevezetése - például a pesti egyetemen -, így az orvostörténelem a szabadon választott tárgyak közé került.

Az itáliai egyetemek orvostörténeti oktatása

Az itáliai egyetemeken az orvostörténelem oktatása kötődött az egyes egyetemek hagyományaihoz. Itália abban a kiváltságos helyzetben volt, hogy itt működött Európa legnagyobb múlttal rendelkező egyetemei, aránylag csekély távolságra egymástól. Jellemző, hogy az itáliai orvosi karokon szinte egyidőben alakulnak ki az orvostörténeti könyvtárak, múzeumi gyűjtemények, amelyek szorosan kötődtek az adott egyetem orvostörténeti hagyományaihoz. Az olasz egység megteremtése után egyetlen egyetem sem szűnt meg, a helyi hagyományok őrzője is lett. Az olasz orvostörténeti kutatások megalapozói, Salvatore Renzi /1800-1872/, Francesco Puccinotti de Urbino /1794-1872/, Alfonso Corradi /1833-1892/, valamint több más kutató: elsősorban az ó- és középkor medicinájának forrásait tárták fel, áttekintő szintézisek írtak. Az itáliai orvostörténeti kutatás központja Nápoly, Firenze és Róma orvosi karai lettek. Az első itáliai orvostörténeti tanszék 1806-ban Firenzében alakult meg, az orvostörténeti oktatás első tanára Giovanni Bertini /1806-1814/, aki rendkívüli tárgyként adta elő a medicina történetét, bár inkább az egyetem orvostörténetének alakulását követte nyomon. Utóda Antonio Miglietta, az élettan professzora volt. Tisztségében Domenico Barduzzi /1823-ig/, később Carlo Pigli /1772-1845/ követte, bár az utóbbi 1841-ben Pisaban szervezte meg az ottani orvostörténeti intézetet. Pigli távozása után – majd húsz esztendőn át – Francesco Puccinotti vezette az orvostörténeti intézetet, adta elő kötelező tárgyként az orvostörténelmet, miközben a belgyógyászat kinevezett tanára is volt.

1814-ben Nápolyban és 1815-ben Pisaban bevezették rendkívüli tantárgyként az orvostörténelmet, bár kötelezővé mindkét helyen 1840-es évek elején lett, miután Nápolyba Salvatore Renzit /1840-1870/, Pisaba pedig Francesco Puccinotti /1845-1860/ nevezték ki az orvostörténelem tanszékvezető professzorává, egyben megszervezték az orvostörténelem tanszék mellett az intézeti jellegű könyvtári-múzeumi gyűjteményt.

Az itáliai orvostörténelem oktatásának módszertanára nagy hatással lett Carlo Vittorio Daremberg /1817-1872/ és Emilé Littré /1801-1881/ alapvetésnek számító munkái, amelyek nemcsak az orvostörténelem szintézisei voltak, de didaktikai szempontból is megalapozták az egyetemi oktatást. Ahogy a német nyelvterületen lényeges szerepet jelentett Kurt Sprengel és

¹ Györy Tibor: Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban. /klny./ Orvostörténelem, 1935. I. évf. 348-353. pp.

² Kapronczay K.: Az orvostörténelem Magyarországon. Orv. Hetil., 1977. 11. sz. 1293-1296. pp., Szállási Árpád: Linzbauer Ferenc. Orv. Hetil., 1977. 5. sz. 579-581. pp. Szállási Árpád: Egy vidéki orvostörténész a múlt században. Orv. Hetil., 1976. 44. sz. 306-312. pp.

Karl Heckert feldolgozásai, úgy a francia-olasz nyelvterületen Daremberg és Littré határozta meg az orvostörténet egyetemi oktatását. Csak jellemző adatként említjük, hogy Daremberg tanítványai szervezték meg a spanyolországi Valenciában /1841, Juan Chincilla/, Madridban /1842-ben Antonio Hernandez Morajon/, aki tanszékét 1872-ig vezette, helyét Garcia del Realnak /+1821/ adta át. 1850-ben Lisabonban Massimiliano Lemos megalapította az orvosi karon az orvostörténeti tanszékét, amit követett a combriai egyetem is: előbb a magántanári rendszerben/1861/, 1881-től kötelező tantárgyként kinevezett egyetemi tanárral. A portugál egyetemeken az orvostörténelem vizsgaköteles tárgyként szerepelt. Valójában ez a spanyol-portugál orvostörténeti iskola „exportálódott” Dél-Amerika egyetemeire: Hermilio Valdizsan Limában szervezte meg az orvostörténeti tanszékét 1871-ben, amit követettek az argentin, a brazil, a venezuelai és chilei egyetemek.

Az olasz egység megteremtése az olasz oktatási minisztérium / 1870 / elrendelte az olasz orvosi karokon az orvostörténeti tanszékek megszervezését, és a tárgy kötelező bevezetését. Ekkor szervezték meg Modenában, Palermóban, Siennában és Torinóban is az orvostörténeti tanszékeket, bár Milanóban erre csak 1923-ban kerülhetett sor. Félévenként 16 alkalommal adtak elő, míg az orvostörténelemből doktori értekezésre jelentkezők számára egy féléven át összesen 7 alkalommal szemináriumot is szerveztek. Ez azonos volt a francia egyetemi rendszerrel, amely elveket 1922-ban a Kolozsváron szervezett román Ferdinánd király Egyetem orvostörténeti intézetében is érvényesítettek. Itt a francia Julius Guiart, a lyoni egyetem orvostörténeti professzorát nevezték ki tanszékvezető professzorrá. A két féléves vizsgaköteles tárgy mellé még a doktorképzést szolgáló orvostörténeti szemináriumot is szerveztek.

Orvostörténeti képzés a francia és már európai egyetemeken.

Az orvostörténelem oktatása valójában francia egyetemekről terjedt át Európa orvosi karaira. 1795-ben az akkori Oktatásügyi Minisztérium elrendeli az orvostörténelem beiktatását és kötelező előadását a francia orvosképzésbe, viszont a polgár- majd a napóleoni háborúk „forgatagában” erre nem került sor. 1819-ben a Sorbonon engedélyezték az orvostörténelemnek magántanár által történő előadását, amely folyamatossá vált, bár az orvostörténelem tanszékét csak 1871-ben szervezték át intézetté. Talán a tudománytörténet egyik furcsasága, hogy az orvostörténelem szakszerű kutatása és feldolgozása a svájci francia Leclerc tevékenységével indult meg, a 19. század nagy francia orvostörténész nemzedéke /Daremberg Littré és mások/ munkássága ösztönző hatással lettek az európai orvostörténeti iskolák kiformalódására, az egyetemi oktatás megszervezésére. A dijoni /1835/, a montpellier-i /1839/, a lyoni /1842/ orvostörténeti tanszékek megszervezése még nem tette kötelezővé az orvostörténelem oktatását, de kiformalódott, azaz oktatás rend /két féléven át 16-16 előadás, külön kurzus az orvostörténelemből disszertációt íróknak, valamint speciálkollégiumok szervezése/. Általában Nyugat Európában a 19. század derekán Daremberg-féle módszer vált általánossá, őt tekintették „mintának” a németalföldi, belgiumi, angliai orvostörténeti oktatás megszervezésénél. Nem véletlen az sem, hogy a nemzetközi orvostörténeti társaságnak, mint nemzetek feletti szervezetnek az életre hívása is éppen a francia orvos történészekről indult ki.

A nyugat-európai egyetemeken – az angol, a németalföldi nyelvterületeken – a „francia mintát” követve formálódott ki az orvostörténelem kutatása és oktatása. A holland és a belgiumi egyetemeken is lelkes – gyakran más tárgyat oktató – orvosoknak köszönhető az orvostörténeti témájú előadások meghirdetése, illetve saját tárgyuk előadása közben kerestek alkalmat orvostörténeti témák megvilágítására. Ezen irányzat jeles képviselője volt F. Z.

Ermerins /1808-1871/ - a bécsi Theodor Puschmann holland tanítványa -, aki „Geschiedenis van den Geneeskunde en van hare beoffnaren in Nederland”, majd az ókori mesterek /Hippokratész, Soranus, Galenosz, stb. / feldolgozásaival megteremtette a tudományos holland orvostörténetírást.³ Nyomdokain járt Jelle Banga /1786-1877/, aki az amszterdami egyetem orvostörténeti ritkaságait sorozatban adta ki facsimile kiadásban, valamint könyvsorozatban publikálta a jeles holland orvosok munkáit.

Az 1880-as években az amszterdami és a leydeni egyetemeken olyan reformokat hajtottak végre, amelyek életre hívták az egyetemtörténeti intézeteket. Az egységes, karok közötti intézeten belül gondoskodtak minden tudományág, így az orvos- és gyógyszerésztörténet oktatásáról. Az intézeti kereteken belül működő orvostörténeti tanszék élére 1904-ben E. C. van Leersumot /1862-1938/, a farmakognosia professzorát nevezték ki, aki 1913-ban megalapította a Holland Orvos- és Természetvizsgálók Társaságot. Jelentős szerepe lett az egyetemről független Orvostörténeti Intézet megszervezésében is.

Az angol-szász területen a németalföldi fejlődéshez hasonlóan alakult az orvostörténeti kutatás és oktatás ügye. A jeles angol orvosok és természettudósok munkáiban – például William Harveynál is – gazdag orvostörténeti magyarázó vagy bizonyító anyag található, ami bizonyítja a cambridgei, az oxfordi és a londoni egyetemen folyt orvoscépzésben az orvosi múlt iránti érdeklődést. Az angol orvoscépzés egyik sajátossága volt a külföldi szakmunkák angol nyelvre történt lefordítása, így több orvostörténeti munkát is kiadtak. Még szó sem volt szervezett egyetemi orvostörténeti oktatás megszervezéséről, de a jól felkészült autodidakta orvostörténészek összefoglaló feldolgozásokat jelentettek meg az orvosi filozófiáról, az orvosi gyakorlat alakulásáról, kiadták az alapvető bibliográfiákat, biográfiákat, majd az Angliára jellemző klubrendszerben megjelent az orvostörténelem, ahol előadások hangzottak el a medicina múltjáról, ilyen témájú írások jelennek meg szakfolyóiratokban.

Az angliai oktatási rendszerről egészen kiváló leírást adott 1805-ben kiadott könyvében Joseph Frank⁴, a bécsi egyetem anatómia professzora, aki részletesen felvázolta az angol egyetemek /London, Oxford, Cambridge, Edinburgh, Glasgow/ egyetemi rendszereit, karait, intézeteit, az oktatott tantárgyak előadó tanárait. Frank nyomon követte az angol egyetemi oktatási rendszerváltozást, így a természetrajz önálló diszciplínává válását. Az egyetemi orvoscépzésben a természettudományt már orvosi szemszögből is értelmezni kellett, így elkülönülve jelenik meg a botanika, az állattan, a fizika és a kémia, önálló lesz a historia naturalis /Naturgeschichte/, amely a biológiai ismeretek előtérbe helyezésével vizsgálja az élő világ alakulását. Ez utóbbi sorába tartoztak az orvostörténeti ismeretek is, amelyek magyarázatul szolgálhattak több természettudományi tárgy problémáinak megismerésére. Ez az oktatási forma került előtérbe az angol orvoscépzésében is. Itt kell említeni, hogy a 19. század elején, a moszkvai egyetemen ez az angol irányzat tanszéket kapott, amelyen előadták az orvostörténelmet, amely 1826-ban önálló tanszéket kapott..

Joseph Frank külön szól az egyetemi klinikákon folyó gyakorlati oktatásról: az előadó tanár nemcsak az egyes betegségek kórtörténetét részletezte, hanem arról is szólt, mit tudtak erről az ó- és középkorban, milyen módon kezelték.. Frank követendő példának tartotta az előbbi

³ Lodewijk Carel Palm: Entwicklung der Geschichte der Medizin in den Niederlanden. In Die Entwicklung des medizinhistorischen Unterrichts. Halle-Wittenberg, Martin Luther-Universität. Wissenschaftliche Beiträge, 1982/6 /E43%/. 1982.147-153 p.

⁴ Frank, Joseph: Reise nach Paris, London und einem grossen Theile des übrigen Englands und Schottlands in Beziehung auf Spitaler, Versorgungshäuser, übrige Armen-, Institute, Medizinische Lehranstalten und Gefängnisse. Wien, Cameralischen Buchhandlung, 1805-

gyakorlatot, mint azt, hogy az orvostörténet egy-egy jeles orvos életrajzának, munkásságának részletezése legyen. Talán ennek volt köszönhető, hogy Angliában sokan foglalkoztak orvostörténelemmel, egyetemről független társaságot, könyvkiadót is alapítottak, amely erősen „alapítványi függő” lett. Az angliai orvostörténeti kutatás jelentős anyagi háttérét az 1913-ban – Henry Salomon Wellcome /1853-1936/ - alapított „Wellcome Alapítvány” lett, amely jelentős orvostörténeti könyvtárat, múzeumot is létre hozott, támogatja az orvos- és gyógyszerészettörténeti kutatásokat.⁵

Az orvostörténelem oktatása a német egyetemeken

A 17/18. század nemcsak az orvosképzés megújításának korszaka, de a szerkezeti – a képzés időhatárok közé „szorítása”, a szigorlati rend átformálása - átalakításban az orvosi karokon megjelentek az orvosi múltat feltáró követelmények is. Ennek egyik formája az orvosi disszertáció, amelynek témája az adott egyetem orvosi karának múltja, jeles orvostanárok munkássága, ó- és középkori mesterek munkái. Ebben a szellemi áramlatban fontos szerepet játszott az 1694-ben újjászervezett és megnyílt hallei orvosi kar, ahol Friedrich Hoffmann /1660-1742/ és Georg Ernst Stahl /1659-1734/ ösztönzője lett a természettudomány múltja iránti érdeklődésnek, ezen belül lehetőséget kapott az orvostörténelem területe. Valóban sorra jelentek meg az orvosi karon a disszertációkban az orvostörténelem, sőt az ebben az időben kiadott orvostörténeti disszertációk szerzői valami módon kötődtek Halléhoz. Ebből a folyamatból vált orvostörténésszé Ernst Gottfried Baldinger /1783-1804/ aki Göttingenben lett az orvostörténelem megbízott tanára. Balingerről meg kell jegyeznünk, hogy elsősorban kutatási módszereivel, forráskiadványaival emelkedett ki, Friedrich Oslanderrel együtt valóságos kutató csoportot hoztak létre az orvostörténeti emlékek feltárására. Christian Gottlieb Ackermann /1756-1801/ előbb Halléban, később Altdorfban lett az orvostörténelem rendkívüli tanára. Christian Gottfried Gruner /1744-1815/ Jénában, August Friedrich Hecker /1763-1811/ Erfurtban és Johann Gottlieb Bernstein /1747-1835/ Jénában, Halléban és Berlinben adott ki orvostörténeti munkákat, tartott orvostörténeti előadásokat.

Halléban jelent meg az az oktatási „forma”, hogy az orvostörténelmet rendszeresen előadó tanára egy másik szakterület professzora is volt, csak saját szaktárgyának előadásai közé „beiktatta” a medicina múltját is. Ilyen orvostörténeti előadó volt Johann Peter Eberhard /1727-1779/ és Peter Immanuel Hartmann /1727-1791/ Halléban. Itt működött Kurt Sprengel /1766-1833/ az első ötkötetes orvostörténeti alapvetés szerzője, aki egyben az egyetemi botanikus kert igazgatója és a botanika professzora volt, de rendkívüli tanárként /1801/ az orvostörténelem előadója is lett.

Kurt Sprengel a pragmatikus orvostörténeti adatfeltárás megalapozójaként irányt adott a német orvostörténeti kutatásnak, a kutatási metodika és a didaktikai elvek összekapcsolásával pedig stílust adott orvostörténelem egyetemi oktatásnak. Sprengel meghatározó szerepét mi sem jellemez jobban, hogy a 19. század első harmadától formálódó egyetemi orvostörténeti oktatás minden tervezetében – a felhasználásra ajánlott irodalom és az alkalmazott módszerek között - az első helyen Sprengel munkái álltak. Sprengel hatása mutatható ki szakirodalmi és oktató munkájában Johann Ludwig Choulantnál /1791-1861/ Drezdában, Johann Lucas Schönleinnél /1793-1864/ Zürichben és Carl Friedrich Heusingernél Würzburgban, akik az adott egyetemeken az orvostörténelem első rendkívüli professzorai voltak. Halléban Sprengel

⁵ Paul Juliian Weindling: Die Entwicklung der Geschichte der Medizin in Grossbritannien. In: Die Entwicklung des medizinhistorischen Unterrichts. Halle-Wittenberg, Martin Luther-Universität. Wissenschaftliche Beiträge 1982/6. /E 43/172-177 p.

utódja Ludwig Hermann Friedlander /1790-1851/ és Julius Rosenbaum /1807-1874/ lettek, egymást követték az orvostörténeti tanszék élén. Berlinben 1810/1811. tanévben nevezték ki az orvostörténelem magántanárává Gottfried Christian Reichet, majd 1825-ben már rendes professzornak Justus Friedrich Karl Heckert /1795-1850/, Sprengel mellett a másik nagy hatású orvostörténeti kutatót és több alapvetésnek számító munka szerzőjét. Hecker az orvostörténelem témakörét kibővítette az orvosi filozófiával, az etikával és a medicina társadalomtudományi vonatkozásaival.

A 20. század elejének meghatározó tendenciája lett, hogy az egyetemi orvostörténeti intézetekbe /Halle, Berlin, Würzburg, Göttingen, Heidelberg/ bevonták az egyes orvosi szakterületek /anatómia, sebészet, szülészet, stb./ kutatási témakörét, sőt a gyógyszerésztörténetnek is helyet adtak. Például Hallében működött Theodor Brugsch /1878-1963/ belgyógyászat történet, Rudolf Beneke /1851-1946/ az anatómia-, és Otto Gessner /1895-1967/ gyógyszerésztörténet nemzetközi hírű kutatója. A legnagyobb hatású orvostörténeti intézet 1906. április 1-én nyílt meg Lipcsében Karl Sudhoff /1853-1938/ vezetésével, amely az európai orvostörténeti kutatás központjává vált.⁶

Az orvostörténelem és a bécsi egyetem

A bécsi egyetem oktatási rendje sokban hasonlított a többi német egyetem oktatási szerkezetéhez, szelleméhez és gyorsan követte a változásokat. Ez vonatkozott az orvostörténelem valamilyen formában történő oktatására is, szinte egyidőben születnek Bécsben is orvostörténeti témájú orvos avatási értekezések. Nagyjából a témaválasztás is azonos volt, ókori nagy orvosok életművének, munkásságának, kéziratainak feldolgozása, a középkori járványok, stb. Ahogy a magyar orvosképzésre jelentős hatással volt a Ratio Educationis felsőoktatást érintő rendelkezései, úgy a bécsi egyetem orvosképzését is a felvilágosult abszolutizmus oktatási szemléletének kívánalmi határozták meg. 1808-ban a bécsi Allgemeine Krankenhaus másod főorvosa, a svájci születésű Heinrich Ludwig von Attenhoffer /1785- 1838/ azzal a kéréssel fordult az egyetem orvosi karának dékánjához, hogy orvostörténeti előadásokat hirdethessen meg.⁷ /1816-ban Szent Pétervárra távozott, a hadsereg szerződött polgári orvosaként működött./ 1809-ben úgy foglalkoztak kérelmével, hogy előadásaiban foglalkozzon az orvosi irodalom ismertetésével is. Két évvel később viszont Joseph Andreas von Stieft, udvari orvos és az orvos-sebészképzés kari igazgatója azzal a kérelemmel fordult az uralkodóhoz, engedélyezze Andreas Ignaz Wawruch /1782-1842/⁸ tanársegéd részére latin nyelven az Allgemeine Krankenhaus tanácsstermében az orvostörténelem és orvosi irodalom címmel előadássorozat megtartását. Az egyetem iratai között szerepelt a tanterv is, amely az ó- és középkori szerzők munkásságának és irodalmi tevékenységének bemutatása mellett a gyógyítás történetével is kíván foglalkozni. Tananyagához irodalmat is ajánlott, mégpedig Sprengelnek 1792-ben Hallében kiadott Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde és Johann Peter Frank munkáit. Az iratok szerint az orvostörténelem első bécsi rendkívüli tanára Heinrich Attenhoffer volt /1808-1811/, de 1811-től már Andreas Ignaz Wawruch a kar rendkívüli tanára, míg a Katonaorvosi

⁶ Lásd. 4. sz. jegyzetet, Arina Völker közlését.

⁷ Lesky, Erna. i.m.

⁸ Wawruch, Andreas Ignaz /1782-1842/ előbb teológiát és jogtudományt hallgatott, 1812-ben orvostudományi karon orvosdoktori oklevelet szerzett, majd az Allgemeine. Krankenhaus patológiai osztályán tanársegéd, később Prágában az anatómia tanára. Visszatért Bécsbe és a seborvosi karon az anatómia és a kórbonctan professzora.

Akadémián Töltényi Szaniszló⁹ tartott az ókori orvostudományról előadásokat. Ebben az időben a kórbonctani előadások keretén belül Philipp Carl Hartmann foglalkozott anatómia és kórbonctan történetével. Hatására többen is írtak orvostörténelmi tárgyú munkákat, így Dietrich Georg Kieser /1779-1862/, illetve Heinrich Anton Stecker¹⁰ és Ernst Freuchtersleben orvostörténelmi disszertációi emelkednek ki. Az orvostörténelmi témák többsége a járványokkal, az akkori orvosi érdeklődés középpontjába került gyógymódok és gyógyító kultúrák kerültek. Az orvostörténelmi témájú disszertációk többsége különböző klinikákhoz kötődtek, így joggal vetődött fel, hogy – elsősorban Ernst Wilhelm von Brücke kezdeményezésére – az orvosi karon belül orvostörténelmi tanszéket kellene megszervezni. Ezzel a kérdéssel 1849. november 16.-án foglalkozott a kar tanulmányi igazgatója és egy évvel később, 1850. december 3-án már arról számoltak be, hogy a kar küldöttei megtekintették a berlini egyetem orvostörténelmi tanszékét, tanulmányozták oktatási programjukat.¹¹ Ezután az orvosi kar gróf Leo Thun oktatásügyi miniszterhez fordult kérelemmel, hogy engedélyezze az orvostörténelmi tanszék megszervezését és a tárgy oktatás előadására Franz Romeo Seligmann /1808-1892/ javasolták. Seligmann, nyugalomba vonulásáig, 1869-ig adta elő az orvostörténelmet rendkívüli tanárként, helyébe lépett Theodor Puschmann /1844-1899/, aki valóban képzett orvostörténész volt, Berlinben, Münchenben és Magdeburgban, a porosz orvostörténelmi kutatás központjaiban képezte magát. Hivatalosan a Pszichiátriai Klinikán működött, de nevéhez fűződik a bécsi orvosi karon a szervezett orvostörténelmi kutatás elindítása. 1878-ban Lipcsében habilitált, 1884-ben megszerkesztette a bécsi orvosi kar utolsó száz esztendejéről szóló kötetet, 1889-ben pedig nyomtatásban is megjelentette az orvosképzés múltjáról és jövőjéről szóló vaskos könyvét, számos kisebb tanulmánya jelent meg német és osztrák orvosi folyóiratokban.

1888-ban Puschmannnt nyilvános rendes tanárrá nevezték ki, a következő évben a kar dékánná is megválasztották. A bécsi orvostörténelmi intézet például is szolgált több hasonló európai orvostörténelmi intézet megszervezéséhez. Halála után Max Neuburger /1868-1955/ lett a múzeumi gyűjtemények vezetője, míg az oktatás vezetőjévé Robert Törplyt /1856-1947/ nevezték ki. Törply orvostábornok volt, aki alapvető anatómiatörténelmi kutatásokat végzett, számos alapvetésnek számító könyvet adott ki. Az előadásokat megosztotta Leopold Senfelderrel /1864-1935/, van Swieten munkásságának és korának kiváló kutatójával. Az egyetem 1917-ben Neuburgert is rendes professzorrrá, egyben az Orvostörténelmi Intézet tényleges igazgatói tisztségét is rábízta, emellett részt vett az oktatásban Valójában 1920 után alakult ki a Josephinum épületében a bécsi orvostörténelmi intézet mai szervezeti formája, nyilvános kiállításai és könyvtára.¹²

Az orvostörténelem oktatása a lengyel egyetemeken

Győry Tibor 1935-ben az Orvosképzés folyóiratban megjelentetett Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban, című tanulmányában példaként említi a lengyel egyetemeken

⁹ Töltényi Szaniszló /1795-1852/ orvos, költő, növénynevelő, egyetemi tanár. Előbb gazdatiszt, író és lapszerkesztő, majd orvosi tanulmányokba fogott és 1825-ben Pesten orvosi oklevelet szerzett. A bécsi Josephinum sebészet-szülészeti professzora, többek között az orvostörténelem előadója. Az 1848-as bécsi forradalom támogatója, 1848 őszén fellépett acenzura és a tanszabadság korlátozása ellen. Rendőri felügyelet alá helyezték, nyugdíjazták. Kapronczay Károly: Töltényi Szaniszló. Orv. Hetil., 1976. 117. évf. 12. sz. 732-734. pp.

¹⁰ Theorie der Geschichte der Arzneykunde. Wien, 1833. 41 pp.

¹¹ Lesky, Erna: im.

¹² Lesky, Erna: Das Institut für Geschichte der Medizin der Universität Wien. Wiener Med. Wochenschrift, 1976. 126. Jg. Nr. 23. 335-337. pp-

folyó orvostörténeti oktatást: „Kivételt e tekintetben csak Lengyelország képez, melynek mind az öt egyetemén követésre méltó például szolgáló módon oldották meg nemsokára a háború befejezése után a kérdést: rendes tanszékek, hozzájuk csatolt intézetekkel és szemináriumokkal, a szakma kötelezővé és szigorlat tárgyává tételével.

Lengyelországnak mind az öt egyetemén az orvostörténelemnek rendes tanszékei állanak fenn intézettel vagy szemináriummal összekötve. Az orvostörténelem hallgatása kötelező s a doktori szigorlatnak is tárgya. A krakkói egyetemen levő intézet / 10 ezer kötetes könyvtárral, 135 kézírral és jelentékeny múzeumi gyűjtemények felett rendelkezik / professzora és a múzeum igazgatója W. Szumowski/, Posenben 2 500 kötetből álló könyvtárt és gyűjteményeket tartalmazó szeminárium / Stanislaw Wrzosek/. Varsóban /1934/ nem régen készült el az intézet /Giedroyc/. Vilnában szeminárium működik kisebb könyvtárral és gyűjteménnyel /Tzebinski/. A lemergi intézet még kiépítés alatt van. „¹³

A lengyel orvostörténeti oktatás valóban egyedülálló volt Európában, sőt a 19. században több szempontból vezető szerepet játszott. Okát elsősorban a sajátos lengyel politikai helyzetben kell keresnünk. A 18. században – a lengyel királyi hatalom megroppanása és a szomszédos hatalmak /Orosz-, Németország és Ausztria/ területszerző törekvései miatt – a lengyel királyság kétségbe esett kísérletet tett a lengyel állami, a társadalom, a gazdaság, a művelődési viszonyok megreformálására. Stanislaw Paniatowski király a felvilágosult abszolutizmus szellemében, igen rövid idő alatt olyan széles reformokat valósított meg, ami nemcsak az 1791-ben elfogadott lengyel alkotmányban testesült meg, de megnövelték szomszédai mohóságát is. 1796-ban végleg felosztották a maradék Lengyelországot, majd a napóleoni háborúk ugyan reményt ébresztettek egy – kisebb területű – lengyel állam létrehozására, de a bécsi békekötés után /1815/ az úgynevezett kongresszusi Európában már csak a krakkói városállam ápolta a lengyel önállóság szellemét. Ettől az időtől Krakkó töltötte be nemcsak az önállóság, de a lengyel szellemiség szellemét. Az ősi egyetem lett a lengyel kultúra és tudomány „központja”, itt képezték – messzi földről ide érkezett – a lengyel értelmiség legjavát. Az is természetessé vált, hogy minden tudományszak „lengyel” történetét is kutatták, oktatták, egyetemtörténeti intézetet szervezzenek. Így érthető, hogy az orvosképzésen belül miért kap különös szerepet az orvostörténelem.

Az orvostörténelem már a 17. század első felétől szerepet kapott a krakkói orvosképzésében: a krakkói püspök által engedélyezett tankönyvek között szerepelt az 1635-ben Krakkóban kinyomtatott *Chronologia medica cum titulis honorificis maioribus suis a grata posteritate delatis* című, alig 60 oldal terjedelmű orvostörténeti témájú könyv. Szerzője Bartolomiej Dylagowski / 1560-163/ orvos baccalareus, a bölcséleti tanfolyam filozófia tanára. Sajnos orvosdoktori fokozatáról nincs tudomásuk, viszont filozófia professzorként az orvosi karon előadta az orvosi gyakorlatot.¹⁴

Dylagowski munkájában vázolja Hippokratész felfogását az emberi test működéséről, majd a görög-római medicina jeles orvosainak szakmai tevékenységét elemezte. E munka valóban hatással volt az észak-magyarországi születésű és magyar nemességgel rendelkező Stanislaw

¹³ Györy Tibor: Az orvostörténelem oktatása hazánkban és külföldön. Orvosképzés. 1935. I. évf. 348-353. pp.

¹⁴ Skulimowski, Mieczyslaw: Dzieje nauki i nauczania historia medycyny na Uniwersytecie Jagiellonskim i w Akademii Medycznej w Krakowie. In. Szescsetlecie medycyny krakowskiej. Historia katedr. Kraków, Academia Medica Cracoviensis. 1964. 376. pp.

Wosinski /1644 - 1694/¹⁵ orvosdoktorra, krakkói kanonokára, az elméleti orvostan professzorára, aki feldolgozta az orvosi kar történetét. Wosinski munkájában 63 Krakkóban végzett orvossal és kézírataival foglalkozott.

A 18. században, a lengyel egyetemi reformok érintették a krakkói és a vilnai egyetemet, majd a Napóleon által alapított Varsói Nagyhercegsége varsói egyetemét /1809/, valamint a II. József császár által még 1786-ban megalapított lemergi egyetemet. Krakkóban, Vilnában és Varsóban - szinte egyidőben - az orvostörténelmet a kötelező orvosi tárgyak közé emelték, sőt 1810 áprilisában elrendelték a kötelező oktatását is. Az orvostörténelmet a IV. tanév első félévében heti három órában, az 1814/1815. évi tanévben az orvostörténeti katedrát az orvosrendészeti és igazságügyi orvostani intézetben helyezték el, de lehetett disszertációt írni. Az orvostörténelem első krakkói professzora /1809-1811/ Franciszek Kostecki /1758-1844/, a lengyel hadsereg volt főorvosa, 1794-től a Krakkói Szabad Város szenátora lett. Előadásait a göttingeni Blumenbach Handbuch der Naturgeschichte /1879/ c. munkája nyomán adta elő, valamint a krakkói orvosi kar történetéről írott munkákban leírta ismertette. Kostecki 1811/1812. tanévtől tisztségét átadta Jerzy Bodoszynskinek /1728-1832/, aki német szerzők / a hallei Sprengel és az erfurti Hecker / munkáit vette figyelembe előadásában, de két év után az orvostörténelem előadását átadta Ignacy Wozniakowskinek /1779-1831/, a szülészeti-nőgyógyászat professzorának.

A Krakkói Városállam szenátusa 1816-ban átszervezte a Jagelló Egyetem orvosi karát, növelte a tanszékek számát, így önállóvá tette az igazságügyi orvostani, az orvosrendészeti és elkülönülve az orvostörténeti tanszékeket. A tanszék élére Sebastian Girtlert /1767-1833/ nevezték ki. Előadásait latinul tartotta heti három alkalommal, Hecker munkáját vette alapul. Állandó levelezésben állt a német egyetemek orvostörténeti tanáraival, egyes feltett kérdéseit később kinyomtatott „levelekben” közzé tette. 1822-ben a Krakkói Tudományos Társaság kiadásában megjelentette lengyelül a Beszélgetések a z orvosi tudomány haladásáról és a gyakorlati orvostudomány és elmélet hatásairól c. kéziratát.¹⁶ Girtler 1826-ban másodprofesszornak maga mellé kinevezte Julius Sawiczewskit /1795-1854/, egyben átadta neki az orvostörténeti kabinet vezetését is, aki szintén heti két órában előadta az orvos- és állatorvoslás történetét, 1829-1831 között az igazságügyi orvostan történetét is. Ő is Sprengel és Hecker alapján oktatott.

Girtler halála után az orvosi kar dékánja pályázatot írt ki az igazságügyi orvostan, az orvosi rendészet és az orvostörténelem professzori tisztségére, amelyre többen is pályáztak. Végül Fryderyk Hechelt /1795-1851/, az 1821-ben Vilnában végzett orvosdoktor neveztek ki. Német neve és eredete ellenére lengyel volt, aki végzése után több mint másfél évtizedet Európa legkülönbözőbb egyetemein dolgozott. A lengyel nyelven kívül beszélt latinul, angolul, németül, olaszul, franciául. 1834 decemberében tett pályázati vizsgát Krakkóban, amelynek írásbeli feladatait egy egész napon átdolgozta ki. 50 kérdés közül 16 volt az orvostörténelem tárgyköréből, Az orvostörténelmi kérdésekre adott válasza 18 oldalt tett ki, többségét latinul fogalmazta meg. A felhasználandó irodalomban megnevezte Sprengel,

¹⁵ Wosinski, Stanislaw /1644-1694/, orvos, egyetemi tanár. Krakkóban született, jeles aranyműves fia volt. 1659-től a krakkói egyetem hallgatója, 1666-ban szerzett orvosi diplomát Páduában. 1668-1669 között a római Szent Lélek Kórház orvosa, 1669-ben visszatért Krakkóba, 1674-től Krakkó Magistratusának tagja, többször polgármester. 1690-ben a lengyel szejmben a várost képviselője. 1676-tól a Jagelló egyetem tanára, a kórbonctani intézet megalapítója., több alkalommal dékán. Püspöki orvos. Megírta az egyetem orvosi karának történetét. Fő munkája a Questio medica de febre maligno. /Krakkó, 1676/. Kézírtos biográfiai munkáját 1896-ban kiadták.

¹⁶ A könyv sokban hasonlít Schöpf-Merei Ágoston 1835-ben kiadott orvostörténeti munkájához.

Chulant munkáit, a tananyagot bővíteni kívánta a legújabb orvosi irányzatok ismertetésével. A pályázat alapján 1835 júliusában foglalta el professzori székét, az orvostörténelem oktatására heti 5 óra állt rendelkezésére, igaz, az első évben csak 5 hallgató iratkozott be előadásaira, de a következő évben már hallgatóinak száma meghaladta a 30 főt. Lengyel nyelvre fordította Haeser kézikönyvét. Valójában Hechel nevéhez fűződik a krakkói egyetem orvostörténeti múzeumi gyűjteményének megalapítása, a z orvostörténeti dokumentumok tudományos feldolgozása, valamint a hazafias érzelmű lengyel orvostörténeti tudományos kutatások megkezdése. Kutatási módszere a német pragmatikus orvos történetírást tükrözik, benne kell tekintenünk a lengyel orvostörténeti kutatás megszervezőjét. Hechel szemlélete találkozott a lengyel nemzeti öntudattal, a lengyel történeti múlt iránti fokozott érzékenységgel, amely a 19. század közepén már nagyra emelte a lengyel orvostörténeti kutatásokat. Követője volt Ludwik Gasiowski /1807-1863/, a poznańi egyetem orvostörténelem professzora. Ugyancsak Hechel hatásának kell tekintenünk, hogy Józef Majer /1808 – 1899/, a krakkói egyetem tanára és rektora, az 1813-ban alapított krakkói Lengyel Tudományok Akadémiájának elnöke nyolc kötetben dolgoztatta fel az ősi lengyel egyetem történetét, Hechel halála után éppen Majer javasolta Gasiowski meghívását Krakkóba, bár ezt az 1846. évi lengyel galíciai felkelés leverése a bécsi Belügyminisztérium a meghívását elutasította.

Ekkor került az orvosrendészeti tanszék élére Fryderyk Skobel /1806-1876/, az anatómiai intézet professzora, aki egyben az orvostörténelem előadója is lett. Skobel kinevezése összefüggött a krakkói egyetem germanizálásával. Skobel orvostörténeti előadásainak tematikája sokban hasonlított a német egyetemeken folyó orvostörténeti képzés szemléletéhez. Skobelt Józef Oettinger /1818-1895/,¹⁷ követte, aki már fizetés nélküli tanársegédként gyakran helyettesítette a betegeskedő Hechelt. Különben Oettinger volt az első, aki Krakkóban doktori disszertációját /1846/ az orvostörténelem tárgyköréből írta /Josephi Struthii medici Posnanensis vita/. Szerény körülmények között élt, hiszen végzése után több évig a krakkói zsidó kórházban dolgozott minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, 1850-től pedig – már fizetéssel – főorvos helyettes volt. Kollegái közül többen kifogásolták a heti egy alkalommal tartott „ingyenes rendelését”, amit ugyan lakásán tartott, de felekezeti hovatartozás nélkül foglalkozott a megjelent betegekkel. Oettinger 1862-ben beadta az orvostörténelem tárgykörében magántanári kérelmét „Az iskolán kívüli orvostudomány” címmel, amit elnyert, csak a nyilvános előadás jogát nem, de 1868-ben engedélyezték Oettingernek rendkívüli tanárként - az egyetemi előadások megtartását, heti két alkalommal az ötödéves medikusoknak. Első nyilvános előadásán alig néhányan vettek részt, de később a krakkói egyetem legnépszerűbb előadói közé emelkedett. 1873-ban nyilvános rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki. Oettinger az orvostörténelmet 1891-ig, nyugalomba vonulásáig adta elő, óraszám 1875-től heti 3 órára emelkedett, mindvégig az igazságügyi és orvosrendészeti intézet keretén belül működő úgynevezett kabinetirodát vezette. Az általános orvostörténeti előadásokon kívül néhány órában előadta a szemészet, a közegészségtani intézetben a közegészségügy és járványügy történetét. Sajnos oktatói munkájához nem kapott hivatalosan egyetemi segítséget, nyugalomba vonulása után óráit senki nem vette át.

A századforduló éveiben a Jagelló Egyetemen az orvostörténelem oktatásának formai keretein nem változtattak, minden tanév kezdéskor gondolt jelentett az orvostörténelem előadójának megjelölése. 1900-b az orvosi karon több kezdeményezés született az orvostörténeti oktatás újjászervezésére, új tanszék vagy intézet kereteinek kialakítására.

¹⁷ Kapronczay Károly: Józef Oettinger /1818-1895/. Orv. Hetil. 1976- 117. évf. 41. sz. 1921-1923 pp.

Ezekben az években az orvostörténelmet- rendkívüli tanárként – Leon Wachholz /1897-1942/,¹⁸ az igazságügyi orvostan professzora adta elő az 5. éveseknek egy féléven át heti két órában. Wachholz - bár több orvostörténeti tanulmányt és szakterületének múltját feldolgozó könyvet adott ki – önmagát „műkedvelő orvostörténészek” tartotta. Előadásait jeles elődjének munkáiból állította össze. Ezekben az években kezdte el orvostörténeti tevékenységét Adam Wrzosek /1875-1965/,¹⁹ a lengyel orvostörténetírás kiemelkedő egyénisége. Iskoláit Lódzban végezte, de érettségi vizsgát az orosz cársághoz tartozó Piotrkówban tette le. Útja innen a kijevi egyetem orvosi karára vezetett, három esztendő múlva /1897/ átiratkozott a zürichi egyetem orvosi karára, Egy esztendő múlva, 1898. július 19-én Berlinben szerezte meg orvosi oklevelét. A porosz egyetemen szerzett oklevelét még abban az esztendőben-Kijevben nosztrifikáltatta, egy esztendőn át a szülészet-nőgyógyászati klinikán dolgozott. A szakvizsga letétele után félévig szülőfalójának körorvosa, majd Párizsban pszichológiát, Zürichben antropológiát és filozófiát tanult, miközben a városi gyerekkórház alorvosa.

A hosszúnak tűnő tanulmányút után 1901-ben Krakkóba megy, a kórbonctani intézet egyik tanársegédi állását eredménnyel megpályázta. A következő évben e tárgykörből magántanári képesítést kapott, helyettesítette az intézet betegeskedő professzorát, de bekapcsolódott a szervezés alatt álló orvostörténeti múzeum feldolgozó munkájába. Az orvostörténeti előadásokat tartó Wachholz viszont – felfigyelve ifjú kollegájának sokoldalú műveltségére – az orvostörténelem szépségére, e különös szakterületen való kutató és oktató munkára ösztönözte. 1906-ban már az orvostörténelem magántanára, amely fokozatot a középkor orvosképzéséről és jeles orvosairól írott disszertációjával kapott meg. Gyakran Wachholz helyett tartott orvostörténeti előadásokat, 1909-ben már az orvostörténelem rendkívüli professzoraként hirdetett egyetemi kurzust 5. éves hallgatóknak heti 4 órában. Az első világháború kirobbanása után behívták katonai szolgálatra, bár korára való tekintettel a krakkói Katonai Kórház parancsnoka lett. Ekkor vált Pilsudski elkötelezett hívévé, ezekben az években dolgozták ki orvos barátaival a független lengyel állam egyetemi rendszerét, felsőoktatásának követelményeit, az egységes lengyel iskolarendszer szervezetét. Az orvosképzéssel kapcsolatos elképzelései valósultak meg 1918-ban az új független lengyel államban.

1918-ban kinevezték az első lengyel kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumában az egyetemi ügyek referensének, alkalma nyílt elképzeléseinek megvalósítására. Minisztériumi munkája mellett szerepet vállalt a varsói egyetem átszervezésében: megszervezi a kórbonctani és orvostörténeti intézetet, minisztériumi tevékenységének egyik eredménye, hogy a lengyel orvosi karokon kötelezővé tették az orvostörténelem két féléven át történő oktatását, az első félév végén kollokviumot, a második félévet szigorlat zárta. Az államvizsga követelményei közé is bevették az orvostörténelmet. 1920. november 15.-én lemondott minisztériumi beosztásáról és kormánybiztosként elvállalta a poznani lengyel egyetem megszervezését. A reménytelennek tűnő – szakember és pénzhiány – helyzetben 1921-ben megindult az egyetemi, közte az orvosképzés is. A hatodik lengyel egyetemen ő lett az orvostörténeti intézet és tanszék vezetője, amely tisztséget 40 évig megtartott.

1920-ban a megszűnt német egyetem helyébe lépett az új lengyel állam poznani egyeteme, amelyen az orvostörténeti intézetet Wrzosek elképzelései szerint hozták létre. A német egyetem még a világháború végén elszállított minden felszerelést, könyvtárat és oktatási segédesszöveget. Az orvostörténelem oktatása és művelése szempontjából szükségesnek látta egy

¹⁸ Kapronczay Károly: Leon Wacholtz /1897-1942/. Orv. Hetil. 1979. 120. évf. 19. 911-913 pp.

¹⁹ Kapronczay Károly: Adam Wrzosek /1875-1965/. Orv. Hetil. 1981. 124. évf. 234-237 pp.

országos orvostörténeti társaság megszervezését, ahol a hagyományos társasági élet „gyakorlása” mellett alkalom nyílik az oktatás egységes elvének kialakítására, a tapasztalatcserére, országos rendezvényen pedig az orvostörténészek találkozására. Ennek érdekében 1924-ben megindította az Archiwum Historii is Filozofi Medycyny, a ma is élő orvostörténeti folyóiratot, amely publikálási lehetőséget biztosított az összes lengyel orvostörténészek. Az első számot Wrzosek az orvostörténeti oktatás módszertanának, tematikájának és a képzés előtt álló feladatoknak szentelte. Wrzosek egyetemi jegyzetet írt, szerkesztette folyóiratát, megalapította a poznani orvostörténeti könyvtárat /kb. 25 ezer kötettel/, szorgalmazója lett a lengyel orvostörténeti tanszékek élén állók vendégprofesszorként történő meghívásának, a magántanári rendszeren belül pedig az egyetemen kívül állók habilitációjának. 1935-1939 között Vilnában is előadta az orvostörténelmet. A második világháború kitörése után el kellett hagynia Poznant, mivel a megszálló német parancsnokság elfogatási parancsot adott ki ellene. Titokban Varsóba ment és a háború végéig álnéven élt, egyik alapítója és szervezője lett a titkos földalatti egyetemnek, mindvégig az orvosi kar dékánja volt, miközben minden tárgykörben előadásokat tartott. 1944 tavaszán a Gestapo – feljelentés után – azonosította a Stepan Dabrowski álnéven élő Wrzoseket, aki valóban az utolsó pillanatban menekült el. A titkos egyetem 271 hallgatója ezután Wawrzechen, Grodzisben és Czestochowában gyűlt össze és folytatta tanulmányait. Wrzosek hivatalosan 1945 áprilisában zárta le a titkos egyetem tanulmányi időszakát, „befejezettnek” nyilvánította tevékenységét.²⁰

Visszatért Poznanba, újjászervezte az orvostörténeti és az antropológiai intézetet, újra indította az Archiwum c. folyóiratot, hetven évesen újult erővel oktatott. 1950-ben nyugdíjba vonult. Nem tartozott az új hatalom „kedvencei” közé, de hatalmas szakmai tekintélye miatt nem zaklatták. 1965. március 2-án hunyt el Poznanban.

Az első világháború után újjáalakult lengyel orvosképzésben kötelező tárgyként szerepelt az orvostörténelem, 1920-ban a krakkói egyetem orvostörténelem professzorává, a tanszék vezetőjévé Wladyslaw Szumowskit /1875-1954/²¹ a lengyel orvostörténetírás és kutatás külföldön is legismertebb egyéniségét nevezték ki. Szumowski 1875. március 26-án született Varsóban, 1899-ben szerezte meg orvosi oklevelét, majd a századforduló éveiben hosszabb külföldi tanulmányútra ment: 1903-1906 között Lembergben élt és itt kezdett orvostörténelemmel foglalkozni. Már a zakopanei tbc-szanatórium kezelőorvosa volt, amikor Lembergben filozófiát és történelmet hallgatott, itt lett a filozófia és a történelemtudomány doktora. Orvostörténeti sikerei ellenére nem adta fel gyakorló orvosi tevékenységét, mivel úgy vélte, hogy orvostörténelmet eredményesen csak úgy lehet művelni, hogy a mindennapi gyakorlat kérdéseire is választ kell találni. Volt belgyógyász /1906-1908/ laringológus /1909-1910/ és üzemorvos /1908-1912/

Az első világháború – mint számos más kortársának – törést jelentett életében: behívták katonai orvosi szolgálatra, bár mindvégig Galíciában, a hátszágban működött, a Galíciai Katonai Orvosi Intézetben szerepet kapott a kolerajárvány leküzdésében, majd már polgári orvosként az egyik katonai kórház laboratóriumát vezette. Ha alkalma nyílt, levéltárakban, könyvtárakban kutatott, 1916-ban a kijevi egyetem Lengyel-kollégiuma orvostörténeti előadássorozat megtartására kérte fel.

A világháború után újjáalakult Oktatásügyi Minisztériumban – Wrzosekkel egy osztályon – az egységes lengyel egészségügy megszervezésében vett részt, részt vett a közegészségügy

²⁰ Seyda, B.: im. 198-214 pp.

²¹ Kapronczay Károly: Wladyslaw Szumowski /1875-1954/. Orv.tört. Közl. 1971.6061. 287-291 pp.

intézményi rendszerének megszervezésében, bizonyos mértékben dolgozott az egyetemi ügyek területén is. Az oktatási törvény értelmében Szumowskit 1920-ban a krakkói egyetem orvosi karára az orvostörténelem nyilvános rendes tanárának nevezték ki, a kétszemeszteres tantárgyat heti 5 órában, vizsga kötelezettséggel adhatta elő. Az orvostörténelemmel egyidőben az orvosi filozófiát is előadta, illetve beépítette az orvostörténelem tananyagába az orvosi gondolkodás fejlődését is.

Legnagyobb jelentőségű munkája az 1934-ben kiadott könyve, Az orvostudomány története. Ezt a könyvet négy kötetben jelentette meg, elsősorban egyetemi tankönyvnek szánta. Még 1928. október 5-én, a lengyel egyetemeken oktató orvostörténelem tanárait értekezletre hívták össze, hogy egységes álláspontot alakítsanak ki az orvostörténelem tárgyköréből írt doktori disszertációk követelményrendszerére. Ezen az értekezleten bízták meg Szumowskit egy egységes orvostörténeti tankönyv megírásával, segítőjének Stanislaw Treblinski, a vilnai egyetem orvostörténelem tanárát jelölték ki, de annak halála után a munkát már egyedül Szumowski végezte. Az első kötet az ókorral /1930/, a második a középkorral /1932/, a harmadik és negyedik kötet /1934/ az újkorral foglalkozott. A teljes anyagot egy kötetben – Herczeg Árpád fordításában és jegyzeteivel – 1939-ben a MOK egy kötetben jelentette meg magyar nyelven.

1938-ban – munkásságának elismeréseként – a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, valamint a párizsi, a brüsszeli, a bukaresti orvostörténeti társaság is. A második világháború kitörésekor a Jagelló Egyetem orvostudományi dékán méltóságát viselte. 1939. október 6-án a Gestapo – az orvostanári karral együtt – letartoztatta és a sachsenhauseni fogolytáborba hurcolta, csak 1940. február 9-én szabadult ki fogságából. Betegsége miatt nem vett részt a fegyveres ellenállásban, de az élettant oktatta a titkos földalatti egyetemen. Szerepet játszott abban, hogy az orvostörténeti gyűjteményt nem érte kár. A háború után ismét elfoglalta katedráját, fiatalos lendülettel fogott az oktatáshoz és kutató munkájához. 1953-ban az újjáalakult Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta, hozzá fogott alapvetésnek számító könyvének átdolgozott kiadásához. 1954. április 5-én hunyt el.

Az 1848/1849-es tanévtől kezdve a sokat betegeskedő Szumowskit Zbigniew Kukulski /1908-1971/ helyettesítette az orvostörténeti előadások megtartásában. Majd az intézet élére kinevezték. Még 1948-ban változás következett be az orvostörténeti intézetben: önálló tanszékké szervezték meg a gyógyszerésztörténetet, amelynek élére Jan Lechst /1869-1954/, a jeles orvos és gyógyszerésztörténész állították. Lechs a wroclawi orvosi kar orvos és gyógyszerésztörténeti tanszék docense volt, innen került át a krakkói egyetemre nyilvános és rendes egyetemi tanárrá. Elképzelése volt az önálló tanszék megszervezése mellett egy krakkói gyógyszerésztörténeti múzeum felállítása, bár halála megakasztotta a szervező munkát, de elsősorban Roeske professzornak köszönhetően Krakkó belvárosában háromemeletes épületben került elhelyezésre az értékes krakkói gyűjtemény, amely egyben a gyógyszerésztörténeti tanszék is.

Kukulski tanszéki utóda Mieczyslaw Skulimowski lett, aki 1982-ben bekövetkezett váratlan haláláig kiváló vezetője volt az intézetnek és a tanszéknek. Tudományos munkássága részben a krakkói orvostudomány történetének feldolgozására, az orvostörténeti oktatás történeti bemutatására összpontosult, bár kiváló munkákat írt Krakkó és környékének természeti kincseiről. Skulimowski utóda Zdzislaw Gajda, a gyógyszerésztörténeti tanszék docense lett, majd Andrzej Sródka követte 2002-től.

1922-ben alapították a varsói egyetem orvosi karán az orvostörténeti kabinetet, ahol csak megbízott vagy rendkívüli tanár tanította az orvostörténelmet. Az oktatás megszervezése

Stanislaw Konopka /1896-1982/²² nevéhez fűződik. Stanislaw Konopka orvos százados előbb a varsói Katonaorvosi Akadémián /1925-től/ a katonaorvoslás-történetet tanára volt, majd innen hívták meg a varsói polgári egyetemre tanárnak. Konopka orvos ezredes 1939-ben frontszolgálatra vonul be, a Jaroslawban berendezett kórházat vezeti, hamarosan német fogságba esik, ahonnan megszökik. Varsóba visszatérve Konopka ezredes bekapcsolódott a titkos orvosképzésbe, de egy feljelentés után a Gestapo ismét letartoztatta: és előbb a rettegett varsói Pawiak börtönbe, majd a Gross-Rosen koncentrációs táborba viszik. Innen is megszökött és a varsói felkelés idején – felkelő orvosként – hol betegeket gyógyított, hol egykori értékes orvosi könyvtárának „roncsait” menekíti.

1945 után a lengyel egészségügyi miniszter – már polgári állományban – kinevezte a varsói Központi Orvosi Könyvtár igazgatójának, az Orvosi Kiadó vezetőjének, bár tevékenysége főleg egy új könyvtár felállítása lett. Jelentős könyvtárat szervezett, európai jelentőségű lett az általa szerkesztett orvosi bibliográfia, amelynek szerkesztőségét 35 évig irányított. 1946-ban Poznanban az orvostörténelem tárgyköréből habilitált, egyben a varsói egyetem orvosi karán rendkívüli, majd rendes egyetemi tanárként az orvostörténelmet adta elő. Valójában a varsói orvostörténeti intézet a Központi Orvosi Könyvtárban működött, Konopka és munkatársai sokáig itt tartották az orvostörténeti előadásokat. Konopka tagja volt a Lengyel Orvostörténeti Társaság elnökségének, 1971-ig szerkesztette az *Archiwum Historii Medycyny i Filozofii* folyóiratot. 1970-ben nyugdíjba vonult, a varsói orvostörténeti tanszék élén Felix Widy-Wirski, majd 1979-1991 között Marcyn Lyskanowski. 1986-tól Andrzej Sródka Varsóban az orvostörténelem professzora, aki 2002-től Krakkóban is ezt a feladatot látja el.

Az orvostörténet oktatás az orosz egyetemeken

Sajátosan alakult az orosz egyetemi orvostörténelem oktatása. I. Péter cár határozott politikájának köszönhető az Európához történő felzárkózás lehetőségeinek megteremtése, amelynek kiteljesítése II. Katalin uralkodás alatt következett be. Az orosz felvilágosult abszolútizmus államépítő politikájának ellenére az Orosz Birodalom továbbra is magán viselte a sajátos keleti jelleget: ugyan rendelkezett minden az európai viszonyokat tükröző intézménnyel, de ez nem volt elegendő, hogy teljesen átfórmálja egy hatalmas területen működő birodalom lakosságának évszázados, a keleti ortodox egyház befolyása alatt álló gondolkodását. Európai struktúrák épültek fel, de mellett tovább éltek a középkort idéző helyi formák. Az európai nagyvárost idéző Szentpétervártól 500 kilométerre levő Moszkva már sajátos színezetű keleti városnak számított, de az Urálon túl a vad Kelet, a nomád törzsek világa volt. A teljes átalakulást küzdelmes reformpolitikát igényelt..²³

Oroszországban az új orosz értelmiség kialakítása két lépcsőben történt: kiválasztott ifjak állami segítséggel európai egyetemeken szereznek diplomát, majd hazatérve az állam által felépített tanintézetekben – gimnáziumokban és egyetemeken – maguk képzik ki a jövő értelmiségét. 1755-ben megalapították a moszkvai egyetemet, megszervezték az Orosz Tudományos Akadémiát, a Birodalom egészségügyét irányító Orvosi Tanácsot /1716/, ahová

²² Seyda: im.

²³ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, Medicina, 1960. 199 l. : V. Molnár László: Életutak találkozása. 1703-1848. Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből. Kapcsolattörténeti könyvészeti függelékkel. Piliscsaba, MATI, 2004. 236 l.: V. Molnár László: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815. Piliscsaba, MATI, 2003. 245 l. : A múlt magyar orvostörténeszei. /Schultheisz Emil- Gazda István- Kapronczay Károly- Szállási Árpád./ Piliscsaba, MATI,-SOMKL, 2002, 388 l. Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódása. Összeáll. Tardy János. Budapest, SOMKL-MATI, 2009. december 18. 258 l.

kiváló képesítésű külföldi szakembereket, többségben németeket, de magyarokat is meghívtak. Az orosz államigazgatási és oktatási rendszerek erős német hatást tükröztek. A szakemberhiányt tükrözi, hogy I. Péter a Baltikum bekebelezése után meghagyta az ott élő németek jogait, sőt jelentős kiváltságokat adott nekik az Orosz Birodalmon belül. Éppen az értelmiség kiképzése érdekében meghagyta jogaiban a dorpadi egyetemet, amelyet 1635-ben a svéd király alapított a königsbergi egyetem ellensúlyozására. A 18. század elejétől hirtelen megnövekedett Dorpadtban és Königsbergben az orosz hallgatók száma. Jelentős volt a külhoni szakértelmiség meghívása Oroszországba, elsősorban német egyetemeken „toborozták” ifjú értelmiségieket. Német mintára indult meg Szentpéterváron, Kijevben és Moszkvában a katonaeorvosképzés, ahol a tantestület is németekből állt.

Az előzményekben vázolt folyamatot tükrözi az orosz egyetemi orvostörténeti kutatás és oktatás kiformalódását: Königsbergben 1799-től, Dorpadtban 1806-tól volt – magántanárok által előadott – szabadon választható orvostörténeti oktatás. A német egyetemeken végzett orosz orvosok közül orvostörténeti témát választottak avatási értekezésük témájának, így az orosz orvostársadalom előtt nem volt idegen az orvostörténelem. Kezdetben a moszkvai egyetem orvosi karon az orvostörténelem vagy önálló, vagy más szaktárgy bevezetéseként elhangzó előadás formában, amit a kinevezett német tanárok németül tartottak meg. Ilyen volt például Moszkvában Johann Gottfried Richter orvosprofesszor is, aki 1817-ben három – német nyelven megírt – kötetben adta ki az orosz orvostudomány helyzetét feltáró könyvét, amelynek harmadik kötetét az orosz földön működő orvosok munkásságának szentelte. /Kicsit hasonlít Wesszprémi munkájához, az életrajzi adatok mellé alapos bibliográfiát mellékel. / Ezzel szemben az orvostörténelem egyetemi oktatása az 1805-ben alapított, de a képzést 1806-ban elkezdett harkovi egyetem orvosi karán indult meg.

A harkovi egyetem orvosi karára kapott tanári kinevezést Koritáry György, az orosz földön megfordult magyar orvosok egyik kiválósága. Megbízása a gyógyszerteran és az orvostörténelem előadása lett. A feljegyzések szerint a gyógyszerterant Tramsdorf könyvei és az orvostörténelmet saját jegyzetei szerint adta elő. Koritáry György 1772. április 6-án született a Hont megyei Korponán. Iskoláinak elvégzése után a jeni egyetem orvosi karára iratkozott be, itt szerzett orvosi diplomát. Innen származik Koritáry „oroszlom”, hiszen évfolyamtársai között sok orosz volt. Nagy hatással volt Koritáryra Christian Gottfried Gruner /1744-1815/, az orvostudomány egyik első historikusa volt, aki 1782-től rendszeresen adta elő az orvostörténelmet. Gruner jelentősége abban állt, hogy nem az akkor divatos biográfus orvostörténelmet művelte, hanem a medicina történetét a betegségek történeteként tárgyalta. Előadásait Historia Medicinae címmel hirdetett meg, saját jegyzeteiből tartotta és ezt a módszert követte Koritáry Harkovban Koritáry is, előadásait Hipokratesztől a kortárs Tissotig adta elő.

Koritáry orvosdoktori oklevelét végül Bécsben szerezte meg. Pesti szemorvosi gyakorlata alapján pályázott a pesti orvosi kar szemészeti tanári állására, amit nem nyerhetett el, hiszen ebben az időben már volt evangélikus hitet valló orvostanára. Ekkor volt bécsi tanárának, Peter Franknak hívására kivándorolt Oroszországba, ahol ajánlásával a az akkor megalapított valamelyik orosz egyetem tanári állására pályázott. / Ekkor alapították a harkovi, a kazanyi és több orosz katonaeorvosképző intézetet/. Koritáry György így került a harkovi egyetemre, ahol több ízben is viselte a dékáni méltóságot/ 1807, 1808-1810/. 1810-ben váratlanul meghalt, róla a hazai és a szentpétervári sajtó, mint a harkovi egyetem kiválóságáról emlékezett meg. Később több orosz orvostörténeti feldolgozás úgy említette, hogy Koritáry a moszkvai egyetem orvostörténelem tanára. Ebben tévedtek, mert ekkor Mihail Ivanovics

Szkiadan²⁴ és később Ivan Petrovics Voinov adta elő Moszkvában az orvostörténelmet, az utóbbi lett a megszervezett orvostörténeti tanszék első kinevezett egyetemi tanára is.²⁵

A moszkvai egyetem orvosi karának első tagjai is zömében németek voltak, akik nagy gondolt fordítottak a természettudományok történetének bemutatására hívei voltak az úgynevezett „biológiai gondolat”-nak, miszerint a medicina fejlődésének egyik mozgatója a biológia tudományának fejlődése. A moszkvai orvosi karon elsőnek Matheus Aphonin /1730-1805/ adta elő a természettudomány története c. tárgyat, aki már a moszkvai egyetem végzett orvos-botanikus volt.

Afonin nyomdokain járt Theodor Politkowsky / Fedor Geraszimovics Politkovszki/ /1754-1809/ orvosprofesszor, majd munkájának folytatója lett Gottfried Fischer /1771-1831/ a kor talán legsokoldalúbb tudománytörténésze. A tudománytörténet mellett előadásokat tartott orvostörténelemből, elsősorban a német orvostudomány -, az anatómiatörténetet adott elő. Megírta az ásványtan egyetemi tankönyvét, leírta az orosz földön pusztított járványokat, a nép körében „gyakorolt” gyógyító eljárásokról. Az elsők között foglalkozott a moszkvai asztalos műhelyekben tapasztalt krónikus megbetegedésekkel. Írt fizika és biológia történetet, kihalt állatokról, középkorban gyakori megbetegedésekről.

A 19. század második felében elég színes képet mutatott az orvostörténelem oktatása az orosz egyetemeken: Moszkvában volt ugyan orvostörténeti tanszék, de a többi orosz egyetemen az orvostörténelem oktatását a „természettörténeti intézete szervezte. Ez volt Szentpéterváron, Kijevben, Kazanyban, Harkovban, Varsóban, ahol rendkívüli és magántanárok adták elő az orvostörténelmet. Szentpéterváron, Moszkvában, Kijevben és más katonai orvosi akadémián sebészettörténetet kötelező módon adták elő, míg a krondstati tengerészeti orvos akadémián – a hajóorvosképzésen belül – orvos- és hajózásvásorlástörténeti előadásokat is meghirdettek. Az Orosz Tudományos Akadémián belül, az orvosi osztályon is foglalkoztak orvostörténelemmel, hasonlóan a Császári Orvostudományi Társaságon belül külön bizottság gondozta az orvostörténelem szakmai kérdéseit.

A bolsevik forradalom alapjaiban változtatta meg a tudományos élet szervezeteit, az egyetemi képzés tartalmait és intézményi rendszerét. Az egyetemek elvesztették autonómiájukat, központi irányítás alá kerültek, amely egységes formákat, rendszereket és oktatási programokat alakított ki. 1926-ban a szovjet Egészségügyi Minisztériuma minden orvosegyetemen kötelezővé tette az orvostörténelem oktatását, elrendelte az orvostörténeti tanszékek megszervezését. Például Tbilisziben létezett az egyetemen orvostörténeti tanszék, intézetté 1943-ban szervezték át, 1950-ben, az elsők között alakult meg a Grúz Orvostörténeti Társaság, amelynek jelentős magyarországi kapcsolata is volt.²⁶

²⁴ Szkiadan az orosz szakirodalomban Mihail Ivanovics Szkiadan néven szerepel, eredeti neve Michel Sciadan, aki a görögországi Cephaloniában született 1748-ban, Nápolyban, Löwenben és Leydenben tanult, itt szerzett orvostudományi oklevelet 1774-ben, innen vándorolt ki Oroszországba. 1776-ban kinevezték a moszkvai egyetem patológia-physiologia professzorának, egyidőben az orvostörténelmet is tanította. 1805. szeptember 5-én hunyt el.

²⁵ Voinov, Ivan Petrovics /1766-1839/ orvos, botanikus. Moszkvában született és a moszkvai egyetemen szerzett orvosi diplomát. /1794/ Megfordult a könyvsbergi, a heidelbergi és a a göttingeni egyetemeken. Visszatérése után a a moszkvai bábaképzést irányította, majd a botanikai tanszéken is működött. 1815-ben orvostörténeti előadásokat hirdetett meg, amelyek népszerűségére hivatkozva rendkívüli tanári címért folyamodott. 1825-ben az orvostörténelem rendes tanárává nevezték ki.

²⁶ Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Szerk.: Tardy János és Gazda István. Piliscsaba, MATI-Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. 2009.258 l.

Az orvostörténelem oktatás programja csak részben követte a medicina fejlődését, nagyobb hangsúlyt helyezett az akkori jelen korra, a szocialista korszakra. Az orvostörténelem ideologikus tárgy lett, hiszen minden történeti korszakban az elnyomottak és elnyomók viszonya szempontjából vizsgálata és bírálta a medicina haladását, eredményeit, nagyobb hangsúlyt helyezett a népi orvoslásra, stb. A harcos materializmus szemszögéből vizsgálta az egyház szerepét, stb. Az orvostörténelem oktatásának megszervezése a szovjet korra jellemző módon és módszerekkel történt: központi utasítás rendelte el az orvostörténelem oktatásának bevezetését, előírta az ideológiai követelményeket, tankönyveket íratott, politikai megbízhatóság szerint válogatták ki az oktatókat. Nem tiltották a külföldi szakirodalmat, csak a marxizmus-leninizmus szemszögéből vizsgálták meg a tartalmát, a szerzőit. Az előbbieket ellenére nagy jelentőségű az orvostörténelem oktatásának kötelező bevezetése, amit a második világháború után a szocialista országok is követtek, kivéve hazánkat, ahol az ellenkezője történt: kiiktatták az orvosképzésből, hosszú évtizedekig nem adtak lehetőséget az egyetemi oktatáson belül az orvostörténelem oktatásának.

A volt szocialista országok orvostörténeti oktatása is az 1950-es években indult meg. Bulgáriában, Szófiában, Plovdivban, Várnában 1952-ben, Belgrádban, Zágrábban, Ljubjanában, Szarajevóban, Skopjében 1950-ben, Romániában – Kolozsvárt és Bukarestet kivéve – szintén 1951-ben alapították meg az orvostörténeti tanszékeket. Más volt a helyzet Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban: mindkét országban a régi hagyományok szerint történt az orvostörténelem oktatása, kötelező módon és tanszéki szerkezetben.

Sajátos fejlődést mutat a volt Jugoszláviában az orvostörténelem oktatásának kérdése: Ausztria-Magyarországhoz tartozott Szlovéniában és Horvátországban az orvostörténelem oktatása hasonló utat járt, meg mint a Monarchia más egyetemein. Ljubjanában és Zágrábban csak 1867-ben szervezték meg az egyetemeket, az orvosi karokon magántanárok adták elő a medicina történetét. Az 1918-ban létrejött délszláv királyság orvosi karain ugyan nem szerveztek orvostörténeti tanszékeket, de magántanári rendszerben, szabadon választott tárgyak sorában, oktatták az orvostörténelmet. Inkább az ó- és középkorra, a 18-19. századra összpontosítottak, mint az akkori jelenre, hiszen az akkor fiatal államban elég nagy különbségek mutatkoztak a délszláv állam nyugati és keleti részei között. Ez jellemezte az 1945 utáni helyzetet is, de különösen nagy gondot szenteltek az orvosi és gyógyszerészeti múlt emlékeinek megőrzésére:.

Bulgáriában az 1950-es évek során megalakult orvostörténeti tanszékei /Szófia, Plovdiv, Várna/ akkor az egyetemek közegészségtani intézeteinek részeként szerveződtek, amelyek közül Szófiában 1978-ban önálló tanszékké formálódott át. A bolgár orvostörténeti oktatás erős szovjet befolyás alatt állt, szinte csak szovjet orvosegyetemeken használt tankönyveket használtak, hivatkozási irodalmuk is főleg orosz-szovjet munkákra utaltak. Ettől függetlenül az 1960-1980-as években a bolgár orvostörténészek minden nemzetközi és szocialista országokban szervezett orvostörténeti konferenciákon, kongresszusokon megjelentek, inkább az ó- és középkori, vagy az akkori „jelen” orvostudományi kérdéseiről tartottak előadást.

Az orvostörténelem oktatása hazánkban

Az orvostörténelem művelésének gondolata nem volt idegen a pesti egyetem orvosi karán a 18. század végén sem, hiszen Trnka Vencel /bár nem volt az orvostörténelem előadója/ több mint tíz ilyen tárgyú munkát írt, de ez a szemlélet kortársaitól sem volt idegen. Az élettan

professzora Prandt Ádám nevezetes munkája – *Historia materiae medicae* erősen orvostörténeti ágyazottságban adta elő tananyagát. Schoretisch Mihály a gyakorlati orvostant ugyancsak számos orvostörténeti példával illusztrálta, de Trnka Vencel /1737-1791/ és Plenck Jakab, minden nyomtatásban megjelent munkájukat a témát adó gondolkört történeti visszapillantásban tárgyalta, ó- és középkori mestereket, kéziratokat és könyveket idéztek, a könyvük megadott irodalmában koruk orvostörténeti témájú munkáit is felsorolták. A magyar egyetem orvosi karán az első olyan javaslat, amely az orvostörténelem bevezetését célozta, 1803-ban született meg. Az orvosi kar reformját előkészítő regnicolaris bizottság 1803. május 17-én a következőket foglalta jegyzőkönyvbe: „A pesti egyetemről kikerült orvosok nincsenek megfelelően kiképezve, így az öt esztendő kiképzési idő nem elegendő.” Az oktatás idejét hat esztendőre kívánták felemelni és az első év tananyagába kívánták beiktatni az orvosi enciklopédiát, a hatodikba pedig az orvosi bölcséleti története /*Succinta historia medicina philosophica*/ című tantárgyat. A pártolólag felterjesztett javaslatot nem fogadták el, az 1804. augusztus 11-én kelt királyi leirat a javaslatot elvetette. /Ebben az időben javasolták Krakkóban és Bécsben is az orvostörténeti tanszék felállítását, amely javaslatok megvalósultak./²⁷

Több mint két évtizedig nem történt semmi, csak azután - az 1827. évi VIII. törvénycikk értelmében – rendeltek ki különbizottságot az egyetemi oktatás reformjának előkészítésére, aminek javaslati anyagát az egyes karok maguk dolgozták ki. Lenhossék Mihály karigazgató 70 oldalas tervezetet készített, amelyben szerepelt, hogy az első évben rendes tantárgyként oktassák a *Historia pragmatica cum literatura medica* című tantárgyat is, amit fizetés ellenében rendes tanárnak kell előadni. A javaslat még 1834-ben is az előkészítő bizottságnál hevert, igaz soha nem került az országgyűlés előtt megvitatásra.²⁸

Az orvostörténelem oktatásának kezdete azonban az 1830-as évek közepén megoldódott: a rendkívüli tanári rendszer bevezetésére hivatkozva 1935 júliusában Schöpf-Merei Ágoston olyan kérelemmel fordult az orvosi karhoz, hogy részére díjazás nélkül engedélyezzék az oknyomozó orvos- és sebészettörténelem oktatását. A kérelemhez csatolta tantervét, amely jól tükrözte Schöpf-Merei Ágoston orvostörténeti jártasságát és szemléletét. A következőkben a beadvány, illetve annak, mellékleteinek szövegét idézzük, az eredeti iratok a Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltárban találhatóak.

„Ha az oknyomozó orvos- és sebészettörténeti tanítása megvalósulna, egy tanulmányi évben hetenként néhány óra ráfordításával elvégezhető lenne anélkül, hogy semmi tanulmányozására szükséges anyagot nem hagynánk figyelmen kívül.

Alulírott a nyilvános renkívüli órák tartásában a tudományszakot illetően az alábbi elvállalandó és megvalósítandó tervezetet terjesztem elő alázatosan.

Bevezetésként ki kell fejtenünk azokat az érveket, amelyek ennek a stúdiumnak nagy fontosságát, hasznát, jelentőségét stb. bizonyítják és világítják meg az üdvös orvostudományban. Ezt követi az orvos- és sebészettörténet fő forrásainak ismertetése. Ennek Sprengel és Hecker művei adnak alapot. Miután az ókor orvos- és sebészettörténetének kezdeteiről beszélünk, a hippokratészi időszak történetének tárgyalása következik. Voltaképpen az igazi orvostudomány, a pontos megfigyelésre és tapasztalatokra támaszkodó tudomány vele indult meg.

²⁷ Győry Tibor: Az orvostudományi kar története. Bp. Egyetemi Nyomda, 1936. 2381.pp.

²⁸ Győry Tibor: Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban. Orvosképzés, 1935. 1. sz. 349-353 pp.

Ezután rátérünk a jeles iskolák tárgyalására, amelyek Hippokratész idejétől kezdve egészen korunkig működtek, megvilágítják az idők folyamán alkotott és elterjedt orvosi elveket és elméleteket, hogy nyilvánvaló legyen, miben gazdagították és szilárdították meg az igaz és helyes elméleti és gyakorlati orvoslást, és milyen jellegzetességek térnek vissza benne.

Történelmi látásmóddal meg kell emlékeznünk, hogy a segédtudományok a filozófia, a fizika, a kémia, a mineralógia, a zoológia, a botanika, az emberi test anatómiája, az összehasonlító és patológiai anatómia, a fizioológia és patológia megteremtésében és magában az orvosi és sebészi terápiában, egy-egy időszakban me3nnyi és milyen hatást hoznak létre. Azt is ismernünk kell, milyen találmányok születtek, amelyek a gyakorlatban beváltak vagy nem váltak be, mégpedig a farmakológiában, a gyakorlati orvoslásban és sebészetben, a sebészeti műtétekben, a szülészetben, a szemészetben, a fogászatban, az állatorvoslásban és a törvényszéki orvostanban. Tudnunk kell, hogy az egyes időszakokban milyen járványok dúltak a földön, és mit állapítottak meg napjainkban, a tapasztalatok segítségével azoknak okairól, felismeréséről és gyógyításukról.

De az is tudnunk kell, milyen betegségek voltak hajdan, amelyekkel ma már nem kell bajlódnunk, és milyen újabb betegségek keletkeztek. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a testi és fizikai megbetegedések milyen megnyilvánulásait ismerik most jobban, melyekben nem ismerik az okait, megelőzését és gyógyítását. Világosan kell látnunk, hogy mi vár megvalósulásra, hogy az orvostudomány magasabb színvonalra jusson.

Ilyen módszeres tárgyalásokkal kell összekapcsolnunk az orvosi és sebészi irodalmat, hogy a hallgatókban bármely kor újabb, kiemelkedő, igazinak tartott és hasznosnak bizonyult művei mélyen nyomot hagyjanak..²⁹

Lenhossék Mihály kari igazgató, országos főorvos Schöpf-Merei pályázatát 1835. augusztus 9-én pártolólag terjesztette fel az uralkodóhoz. A tervezetből mindenképpen kitűnik, hogy Schöpf-Merei új szemléletű, úgynevezett oknyomozó orvostörténelmet kíván előadni, amelyet leginkább összehasonlítóan lehetne nevezni, s ebben teljes mértékben követte a német pragmatikus orvostörténeti kutatási módszert. Ezt Lenhossék felterjesztésében a következőképpen magyarázza:

„Az oknyomozó orvos- és sebészettörténet nagy fontosságú tudományág. Magába foglalja nemcsak az üdvös gyógyítás tudománya sorsának történeti áttekintését az ókortól egészen napjainkig, különböző orvosi iskolákat. Nézetek és idők folyamán keletkezett sokféle vélemények felsorolását, hanem egyúttal mindent a bíráló mérlegére tesz azzal a céllal, hogy lássák egyes írók és tudós testületek más-más korban milyen elméleteket alkottak, ezeket a gyakorlat és tapasztalás szentesítette, miben járultak hozzá az igaz és határozott tudomány megteremtéséhez és a gyógyítás nagyobb sikeréhez. De azt is vizsgálja, hogy tértek el a helyes úttól, és miképpen gátolták az ésszerű orvostudomány fejlődését. Arra is törekszik az oknyomozó orvos- és sebészettörténet, hogy ítéletet mondjon az időről időre született, tudományunkat értékelő felfedezésekről és a különböző betegségek sokféle megnyilvánulásainak gyógyítására ajánlott módszereiről...

Mindezekből következik, hogy az egyetemi ifjúság az orvos- és sebészettörténet tanulmányozásával arra fog jutni, hogy az ily módon szerzett ismeretekkel felszerelve, el tudja választani az igazat és a biztost a hamistól és a bizonytalantól, választani tud a helyes

²⁹ Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. Történeti Dokumentációs Szakgyűjtemény. 67.496.3.1-7.

Kapronczay Károly –Csanád Vilmos: Schöpf-Merei Ágoston rendkívüli tanári pályázata 1835-36-ból. Orvostört. Közl. 1978.85. 137-149. pp.

és a helytelen között. Az orvos- és sebészettörténet ily módon megismerő tanulók az egész orvoslás fejlődését módszeresen látva, meggyőződhetnek arról, hogy az orvoslás üdvöt teremtő művészetében egyetlen biztos, járható, a természet megfigyelése folytán kijelölt és a tapasztalat nyomán vezető út van. Erről talán soha nem fognak letérni, a káros áltudományokat pedig, mélyekből elég sok van korunkban, meg fogják vetni.”³⁰

Az uralkodó Schöpf-Merei Ágostont kinevezte az orvostörténelem rendkívüli tanárává, aki 1835 őszén meghirdette előadásait a hallgatóknak. Még ugyanennek az évnek a végén a gyermek- és női betegségek témájú tantárgy előadására is engedélyt kért, és egyben a rendkívüli tanári cím elnyerését is kérelmezte.

Sajnos Schöpf-Merei 1843-ban lemondott az orvostörténelem rendkívüli tanári tisztségéről, és annak ellenére, hogy a tanári kar – tekintettel addigi tevékenységére – az orvostörténelem tantárgy érdekében nem fogadta el beadványát, önként abba hagyta az előadások megtartását. Utódja Stockinger Tamás lett. Az ő kinevezésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Stockingerrel egy időben Wagner János is pályázott az orvostörténelem rendkívüli tanári címére és az oktatás jogának elnyeréséért.

Schöpf-Merei Ágostont az orvostörténelem oktatásának hazai úttörőjének kell tekintenünk. Előadásait az orvos- és sebészhallgatóknak, valamint a már diplomás orvosoknak egyaránt meghirdette. Az 1836-1937. évi tanévre 5 medikus, 4 végzett orvos és 11 sebész növendék jelentkezett, ami csekélynek mondható az orvosi kar hallgatói létszámához képest. Erről így írt feljegyzéseiben:

„Ekkora volt kicsi nyájam, amelyet amennyire csak tudtam, magam köré gyűjtöttem és összetartottam. Ha a történetnek csak rövid vázlatát adtam elő összeszorítva a tanév keretében, heti két-két nyilvános órában, a fáradozás ugyan kisebb, de a hallgatók számára szerfelett a száraz és unalmas tantárgy miatt a kitartás könnyen vált még kisebbé, mint az én fáradozásom. Azért is osztottam be így a dolgokat: a nyilvános előadásokon csak kevés komoly és bölcséleti dolgot adtam elő és minél több olyant, mai a fülnek kellemes, de mégsem haszontalan. Otthon ellenben hétfőn, szerdán és pénteken délután 3-5-ig kettőnek-kettőnek diktáltam a tudományos rendszert. A keddi napokon eredetiben szoktam felolvasni a régiekből és a klasszikusokból a kiválóbb helyeket és így fogom folytatni. Minden erőből arra fogok törekedni, hogy közelebb juthassanak a dolog méltó voltában...”³¹

Ez az őszinte megnyilvánulás is bizonyítja, hogy Schöpf-Merei Ágoston magas műveltsége, a klasszikus munkákban való jártassága ellenére sem tudta tananyagát olyan vonzóvá tenni, hogy a hallgatók létszámát növelni tudta volna. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy oktatói tevékenysége mellett kórházát is vezette, és a gyógyítás fáradalmi és felelőssége mellett a nap második felében tartotta orvostörténeti előadásait. Leleményességére vall az előbb ismertetett oktatói módszer, amelyet hallgatóinak – saját idejének feláldozásával – időt szakított.

Schöpf-Merei lemondásának indokát elsősorban a sikertelenségben kell keresnünk, mivel félénként 8-10 hallgatónál többen nem látogatták meghirdetett előadásait. Tanszéki héttér nélkül egyébként sem vált a többi kötelező stúdiummal egyenrangú tantárggyá az orvostörténelem.

³⁰ Győry Tibor: Az orvostudományi kar története. Bp. 1936.

³¹ Schöpf-Merei Ágoston /1804-1858/. /Szerk.: Kapronczay Károly/. Bp. Semmelweis Kiadó, 2004. 55. pp.

A Schöpf-Merei Ágoston összefoglaló jellegű orvostörténeti munkát nem írt, előadásai sem jelentek meg nyomtatásban, de az előbbieken ismertetett tanítási programja is elgondolásának és koncepciójának vázlatos megfogalmazásaként tekinthető. Ezt egészíti ki – Schöpf Auguszt név alatt – Pesten, 1835-ben kinyomtatott Orvosi rendszerek-, gyógymódok-, s néhány rokon tantárgyról című, egyetlen orvostörténeti témában írt könyve. Ebben modern orvosi ismereteire támaszkodva foglalja össze a 18. század első felétől az orvostudomány fejlődését, részletesen ismertetve a német, a francia, az itáliai és más nemzetek orvostörténetét. Kitért a korszak divatos irányzatainak / a magnetizmusnak, a broussaismusnak, a homeopátiának/ ó- és kora középkori gyökereire, értékelve eredményeiket és kifejezésre juttatva ezzel kapcsolatos kételyeit is. Olvasmányos stílusban megírt, kiváló irodalmi forrásokra hivatkozó könyve páratlan a korszak magyar orvostörténeti szakirodalmában, bár csupán mintegy 80-100 év történéseit vázolta fel.

Schöpf-Merei távozása után Stáhly Ignác 1845. február 2-án, a kari ülésen megindokolja, hogy „az oknyomozó orvostani történetek előadása az orvos-sebészi hallgatókra nézve nyomatékos fontosságú”, majd rátérve a két pályázóra. Stockinger Tamásra és Wagner Jánosra vonatkozóan kijelenti, hogy szerinte „egyikük sem felelt meg egészen, de más részről már magában oly nehéznek találom a feladatot, hogy annak kiegészítő megoldását inkább a többi éveken által folytatott oktatásból, mint elméleti előkészülettől igényelhetőnek vélem.” Sajnos ez a terve nem vált valósággá, Stockinger ez irányú működésével hosszú időre lezárul az orvostörténelem oktatása az egyetemen. A pályázókról mégis elismerően nyilatkozott Stáhly: mindketten +komolyan forogtak az orvosi tudományok ezen tágas osztályában, látszik, hogy világos eszmévé vált náluk feladata a kérdésbeni tanszéknek, főképpen pedig, hogy meg nem elégedtek valami más szerzőnek majmoló leírásával. „Nem kisebb személyiség, mint Wagner János a hazai klinikai gondolkodás egyik elindítója az ellenjelölt, mindenek dacára Stáhly első helyen Stockingert javasolta. Javaslatát a Helytartótanács ajánlásával a császár is elfogadta és 1845. július 1-vel engedélyezi, hogy a pragmatikus orvos-és sebésztudomány történetéből rendkívüli tanári minőségben, díjtalan előadásokat tartson.”³²

Stockinger Tamás két fő érdeklődési kört határozott meg az orvostörténelem területén: az általános ismereteket és a sebészeti eszközök történetét. Ezt jelöli meg 1845. október 27-én tartott székfoglaló előadásában. Több, mint húsz évvel később jelentette meg nyomtatásban munkásságának fő munkáját: Útmutatás a sebész műszerek elemzésére és bírálatára címmel, amelynek előszavában a sebészeti műszerek történetének ismeretére hívja fel a figyelmet. A következőket ajánlott a hallgatók figyelmébe: „*A, mint pedig a sebészetnek saját általános kórtana, úgy saját gyógyszeriana is van, ez pedig a műszertan és a műszerek alkalmazása.*” Bár orvostörténeti előadásait mindössze három évig tartja – ekkor ugyanis a sebészeti tanszék helyettes tanárává nevezték ki – történeti kutatásaihoz soha nem lett hűtlen, ellenkezőleg: később sem feledkezik meg sebészeti ismereteinek történeti adatokkal való kiegészítéséről.

1848-ban, ama bizonyos orvoskari értekezleten, melyet Balassa János karigazgatóvá történt kinevezése után hívtak össze, a tanszabadság biztosítására irányuló olyan indítvány is elhangzott, hogy töröljék el az orvostörténelem rendszeres oktatását. Ekkor emelkedett az egyetem hallgatói közül szóra Korányi Frigyes és Markusovszky Lajos. Korányi visszaemlékezéséből Markusovszky felszólalását így rögzítették: „s midőn felszólalását bevégezte, egy perces mély csend következett, amelyet Balassa szakított meg azon kijelentésével, hogy azt hiszi, ezen kifejtés után senki sem fog kételkedni a historia medica

³² Győry Tibor: i.m.

fontosságáról. Talán nem tévedek, ha azt hiszem, Markusovszky jelentőségének a szélesebb körök előtti elismerése ezen fellépése által lett bevezetve.”

1848 tavaszán /1848. április 12-én/ a tanári kar az oktatás reformjával kapcsolatban a következőket terjesztette fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak: „Igaz, a reformjavaslat kari vitáján többen ellene voltak, de a tantestület többsége teljes mértékben kiállt szükségessége mellett.” Sajnos a reformtervezet teljes szövege – így az orvostörténelmi tanszék felállítására vonatkozó részek is – a szabadságharc eseményei következtében nem valósultak meg, az iratok részben megsemmisültek.³³

Schöpf-Merei Ágoston és Stockinger Tamás rendkívüli tanársága idején született orvostörténeti témájú disszertációk sorából kiemelkedik Lósy Pálnak /1839/ az orvostudomány korszakairól, Elsaas Náthánnak és Détsényi Lipótnak /1838, 1847/ a zsidók orvosi ismereteiről írott munkái. Ide sorolható Cornides Pálnak /1816-1902/ a keleti dögvészről /1846/, Adler Hermannak Paracelsusról, Hauke Antalnak a 19. század orvostudományáról szóló értekezése is. A változatos témaválasztás mellett rendkívül tanulságos a hallgatók által felhasznált irodalom is, amely egyben tükrözi a kötelezőként előírt könyveket, feldolgozásokat.

A hazai orvostörténeti oktatás a 19/20. században.

A szabadságharc bukása után a pesti orvosi karon szünetelt az orvostörténelem bármilyen formában történő oktatása, annak ellenére, hogy a bécsi orvosi karon éppen ez az időszak az orvostörténelem meggyökerezésének korszaka. Az orvostörténelem gondolata részben az Orvosegyesület tudományos üléseinek témája, részben az Orvosi Hetilap, a Gyógyászat, az 1860-as évektől a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek témája. Igaz, a bécsi egyetem orvosi karán bevezetett magántanári intézmény hatással volt a pesti egyetem orvosi karára is, több olyan tantárgyat, ami nem szerepelt a szigorlati vagy vizsgarendben, egyetemi magántanárok adták elő valóban szabadon választott formában. Ilyen volt az elmegyógyászat, a gyermekgyógyászat, stb. Az 1875. évi új szigorlati rendben, a 23. §. szerint csak az a hallgató bocsátható orvosdoktori szigorlatra, aki 10 félév közben általános kórtanból vagy orvostörténelemből egy félévet lehallgatott és vizsgát is tett e tárgyból. A kar 1877-ben magántanárai közé fogadta id. Purjesz Zsigmondot „az ókori orvostörténelem” tárgyköréből, akinek munkáját 1884-től évi 600 forinttal díjazták. Purjesz 1896-ig, haláláig tanította az orvostörténelmet a budapesti orvosi karon. Megmaradt pályázati anyagából kitűnik, hogy elődeihez hasonlóan sorra vette az ókori népek /egyiptomiak, kínaiak, indiaiak, görög-rómaiak / orvosi ismereteit, az ókori orvosi iskolákat, de kitekintéssel lett a zsidókra és a keresztény orvosok munkásságára is. Az Országos Széchényi Könyvtárban sokáig őrizték jegyzetének egy példányát, de az évek alatt erősen megrongálódott.³⁴

Purjesz halála után ismét hat esztendeig szünetelt az orvostörténelem oktatása, míg Győry Tibor 1900. december 15-én kérte magántanári elismerését az orvostörténelem tárgyköréből. Kérelmével együtt benyújtotta tantervét heti három órában – két féléven át – az első évek számára, az elméleti előadások mellett olyan foglalkozásokat is tartott volna, ahol ritka könyveket, műszereket és iratokat is bemutatott volna. Győry magántanári habilitációjára csak 1902-ben került sor, de valójában haláláig – később rendkívüli, majd rendes tanárként – az első és negyedéves hallgatóknak adta elő az orvostörténelmet. Egész egyetemi pályafutása

³³ Győry Tibor: i.m.

³⁴ Kapronczay Károly- Kapronczay Katalin: Az orvostörténelem Magyarországon. Bp. OPKM, 2005. 146 pp.

alatt mintegy 746 előadást tartott, hallgatóinak száma állandóan 40-60 fő között mozgott. Itt kell megegyeznünk, hogy 1905-től Győry az Állatorvosi Főiskolán az állatorvoslás történetét is előadta, míg az orvosi karon 1918-ban címzetes, 1926-ban rendkívüli és 1936-ban rendes tanári címet nyert.³⁵

Éppen az orvostörténelem oktatásának fontossága miatt 1906 októberében Bókay Árpád indítványozta a budapesti orvosi karának a rendkívüli orvostörténelmi tanszék megszervezését, az állami költségvetésbe történő felvételét. A javaslatot a tanári kar pártolólag felterjesztette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, de a költségvetési vita során Sággy Gyula képviselő tiltakozott ellene /1911. december 15./ Ennek hatására Bókay Árpád visszavonta javaslatát. Igaz, a minisztérium támogatta a javaslatot, sőt a Főrendiházban Korányi Frigyes is pártoló beszédet mondott. Ennek ellenére törölték az állam költségvetésből az orvostörténelmi tanszék felállítását, majd később – az első világháború előtt és után – sem történt lényeges intézkedés. Továbbra is díjazás nélkül működő magántanári intézmény biztosította az orvostörténelem oktatását az egyetemi orvosképzésben, bár 1925 áprilisában Grósz Emil javasolta az orvostörténelem magántanárának anyagi támogatását. Ezzel kapcsolatban a hallgatók figyelmébe ajánlotta a tárgyat, mint lényegesen fontos tanulmányt. Sajnos az orvostörténelem továbbra is az „ajánlott” tárgyak között szerepelt, amit az első és a negyedéves hallgatók tantervébe iktattak be. Az ajánlás nem jelentett közömbösséget.³⁶

21930-ban Herczeg Árpádot habilitálták az újkori orvostörténelem magántanárává, így ettől kezdve Győryvel megosztva – az első éveknek Győry, a negyedéveseknek Herczeg – adta elő a tárgyat. A harmincas években átlagosan az orvostörténelmet hallgatók száma 100 fő volt, de volt olyan év is, amikor összesen 346 jelentkezővel rendelkeztek. Győry halála után egy ideig, 1940-ig Herczeg egyedül látta el mindkét évfolyamon az orvostörténelem oktatását, de ebben az évben Korbuly György habilitálásával ismét két tanárral rendelkezett az orvostörténelem a budapesti orvosi karon. Ezzel egyidőben a szegedi és a debreceni egyetemen is intézkedés történt az orvostörténelem magántanári előadására: Szegeden Bálint Nagy István /1930/, majd halála után Daday András /1932-től/, Debrecenben /1943-tól/ Diósadi Elekes György nyert az orvostörténelemből magántanári fokozatot. Az utóbbi nevéhez fűződik a debreceni Orvos- Gyógyszerészeti Lap orvostörténelmi rovatának megszervezése is.³⁷

Érdekes megjegyezni, hogy olyan kiváló orvostörténészek, mint Fekete Lajos, Mayer Kolos Ferenc /igaz 1936-ban az Egyesült Államokba kivándorolt/, Magyary Kossa Gyula nem nyert magántanári fokozatot, illetve Magyary Kossa /gyógyszerészeti méregtanból/ más tárgyból lett rk. tanár és akadémikus.

Külön kell szólnunk a kolozsvári egyetemről, amely 1940-1945 között az egyetlen magyar egyetem, ahol orvostörténelmi tanszék működött, az intézet élén Berda Károly és Daday András állt. A kolozsvári orvostörténelmi intézet a korábbi román egyetem /1920-1940/ tanszékének volt a folytatása, ami igen helyes intézkedéssel nem szüntettek meg, sőt Valériu Bologna a kinevezett rk. Tanár is maradt eredeti tisztségében.

Kísérletek az orvostörténelem egyetemi oktatásának visszaállítására

³⁵ Daday András: Győry Tibor az orvostörténész. /1868-1938/. Orvosképzés, 1938. 27. 2. sz. 318-322. pp.

³⁶ Győry Tibor: Az orvostudományi kar története. Bp. 1936.

³⁷ Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin: i.m.

A második világháború után sajnos mind a négy magyar orvosi karon felfüggesztették az orvostörténelem oktatását, illetve be sem vették semmilyen formában sem az oktatási rendbe. A tárgyat a marxista-leninista, illetve a dialektikus marxizmus szempontjából „átgondolásra” ítélték, így az 1960-as évek végéig nem is tárgyalták meg. Azt viszont nem akadályozták, hogy az egyes szaktárgyak bevezetéseként ne foglalkozzanak az adott témakör orvostörténeti vonatkozásaival.

Az 1950-es években, az Orvostörténeti Könyvtár megalakulása, az orvostörténeti társasági élet új formáinak körvonalazásának időszakában, 1955-ben megalakult az MTA Orvostörténeti Bizottsága Haranghy László elnökletével, amely foglalkozott az orvostörténelem újbóli bevezetésének kérdésével az orvosképzésben. A kérdéssel foglalkozó munkacsoportot Szodoray Lajos egyetemi tanár vezette, aki a debreceni orvosegyetemen szorgalmazta az orvostörténelem bevezetését, a diák-önképző körökben és egyetemi klubokban rendszeresen szervezett orvostörténeti előadásokat, Debrecen orvostörténeti emlékeinek gondozását vállalta magára, az orvostörténeti múlt tárgyait és gyűjteményeit múzeumokban helyezte el. Az akkori hazai állapotok között már az is eredménynek számított, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szervezetén belül az alaptudományokat képviselő bizottsági rendszerbe bevezették az orvostörténelmet, ami különben egyetemi képzés nélkül ideiglenesnek számított. /Ez bekövetkezett 1968-ban, amikor „kivették” egyetemi oktatás hiányában az előbbi rendszerből./

Igaz, az 1950-es évek közepétől szinte folyamatos kérdésként szerepelt az „orvostörténelem oktatása”, aminek furcsaságát az is jellemezte, hogy a szocialista országokban, főleg a mintának tekintett Szovjetunióban, kötelező szigorlati tárgyak között szerepelt, az orvostörténeti oktatás mögé tanszékeket, intézeteket és egyetemi múzeumokat szerveztek. Nálunk ellentétes dolgok történtek. A Szodoray Lajos vezette munkabizottság – elsősorban Szodoray Lajos alapos beszámolójának köszönhetően – javasolta az orvostörténelem bevezetését az egyetemi orvosképzésbe. A bizottság mindegyik tagja – Székely Sándor, Hahn Géza, Réti Endre, Katona Ibolya és Bencze József – külön-külön is készítettek elképzeléseikről írásos anyagot, amit Szodoray Lajos saját tervezetében összegzett. A felkért tanulmánykészítők egyik része /Szodoray Lajos, Daday András, Regöly Mérei Gyula és Gortvay György/ a régi formák visszavezetését indítványozta, az ókori és középkori ismeretek mellett hangsúlyt kívántak fektetni a modern orvosi iskolákra, az orvosképzés történetére. Ezt a tantárgyat legalább kollokviumi tárgyként kívánta a harmadik tanév első vagy második félévébe beiktatni.³⁸

A marxista szemléletet képviselők egyik része – Székely Sándor, Hahn Géza és Réti Endre - az ideológiai tárgyak közé -például a dialektikus materializmus tananyagába beépítve, az orvosi gondolkodás fejlődését illusztráló példaanyagként - akarták az orvostörténelmet szerepeltetni. A középkori orvostörténeti anyagot, az ateizmus tárgykörében a babonák, a hiszékenységek elítélésének dokumentálására és illusztrálására akarták beiktatni. Ezt a nézetet, a különben baloldaliként ismert Bencze József és Katona Ibolya is mereven elutasította, viszont használható ellenjavaslatot ők sem tettek le írtak le. A belső nézetkülönbség ellenére az MTA Orvostörténeti Bizottsága – az MTA elnökének kísérő levelével – az egészségügyi miniszterhez fordult az orvostörténelem kötelező tantárgyként történő bevezetése érdekében.³⁹ Sajnos a javaslatot a minisztérium elutasította, bár engedélyezte a témában járatos és tudományos fokozattal rendelkező egyetemi tanerőnek az

³⁸ Kapronczay Károly: Az orvostörténeti közélet az 1950-es években. Bp. /internet: www.otk.tudomanytort.hu.

³⁹ Az Orvostörténeti Szakcsoport levéltára. /1958-1966/ Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltár.

orvostörténelem tárgyköréből való foglalkozások meghirdetését Az előadások látogatása önkéntes és vizsgakötelezettség nélküli volt, csak a napi kötelező órák és foglalkozások után történhetett. Így hirdetett meg Regöly Mérei Gyula 1958-tól orvostörténeti előadásokat az anatómiai intézetben, Halmai János a Gyógynövény és Drogismeretei Tanszéken /ezt vette át később Zalai Károly a gyógyszerészeti szervezési intézetben/., valamint Huszár György a fogorvosi karon.

Az MTA Orvostörténeti Bizottságának tehetetlenségét bizonyítja, hogy míg meddő elméleti és ideológiai vitákat folytattak, az egészségügyi szakiskolákban és középiskolákban bevezették az orvostörténelmet, így az egészségügyi szakdolgozók „középrétege” valóban jó orvostörténeti ismeretekkel rendelkeztek. Ennek volt köszönhető, hogy az 1970-es évek közepén minden ellenállás és” óraszám vita” nélkül bevezették az orvostörténelmet a felsőfokú egészségügyi szakképzésbe, valamint a továbbképzésbe.

Gondot jelentett, hogy az MTA tudományos minősítési rendszer kialakításakor /1950/ nem szerepelt az orvostörténelem, amit 1955-ben úgy korrigáltak, hogy több volt egyetemi magántanár /Daday András, Gortvay György/ egykori magántanári habilitációját elismerték „kandidátusi fokozatnak”, illetve más szakterületen fokozatot elért és orvostörténelemmel is foglalkozó szakembereket beválasztottak más akadémiai bizottságokba. Sajnos az orvostörténelem oktatásának bevezetését szorgalmazók mindig csak a Budapesti Orvostudományi Egyetemen kapcsolatban „gondolkodtak”, vidéki orvosi karon csak egyedül Szodoray Lajos professzor élt a „tekintélyéből” fakadó lehetőségekkel.⁴⁰ Az 1960-as évek végén Zálányi Sámuel, a szegedi orvostudományi egyetem egészségügyi szervezési intézetben foglalkozott orvostörténelemmel, inkább csak a 19/20. századi közegészségügy és népegészségügy történeti vonatkozásait adta elő az egyetemen és adta ki könyv formában. Ettől függetlenül az orvostörténelem gondolata nem állt távol az orvosi karoktól: 1965-ben, a Semmelweis-év kapcsán a Budapesti Orvostudományi Egyetem a Magyar Tudományos Akadémiával közösen ünnepi hetet rendezett, illetve 1969-ben a nagyszombati egyetem orvosi karának alapítási évfordulóján ugyancsak ünnepélyes egyetemi ülésekkel és emlékkiállításal tisztelgett. Szinte hagyománnyá vált, hogy a kar jeles professzorai választott szakterületük európai híré elődeik előtt /Melly József Fodor József, Soós József Hőgyes Endre, illetve az Orvosi iskola magyar mesterei c. gyűjteményes kötet/ szakmai alapvetésnek számító könyvekkel tisztelgettek. Ugyancsak az orvosi kar kezdeményezésére született meg az Akadémiai Kiadó által szervezett, a magyar tudományos élet kiválóságainak életútját és szakmai tevékenységét bemutató könyvsorozat, amelyben a magyar orvosi múlt legkiemelkedőbb tudósai /összesen 21 személy külön-külön kötetben/ feldolgozásra, illetve bemutatásra.

A Magyar Orvostörténelmi Társaság az 1970-es évek közepétől, főleg a sikeres budapesti XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus után /1974/ szakbizottságot hívott életre a hazai egyetemi orvostörténeti oktatás helyzetéről, lehetőségeiről és szakmai programot dolgozott ki az oktatás megszervezésére. Indítványát átadta az orvosképzést felügyelő egészségügyi miniszternek és a Magyar Tudományos Akadémia elnökének. Talán ennek is köszönhető, hogy a négy hazai orvosegyetem rektori tanácsa foglalkozott a kérdéssel, bár a döntést későbbre halasztotta. Gondot jelentett, hogy a tárgy oktatására nem állt rendelkezésre megfelelő számú képzett, tudományos fokozattal rendelkező oktató, nem tudtak dönteni arról, hogy kötelező vagy szabadon választott tárgyként emeljék be a képzésbe. Az biztos, hogy az

⁴⁰ Az Orvostörténeti Szakcsoport levéltára. /1958/1966/. Az orvostörténelem oktatásának tanulmányi anyaga. Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltár.

ekkor szervezett egészségügyi főiskolák követelményrendszerében szerepelt az orvostörténelem /ápolástörténet/, annál is inkább, hiszen a középfokú egészségügyi szakemberképzésben /egészségügyi technikumok, ápolónő-képzők, stb./ az 1950-es évektől volt orvostörténelem. A Budapesti Orvostudományi Egyetem Általános Orvosi Karán, az Egészségügyi szervezés” tanszékén 1981-ben szabadon választott tárgyként bevezették az orvostörténelmet, egyben Schultheisz Emil az orvostörténelem tanárának kinevezték. Igaz, 1985-ig, miniszteri megbízatásának lejártáig, csak előadásokat tartott, majd 1986-tól intézete az Egészségügyi szervezés és Orvostörténeti tanszék nevet vette fel. Ekkor került az intézetbe Birtalan Győző docensi beosztásba, akivel együtt tankönyvet is írt. Fokozatosan újabb fiatal munkatársakat vontak be, az orvostörténeti csoport nyolc munkatárssal rendelkezett. 1990-ben a tanszék felvette az Orvostörténeti Intézet nevet, de 1996-nban az egészet megszüntették, az akkor alapított Közegészségtani Intézetbe sorolták az idegen nyelvű orvostörténeti oktatását, illetve a közegészségtan előadásaiban félévente négy orvostörténeti előadásnak biztosítottak lehetőséget. 2002-ben, az Intézet vezetője, Tompa Anna professzor szabadon választott, félévente ismétlődő tárgyként visszavezette az általános orvostörténelem, 2006-tól a magyar egészségügy története c. tárgyat, amely program 2011-ben a magyar gyógyszerésztörténete c. tárggyal bővült. Az intézeten belül orvostörténeti munkacsoport alakult, amely gondoskodik az orvos- gyógyszerésztörténeti program oktatásáról. A Debreceni Egyetem általános orvosi karán 1992-től bevezették a 10 előadásra terjedő és vizsgaköteles orvostörténelem c. tantárgyat az első évfolyam félévében, míg Pécsen és Szegeden hasonló nincs,

IRODALOM

- ACKERNECHT, E.: Geschichte der Medizin. Stuttgart, Enke, 1979.:
ARTELT, W. Einführung in der Medizinhistorik. Stuttgart, 1949.:
BARYCZ, H.: Szkice z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1933.:
BIELINSKI, J.: Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Mediko-Chirurgicznej Wilenskiej. Warszawa, 1939.:
BIELINSKI, J. : Królewski Uniwersytet Warszawski 1816-1931. I-III. Warszawa, 1907-1913.:
BOGOJAVLENSZKIJ, N.A.: Drevneruskoe vracsensnie v XI-XVII. V Moszkva. Medgiz, 1960.: Diepgen, P.: Geschichte der Medizin. I-III. Berlin, 1955.:
FISCHER-HOMBERGER, E. :Geschichte der Medizin. Berlin, Springer, 1975.:
GYÓRY TIBOR: Az orvostudományi kar története. Bp. Egyetemi Kiadó, 1936.:
GLESINGER, Lavoslav: Provijest medicine. Zagreb, 1978.:
KOBIN, Ilo: Der medizinische Forschung und Lehre an der Universitet Dorpadt /Tartu/. 1802-1940, Ergebnisse und Bedeutung für die Entwicklung der Medizin. Lineburg, 1986.:
KAPRONCZAY K.: Az orvostörténelem századai. Bp. Semmelweis Kiadó, 2010.:
KAPRONCZAY K.: Szüntelen harc. A Baltikum rövid története. Bp. ÉT, 1991.:
KAPRONCZAY K.: Magyar-lengyel orvosi kapcsolatok. /MTA doktori értekezés. Kézirat/. Bp. Kasszirszkij, I. A. : Az orosz és szovjet orvostudomány nagyjai. Bp. Művelt Nép, 1951.-: 2007.:
KRATKA blgarszka enciklopedija. Szófia, 1964-1967. Kuzmin, M.: Isztorija medicinú. Moszkva, Medicina, 1978. :
MULTANOVSKIJ, M. : Isztorija medicinú. Moszkva, Medicina, 1967.:
MÜLLER-DITZ, Heinz: Artze im Russland des achtzehnte Jahrhunderts. Essling, Necker, 1973.:
OTTINGER, J. : Rys dawnych dziejów wydzialu lekarskiego UJ. Kraków, 1878.:

- PUSCHMANN, T.: Handbuch der Geschichte der Medizin. Berlin, 1915.:
- RICHTER, Wilhelm : Geschichte der Medizin in Russland. I-VI. Moszkva, Wszevolszkij, 1817.:
- SCHULTHEISZ Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Piliscsaba-Budapest, MATI-SOMKL, 2003.:
- SPIELMANN József: Az orvostudomány története. Marosvásárhely,. 1980. :
- SZEMASZKO, Sz.: A szovjet katonai orvostudomány története. Bp. Zrínyi, 1954.:
- TODOROVIC, Kosta: 700 godina medicine u Szrba. Belgrád, 1971.:
- ZEMBRZUSKI, L.: Dzieje nauczania medycyny. Warszawa, 1917.
-

Schultheisz Emil emlékére

In memoriam Emil Schultheisz

Dr. Forrai Judit, Prof. dr. Réthelyi Miklós
forraijud@gmail.com

Abstract:

Death of Schultheisz Emil who was internist, medical historian, professor, health-politician, Health Minister,

Mélyen tisztelt Schultheisz professzorom emlékére
-néhány személyes gondolatban-
2014.06.12.

A mai déli - szokásos napi látogatásom után nem sokkal kaptam a hírt Schultheisz professzor végleges távozásáról. Napok óta tudjuk és készülünk a megváltozhatatlanra. Vasárnap egyszerűen közölte velem: Jutka eljött az ideje, most búcsúzzunk el. Professzor úr, én nem tudom, hogy is kell Öntől elbúcsúzni! Azt válaszolta: elmondtam mindent magának, lépésről lépésre és eddig nem csalódott, mikor, mi is történik. Most ez következik, - mondta - bár ez nem túl elegáns. - Ezek voltak velem talán az utolsó szavai.

Az elmúlt 60 éves orvosi működése alatt hány és hány embert, művészt, politikust, családtagot, barátot, fontos és még fontosabb embert kísért el addig, ahova most Ő is elérkezett.

Sajnos, vagy nem, igen elfogult vagyok Professzor úrral, nagyon sokat jelent nekem a személye. Ő az én mesterem, professzorom, példaképem, az európai kultúra fáklyavivője, a „*fehérek közt egy európai*”- vagy talán ma már az egyetlen! az utolsó felnőttem, az igazi, mély tudomány megtettesítője, az Ember, az orvos-kép példaképem, barátom, bizalmasom, kicsit az apám is.

A kezdeti feszengő első bemutatkozásakor 1988 júniusában új, friss történelem és alakuló muzeológusi diplomámmal tudtam, orvostörténelemmel szeretnék foglalkozni. Ismeretlenül felhívtam Őt az egyetemen, kinyögve azt a néhány szót, melynek lényege az volt: szeretnék bemutatkozni. Mondta: ez most megtörtént. Kínomban a másik lábamra álltam telefonnal a fülemben és kértem személyesen is hadd mutakozzak be. Röviden azt mondta: jó. Később személyes találkozásunk után rábízott Simon Tamás professzorra – az akkori docensére. Rövid időn belül pont megüresedett egy állás a tanszéken és felvett alacsonyabb beosztással, kisebb fizetéssel, de én boldog voltam, hogy ott lehettem.

A legjobb főnök volt, pontosan megmondta kitől mit vár el, de nem volt erőszakos, főleg nem parancsoló, hatalmaskodó, utálta az értelmetlen dolgokat. Nem volt jelenléti ív, de elvárta minden munkatársától a feladatát maradéktalanul és legjobb tudása szerint lássa el. Mindenkit valóban a munkája társának, vagyis munkatársnak tekintett. Hihetetlen érzékeny volt az értelem, az ész, a tudás iránt, kereste ezen tapadó pontokat és szinte mindenkiben meg is találta, akiben akármennyi kis szikra volt. De a butaság és az ápolatlanság taszította. Előre egy-két nappal tudatta, ha beszélni kívánt velünk. A férfiaktól megkívánta a zakót és nyakkendőt. Így volt, aki csak erre az alkalomra tartogatta az Intézetben a „főnök-látogató” ruháját. Ugyanis elvárta a látható tisztelet is! Túl a formaságokon, valóban eseményszámban ment a vele való szakmai diskurzus, minden témában felkészült volt és számtalan irodalommal támasztotta alá, idézte az általa interpretált tényeket, ha valaki komolyan foglalkozott egy témával és beleakadt munkája során abba a más által kutatott témában, gyűjtötte és átadta az általa talált újdonságokat. Támogató volt és segítő. Egyéni problémákra igen érzékeny és figyelmes volt.

Mint ifjú munkatárs állandóan zavarban voltam a jelenlétében. Sokan lefagyunk hihetetlen nagy tudása előtt. Hatalmas szakadékot éreztünk (és volt is!) tudásban, kiállásban. Mellette könnyen szellemi törpének érezhette magát az ember. De ezt sose érezte, hanem inkább segítő kiegészítéseket tett, „bizonyára erre, vagy arra gondolt” s elmondta, mi hiányzik ebből, vagy abból a tanulmányból, tudásból, szépen rávezette az embert. Persze a találkozás után lázasan kutatni és olvasni kellett a figyelmeztető és szégyent keltő hiányosságok miatt.

És ez így volt még az utolsó időben is velem.

Hosszas kórházi ápolásának ideje alatt minden nap mellette voltam és annyit beszélgettünk, voltunk együtt, amennyit épp az adott állapota megengedett. Végül, mikor már nem tudott olvasni megkérdeztem, professzor úr mire szokott gondolni, mivel foglalja el magát? Tudja Jutka most éppen az eleusisi misztériumjátékokról elmélkedem. És azon belül mi az indító gondolat, mivel nem ért egyet, vagy mivel tud azonosulni - kérdeztem? Hosszas magyarázatba kezdett, amíg el nem fáradt, de addig – mint mindig a szeme igen élénk volt, ha olyanokról beszélt, gondolt, magyarázott, ami érdekelte.

Később – mikor már felengedtem lányos, szorongató zavaromból - megszoktuk egymást, „felnöttem” már együtt tudtunk gyakran nevetni, mivel hihetetlen fanyar és elit humora volt, olykor egy, vagy két találó szóval fejezte ki mély bölcsességeit, a dolgok több élet. Például szeretett anyósáról beszélt így: imádott főzni az anyósom, de sajnos nem tudott. Ebben szinte minden benne volt a teljesítményének értékelése, elismerése és az eredmény drámai valósága. Vagy egyszer azt mondta Jutka maga az egyetlen barátom, majd közelebb hajolt, s folytatta, mert maga az egyetlen, aki még él a barátaim közül.

Sokszor eltűnődtem azon, vajon mit is érez, gondol, hisz, tud általában és konkrétan egyes dolgokról, jelenségekről. Mennyire volt magányos, talált-e megfelelő, méltó szellemi társat, polémiáihoz felkészült kérdésfeltevőket, vagy válaszadókat. Ugyanis hatalmas kultúrája és ismeretanyaga volt szinte mindenről. Az agya igen különleges ékszere volt, a nagy Koh-i-noor, vagy Royce rolls egyedi motor, mindenre emlékezett, amit valaha olvasott, és mint ismeretes már 2-3 éves korában felismerte a betűket, ifjú korától csak napi 2-3 óra alvásra volt szüksége, így az eltelt 89 évben naponta szinte mindig olvasott, dolgozott. Este – ahogy elmondta – 19.00 óra után másnap hajnalig eltávozott az adott világból és problémáitól, hol a XVI. hol a XVIII. századba érkezett. Sötétben tudta, melyik könyvét hol találja. Lakása inkább a British Libraryhoz hasonlított (katonás, logikus rendbe rakva- látszólag szétszórta), mint polgári lakhelyhez. A szép bútorokon jegyzetek szigorú rendben a pincétől a padlásfeljárón át a tetőig. Mindent tudott, mit hol talál. Éjszaka vitázott Descartestól Aristotelesig és Platónról Leibnizig igen nagy élvezettel.

Gyakran, amikor az Országos Széchényi Könyvtár előtt megyek el, mindig az jut eszembe, hogy éjjel, amikor a könyvekből kiszabadulnak a leírt gondolatok, és ott gomolyognak az ódon falak között, vajon hogy egyeznek meg, megegyeznek-e, vagy gyilkolják egymást, és miért nem rúgják ki a feszülő ellentétek azokat a vastag várfalakat? Hát Professzor úrról is azt gondolom, hogy ezek a gondolatok így feszegették értelmének, tudásának vastag falait.

Nem tudok és nem is akarok objektív lenni, hiszen az út hozzá a munkán túl később inkább baráti vá vált. Szerencsés vagyok, hogy a sors úgy hozta, megismerhettem Őt, elindított egy pályán, amit kicsit későn kezdtem – életéveimhez képest- de megkaptam tőle mindent, amit egy tanítvány álmában sem gondolhat végig: a folyamatos figyelmet és gyengéd módszerű, de határozott, segítő, kemény kritikát!

A kapcsolatunk sokat jelent számomra. Ez ad tartást, erőt, lendületet és színvonalat, amit nagyon nehezen és iparkodva próbálok elérni- szinte teljesen reménytelenül! De az igyekezet a példakép miatt kötelez!

Aczél elvtárs idejében, amikor egészségügyi miniszter volt, egyszer történt, hogy lement a Duna partjára sétálni, át kellett gondolnia valami fontos dolgot. Telefonon kereste a Miniszterelnökségi Hivatal. Hol volt Miniszter elvtárs? hangzott a számonkérés a telefonban. „Gondolkodtam, séta közben”. Hát ez ma is főbenjáró bűn lenne.

Egyik délután a csendes és nyugodt kórházi szobájában -hála Tulassay és Rácz professzornak, akik biztosították a gondos ellátását és nyugalmát - arról beszélt, tudja Jutka, amikor kórbonctanra kerülök rövidesen, remélem igazolja a kolléga, mind a 27 szöveti-sejti szinten is igazolható betegségem. (Mint ismeretes a II. bécsi orvosi iskola szemlélete szerint minden diagnózis a kórbonctani leletekkel nyert igazolást). Ne mondja Professor úr, hát kezdjük el, mik is azok? Jó,- volt a válasz- kezdjük a craniumtól a calcaneusig. Nyugodtan, szakszerűen, pontosan mondta el az összes kórismét, az elváltozás minőségét, a kórképet és természetesen a diagnózist. Megnyugtattam: drága Professor úr, a kórboncnok már az első igazolható betegségnél abbahagyja, legjobb, ha most felkészül erre, hát ne csalódjon! Jót nevettünk ezen (is).

Lesznek hivatalos, egész munkásságát méltató megemlékezések, hiszen egyetemünk egyik kiemelkedően fénylő csillaga volt.

Nekem tisztelt professzorom, barátom, támaszom és példaképem.

Nyugodjon békében!

Forrai Judit

SCHULTHEISZ EMIL**/1923 – 2014/**

Budapesten született 1923. június 21-én katonacsaládból. Apja, nagyapja tábornok, dédapja honvéder orvos a szabadságharcban. Középiskolai tanulmányait a budapesti Fasori Evangélikus Főgimnáziumban és a soproni evangélikus líceumban végezte. Egyetemi tanulmányait az 1942-es tanévben a kolozsvári I. Ferenc-József Tudományegyetemen, történelem-filozófia szakos bölcsészhallgatóként kezdte, majd a Debreceni Tudományegyetem orvosi karára iratkozott át. Orvosi tanulmányait Budapesten, az akkor még Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta, itt avatták orvosdoktorrá.

1954-ben belgyógyász szakképesítést szerzett. Tudományos fokozatát orvostörténelemből kapta. 1950 és 1960 között klinikai-kórházi orvos, orvosfőhadnagy, 1957–1959-ben a Korányi közkórház adjunktusa. 1960-tól a Központi Állami Kórház belgyógyász főorvosa, 1964-től kórházi igazgatóhelyettes, majd 1970-től igazgató. 1963-ban, ösztöndíjjal a bécsi egyetem II. sz. Belklinikáján dolgozik, majd rövidebb külföldi tanulmányútjai a stockholmi Seraphim Lazaretbe, a londoni St Guy's Hospitalba, a rostocki egyetem belklinikájára vezették. Berlinben *Tutzke* prof. Bolognában *Busacchi*, Ferrarában *Menini* orvostörténeti intézetében kutat.

Fekete Sándor professzor nyugalomba vonulása után, 1971-től a Semmelweis Múzeum és Könyvtár igazgatói, majd főigazgatói tisztét is betölti. 1972-ben osztályvezető főorvosi munkáját változatlanul ellátva egészségügyi miniszterhelyettes, 1973-ban államtitkár, 1974-ben miniszter lesz. 1978-ban az Egészségügyi Világszervezet genfi közgyűlésének alelnöke. 1977-ben c. egyetemi tanár lett, 1984 decemberében - tizenegy évi szolgálat után - miniszterként nyugdíjba vonul, de ekkor kezdődik egyetemi oktatói pályafutása. 1985-ben a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Orvostörténeti és Társadalomorvostani Intézetének igazgatójává, tanszékvezető egyetemi tanárrá nevezték ki, amely feladatkört 1993. évi nyugállományba vonulásáig ellátott. 2000-től emeritus professor.

Szakirodalmi munkássága 1951-ben kezdődik. Belorvosi dolgozatai, esetközlései és klinikai tanulmányai – többek között a *Familiaris ovalocytosis és constitutionalis eosinophilia együttes előfordulása*” (1955), a *Werner-szindróm*” (1958), valamint a *Cortico-striocerebellaris ataxia hazai előfordulása* (1958) című írásai hazai és külföldi folyóiratokban jelennek meg. Orvostörténeti tanulmányai olyan nagy tekintélyű nemzetközi folyóiratokban

jelennek meg, mint a *Sudhoffs Archiv* (Wiesbaden), a *Janus* (Leyden), az *Archiv für Kulturgeschichte* (Köln), a *Clio Medica* (Amsterdam-Leyden – ennek a lapnak évtizedeken át társkiadója és szerkesztőbizottsági tagja), a *Centaurus* (Koppenhága), és a *Gesnerus* (Basel). Orvostörténelmi kutatásai középpontjában a későközépkor és a humanizmus korának medicinája, egyetemi curriculumja, annak filozófiatörténeti háttere áll, különös tekintettel a latin és középfelnémet kéziratos forrásanyag hazai vonatkozásaira. Vizsgálódásainak másik, részben ugyancsak forrásfeltáró területe, a felvilágosodás korának magyar, latin és német elméleti-orvosi irodalma, orvosi oktatása, a nagyszombati egyetem tankönyvirodalmának struktúrája. Német–angol–francia–olasz nyelven megjelent tanulmányainak gyűjteményes kötete (*Kunst und Heilkunst*, 2007.) a fenti témákból vett válogatás. Klinikai dolgozatai magyarul és németül, orvostörténeti tanulmányai a magyaron kívül angolul, németül, oroszul, szlovákul, franciául és olaszul jelennek meg. Két könyve a *Medicina Kiadónál* jelent meg, a *History of Physiology* c. kötete az oxfordi Pergamon Press és az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg. Tanulmányköteteit a Magyar Tudománytörténeti Intézet, ill. a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár jelentette meg. Nemzetközi kongresszusokon és symposionokon nagyszámú előadást tartott; így Londonban, Berlinben, Düsseldorfban, Rómában, Genfben, Mirandolában, Ferrarában, Bolognában, Bécsben, Baselben, Mexico Cityben, Limában; vendégtanárként a krakkói és a pozsonyi egyetemen.

Tevékenységét több kitüntetéssel honorálták: *Babérkoszorúval Ékesített Zászlórend* (1984), *Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje* (2003), *Kiváló Orvos* (1970), *Batthyány-Strattmann László díj* (2003), *Svéd Seraphim-Érem*, *Magyar Örökség díj./2009/* stb.

Tudományos munkásságának elismeréseként a Krakkói Egyetem 1980-ban, a Lipcsei Egyetem 1985-ben avatja *honoris causa doctorává*. A Semmelweis Egyetem *Semmelweis Éremmel* (1975 és 2003), *Pro Universitate-díjjal* (2007), a Debreceni Egyetem *Ezüstéremmel* (2008), a Kassai Comenius Egyetem *Aranyéremmel* (1975), a Pozsonyi Egyetem *B. J. Gouth Éremmel* (1976), a Ferrarai Egyetem *Manardus Éremmel* (1964), a Magyar Orvostörténelmi Társaság *Weszprémi-díjjal* (1970) tüntette ki. A Krakkói Akadémia *Copernikus érmét* (1973), a Nemzetközi Paracelsus Társaság *Paracelsus díját* (1968), a Cseh Orvosszövetség *Purkyne díját* (1974) kapta.

A Magyar Orvostörténelmi Társaság örökös tiszteletbeli elnökévé, a Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság tiszteleti tagjává választotta. Az International Academy of

History of Medicine (London) tiszteleti, a Svéd Királyi Orvosegyesület külföldi tagja, a Gesellschaft für Paracelsusforschung (Salzburg), a Soc. Int. Hist. Med., a Deutsche Gesellschaft für Geschichte der Medizin, a Gesellschaft für Krankenhausgeschichte, Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte (Marburg), Soc. Int. Hist. Pharmacie (Párizs), Julius Hirschberg Gesellschaft (Wien), a Weltunion für Prophylaktische Medizin (Wien), a Soc. Hist. Ancient Med. (USA) rendes tagja.

A tudományos közélet aktív résztvevője: az MTA Orvostörténeti Munkabizottságának elnöke, az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának, valamint az MTA Tudomány és Technikatörténeti Komplex Bizottságának tagja, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tudományos tanácsának és az *Orvostörténeti Közlemények* szerkesztőbizottságának elnöke.

2014. június 12-én hunyt el Budapesten.

Dr. Réthelyi Miklós
a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnöke